

“KITABI-DƏDƏ QORQUD”UN ALMAN DİLİNDƏ İLK TƏRCÜMƏSİ VƏ NƏŞRİNİN 200 İLLİYİNİN QEYD EDİLMƏSİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2015-ci ildə Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlər xəzinəsində müstəsna yer tutan və əsrlərdən bəri milli-mənəvi varlığın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilən “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin alman şərqşünas alimi Fridrix fon Dits tərəfindən üzə çıxarılması, nəşr edilməsi və dünya elm aləminə tanıtılmasının 200 illiyi tamam olur.

Ötən müddət ərzində “Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlı çox sayda araşdırmalar aparılmış və qorqudşünaslığın ayrıca sahə kimi formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. 2000-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin YUNESKO xətti ilə beynəlxalq səviyyədə təntənəli qeyd edilməsi abidənin tədqiqi tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur.

Milli-mədəni irsin qorunub yaşadılması və yeni nəsillərin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə olunmasında “Dədə Qorqud” dastanlarının böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qorqudşünaslığın sistemli fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq **qərara alıram:**

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman alimi Fridrix fon Dits tərəfindən ilk tərcüməsi, nəşri və dünya elm aləminə tanıtılmasının 200 illiyinə dair fəaliyyət proqramını hazırlayaraq təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 20 fevral 2015-ci il.

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI ALİ MƏCLİSİ SƏDRİNİN
SƏRƏNCAMI**

“Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilməsi ilə bağlı “Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında

Naxçıvan Muxtar Respublikası Konstitusiyasının 5-ci maddəsinin II hissəsinin 22-ci bəndini rəhbər tutaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 20 fevral tarixli Sərəncamının icrasını təmin etmək məqsədilə **qərara alıram:**

“Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilməsi ilə bağlı “Tədbirlər Planı” təsdiq edilsin.

Naxçıvan Muxtar Respublikası
Ali Məclisinin Sədri
Naxçıvan şəhəri, 25 iyul 2015-ci il
№ 305-04/S

VASİF TALIBOV

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 25 iyul 2015-ci il tarixli 305-04/S nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilməsi ilə bağlı

TƏDBİRLƏR PLANI

S. №	Tədbirin adı	İcra müddəti	İcraya məsul təşkilatlar
1.	“Naxçıvanda Dədə Qorqud” beynəlxalq elmi simpoziumunun keçirilməsi	Oktyabr 2015-ci il	Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan Dövlət Universiteti
2.	“Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyi ilə əlaqədar dəyirmi məsələlərin keçirilməsi	2015-ci il	Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Yazıçılar Birliyi
3.	Professor Səfərəli Babayevin “Naxçıvanda Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri” monoqrafiyasının yenidən redaktə və nəşr olunması	İl ərzində	Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Aparatı, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri yanında Bilik Fondu
4.	“Kitabi-Dədə Qorqud” və Naxçıvan” televiziya filminin hazırlanması	2015-ci il	AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsi
5.	“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və onun Naxçıvanla bağlılığı” mövzusunda açıq dərslərin təşkili	İl ərzində	AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Naxçıvanşünaslıq Mərkəzi
6.	Dədə Qorqud boylarındakı süjetlər və qəhrəmanlar təsvirlərdə	İl ərzində	İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, Rəssamlar Birliyi
7.	Kütləvi informasiya vasitələrində “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş tematik verilişlərin və qəzet materiallarının hazırlanması, keçirilən tədbirlərin işıqlandırılması	2015-ci il	Naxçıvan Muxtar Respublikasının kütləvi informasiya vasitələri

İSA HƏBİBBƏYLİ
Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik

DÜNYA DASTAN YARADICILIĞINDA NADİR HADİSƏ

Məqalədə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dünya epos mədəniyyətindəki yerindən və əhəmiyyətindən bəhs olunur.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, ədəbi abidə, Dədə Qorqud qəhrəmanları, Dits.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı xüsusi sərəncamla “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tapılmasının, aşkara çıxarılmasının, elm aləminə bəlli olmasının 200 illiyi Azərbaycanda və geniş mənada dünya miqyasında qeyd edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” günləri ölkəmizdə milli-mənəvi özünüdərkən, azərbaycançılığın, müstəqil dövlətçiliyin böyük dərsləridir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları sözün böyük mənasında milli-mənəvi bütövlük məktəbidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Türk dünyasının şifahi xalq ədəbiyyatında müstəsna yeri olan qiymətli bir abidədir. Böyük türk ədəbiyyatşünası Fuad Köprülüzadə vaxtilə demişdir ki, “əgər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını tərəzinin bir gözünə və türk ədəbiyyatının bütün əsərlərini də o biri gözünə qoysaq, “Kitabi-Dədə Qorqud” ağır gələr.” Düşünürəm ki, Fuad Köprülüzadə “türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə qoysaq” deyəndə həm yazılı, həm şifahi ədəbiyyatı nəzərdə tuturdu. Bizim fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud”u tərəzinin bir gözünə qoysaq və dünyanın istər Şərqi, istərsə də Qərb şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastanlarının hamısını digər bir gözünə qoysaq, yenə də tərəzinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının qoyulduğu gözü ağırlıq təşkil edər. Çünki Qərb dastanlarında daha çox salnaməçilik özünü göstərir. Şərqi dastanlarında isə poetiklik, şəriyyə, bədii baxımından şişirtməyə meyl daha güclüdür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı şeirlər mükəmməl şeir nümunələri, dastanın nəsrini orijinal bədii nəsr nümunələri, dastanda şeirin və nəsrin hər ikisinin sintezi “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm bir ədəbi abidəni yaratmışdır. Nəinki “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının formalaşdığı VII əsrdə, hətta yazıya köçürüldüyü XV əsrdə də nə Qərbdə və Şərqdə, nə də şifahi və yazılı ədəbiyyatda bu möhtəşəmlikdə bədii nəsr nümunəsi olmayıb. “Kitabi-Dədə Qorqud” dünya şifahi xalq ədəbiyyatının, dünya dastan yaradıcılığının şah əsərlərindən biridir, fikrimcə, birincisidir. “Dədə Qorqud”un mükəmməl bədii mətni, milli və bəşəri ideyaları bunu sübut edir.

Dastanlarda, adətən, mənsub olduğu xalqın böyük idealları öz əksini tapır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da mənsub olduğu xalqın böyük idealları əks olunmuşdur. Amma “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bu böyük ideallar Türk

dünyasının idealları, Azərbaycan xalqının böyük idealları olmaqla yanaşı, həm də ümumbəşəri ideallarıdır. Burada ədalət, müdriklik, qəhrəmanlıq, barış, ölümdən qorxmamaq, əbədiyyət, yurd və torpaq sevgisi, yüksək insanlıq dəyərləri kimi mətləblər öz əksini tapmışdır ki, bunlar da Azərbaycan coğrafiyası insanların üçün dəyərli, Türk dünyası və ümumən dünya üçün əhəmiyyətli olan çağırışlardır. Düşünürəm ki, Dədə Qorqudun ədalət, barış, müdriklik, insanpərvərlik çağırışları nəinki bu gün üçün, bundan sonrakı zamanlar üçün də son dərəcə aktualdır.

Azərbaycanda, qardaş Türkiyə Cümhuriyyətində, ayrı-ayrı türkdilli ölkələrdə son yüzillikdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Ata kitabımız haqqında bir kitabxana yaratmaq qədər böyük tədqiqatlar aparılmışdır. Bu məqamda görkəmli qorqudşünasların adlarını çəkməyi özümə borc bilirəm. Məmmədhusəyn Təhmasib, Orxan Şaiq Gökyay, Əli Sultanlı, Fuad Köprülüzadə, Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə, Məhərrəm Ergin, Həmid Araslı, Şamil Cəmsidov, Səfərəli Babayev və onlarla digər qorqudşünaslar elm tariximizdə dərin izlər qoymuşlar. Azərbaycanda, həm də Türk dünyasının digər coğrafiyalarında yeni nəsil qorqudşünaslar yetişməkdədir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının taleyində 20 aprel 1997-ci il tarixdə xalqımızın ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin imzaladığı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illiyinin qeyd olunması haqqındakı fərman və bu fərmanın işığında həyata keçirilən çoxsaylı tədbirlər mühüm rol oynamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası çap olunmuş, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları elmi-tənqidi mətni ilə birgə nəşr edilmiş, dastanın geniş oxucu auditoriyası üçün sadələşmiş variantı ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında qiymətli tədqiqatlar nəşr edilib xalqa çatdırılmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un motivləri əsasında rəsm əsərləri silsiləsi yaradılmış, şeirlər, poemalar, romanlar meydana çıxmışdır. Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” əbədi yaşamaq haqqı qazanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin son illərdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına aid verilmiş mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan sərəncamları əsasında Bakı şəhərində “Dədə Qorqud” parkı salınmış, Dədə Qorqud abidəsi ucaldılmışdır. Ölkə Prezidenti “Kitabi-Dədə Qorqud” motivləri əsasında çoxseriyalı filmin çəkilməsinə dair qərar vermişdir. Dövlət səviyyəsində təşkil edilən bütün bu tədbirlər Azərbaycanda milli düşüncənin, soykökə bağlılığın, müstəqillik anlayışının, vətənpərvərlik andının daha da dərinləşməsinə və inkişaf etdirilməsinə, möhkəmlənməsinə xidmət edən siyasətin, yeni nəslin milli ruhda tərbiyə olunmasına göstərilən qayğının parlaq bir ifadəsidir.

Düşünürəm ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları dəfələrlə Türk dünyasında, Azərbaycanda, Türkiyədə çap olunmasına, bu dastan haqqında bir kitabxanalıq kitabın da nəşr olunmasına baxmayaraq, hələ də “Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməmiş problemləri vardır. Ona görə də dövlət sərəncamları möhtəşəm abidəyə ehtiramımızı bildirməklə, milli epos estafetini gələcək nəsillərə çatdır-

maqla yanaşı, bir çox məsələlərə yenidən qayıtmaq zərurəti də meydana çıxır. Belə məsələlər sırasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının böyük bir dövr ərzində formalaşması ilə bağlı məsələni birinci sırada görürəm. Məlum olduğu kimi, uzun illər dərslərimizdə və qorqudşünaslığa aid kitablarda bu dastanın yaranması IX əsrə aid edilirdi. Amma ilk dəfə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 20 aprel 1997-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illiyinin qeyd olunması ilə bağlı imzaladığı fərman əsasında həmin tarixin VII əsrə aid olduğu isbat olundu. Təəssüf ki, bu fərmandan sonra “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mənşəyi ilə bağlı ciddi bir araşdırma meydana çıxmamışdır. Halbuki dastanda elə boylar vardır ki, onlar daha qədim dövrlərlə səsleşir. Və mövcud fərman dərinliklərə doğru araşdırmalara da meydan açır. Məsələn, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”dakı Təpəgöz motivi alman şərqsünası Fridrix Fon Dits tərəfindən yüksək dəyərləndirilməklə bərabər, həm də göstərilmişdir ki, bu motiv Homerin “İliada” və “Odiseya”sından daha təsirli və daha qədimdir. “Dəli Domrul” boyunun da islamdan qabaqkı dövrə aid olduğu açıq şəkildə görünür. Dastanda VII əsrdən əvvəlki əsrlərin hadisələri, prosesləri ilə səsleşən başqa motivlər də tapmaq mümkündür. Ona görə də düşünürəm ki, müasir dövrdə qorqudşünaslığın əsas vəzifələrindən biri “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının mənşəyini, formalaşma prosesini dərinlən öyrənməkdən ibarətdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının poetik sistemi haqqında müəyyən mülahizələr söyləməyə də, bütövlükdə indiyədək bu dastanın poetikası sistemli şəkildə öyrənilib tədqiq olunmamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yüksək ideyabədii dəyərini, orijinal poetik sistemini müəyyən etmək üçün dastanın poetikasının elmi şəkildə tədqiq olunmasına ehtiyac vardır.

Dədə Qorqudun məzar yerləri haqqında da elmi araşdırmalara ehtiyac vardır. Dastanın digər qəhrəmanlarının da məzarları barədəki versiyaları da təhlildən keçirmək faydalı olardı. Bunlar həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”un coğrafiyasına bir daha aydınlıq gətirən məsələlərdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını ilk dəfə dünyaya bəyan edən alman şərqsünası Fridrix Fon Dits haqqında da məlumatımız çox deyildir. Fridrix Fon Dits “Kitabi-Dədə Qorqud”un Kolumbudur. Həmin böyük kəşfin sahibini daha yaxından tanıtmağa ehtiyac vardır. Bu şəxsiyyəti öyrənmək ədəbi-mədəni əlaqələrimizin tarixi üçün də əhəmiyyətli hadisə olar.

Məlumdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı toponimlər, yer adları haqqında həm Türkiyədə, həm də Azərbaycan folklorşünaslıq elmində müəyyən elmi söz deyilmişdir. Orxan Şaiq Kökyay, Səfərəli Babayev, Şamil Cəmşidov və başqaları kimi alimlərin bu istiqamətdə sanballı tədqiqatları vardır. Bununla belə, XXI əsrin, dövlət müstəqilliyimizin yaratdığı yeni imkanlar əsasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı yer adları mövzusunda yenidən qayıdışa ehtiyac vardır. Bunlar həm dastanın dərinlən qavranılmasına, həm də oğuz tayfalarının yayılma coğrafiyası haqqında yeni elmi söz deməyə imkan yarada bilər. Bu cəhətdən Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki 50-dən

çox toponimin və həmin yer adları ilə bağlı əfsanələrin, coğrafi məlumatların daha dərinə və sistemli şəkildə öyrənilməsi çox mətləblərə aydınlıq gətirə bilər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları – dünya dastan yaradıcılığının nadir hadisəsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları – dünya epos mədəniyyətinin zirvəsində dayanır.

Bu möhtəşəm dastanlar XXI əsrdə özünün yeni nəsillərini tədqiqatçıları gözəldir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Milli varlığımızın mötəbər dünyası. Bax: “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası: 2 cildə, I c., Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda Dədə Qorqud abidəsinin və parkının açılışı mərasimindəki nitqi. “Azərbaycan” qəz., 2013, 14 dekabr.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası: 2 cildə. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000.
4. Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999.
5. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edənlər F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988.

Иса Габиббейли

РЕДКОЕ ЯВЛЕНИЕ В МИРОВОМ ЭПИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ

В статье рассказывается о месте и роли в мировой эпической культуре великого памятника азербайджанской устной народной литературы, дастана «Китаби-Деде Горгуд».

Ключевые слова: дастан «Китаби-Деде Горгуд», литературный памятник, герои Деде Горгуда, Диц.

Isa Habibbayli

A RARE EVENT IN THE EPIC CREATIVITY OF THE WORLD

In the article is explained the place and importance of the “Book of Dada Gorgud” eposes in epic culture of the world, which is the most splendid monument of Azerbaijan folklore.

Key words: “The Book of Dada Gorgud” eposes, literary monument, Dada Gorgud heroes, Dits.

İSMAYIL HACIYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsinin
sədri, akademik

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANI VƏ ONUN NAXÇIVANLA BAĞLILIĞI

Məqalədə dastanların şifahi yaradıcılıq sahələrindən biri kimi təhlil edilmiş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutması əsaslandırılmış və oğuz türklərinə aid olması müxtəlif qaynaqlara istinad edilməklə verilmişdir. Müəllif belə bir fikri xüsusilə vurğulayır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dil xüsusiyyətləri, cərəyan edən hadisələrin coğrafi məkanı baxımından daha çox Azərbaycanla bağlıdır. Dastan bütün türk dünyasına məxsus olsa da, onun vətəni Azərbaycandır, sahibi isə Azərbaycan xalqıdır.

Tədqiqatçı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Naxçıvanla da bağlı olmasını faktlarla təsdiq etməyə çalışmışdır. İlk növbədə dastanlarda təsvir edilən bir sıra tarixi hadisələrin məhz Naxçıvan ərazisində baş verməsi, bu ərazidə “oğuz qəbirləri”nin olması, dastanın dili və üslubunun Naxçıvan əhalisinin dili ilə bu gün də səsleşməsi, dastanda adı çəkilən 50-dən çox yer adının Naxçıvanda olması, onlarla bağlı əfsanə və rəvayətlərin mövcudluğu irəli sürülən fikirləri bir daha təsdiq edir.

Açar sözlər: *dastan, oğuzlar, türk dünyası, Azərbaycan, Naxçıvan, Əlinca, Dərəşam, Şərur.*

Dastan yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında ayrı-ayrı xalqların müxtəlif tarixi dövrlərdə ədəbi-bədii, ictimai-siyasi düşüncəsini əks etdirən şifahi yaradıcılıq sahələrindən biridir. Azərbaycan oğuz türklərinin yaratdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. Xalqımızın həyatını, məişətini, adət və ənənələrini özündə əks etdirən, türk dünyasının qədim mədəniyyət abidələrindən, bədii və fəlsəfi təfəkkürümüzün ən nadir incilərindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları xüsusi maraq doğurmuşdu. Elə buna görə də alman şərqşünası Fridrix Fon Dits tərəfindən 1815-ci ildə aşkar edildiyi vaxtdan bu günə qədər dastanlara olan maraq azalmamış, dünyanın çox məşhur alimləri tərəfindən bunlara dəfələrlə müraciət edilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz türklərinin dastanıdır. Dastanın ilk mötəbər tədqiqatçılarından V.V.Bartold onun Qafqaz mühitində yarandığını qeyd edir [19, s. 120]. Kitabi-Dədə Qorqudun mükəmməl nəşrini çap etdirən böyük türk alimi O.Ş.Gökyay “Drezden” nüsxəsində açıq olaraq “Azərbaycan şivəsi özəllikləri gözə çarpmaqdadır” – deyir. Fuad Köprülü, Məhərrəm Ergin kimi nüfuzlu qorqudşünasların, habelə V.V.Bartold, V.M.Jirmunski, A.H.Kononov, A.Y.Yakubovski kimi rus türkoloqlarının, təbii ki, tanınmış Azərbaycan filoloqlarının dəfələrlə təsdiq etdikləri kimi, Kitabi-Dədə Qorqud dil xüsusiyyətləri, cərəyan edən hadisələrin coğrafi məkanı baxımından daha çox Azərbaycanla bağlıdır. Bununla əlaqədar Ümummilli lider, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev Kitabi-Dədə Qorqudla əlaqədar keçirilən Dövlət Komissiyasının iclasın-

da demişdir: **“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bütün türk dünyasına məxsusdur, onun vətəni Azərbaycandır, sahibi Azərbaycan xalqıdır, müstəqil Azərbaycan dövlətidir**” [10, 1999, 19 fevral].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rolunu nəzərə alan görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev dastanların dünya miqyasında təbliği və Azərbaycanda adının əbədiləşdirilməsi, əks etdirdiyi vətənpərvərlik ideyalarının genişləndirilməsi üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illiyi haqqında” 20 aprel 1997-ci ildə xüsusi fərman imzalamışdır [17, 1997, 21 aprel]. Bu Fərman əsasında həyata keçirilmiş genişmiqyaslı tədbirlər sözün böyük mənasında, “Dədə Qorqud” dastanlarının yenidən təqdim edilməsi və əbədiyyət qazanması hadisəsinə çevrilmişdir. Həmin tarixi fərmandan sonra Dədə Qorqudun adının Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasında əbədiləşdirilməsi sahəsində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmiş, Naxçıvan şəhərində 1999-cu ildə Dədə Qorqudun abidəsi ucaldılmış, Naxçıvanda və Van şəhərində beynəlxalq simpozium keçirilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dünya miqyasında Azərbaycan oğuzlarının canlı tarixi, bədii nəsr təfəkkürünün möhtəşəm abidələrindən biridir. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilinə ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” 20 fevral 2015-ci il tarixli Sərəncamı da mahiyyət etibarı ilə bu böyük abidənin dünya mədəniyyəti hadisəsi səviyyəsində dəyərləndirilməsi istiqamətinin daha da inkişafına uğurla xidmət edən ardıcıl dövlət siyasətinin məntiqi davamıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 25 iyul 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Tədbirlər Planına uyğun olaraq “Naxçıvanda Dədə Qorqud” beynəlxalq elmi simpoziumun keçirilməsi, professor Səfərəli Babayevin “Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri” monoqrafiyasının yenidən nəşr olunması, “Kitabi-Dədə Qorqud” və Naxçıvan” televiziya filminin hazırlanması, “KitabiDədə Qorqud” və onun Naxçıvanla bağlılığı” mövzusunda açıq dərslərin təşkili, dəyirmi masaların keçirilməsi, kütləvi informasiya vasitələrində tematik verilişlərin və qəzet materiallarının hazırlanması və başqa məsələlər nəzərdə tutulur. Həmin Sərəncamlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi uğurla davam etdirilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları dünya dastan yaradıcılığının nadir hadisələrindəndir. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə dastanın yarandığı VII əsrə qədərki dövrdə, yaxud da boyların tam halda yazıya köçürüldüyü XVI əsrdə nə qərbdə, nə də Şərqdə “Dədə Qorqud” səviyyəsində bədii nəsr nümunəsi olmamışdır [11, s. 8].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilk dəfə 1052-ci ildə qələmə alınıb. Dastan təxminən beş əsr şifahi təzahür (formalaşma, inkişaf) dövrü yaşamış, bundan sonra XI əsrdə yazıya alınmışdır [4]. Əlyazmanın üzü dəfələrlə (XI əsrdən XVI əsrə qədər) köçürülmüşdür. Drezden nüsxəsi də orijinal deyil, köçürülən nüsxədir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bəhs olunan hadisələrin V-VII əsrlərdə, bəzi boyların ondan da xeyli əvvəl olmaları ehtimal edilir. Dastan Azərbaycan oğuzlarından bəhs edir. “Dədə Qorqud kitabı” salnamədir, ədəbi əsər olmaqdan başqa, Azərbaycan-Oğuz dövlətinin ərəb işğalından əvvəlki dövrün və “Oğuz za-manı”nın tarixidir, amma bədii şəkildə yazılıb. Bu dastana yalnız ədəbi ölçülərlə dəyərləndiriləsi əsər kimi baxmaq olmaz. “Kitab” həm də tariximizin, soykökü-müzün, mənşəyimizin, məskənimizin müəyyənləşdirilməsi üçün də son dərəcə etibarlı və mötəbər bir qaynaqdır.

Oğuzlar Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazisində və indiki Ermənistan, Gürcüstan ərazisinin müəyyən hissələrində yaşayırdılar. Bu, azərbaycanlıların tarixən və indi yaşadıkları yerlərə tam uyğun gəlir. “Dədə Qorqud kitabı”nın özü təsdiq edir ki, onun boyları... Qafqazın cənub ətəkləri və bütövlükdə Azərbaycan ərazisi ilə bağlıdır, boylardakı əhvalatlar Kür-Araz düzənliyində, Şərur mahalında, Əlincəqalada, Dərəşamda, Ağcaqalada, Sürməlidə və başqa yerlərdə baş verir [7, s. 13-14]. Mahmud Kaşğarlının məlumatına görə oğuzlar türklərin daha güclü boyudur. Bu boy öz daxilində müstəqil qollara ayrılır. Oğuz qolları 24-dür. Bunlardan “Qınıq”lar, “Bayandır”lar, “Əfşar”lar, “Bəgti”lər, “Bükdüz”lər, “Bayat”lar, “Beçənək”lər Azərbaycanın tarixi torpaqlarında daha çox məskunlaşmışlar.

Dastanlardan aydındır ki, “Qalın Oğuz” xaqanlığı “İç oğuz” və “Dış (Daş) oğuz” inzibati ərazilərinə bölünmüşdü. “İç oğuz” dedikdə Kür-Araz ovalığı (Aran) yerləşən torpaqlar nəzərdə tutulurdu. “Dış oğuz”a isə Şimali və Cənubi Azərbaycan vilayətləri, habelə gündoğan Anadolunun Van vilayəti və qalan ərazilər daxil idi. Erkən orta əsrlərdən Azərbaycan kimi tanınan Oğuz dövləti Urmiya, Göyçə gölü və Xəzər dənizi, Qızılüzən və Samur çayı, Dəmir qapı Dərbənd və Həmədan ətrafının ərazilərini əhatə edirdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Naxçıvanla da xeyli dərəcədə bağlıdır [18, 1999, 18 iyun]. Çünki dastanda göstərilən, baş verən hadisələr, bir sıra boylarda adı çəkilən Qaraçuq, Əlincə qalası, Dərəşam, Şərur (Şərur) kimi coğrafi adlar Naxçıvan ərazisindədir. Son illərə qədər tədqiqatçılar dastanda Naxçıvanla bağlı ancaq bu toponimlərdən bəhs edirdilər. Lakin yer-yurd adlarının sayı daha çoxdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında təsvir edilən bir sıra tarixi hadisələrin məhz Naxçıvan ərazisində baş verdiyi göstərilir. Oğuzların güclü bir qolu Azərbaycanın cənubunda, Naxçıvan, Urmiya regionlarında və Anadoluda məskunlaşmışlar. Naxçıvan ərazisində mövcud olan qədim qəbir abidələri minilliklər boyu xalq arasında “oğuz qəbirləri” adlandırılmışdır. Bu abidələrə ən çox

Naxçıvanın qala şəhərinin, Əlincə qala və Oğlanqalanın yerləşdiyi ərazilərdə rast gəlinir.

Müəyyən olunmuşdur ki, abidənin dilinin sistemi orta əsr Azərbaycan dilinin səviyyəsinə tam uyğundur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra dilçi alimlərin tədqiqatlarına görə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili və üslubu ilə bağlı səciyyəvi cəhətlər Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur diyarı əhalisinin dili ilə bu gün də səsləşir.

Naxçıvan ərazisinin toponimlərinin ən yaxşı tədqiqatçısı sayılan coğrafiyaşünas alim, AMEA-nın müxbir üzvi Səfərəli Babayev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adı çəkilən 50-dən çox yer adlarının, hidronimin Naxçıvanda bu gün də qorunub saxlandığını qeyd almışdır. S.Babayev Naxçıvan ərazisində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə səsləşən coğrafi adlara xüsusi monoqrafiya – “Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri” – həsr etmişdir [1].

Bu əsərdə müəyyən edilmişdir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar olan toponimlər Naxçıvan Muxtar Respublikasının əsasən üç regionunda yerləşir:

1. Arazboyu düzənlik və alçaq dağlıq sahədə (Sədərək, Qaraçoban, Şərur, Böyükdüz düzləri; Sədərək, Əyrək, Qazançılı, Qazançılar, Qaraçuğ kəndləri, Dərəşam qədim yaşayış məntəqəsi, Dərəşam suyu, Qara dərə).

2. Orta dağlıq sahədə (Əlincə qalası, Ağ qaya, Qazançı kəndi, Qazançı qalası, Qaraquc Dərbəndi, Məkkəz Dərbəndi, Sirab Dərbəndi, Günortac (Günorta daşı), Qaradağ).

3. Yüksək dağlıq sahədə (Salaxan qayası, Qaracuuq (Qaraquş) dağı, Qazan yaylağı, Altuntaxt, Buğaçəsmə, Köksügözl, Göy dağ (Göyçə dağı), Göy-göl, Qazangöl aşırımı, Qazangöl dağı, Qazanköç yaylağı, Qazan yurdu və bunlarla bilavasitə əlaqədar olan Nəbi yurdu, Gəmiqaya və s. [2, 1999, 5 iyun].

Dastanda adı çəkilən Səyrək, Əyrək, Qaraca Çoban, Buğac kimi adlarla Naxçıvanda neçə-neçə yer adları mövcuddur. Oğuzun məşhur sərkərdəsi Salur Qazan adı və onunla bağlı qəhrəmanlıqlar Naxçıvan əhalisinin dilində, yaddaşında yaşamışdır. Qazan xanın adı ilə bağlı Əlincə qalası yaxınlığında Qazançı kəndində qalaşəhər, Ordubad rayonu ərazisində Qazan yurd-yaylağı kimi toponimlər vardır. Dastandan aydın olur ki, Qazan xan oğuzların Salur (Salur Qazan) boyundandır. Fikrimizcə, Culfa rayonunun Saltaq kəndinin adı da bu tayfa ilə bağlıdır. Dastanda onun adının əvvəlində işlənmiş “Qaraçuğun qaplanı” epiteti də maraq doğurur. Dastanı söyləyən və onu düzüb-qoşan həmin bədii təyini işlətmişdir. Maraqlıdır ki, onun sədaqətli çobanı da Qaraçuq Çoban adlanır. Qaraçuq leksik vahidi Salur tayfasından olan bir eli, tirəni və ya Qazan xanın yurdunu bildirməkdədir. Etnonimdən – tayfa adından törənən toponimlər (Qaraçuq, Qaraçalar, Qaraca və s.) ilk vaxtlar qaraca köməkçi ad kimi işlənmiş, sonra şəxs və tayfa adında ifadə olunmuş, daha sonra isə həmin adlar toponimə çevrilmişdir. Bu hal bir sistem kimi bütün türk ellərində, eləcə də Azərbaycanın toponimiyasında mövcuddur.

Ordubad rayonu ərazisində olan Qazangöl dağı, Qazanyurd, Əlincə yaxınlığındakı Qazanqala, Culfa rayonundakı Qazançı kimi toponimlər Oğuz qəhrəmanını olan Qazan xanı xatırlatmaqdadır. Qazançı kənd adı əşya ilə yox, şəxs adı ilə bağlıdır. Onun mənası “Qazanın tərəfdarı” deməkdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qeyd olunan bir sıra mühüm tarixi-coğrafi yer adları Naxçıvan diyarının ərazisinə aiddir. Əsərdə Ağcaqala və Sürməlik adları bəzən eyni, bəzən də müxtəlif yer adları kimi verilmişdir. Bu məskənin Arpaçay vadisində, indiki Naxçıvan torpağında yerləşdiyi göstərilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sürməlik adlı kənd Babək rayonu ərazisində – Göy nük kəndi ətrafında da olmuşdur. Bu ərazidə Zoğala adlı kənd və çay adına da təsadüf edilir.

“Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da yazılmışdır: “Qazan Ağcaqala, Sürməliyə gəlib, qırx otaq tikdirdi. Yeddi gün, yeddi gecə yemək-içmək oldu. Qazan qırx evli qulu, qırx xidmətçi qızı oğlunun başına çevirib azad eylədi. Qəhrəmanlıq göstərənlərə böyük ölkə verdi, cübbə-çuxa verdi” [14, s. 78].

Dastanın “Uşun qoca oğlu Səyrək boyu”nda məşhur Əlincə qalanın və Şirokezun (Şərukun, Şərunun) adları çəkilir və baş vermiş hadisələrdən bəhs olunur: “Tərsuzamışın sözü Əyrəyə təsir elədi. Durdu Qazan bəydən yürüş üçün icazə istədi. İzn verildi. Çağırdılar, döyüşçülər yığıldı. Üç yüz nizəli seçmə igid Əyrəyin yanında cəmləşdi. Meydanda beş gün yemək-içmək oldu. Ondan sonra Şirokez (Şərun) kənarından Göyçə dənizindəkə sahəni çapıb taladılar. Böyük qənimət əldə etdilər. Əyrəyin yolu Əlincə qalasına düşdü. Qara Təkür orada bir qoruq düzələndirmişdi... Quşlardan bu dairəyə qaz, toyuq, heyvanlardan keyik, dovşan doldurub, buranı oğuz igidləri üçün tələ etmişdi” [14, s. 110].

Əlincə “Dədə Qorqud” dastanında qala kimi xatırlanır. Şahbuz rayonunda daha bir Ərincə kənd adı olmuşdur. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə həmin qala və kənd adları eyni adın müxtəlif fonetik tələffüz formalarıdır. “Naxçıvan səncağının müfəssəl dəftəri”ndə də Ərincə azərbaycanlı kəndi kimi göstərilmişdir. Ərincə toponiminin yayılma arealı çox geniş olmuşdur. Ərincə adlı yaşayış yer adları Göyçə, Ərzurum, İran, Ağbaba elində, məsxəti türklərinin vətəni olan Axsqa şəhəri yaxınlığında da olmuşdur. Çox güman ki, bu toponimlər öz mənasını “ərincə” adlı tayfanın adından almışdır. M.Kaşqarlının “Divani-lüğəti türk” əsərində də erincə //ərincə formasında leksik vahid xatırlanır. Əlincə//Ərincə modelində Naxçıvanda Qaraca, Qızılca, Yarımca, Əyricə, Yengicə kimi kənd adları vardır.

Bir sıra tədqiqatçılar Şərun mənasına gətirib çıxaran Şirokez etnonimini müxtəlif cür oxumuşlar. A.Bartold bunu “Şerüküz”, O.Gökyay və E.Rossi “Şürük”, M.Erkin “Şiroquvən”, H.Araslı “Şəruk”, Ş.Cəmşidov isə “Şərun” kimi oxumuşdur. Qərbi Azərbaycandakı (indiki Ermənistandakı Şirək) Şirak yaylası ilə bağlıdır. O bir yer adı kimi protobulqarlarla bir vaxtda cənubi Qafqaza gəlib yerləşmiş şirakların adından yaranmışdır. Ola bilsin ki, şiraklar özləri də proto-

bulqar (protooğuz) soyundan imişlər. Sözü tərkibindəki “okuz” və ya “kuz/-quz” komponenti belə ehtimal üçün əsas ola bilər [14, s. 264].

“Dədə Qorqud”un “Uşun qoca oğlu Səyrək boyu”nda iki yerdə Dərəşam toponimi xatırlanır: “Dərəşam ucundan keçdi”, “Dərəşam suyunu dəlüb keçdilər”. Elə həmin boyda ərquru yatan Aladağ və Əlincə qalası toponimləri də xatırlanır. Burada ərquru, yəni köndələn yatan Aladağ dedikdə Naxçıvandan görünən Ağrı və ya Ələyöz dağı nəzərdə tutulur. Aladağ Ələyöz dağının ikinci bir adı kimi işlədilir.

XVIII əsrin 20-ci illərində Naxçıvan osmanlıların tabeliyində olarkən Dərəşam 315 kəndi birləşdirən nahiyə kimi Naxçıvan sancağının tərkibində idi. İndi Babək rayonunun Nehrəm kəndi ətrafında Birinci Dərəşam və Dərəşam kənd adları qalmaqdadır. Bu toponimin tərkibindəki “dərə” leksik vahidi müasir dilimiz üçün aydın olan coğrafi termindir, “şam” isə Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrinin kəndlərində dialekt söz kimi işlənir. Məsələn, Alıbəyli şamı, Abbas bəy şamı, Mincivan şamı, Muğanlı şamı (Zəngilan), Qız şamı, Ordubad şamı (Ordubad).

Naxçıvan şəhəri yaxınlığında olmuş, indi şəhərin tərkib hissəsinə çevrilmiş Qaraçuq kəndinin adı Oğuz qəhrəmanlarından olan Qaraca çobanın, Kəngərli rayonu ərazisində yerləşən Böyükdüz isə Bəkdüz Əmənin adı ilə bağlıdır. Qaraçuq // Qaraçiq adlı etnotoponimlər Qafqazda, Krımda, Bolqarıstanda, Orta Asiyada, İran və Türkiyədə də geniş yayılmışdır. Tayfa adından törənən bu toponim ilk vaxtlar qaraca köməkçi ad kimi işlənmiş, sonra isə həmin adlar toponimə çevrilmişdir.

Professor S.Babayev Naxçıvanın “Dədə Qorqud”la əlaqədar yer adlarını üç qrupa bölmüşdür [1, s. 80-84]:

1. Adları birbaşa “Kitabi-Dədə Qorqud”da göstərilən coğrafi obyektlər. Belə obyektlərin sayı 16-dır: Ağ qaya, Altuntaxt, Qara dərə, Qaraçuq, Qaracuc (Qaraquş) dağı, Qara dağ, Dərbəndlər, Dərəşam, Dərəşam suyu, Əlincə qalası, Köksügözəl, Günortac, Salaxan qayası, Şəruk (Şərur), Göyçə dənizi (Göy-göl), Göyçə dağ.

2. Dastanın qəhrəmanlarının və oğuz tayfalarının adlarından törəndiyi güman edilən toponimlər: Sədərək, Qaraçoban, Böyükdüz düzləri; Sədərək, Səyrək, Əyrək, Qazançı, Oğuz daşı, Daş qışlağı, Aşağı Daşarx, Yuxarı Daşarx, Qazançılar, Qazançılı və Bayat əsrətinin kəndlərini, Buğaçəşməni, Qazan gölü, Qazan yaylağı, Qazanköçü, Sarı ağılı, Sarı bulağı, Sarı dağı və başqalarını göstərmək olar. İkinci qrupa daxil olan coğrafi obyektlərin adları içərisində dastanın baş qəhrəmanı Qazan xanın adı ilə əlaqədar olan toponimlər çoxluq təşkil edir. Onlar muxtar respublikanın 4 regionunda (Ordubad, Culfa, Babək, Şərur) yerləşir: Naxçıvan ərazisində Qazan xanın adı ilə əlaqədar 20-yə qədər toponimin olmasını, onların bir-birinin yaxınlığında dörd qrupda yerləşməsinə təsadüfi hesab etmək olmaz. Bunlar bilavasitə Salur Qazanın adı ilə əlaqədar yaranmışdır.

Uşun qoca oğlu Səyrəyin adından Sədərək kəndi, Sədərək düzü toponimləri, Əyrəyin adından isə Əyrək kəndləri adının yaranmasını demək olar. Fikrimizcə, Səyrək və Əyrəyin atası Uşun qoca oğuz ellərinin Sədərək, Şərun, İqdir, Qaraçuğ bölgəsinin hakimi imiş. Böyükdüz – dastanın qəhrəmanlarından Bükdüz Əmən; Qaraçoban düzü – Qaraca Çobanın; Sarı ağıl, Sarıbulaq, Sarı dağ – Qopuz qoca Sarı Çobanın. Buğaçeşmə-Buğacın adını yaşadan toponimlərdir. Dastanda bayat boyundan bəhs olunur. Naxçıvan ərazisində mövcud olmuş Ağgül kəndi, Nəcəf və Zülfüqar qışlaqları bayat tayfası ilə əlaqədardır.

3. Üçüncü qrup toponimlərə yuxarıda göstərilən toponimlərdən törəyən mikrotoponimlər daxildir. Bunlara misal olaraq Qazan yurdu, Qazan yoxuşu, Qazan çuxuru, Qazan bulağı, Buğaçeşmə dərəsi, Salaxan dərəsi, Salaxan yurdu və başqa mikrotoponimləri göstərmək olar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Uşun qocanın oğlanları Əyrək və Səyrəyin səfərlərinin istiqaməti, rastlaşdıqları coğrafi obyektlər, Salur Qazanın qoyunlarının hansı Dərbənddə saxlanması, Qaraçuğun, Qaraçuğun, Göyçə dənizinin harada yerləşməsi məsələsi qorqudsünaslar tərəfindən müxtəlif cür izah edilmişdir. Bu məsələlərə prof. S.Babayev aydınlıq gətirmiş və göstərmişdir ki, “Əyrək öz səfərinə şimaldan deyil, Naxçıvan diyarının qərbindən Şərukun (Şərunun) ucundan başlayır, Göyçə dənizə (Göy göl) təkin çapıb-talayır, oradan qayıdarkən Əlincə qalasında əsir düşür. Qardaşını axtarmağa gedən Səyrək də həmin marşrutla hərəkət edib, Dərəşam ucundan keçir, qardaşının əsir olduğu Əlincə qalasına gəlir, onu azad edir, Dərəşam suyunu keçərək oğuz elinə qayıdırlar” [1, s. 26].

Dastanın tədqiqatçıları Dəmirqapı Dərbəndlə Qapalı Dərbəndi eyniləşdirirlər. Bunlar ayrı-ayrı yerlərdə yerləşir. S.Babayev buna da aydınlıq gətirmişdir: “Qapalı Dərbənd ya Naxçıvanın Şərun rayonundakı Qaraçuq (Tənənəm) Qapalı Dərbəndi, ya da Qərbi Azərbaycandakı Qapalı Dərbənddir” [1, s. 75].

Naxçıvan bölgəsində xeyli yer-yurd, çay, qala adlarının eposla bağlı olduğunu qeyd etdik. Bundan başqa, Naxçıvan ərazisindəki Şahbuz, Buzqov yer adlarındakı “buz” tərkibi Midiya tayfalarından biri olan “bus” qəbiləsinin adını yaşadır. “Buz”, “bus”, eləcə də “bos” oğuzların əsas tirəsi sayılan “boz oğ”lardır. Hələ erkən əsrlərdə Naxçıvanda məskunlaşmış türkeş, peçenek, kənkər, az, ahur, şada, yayçı, qarabağlar, qaraçuq, qızılca və digər tayfa adları Naxçıvanın coğrafi adlarında öz əksini tapmışdır ki, bunların bir qisminə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlinir.

Naxçıvan ərazisində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ifadə olunan çoxsaylı yer-yurd adlarının qeydə alınması bu regionun qədim Oğuz yurdu, Azərbaycan torpağı olduğunu bir daha təsdiqləyir. Çünki Dədə Qorqud toponimləri Qorqud Atanın torpağa basılmış Türk-Oğuz möhürüdür. Bu mühüm elmi nəticə hələ də Naxçıvana ərazi iddiaları xülyası ilə yaşayan bədnam qonşularımıza çox tutarlı cavabdır. Deməli, Dədə Qorqud toponimləri həтта bu gün də Azərbaycan

canla bağlı Naxçıvanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında “Dədə Qorqud”la səsleşən yer adları ilə bağlı onlarla əfsanə və rəvayətlər də mövcuddur ki, xalqımız bunları da yaşadır. “Ağ qaya”, “Qız gəlin qayası”, “Daşlaşan-heykəlləşən analar”, “Yeddi bulaq (Yeddi bacı)”, “Oğlanqala-Qızqala”, “Adamyeyən Kəlləgöz qəhrəman”, “Matı ilə ayının əfsanəsi” və başqa əfsanə və rəvayətlər “Dədə Qorqud”la səsleşir və bunlar təsadüfən yaranmayıb.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında əksini tapan ictimai-siyasi hadisələr əsasən Azərbaycan ərazisində baş vermiş və bununla da Azərbaycanın, eləcə də Naxçıvanın qədim oğuz türklərinin məskəni olduğunu bir daha təsdiq edir. Dastan oğuz türklərinin şəcərəsi, soy kökü, onların həyat tərzini, məişəti, adət-ənənələri barədə məlumat verən elmi qaynaq, tarixi mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: YNE, 1999, 224 s.
2. Babayev S. “Dədə Qorqud”un Naxçıvanda izləri / “Azərbaycan” qəz., 1999, 5 iyun.
3. Babayev S. Naxçıvan diyarı qədim türk-oğuz torpağıdır / “Elm” qəz., 2000, 7 aprel.
4. Cəfərov N. Eposdan “kitab”a / “Azərbaycan” qəz., 1999, 16 may.
5. Cəməşidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Elm, 1977, 176 s.
6. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004, 368 s.
7. Əlibəyzadə E. Kitabi-Dədə Qorqud (Tarixi həqiqətləri bədii təsdiq abidəsi). Bakı: ATM, 1999, 332 s.
8. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud yolu. Bakı: Azərənşr, 1995, 360 s.
9. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 26-cı kitab. Bakı: Azərənşr, 2009, 512 s.
10. Heydər Əliyev. Zəngin tariximiz, qədim mənşəyimiz və milli mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməyə haqqımız var. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət komissiyasının iclasında yekun nitqi / “Azərbaycan” qəz., 1999, 19 fevral.
11. Həbibbəyli İ. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və qorqudşünaslığın genişlənmə imkanları // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2015, № 1, s. 5-15.
12. Xəliq Koroğlu. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı: Yurd, 1999, 243 s.
13. Xəlilov P. “Kitabi-Dədə Qorqud” – İntibah abidəsi. Bakı: Gənclik, 1993, 176 s.
14. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
15. Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası: 2 cildə, I c., Bakı: YNE, 2000, 622 s.

16. Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası: 2 cilddə, II c., Bakı: YNE, 2000, 567 s.
17. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illiyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 20 aprel 1997-ci il tarixli fərmanı / “Azərbaycan” qəz., 1997, 21 aprel.
18. Qasımzadə F. Dastanın yaranması haqqında yeni konsepsiya / “Xalq qəzeti”, 1999, 17, 18 iyun.
19. Бартольд В.В. «Турецкий эпос и Кавказ». Книга моего Деда Горгуда. М.-Л., 1962, с. 120.

İsmail Gadjiev

ЭПОС «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» И ЕГО СВЯЗЬ С НАХЧЫВАНОМ

В статье проанализированы эпосы, как один из видов устного народного творчества и на основе различных источников обосновано место, занимаемое эпосом «Китаби-Деде Горгуд» в мировой литературе, его принадлежность к тюркам-Огузам. Автором особо выделяется мысль, что эпос «Китаби-Деде Горгуд» как по языковым особенностям, так и по географическому местонахождению описываемых событий наиболее связан с Азербайджаном. Несмотря на то, что эпос принадлежит всему тюркскому миру, его родиной является Азербайджан, и принадлежит он Азербайджанскому народу.

Исследователь, основываясь на фактах, пытается доказать связь эпоса «Китаби-Деде Горгуд» с Нахчываном. То, что описываемые в эпосе исторические события происходили на территории Нахчывана, наличие на территории Нахчывана «могил Огузов», схожесть языка и стиля эпоса с современным говором населения Нахчывана, нахождение в Нахчыване более 50-ти названий мест, описываемых в эпосе, легенды и мифы, связанные с этими местами, еще раз доказывают выдвинутую автором идею.

Ключевые слова: эпос, Огузы, тюркский мир, Азербайджан, Нахчыван, Алинджа, Де-решам, Шарур.

İsamyil Hajiyev

“KITABI-DADA GORGUD” EPOS AND ITS CONNECTION WITH NAKHCHIVAN

In the article the specific place of “Kitabi-Dada Gorgud” one of the oral creative work areas of the eposes in the world literature is analyzed and by the scientific facts and sources it was showed that this epos is belong to oghuz turks. The author emphasizes the such thought especially that according to the

language features, the geographical place of the happened accident “Kitabi-Dada Gorgud” epos is mainly connected with Azerbaijan. Though the epos belong to all over the Turkish world, but its motherland is Azerbaijan, its master is Azerbaijan people.

By the scientific facts the investigator tried to prove that “Kitabi-Dada Gorgud” epos is connected with Nakhchivan. For the first time some historical events described in the epos were namely happened in Nakhchivan, there are many “oghuz graves” in this territories, the language and style of the epos is liking to the language of Nakhchivan people, more than 50 place names mentioned in the epos exist in Nakhchivan, legends connected with epos and its heroes proves the putting forward thoughts once again.

Key words: *epos, oghuz, Turkic world, Azerbaijan, Nakhchivan, Alinja, Darasham, Sharur.*

MUXTAR KAZIMOĞLU (İMANOV)
AMEA Folklor İnstitutunun direktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü

“DƏDƏ QORQUD” VƏ NAXÇIVAN FOLKLORU

Bu gün Naxçıvanda işlənən bir çox atalar sözü və məsəllər Qorqud Ata sözlərini yada salır.

Naxçıvan əfsanə və rəvayətlərində azmanların din-imana gətirilməsini əks etdirən süjetlər “Dədə Qorqud” eposunda Dəli Domrulun əvvəl Əzrayıla qarşı çıxıb, sonra ipə-sapa yatması, İlahidən gələn əmrə müntəzir olması əhvalatını xatırladır.

“Dədə Qorqud” eposunda gülişin kult səviyyəsinə qaldırılmasını Naxçıvan folklorunda da müşahidə etmək olar. “Xan bəzəmə” oyununda hökmdar və yalançı hökmdar paraleli, “İki qardaş” tipli epik nümunələrdə ağıllı və dəli paraleli “Dədə Qorqud” eposu ilə səsleşən səciyyəvi nümunələr sayıla bilər.

Açar sözlər: *“Dədə Qorqud”, Naxçıvan, folklor, paralel, obraz, mətn, güliş kultu.*

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu milli-mənəvi varlığımızın mühüm bir göstəricisidir, yeni nəsillərin milli ruhda yetişməsində bu epos əvəzsiz rol oynayır. Buna görədir ki, ulu öndər Heydər Əliyev 20 aprel 1997-ci il tarixində “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi haqqında” fərman imzalayıb, 2000-ci ildə eposun 1300 illik yubileyinin YUNESKO xətti ilə beynəlxalq səviyyədə təntənəli qeyd edilməsi abidənin tədqiqi tarixində mühüm bir mərhələnin başlanğıcı olub.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan “Basatın Təpəgözü öldürməsi” boyunun, alman şərqşünası F.F.Dits tərəfindən tərcümə və nəşr edilməsinin, F.F.Ditsin həmin boy haqqında olduqca dəyərli fikirlər söyləməsinin və bununla “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun elm aləminə məlum olmasının 200 ili tamam olur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev 20 fevral 2015-ci il tarixində “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” sərəncam imzalayıb. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbov 25 iyul 2015-ci il tarixində “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilməsi haqqında” sərəncam imzalayıb. Bu sərəncamlar Respublikamızda, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasında “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun təbliği və tədqiqi sahəsində geniş miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsinə rəvac verib.

“Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi sahəsində vacib istiqamətlərdən biri ayrı-ayrı bölgələrimizdə bu dastanla səsleşən folklor nümunələrinin üzə çıxarılması, ayrı-ayrı folklor mühitlərində “Dədə Qorqud” ruhunun nə dərəcədə qorunub saxlandığının öyrənilməsidir. “Dədə Qorqud” ruhunu qabarıq şəkildə yaşadan bölgələrimizdən biri Naxçıvandır.

Naxçıvan folkloru, söz yox ki, Azərbaycan, ümumtürk, eləcə də dünya folklorunun tərkib hissəsidir. Bununla yanaşı o da qeyd olunmalıdır ki, zaman-zaman Naxçıvanda yaranan folklorun bir sıra özünəməxsus cəhətləri, başqa regionlarımızın folklorundan müəyyən qədər fərqlənən xüsusiyyətləri vardır.

Naxçıvan folklorunu ayrıca götürülmüş söz mətnləri baxımından araşdırsaq, heç şübhəsiz, bu folklorlarda mif, əfsanə, rəvayət, nağıl və lətifə kimi janrların aparıcı yer tutmasının şahidi olarıq. Bu aparıcılığı nə ilə müəyyənləşdirə bilərik? Həmin janrların işləkliyi; məzmun və formaca mükəmməlliyi; obraz, motiv və süjetinə görə orijinallığı ilə.

Naxçıvan folklorundan bəhs edən tədqiqatçılar (akademik İsa Həbibbəyli, müxbir üzv Səfərli Babayev, elmlər doktorları Məhərrəm Qasımlı, Məhərrəm Cəfərli, Yusif Səfərov, Seyfəddin Rzasoy, fəlsəfə doktoru Rafiq Babayev və b.) Nuh tufanı ilə bağlı əfsanələrə haqlı olaraq xüsusi fikir verirlər.

Naxçıvandan toplanmış Nuh əfsanələrində özünəməxsusluq İlanlı, Kəmki, Gəmiqaya, Qaranquş yaylağı, Nuhdaban və s. kimi yer adlarının çəkilməsi, bozqurd motivinin mətnə daxil edilməsi ilə bitmir. Özünəməxsusluq həm də Ucubılıq, Ucuqulu, Ac və s. kimi adlarla təqdim edilən demonik obraza xüsusi yer verilməsində üzə çıxır. Ayağının birini İlanlı dağda yerə basanda o biri ayağını Kəmki dağında yerə qoyan, bir əlini Ağrı dağına, bir əlini də Haça dağa qoyub Arazdan su içən, hər oturuma bir öküzün ətinə yeyən, meşədən ağac kəsib gəmi düzəltməkdə Nuha yaxından kömək edən Ucubılıq “Dədə Qorqud” eposundakı bir sıra obraz və motivləri yada salır, ehtiyac yaranır ki, Naxçıvan folklor materialları ilə “Dədə Qorqud” boyları arasında tutuşdurmalar aparılsın. Belə müqayisələr bu vaxtaca da aparılıb və hər şeydən əvvəl Naxçıvanda “Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı Əlincə, Qaraçuq, Şərur, Dərəşam, Altuntaxt, Qazan göl, Qazan bağı, Buğa çeşmə, Səderək, Salaxana, Günortac və s. kimi yer adlarına diqqət yetirilib. “Dədə Qorqud” dastanı ilə səsleşən adlar sırasına şəxs adlarını da əlavə etmək olar. Akademik Ziya Bünyadov və tarixşünas Hüsəməddin Məmmədovun birlikdə hazırlayıb nəşr etdirdikləri, 1727-ci ilə aid “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə (Bakı, Sabah, 1997) “Dədə Qorqud” dastanındakı adlar baxımından çox maraqlı adlarla qarşılaşırıq. Məsələn: *Bayındır, Beyrək, Budaq, Durmuş, Duman, Qoca, Qocabəy, Barışxan, Qaraxan, Sarı Qarabəy oğlu, Sayılmış, Oxçuxan, Sayılan, Oxçu, Qaya, Qılinc, Buyur, Dəli, Dəlixan, İgidbəy, Sevindik, Yurdcu, Yolçu, Turxan, Orxan, Uğurlu, Arslan, Tərkin, Orduxan, Qoçuxan, Bayındır Aydın oğlu, Dilək, Dəmirdaş, Ulubəy, Uluxan, Güvəndik oğlu, Sanılmış, Bayraq, Ata, Ataxan, Kiçik oğlu, Uluxan Dəmirxan oğlu* və s. Bu kimi şəxs adları birbaşa və ya dolaylı şəkildə “Dədə Qorqud” dastanındakı şəxs adları ilə səsleşir.

Bu gün Naxçıvanda işlənən bir çox atalar sözü və məsəllər Qorqud Ata sözlərini yada salır:

Atılan ox geri dönməz [3, s. 282].

Quldan xəta, ağadan əta.

At minəndir, qılınc bağlayanın [3, s. 283].

Bu gün Naxçıvanda işlənən bu kimi atalar sözləri forma və məzmun etibarilə “Dədə Qorqud”un “Müqəddimə”sindəki Qorqud Ata deyimlərinə çox yaxındır.

“Dədə Qorqud”la səsleşən obraz və motivlərə gəlincə, bir daha Ucubılıq haqqındakı süjetlərə qayıtmalı oluruq. Bu süjetlərdə səciyyəvi motivlərdən biri Ucubılığın Əzrayıldan qaçması motividir. Həmin motiv bir sıra əfsanə və rəvayətlərdə Qorqud Atanın əcəldən qaçması motivi ilə üst-üstə düşür.

Ucubılıq haqqındakı süjetlərdə tez-tez qarşılaşdığımız motivlərdən biri onun din-imana gətirilməsidir.

Yeyib-içəndə doymaq bilməyən Ucubılığı doyuzdurmaq üçün Nuh Nəbi ona halal yemək verməli olur.

Yaxud bir qoca, Ucubılığı doyuzdurmaqdan yana onu vadar edir ki, üç dəfə yerə, üç dəfə göyə and içsin.

Naxçıvan mifoloji mətnlərində azmanların Allahla qarşılaşması detallarına da rast gəlmək olur. Həmin mətnlərin birində deyilir: “Azmanlar günnərin bir günü allahlıx sevdasına düşürlər. Allah hesdənir bınnarın ömrün azaldır, özdərin də xırdaldıb bizim günümüzə salır” [1, s. 41].

Azmanların din-imana gətirilməsini əks etdirən bu kimi detal, epizod və əhvalatlar “Dədə Qorqud” eposunda Dəli Dömrülün əvvəl Əzrayıla qarşı çıxıb, sonda ipə-sapa yatması, İlahidən gələn əmrə müntəzir olması əhvalatını yada salır.

Əlbəttə, azmanlığına, “çox xatalar törədib” camaatdan yemək-içmək tələb etməsinə görə Ucubılıq, Təpəgözü də xatırladır. Naxçıvan folklorunu Ucubılıq-Təpəgöz əlaqələri baxımından araşdırdıqda aydın olur ki, Təpəgöz obrazı Naxçıvan folklorunda Kəlləgöz, Təkgöz və s. adlarla bir sıra mətnlərin əsas qəhrəmanı kimi təqdim olunur.

Naxçıvan folklorunun özünəməxsus cəhətlərini səciyyələndirərkən və bu bölgəyə məxsus folklorun “Dədə Qorqud”la səsleşməsindən danışarkən bahadırlıq nağıllarını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Avropa xalqlarında bahadırlıq nağıllarına rast gəlmək olmur. Bu səbəbdən beynəlxalq Aarne – Tompson Beynəlxalq Nağıl Kataloqunda bahadırlıq nağıl qrupu nəzərdə tutulmayıb. Qəhrəmanın köməkçi vasitə yox, fiziki güc hesabına məqsədə çatması əsasında qurulan bahadırlıq nağılları türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan türkləri üçün çox səciyyəvidir. Azərbaycanda bu vaxtacan bahadırlıq nağıllarına aid cəmi 20 süjet qeydə alınıb. Həmin 20 süjetin 4-ü Naxçıvan bölgəsindən toplanıb. Həmin nağıllar bunlardır: “Lətif şah”, “Yadigarın nağılı”, “Kuzəçioğlunun nağılı”, “Beçə dərviş”.

İnsan övladının folklorlarda əksini tapan ideallarından biri güclü-qüvvətli olmaqdır. Bu güc-qüvvət “Dədə Qorqud” eposunda iki əsas tipdə özünü göstərir: qılınc hesabına güc-qüvvət, ağıl hesabına güc-qüvvət. Yuxarıda xatırladığımız bahadırlıq nağılları, təbii ki, qılıncın gücünü əks etdirən nümunələrdir. Ağlın

gücünə gəlinəcə, qeyd etməliyik ki, bu güc tipi yalnız nağılların yox, bir çox başqa janrların da ifadə predmetidir. Həmin janrları ayrı-ayrılıqda gözdən keçirmədən ümumi şəkildə belə bir cəhəti vurğulamaq olar ki, Naxçıvandan toplanmış bir sıra folklor nümunələrində hikmət dilində və üslubunda danışmaq xətti çox səciyyəvidir.

Ağıl və hikmət məsələlərindən danışarkən xalq gülüşü mədəniyyətindən yan keçmək çətinidir. Çünki xalq gülüşü mədəniyyətində ağıl və hikmətin ifadə forması başqa ədəbi sahələrlə müqayisədə fərqli və özünəməxsusdur. Özünəməxsusluq, hər şeydən əvvəl, dünyanı tərsinə görməkdədir. Dünyanı tərsinə görüb, gördüyünü bəzə bəzə biçimdə başqalarına çatdırmaq, sənə qulaq asanı güldürüb düşündürmək isə adamdən yüksək intellekt istəyir. Naxçıvan gülüş mədəniyyətində bu intellekti hiss etmək heç də çətin olmur. Təsadüfi deyil ki, görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev Şəki, Təbriz və Naxçıvanı “intellektual amilin prioritet təşkil etdiyi bölgələr” adlandırır [7, s. 19] və belə hesab edir ki, həmin bölgələrdə “şifahi ənənədə də məzkərə... yumorun didaktikası və rasionalizmi ilə seçilir. Burada məhz gülüş həm xaosun inkarı, həm də harmoniyanın ifadəsi və təsdiqi üsulu, vasitəsi olur”. Konkret olaraq Şəki və Naxçıvan gülüş mədəniyyətinin tipologiyasından bəhs edərkən Yaşar Qarayev yazır: “Sözün lüğəvi mənasında “dəli əmi” Hacı dayı üçün maraqsızdır və bu cəhətdən onu Naxçıvan folklor mühiti ilə, gülüşün Mirzə Cəlil stixiyası ilə yaxınlaşdıran cizgilər daha çoxdur: onların hər ikisində komik insident özünüdərk, mühiti idrak aktı kimi baş verir” [7, s. 13]. Əlbəttə, Yaşar Qarayevin qeyd etdiyi Mirzə Cəlil stixiyasının mühüm qaynaqlarından biri folklordur, xalq gülüşü mədəniyyətidir. Mirzə Cəlil sənətkarlığının sirlərindən biri mifoloji düşüncəni tərsinə çevirməkdə, onu ironik düşüncə ilə əvəz etməkdədir.

Mifoloji düşüncədən yumoristik düşüncəyə keçməyə səciyyəvi bir misal kimi dərin yatmaq məsələsini qeyd etmək olar. Eposda dərin yatmaq bir çox məqamlarda gücün-qüvvətin, qorxmazlığın əlamətidir. Düşmənin iki addımlığında daş kimi yatan, saatlarla, hətta günlərlə yuxudan ayılmaq bilməyən oğuz igidləri “Dədə Qorqud” dastanında məhz qorxu-hürküslü adamlar kimi təqdim olunur. Qazan xanın, Səgrəyin düşmən qalasına lap yaxın bir yerdə şirin-şirin yatması onların məhz hünərindən, qəhrəmanlığından xəbər verir. Mirabdulla ağa, Abbasqulu, Məhərrəm əmi, Qəssaboğlu və s. kimi xüsusi qəhrəmanları olan Naxçıvan lətifələrində, həmçinin Mirzə Cəlil yaradıcılığında isə yatmaq, təbii ki, güc-qüvvətin, qorxmazlığın yox, ətalətin göstəricisidir... Naxçıvan gülüş mədəniyyətində, eləcə də Mirzə Cəlil yaradıcılığında ətalətli tənqid etmək, heç şübhəsiz, qəhrəmanlıq nağıl və dastanlarında ideallaşdırılan bahadırlığa, mili-mənəvi güc-qüvvətə və qüdrətə çağırmaqdır.

Naxçıvan gülüş mədəniyyətini “Dədə Qorqud” dastanı ilə tutuşdurub, mifoloji düşüncədən yumoristik düşüncəyə keçmək prosesini izləmək xüsusi araşdırma tələb edən maraqlı bir işdir. Bu, öz yerində. Amma qarşıya daha maraqlı olan başqa bir məsələ də çıxır: “Dədə Qorqud” dastanında gülüş qatı yox-

durmu? Naxçıvan gülüş mədəniyyətini “Dədə Qorqud” dastanındakı həmin gülüş qatı ilə müqayisə etmək olmazmı? Məsələ burasındadır ki, “Dədə Qorqud” dastanında miflə antimif, qəhrəmanla antiqəhrəman, “ciddi” ilə gülməli iç-içə, yan-yanadır. Dastanın “Müqəddimə”sində Peyğəmbərin qızı Fatimədən danışıldığı yerdə ozan məzəli bir dillə qarınqulu xanımlardan, ev-eşiyə baxmayan, evdən səhər çıxıb axşam qayıdan qadınlardan söz salır. “Bamsı Beyrək” boyunda Banıçiçək kimi “ciddi xarakter” sahibi olan bir qadının yanında Boğazca Fatma, Qısırca Yengə kimi komik fiqurlar görürük. “Ciddi” və gülməli tərəflərin bu cür paralellik yaratması həm ayrı-ayrı obrazlar arasında, həm də eyni bir obraz daxilində özünü göstərə bilir. “Bəkil oğlu Əmran” boyunda Bəkilin xanımı; “Bamsı Beyrək” boyunda Beyrək; “Salur Qazanın dustaq olması” boyunda Qazan xan “ciddi” və gülməli tərəflərini özündə birləşdirən obrazlar kimi diqqəti cəlb edir. Qorqud Ata kimi bir övliyanın “Bamsı Beyrək” boyunda müəyyən qədər məzəli biçimdə təqdim edilməsi “ciddi” və gülməli paralelliyinin bu epos üçün nə qədər səciyyəvi olmasını göstərir. Və bu cəhəti görüb düşünməli oluruq: obrazların komik biçimdə təqdim olunması eposdakı mifoloji düşüncə tərzi ilə nə dərəcədə bağlıdır? Məsələ burasındadır ki, “Dədə Qorqud” eposunda ağac, aslan, sunqur quşu və s. kultlarla bir sırada gülüş kultu da var. Başqa kultlar kimi, gülüş kultu da güc mənbəyi və magik bayaq vasitəsidir. Demonik varlığa qarşı döyüşdə qaba ağac və xaqan aslan Basata magik dayaqdırsa, sosial çətinliklərdən keçib sevgilisi Banıçiçəyə qovuşmaqda da Beyrəyin magik dayaqlarından biri dəli ozandır. Bəli, Beyrək dəli ozan donuna girməklə xüsusi imkan və güc qazanıb yenidən doğulan bir qəhrəman kimi ortaya çıxır.

“Ciddi” və gülməli paralelliyini, gülüşün kult səviyyəsinə qaldırılmasını Naxçıvan folklorunda da müşahidə etmək olur. Naxçıvanda, xüsusən də bölgənin Ordubad ərazisində geniş yayılan “Xan bəzəmə” oyununda [1, s. 18] hökmdar və yalançı hökmdar paraleli; “İki qardaş” tipli epik nümunələrdə [1, s. 180] ağıllı və dəli paraleli “Dədə Qorqud” eposu ilə səsləşən səciyyəvi nümunələr sayıla bilər. Belə nümunələrin “Dədə Qorqud” eposu ilə səsləşməsi bir tərəfdən “ciddi” ilə gülməlinin paralellik yaratmasındadır, başqa bir tərəfdən də gülməlinin magik dayaq funksiyası daşımındadır. Bəli, “Xan bəzəmə” tamaşasında yalançı hökmdar həqiqi hökmdarın, “İki qardaş” nağılında dəli qardaş ağıllı qardaşın magik qoruyucusudur.

“Dədə Qorqud” dastanı ilə bu yığcam müqayisə bir daha göstərir ki, Naxçıvan bölgəsində folklor zəngin və rəngarəngdir. Bu zəngin və rəngarəng folkloru toplamaq, nəşr etmək və dərinlən araşdırmaq biz folklorşünasların təxirəsalınmaz vəzifələrindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab: Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. Bakı: Sabah, 1994.

2. Babayev T., Abdulla B. Novruz bayramı / Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cild-də, II c., Bakı: Elm, 2007, s. 13-69.
3. Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010.
4. Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. II c., Naxçıvan, Əcəmi, 2011.
5. Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012.
6. Naxçıvan səncağının müfəssəl dəftəri / Tərcümə edib nəşrə hazırlayanlar Z.Bünyadov, A.Məmmədov. Bakı: Sabah, 1997.
7. Qarayev Y. Prototip – şəkilidir, yaxud nəfəsdə zümzümə, tələffüzdə rəqs – Şəki şivəsi / Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab: Şəki folkloru, Bakı: Səda, 2009, s. 3-38.
8. Yoloğlu G. Mövsüm nəğmələri. Bakı: Xəzər Universiteti, 2009.

Мухтар Казымоглу (Иманов)

«ДЕДЕ ГОРГУД» И НАХЧЫВАНСКИЙ ФОЛЬКЛОР

Многие пословицы и поговорки, используемые сегодня в Нахчыване, напоминают слова Деде Горгуда. Сюжеты, отражающие приведение на путь истинный неверующих в легендах и сказках Нахчывана, напоминают историю о Дели Домруле из эпоса «Деде Горгуд», который вначале поднялся против Азраила (ангела смерти), но потом все же смирился и не противился Божьему повелению.

Поднятия смеха на уровень культа в эпосе «Деде Горгуд» можно наблюдать и в Нахчыванском фольклоре. Параллель повелитель и лжеповелитель в игре «Хан беземе», а также параллель умный и дурак в эпических текстах типа «Два брата» можно считать характерными образцами, отражающими сюжеты эпоса «Деде Горгуд».

Ключевые слова: *«Деде Горгуд», Нахчыван, фольклор, параллель, образ, текст, культ смеха.*

Muxtar Kazymoglu (Imanov)

DADA GORGUD AND NAKHCHIVAN FOLKLORE

Today some proverbs and sayings used in Nakhchivan remember Gorgud Ata's words.

The plots reflecting the causing giants converted to the true religion-faith in Nakhchivan legends and rumors remember some events in the epos "Dada

Gorgud” such as Dali Domrul’s fight against Azrail (The Death Angel), later his calmness to the order coming from the God.

One can observe the rising of laugh till the cult level in the epos “Dada Gorgud” in Nakhchivan folklore. The parallel of the king and the false king in the game “Khan bezeme” (The decoration of the king), the parallel of the wise and the mad in the epic examples such as “Iki gardash” (Two brothers) and the parallel of the mad can be considered the characteristic examples having the same thing in the common with the epos “Dada Gorgud”.

Key words: *“Dada Gorgud”, Nakhchivan, folklore, parallel, character, text, cult of laughter.*

TURGUT ÖCAL
Emekli Öğretim Görevlisi, Iğdır Üniversitesi, 76000 Iğdır
E-mail: tocal76@gmail.com

DEDE KORKUT KİTABINDAKİ İSLÂMİ UNSURLAR

Türk Edebiyatının şaheseri olan Dede Korkut Kitabının geniş adı olarak “Kitab-ı Dede Korkud alâ Lisan-ı Taife-i Oğuzan (Oğuz Boyunun dili ile Dede Korkut Kitabı) ismini görmekteyiz. Kitabın giriş bölümünde Osmanlılardan söz edilmesi, Osmanlıların Anadolu’da güçlenmeye başladığı sırada XV. yy’ın otalarında ya da ikinci yarısında eserin yazıya geçirilmiş olduğunu düşündürüyor.

Hikâyeler, konularını halkın (Oğuz)’ların günlük hayatından, inançlarından gelenek ve göreneklerinden almıştır. Dili, İslam medeniyeti unsurları ile zenginleşmiş çok işlek bir halk lisandır. Dede Korkut lisanı diye bileceğimiz kendine mahsus bir hali vardır.

*Hikâyeler İslamiyet’in etkisinde kalmamış diyenlerle kalmıştır diyenlerin yorumlarına muhtaçtır. Hikâyelerdeki Oğuz Beylerinin yansıma “Dede Korkut”ise **Korkut Ata** olarak anılmakta ve ulu, bilge, bilgisi ve görgüsüyle örnek bir kişidir.*

Hikâyelerin, Akkoyunluların egemen olduğu Kuzey Doğu Anadolu bölgesinde, XV. yy’ın ortalarında yazıya geçirildiği sanılıyor. Bu hikâyelerde XII. ve XIII. yy’larda o bölgeye gelip yerleşen, Müslüman Oğuzların iç ve dış savaşları anlatılmıştır.

Dede Korkut Kitabı ilk kez 1916’da Kilisli Muallim Rifat (Bilge) tarafından, Arap asıllı alfabe (eski yazı) ile yayımlanmıştır. Orhan Şaik Gökyay tarafından yapılan ikinci çalışma 1938’de yayımlanmıştır. Kitabın on iki hikâyeden oluşan bir Dresten nüshası; bir de altı hikâyeden oluşan Vatikan nüshası bulunmaktadır.

Hikâyelerde Oğuzlar, Müslüman olarak gösterilir. Ancak yaşantılarında din, güçlü bir olgu olarak görülmez. Hikâyelerde aile hayatı ve kadına önem verilir. Ana sevgisi öne çıkarılır.

Biz bildirimizde, O.Ş.Gökyay’ın görüşlerinin uygun olacağı kanaati ile hikâyelerdeki İslami motifleri inceledik. İslami izlerin pek yüzeysel olmadığını destanımız on iki hikâyede daha çok etkili olduğunu gördük.

Açar sözcükler: inanç, destan, Oğuz.

Dedem Korkutun Kitabı Türk dili, Edebiyatı ve kültürünün eşi emsali bulunmaz bir abidesidir. Fuat Köprülü, “Türk Edebiyatını terazinin bir kefesine, Dede Korkut Kitabını da terazinin diğer kefesine koysan, Dede Korkut Kitabı daha ağır basar” sözüyle bu şaheserin pahacılmaz bir değer olduğunu çok güzel açıklamıştır.

Bu hikâyelerin yazarı olarak Türk milletini gösteren Abdulkadir Karahan, halkın ortak dehasının meyvesi olan bu milli destanın muhtevası da milletin hayatıdır demektedir. Bir ölçüde Oğuz Türklerinin tarih olaylarının akisleri de sayfalarında ışıdamaktadır. Olayların geçtiği alanlar: Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahasıdır. Mevcut hikâyeler, manzum-mensur karışık bir mukaddime ve on iki destan parçasından oluşmuştur. Bu destanlarda Bayındır Han, Kazan Bey, Boğaç Han, Deli Dumrul ve özellikle Dede Korkut en önemli kişilerdir.

İhtiyar Dede Korkut, Oğuzların gerçek bir danışmanı, Ozanların pîrî, hatta bir bakıma velisidir. Destanlar sanki onun düzenlediği, şiirleştirdiği parçalardır.

“Dede Korkut” ve “Dedem Korkut” şekilleri ile Oğuzların menkıbevî bilici – ozanı Oğuz hanlarının vezir – müşaviri olup, Oğuzların destani hikayelerini toplayan kitap “Dede Korkut’a” izafe ile “Kitab-ı Dede Korkut” diye adlandırılmıştır. Dede Korkut’un kim olduğu hakkında kesin bilgimiz yoktur. Tarihi olmaktan ziyade, menkıbevî Türk Atasıdır.

Korkut Atanın adına Dede Korkut kitabından başka Oğuzlardan, Türkmenlerden ve Osmanlıların ecdadından bahseden menkıbevî tarihler ile bazı edebi kaynaklarda ve bazı Türk kavimlerinin, Halk Edebiyatında da rastlanır. Nesamiü’l mahabbe, Şecere-i Terakime ve Yazıcıoğlu Selçuknamesi gibi eserlerde de “Korkut Atadan” bahsedilmektedir.

Dede Korkut Hikayeleri, altı asırlık tarihi hadiselerin, devamlı bir destan ana-nesi halinde yaşadktan sonra, İslamî bir kisveye bürünmüş şekillerinden ibarettir. Sade yer adlarının değil, birçok şahıs isimlerinin de bu eski kavimlerin ve onların tarihi kahramanlarının adları ile ayniyetini ispat mümkündür.

Dede Korkut destanlarında, Türklere (bilhassa Oğuzlara) ait tarih, mitoloji ve folklor bakiyelerini açıkça görmekteyiz. Ayrıca diğer milletlerin destan ve masal motiflerinin, eserin oluşunda, incelenmesi, aynı derecede önemle göz önünde tutulması gerekir. Bu konuda başlıca iki tarihi – menkıbevî tabaka mevcuttur:

1. Oğuzların Sır-Derya kuzeyindeki yurtlarında, IX.-XI. asırlarda gerek Peçenek ve Kıpçaklar ile gerek kendi aralarındaki savaşları.

2. Ak-Koyunlu Türkmen devletinin Anadolu İran ve Kuzey Azerbaycan’daki fütuhatlari işlenmiştir. Ayrıca komşu Gürcü, Abaza ve Trabzon Rum ülkeleri ile harp ve sulh ilişkileri-Dede Korkut destanlarında, her halde sözlü anane olarak yaşıyordu. Fakat bunların bir sanat eseri halinde Telif veya Tasnifi, XV. asrın ikinci yarısında, belki uzun Hasanın saltanatı sırasında vaki olmuştur. Dede Korkut Kitabını ise, her halde eski Oğuz destanî ananesini iyi bilen ve sanat kabiliyeti yüksek bir ozan tasnif etmiştir.

Nihat Sami Banarlı, doğruya en yakın bir tahmine göre Dede Korkut Kitabının, XV. asrın ikinci yarısında yazıya geçirildiği düşünülmektedir diyor.

Dede Korkut Hikâyeleri, ortak İslam Medeniyeti kelimeleri ile de zenginleşen, her bakımdan işlenmiş bir halk dili ile anlatılmıştır. Hikâyelerde yalnız nazım cümleleri değil, nesir cümleleri de sözü sazla söyleyen şifahi edebiyat ananesine uygun bir ses güzelliği içinde musikileştirilmiş söyleyişlerdir.

Hikâyelerde Allah, Resul gibi İslami kelimeler Arapçadan; fakat abdest, namaz, peygamber gibi kelimeler, Farsçadan Türkçeleştirilmiştir. Hikâyelerin, Dede Korkut Türkçesi diyebileceğimiz bir dili vardır. Yani dil ve üslubu nev’i şahsına münhasırdır.

Dede Korkut Kitabında İslamıktan gelen etkinin zayıf olduğu veya yüzde kaldığı ve bunun bir ciladan ibaret olduğu yolundaki görüş ilkin Barthol’dan gelmektedir. Fuat Köprülü de bu eserde İslamiyetin, harici bir cila mahiyetinde olduğunu söylemektedir. Ayrıca Abdulkadir İnan da Müslümanlığın bu hikâ-

yelerde yüzde kaldığı düşüncesindedir. Ona göre Oğuz Beylerinin: “**Arı sudan Abdest alıp iki rekat Namaz kılmaları, adı görklü Muhammed(S.A.S)’e salavat getirmeleri ve Mushafa yemin etmeleri**” – eski Türk ananelerini muhafaza eden Dede Korkut Oğuzlarının gündelik hayatında sıradan hadiselerdir.

Dr. Ş.Elçin, Dede Korkut kitabındaki İslami unsurlar adlı yazısında, Dede Korkut’ta Allah ve onun sıfatlarına, Azrail ile Âdemi, Nuh, İbrahim, Musa, Hızır gibi Peygamberlerle Nemrud’a değinmekte ve kelim-i şahadet, abdest, namaz gibi başka unsurlara da işaret etmektedir. Bu konuyu yazıp, incelerken, Ş.Elçin, konuyu ilk önce ele alan E.Rossi’ nin yazısından, maalesef bahsetmemiştir.

O.Ş.Gökyay’a göre Dede Korkut kitabındaki İslamiyet etkisinin, derinlere inmediği görüşünün, bir bölümüne katılmamaktadır. Deniliyor ki Hikaye kahramanları, şarap içerek, savaştan önce birkaç günlerini meyhanede geçirmektedirler. Şarap içmek, meyhanelere gitmek, yeni Müslüman olmuş Oğuzlarda değil, sonraki yüz yıllarda Osmanlıda Müslümanlığın en güçlü olduğu çağlarda bile vardır. Yalnız Türklerde değil, bütün Müslüman milletlerde görülmüştür. Başta Yıldırım Beyazıt olmak üzere Osmanlı hükümdarlarının şarap içtiklerini biliyoruz. En büyük din ulusu kadı askerler, hatta şeyhülislam da içki içmişlerdir. Bundan dolayı Dede Korkut kahramanlarının şarap içmelerini onların sağlam Müslüman olmadıklarına delil gösterilemez. Dede Korkut’da İslami akidelerin varlığını ve ağırlığını hatta yüzeysel olmadığını O.Ş.Gökyay, Dedem Korkut adlı eserinde bütün detayları ile işlemiştir. Bu açıklamaya göre, Dede Korkut kitabında Müslümanlığın temellerine dayanan inanışları İslam menkıbelerini, İslam tarihi ile ilgili kişileri ve unsurları, bunların hayatına ait bilgileri izlemek mümkündür. “Dedem Korkudun Kitabında” İslami unsurların aldığı yer, hiç de yüzeyde kalmış inanışlar ve bilgiler gibi görünmüyor. Hikayelerde anlatılan savaşlar da İslamlık uğrunadır. Örnekleri şöyle sıralayabiliriz.

Onuncu hikayede “Kadılık-Oğlu Yeğnek” hikayesindeki Yeğnek’in duasında bütün unsurlar, Kur’an-ı Kerim’e dayanmaktadır. Bakalım, Hânım nice soylamış:

**Yücelerden yücesin
Yüce Tanrı,
Kimse bilmez nicesin
Görklü Tanrı.
Sen Âdem’e tâc urdun,
Şeytana lânet kıldun.
Bir suçtan ötürü dergahdan sürdün.
İbrahimi tutturdun,
Hanum güne çolgadun,
Götürüp oda atturdun.
Odu bostan kıldun,
Birligüne sığındun**

Aziz Allah, Hanum manâ medet.

Bu duanın kimi dizeleri doğrudan “ihlas”, öteki adıyla “Kul hüv’Allahü” sûresinden alınmadır. Bu sûre Allah’ı bir bilmekle başlar. Buna (Tevhid) de denir. Sûrenin anlamı ise: “De ki “O, Allah’tır, (bir) tektir, ahaddir. “Allah Samed’dır. (Her şey O’na muhtaçtır; O hiçbir şeye muhtaç değildir.” O’ndan çocuk olmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). “Hiçbir şey O’na denk ve benzer değildir.”

Kitabın giriş bölümünde **kamusuna benzemedi** cümle alemleri yaratan Allah Tanrı görklü sözündeki kamusuna benzemedi yine ihlas suresindeki “Velem yekul lehu küfu ven ehad”ın karşılığıdır.

Yeğneğin duasındaki: “**Sen anadan doğmadın, sen atadan olmadın, kimse rızkın yemedün, kamu yerde ahadsın, Allah sen Sametsin, ululuğuna haddin yok, senin boyun kaddün yok, ya cisimle ceddin yok**” dizeleri, İhlas sûresinin, dönemin anlayış ve ifade tarzına göre, bir türlü açıklama yoluyla tam çevrisidir.

Ahad-Samet: Kelimeleri Arapça’dan geldiği biçimi ile alınmasının sebebi Türkçede tam karşılığının olmayışındadır. Yine de Ahad kelimesi, Allah’ın tek ve bir oluşunu, yani tevhidi temsil eder. Samed kelimesi ile yaklaşık olarak çok yüksek, çok yüce, ulu, ezeli ve hiçbir şeye muhtaç olmayan her şeyin kendisine muhtaç olduğu anlamlarına gelmektedir.

Kimseye güç etmedin: Dizesi de yine doğrudan Kur’an’dan alınmadır. Ayeti kerimede: “Biz kimseye gücünün yettiğinden başkasını yüklemeyiz” buyrulmaktadır. Kur’an’da ve buna benzer diğer ayetler vardır: 6 En’am/8; 7 A’râf /42;23 Müminun/62;2 Bakara/286 ayetleri hep bu anlamdadır.

Allahın bu dualarda geçen Aziz, Cebbar, Kadir, Kahhar sıfatları da Kur’an’dandır. Mesela beşinci hikayede Deli Dumrul, şöyle soylamış:

**Yücelerden yücesin,
Kimse bilmez nicesun,
Görklü Tanrı,
Nice cahiller seni gökte arar, yerde ister,
Sen hod müminler gönlündesün,
Daim duran Cebbar Tanrı,
Baki kalan Settar Tanrı,
Menim canım alır olsan sen algıl,
Azrail’e almağa komagıl.**

Aziz: Allah’ın bir sıfatıdır. Hikayede türlü yerlerde geçmektedir. İzzet ve ululuğun ancak Allahın olduğunu ifade eden bir sıfattır. Ululuk yücelik sahibi izzetli yüce Tanrı anlamına gelmektedir.

Şu ayetlerde aziz sıfatı geçmektedir: 4 Nisa/139; 10Yunus/65; 35 Fatır/10; 38 Sad/66; 39Zümer/37.

Cebbar: Güç, kudret sahibi demek olup, Allahın sıfatlarından birisidir. Mutlak galip anlamındadır. Kur’an’da 59 Haşr suresi ve 24 ayette geçer.

Kadir: Allahın sıfatlarından olup kudretli, kuvvetli, güçlü anlamındadır. Kur'an'da En'am/37, 65, İsrâ/99, Yasin/81, Ahkaf/33, Tarık/8 "**Her şeye gücü yeten**" anlamındadır.

Kahhâr: Kainatın tek hakimi ve sahibi demek olup, Allahın kahredici sıfatıdır. Kur'an'da Yusuf/39, Rad/16, İbrahim/48, Sad/65, Zümer/4 surelerinde geçmektedir.

Gani: Zengin, kimseye muhtaç olmayan anlamında olup, Allahın her şeyden müstağni olduğunu anlatan sıfatıdır. Kur'an'da Bakara/263, 276, Al-i İmran /97, Nisa/135, Enam/133, ve toplam yirmi'ye yakın surede geçmektedir. Gani, sıfatı da "Kanlı Koca Oğlu Kanturalı Hikayesi"nde geçer.

Settar: Ayıpları, eksikleri örten bağışlayan anlamında tanrının bir sıfatıdır. "Settar'ül Üyûb" diye bir tamlama olarak da kullanılır. Ayıpları örten Tanrı, demektir. 15 Hicr/49-50; 40 Mü'min/3; 42 Şûra/5; 67 Mülk 2; 72 Müzzemmil/20; 39 Zümer/53; 46 Ahkaf/31.

Görklü: Kur'an'da olmamakla beraber Allah'ın bir sıfatı olarak Arapça karşılığı olan "Cemil", "Görklü"nın karşılığıdır. Cemil Peygamberimizin bir hadisindedir: "Allah güzeldir, güzeli sever" diye geçmektedir. Zaten bütün güzel isimler Allah'ındır: 7 A'raf/180; "en güzel isimler Allahındır":17 İsrâ/110.

"Sen hod müminlerin gönlündesin": Müminin kalbi, Tanrının evidir. Müminin kalbi, Tanrının arşıdır. Mealindeki hadislerin Türkçeleri'dir.

Hikayelerin sonunda veya ölüm vakti geldiğinde: "**Tanrı bizi arı imandan ya da Kur'an'dan ayırmayın**" Duaları yapılmaktadır. Mesela "Kazan Begün Oğlu Uruz Begün Tutsak Olduğu" 4. hikayenin sonunda: "... Allah, ahir sonu arı imandan ayırmayın". Temennisiyle bitmektedir.

7. "Kazlık Koça Oğlu Yeğenek Boyunu Beyan Eden" Hikayesinin sonu da aynı dua ile biter.

8. "Basat Tepe Gözü Öldürdüğü Boyunu Beyan Eden" hikayesinde: "**Ölüm vakti geldiğinde arı imandan ayırmayın, hanım hey**" temenni ve duası ile biter.

9. Uşun Koca Oğlu Seğrek Boyunu Beyan Eden hikayesinin sonu: "**Evvel ahir uzun yaşun ucu ölüm. Ölüm vakti geldiğinde arı imandan ayırmayın**". Diye bitmektedir.

Müslüman: Müslüman, Müsülman, İslam dininden olan, Allah'ın buyruklarını yerine getiren mümin. Müslüman olmak İslam dinine girmek, Müslümanlığı kabul etmek demektir.

"Kam Büre Beğ oğlu Bamsı Beyrek'in" Hikayesinde şöyle geçer:

"Korkut Geldi, oğlana ad kodu, görelim ne dedi, Dedem aydur:

Ünüm anla, sözüm dinle Bay Büre Beg,

Allah-u Taala sana bir oğul vermiş, tutaversin,

Ağı sancak götürende Müslümanlar arhası olsun.

"Beğil Oğlu Emrenün Boyunu Beyan" Eden 9. Hikayede:

Kafir Eydür: Yiğit aman, sizin dine ne derler, dinine girdüm, dedi.

Parmak götürüp, Şehadet getirüp, Müslüman oldu.

İslamiyetin beş şartından birincisi şehadet getirmektir. Yani “Allahtan başka Allah yok, Muhammed O’nun kulu ve elçisidir”, sözünü dil ile söyleyip, kalpten de tastik etmektir. Bu, Dede Korkut Kitabının iki yerinde geçmektedir. Şehadet getirirken Müslümanlar, şehadet parmaklarını yukarıya kaldırırılar, “**ancak bir Allah vardır**” derken de indirirler ki bu deyim böylece Türkçede “şehadet getirmek “anlamındadır. Hikayelerde birinci Şehadet getirilen yer; Beğül Oğlu Emrenin Boyunu Beyan eden 9. Hikayede şöyle geçer.

“**Kafir aydur: Yiğit aman, sizin dine ne derler, dinine girdim dedi. Parmak götürüp, şehadet getrip, müslüman oldu.** Hikayelerde ikinci geçtiği yer; Basat Tepegözü Öldürdüğü’nü beyan eden hikayede: Tepegöz tarafından kümbete kapatıldığında, Basatın diline şehadet gelir. “**Tepegöz aydur: Şöyle çalayum ki künbedile dardağan olasın dedi. Basatın diline bu geldi kim “La ilahe illallah Muhammedün Resulallah dedi. Hemenden künbet yarıldı. Yedi yerden kapu açıldı, birinden taşra geldi. Debegöz künbede elin soktu eyle sarsdı kim künbet zir ü zeber oldu”.**

Besmele: Besmele, Neml suresinin 30. ayetinin bir bölümü ve Fatihanın da ilk ayetidir. Peygamberimiz “**Besmele ile başlamayan her iş bereketsiz ve sonu güdüktür**” demiştir. Tevbe suresi hariç diğer surelerin başında Besmele yazılmıştır. Besmelede yaratıcının üç ismi geçmektedir: Allah, Rahman ve Rahim.

Dede Korkut Kitabı besmele ile başlar. Aslında konusu ne olursa olsun, kitaplara besmele ile başlanır. İslami gelenekte bugüne kadar bu, bozulmamıştır.

Kur’an: Yüce Allah tarafından (Hakka, 69/43) vahiy yolu ile (Yunus, 10/12) Arapça olarak (Yusuf, 12/2) Peyderpey (Furkan, 25/32) Peygamberimiz Hz.Muhammed (S.A.S)’e indirilen (Şuara, 26/192-195) nesilden nesile bize kadar tevatüren gelen, Mushaflarda yazılı, Fatiha suresi ile başlayıp Nas suresi ile sona eren, okunması ile ibadet edilen ve sevap kazanılan 323.015 harf, 77.439 kelime, 6236 ayet ve 114 sureden oluşan muciz bir kelimedir. Kur’an’ın Sözcük anlamı okumak demektir.

Kur’an, bütün insanların kitabıdır. İnsanın dünya ve ahiret saadetini sağlamanı amaç edinmiştir.

İslam dinin kitabı olan Kur’an Dede Korkut Kitabının giriş bölümünde “Tanrı ilmi” diye nitelenmekte. “Osman Affan – oğlu tarafından yazılıp düzene konduğu söylenmektedir. Demek ki Dede Korkut Kitabının Kur’an-ı Kerim tarihinden de haberi var.

Mushaf: “İki kapak arasında toplanmış sayfalardan meydana gelen kitap” anlamına olan “Mushaf” kelimesi Kur’an ile eş anlamı olarak kullanılmıştır. Hatta “**Mushaf-ı Şerif**”, Kur’an demektir. “Mushafa El Urmak”, Kur’an-ı Kerim üzerine el koymak, Kur’an’a el basmak, Kur’an’a Yemin etmek demektir. Dede Korkut Kitabında aşağıdaki hikayelerde geçmektedir.

İç-Oğuz Taş Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğünü Beyan Eden 12. Hikayede **“Araz araya Mushaf getirdü, den imdi and için dedi hep beyler Mushafa ele vurup and içtiler”**.

Aynı hikayenin başka bir yerinde: **“... Taş Oğuz beyleri yığınak olmuş, bilmedük. Yeme içme arasında Mushaf getürdüler. Kazana biz asi olduk, and içtük, gel sen de and iç dediler...”**

Yine aynı hikayenin başka bir bölümünde: **“Mushaf getürdüler, biz kazana asi olduk, sen dahi bize muti ol dediler”**.

Dede Korkut Kitabında Kur'an'ın Yasin ve Amme sureleri ön sözde yer almıştır.

“... Amme görklü; hecesinleyin düz okunsa Yasin görklü... işte inananların kimi telaş kimi alay yolunda sorup, soruşturarak tartışmalara dalmış bulunmaları dolayısıyla bu Amme suresi inmiştir...”.

İslamiyet'in diğer önemli bir şartı da namazdır.

Namaz: Namaz, İslam'ın beş şartından biri olup ve ümmete beş vakit farz kılınmıştır. Ama hikayelerde beş vakit namazdan ayrı olarak geçer. “Hacet namazı” diye yer almıştır. Bu ibadet, insanın Allaha bir dileği olduğunda kıldığı iki rekatlık bir namazdır. Bazen dört rekat bazen de on iki rekat olarak da kılınır.

Abdest: Abdest, Farsça bir kelime olup el suyu anlamına gelir. Arapçada karşılığı Vudû kelimesi ile söylenir. Güzellik ve temizlik manası da vardır. Abdestin “ Arı su” ile alınması, Dinin emirlerindedir. Abdest, alınacak suyun arı ve arıtıcı olması abdestin şartıdır. “Aziz Tanrı adına hutbe okuttular namaz kıldılar. Hutbe, Cuma ve Bayram namazlarında nasihatten oluşan konuşmadır. Kam Büre bey oğlu Bamsı Beyrek 3. hikayede şöyle geçmektedir: **“...Kafirin Kilislerin yıktılar, yeri-e mescitler yaptılar. Keşişlerin öldürdüler; ban banlattılar, Aziz Tanrı adına hutbe okuttular namaz kıldılar”**.

Demek ki Cuma namazı o toplumda kılınıyor ve Camiye giden bir cemaat hutbeyi dinliyor. **“Ban banlatup, ulu Tanrı adına hutbe okutulması”** mescitlerde Cuma namazlarının kılındığını anlatmaktadır.

Dede Korkut Kitabında kıyamet gününe inanıldığını ayrıca göstermek gerekli olamamakla birlikte giriş bölümünde şöyle geçer: **“ Sağış gününde ayna görklü, ayna günü okunanda hutbe görklü, kulak verip dinleyende ümmet görklü, minarede banlayanda fakı görklü”** ifadelerinde hem kıyamete hem de Cuma namazına ayrı bir yer verdiliği anlaşılmaktadır.

Son hikaye, İç Oğuz Taş-Oğuz Asi olup Beyrek Öldüğü 12. hikayede kıyametteki sorgu ve sualden şöyle bahseder: Kıyamet gününde dünyadaki hakların sorulacağı inancı açıkça görülmektedir: **“Yarın kıyamet gününde menüm elim Kazan Hanın yakasında olsun, menüm kanum Aruza korsa”** dedi. Soylamada geçen **“menüm kanum Aruza komasun”** da tam bir vasiyettir.

Hikayelerin sonlarında **“ana-baba”** için şöyle soylanmaktadır. **“Ağ bürçeklü anam yeri behişt olsun, ağ sakallı baban yeri uçmağ olsun. Hak yan-**

dıran çırağın yana – dursun. Kadir Tanrı seni namerde muhtaç etmesün, hanun hey!”

“Salur Kazan’ın Evi Yağmalandığı” 2. Hikayede şöyle geçer: **“Ağ sakallu baban yerü uçmak olsun. Ağ bürçkelü anam yeri behişt olsun. Ahır sonu arı imandan ayırmasun. Amin diyenler dizar görsün, ağ anında beş kelime dua kıldık kabul olsun. Allah-veren umudun üzülmesün. Yığış-dursun, dürüş dürsün, gühahunuzu adı görklü Muhammed Mustafa yüzü suyuna bağuşlasın hanum hey!”**

Anne ve baba için edilen dualarda hep **“uçmak”** geçtiği halde kitabın hiçbir yerinde **“tamu”** veya **“Cehennem”** den söz edilmemiştir. “Sırat köprüsü” açık anlatılmamakla beraber 1.hikayenin sonunda şöyle geçer: **“Fani dünya kime kaldı. Gelimli gidimli dünya, Son ucu ölümlü dünya, kara ölüm geldiğinde geçit versün; ağ îmandan ayurmasun”**. Kara ölüm geldiğünden geçit versin sözünden belirsiz olarak sırat köprüsü anlaşılabilir.

Haremeyn: İslam’ın iki kutsal şehri **Mekke** ve **Medine** de kitap da giriş bölümünde şöyle anılmaktadır: **“...Alçak yerde yapulupdur Tanrı evi Mekke görklü; ol Mekke’ye sağ varsa, esen gelse Sıtkı bütün hacılar görklü”** demek ki hikayelerde hac ibadeti de anılıp kutsanmaktadır.

Salur Kazanun Evi Yağmalandığı 2. hikayede yine Mekke ve Medine’den şöyle bahis olunmuştur:

**“Ağaç ağaç ders isem sana arlanma ağaç.
Mekke ile Medine’nin kapusu ağaç.”**

Hac: Hac, kelime olarak Allah’a yönelme, günahlardan arınma, Hak yolunda feragat gösterme, meşakketleri göğüsleme ve dinin özüyle temasa geçme, manasına gelen **hac**, terim olarak Mekke’de bulunan Kabe’yi ve civarındaki kutsal olan özel yerleri, belirli vakit içinde usulüne uygun olarak ziyaret etmek demektir. Hicretin dokuzuncu yılında farz kılınmıştır. Kur’an’da: **“Gitmeye gücü yetenlerin Kabe’yi ziyaret etmeleri, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır”** (3.Âl-i İmran/97). Arafat ve orada kesilen kurban da başka bir ilgi ile kitapta yer alır. Zilhicce’nin 9. günü Kurban Bayramının arifesinde Mina’da gecelenir. Ertesi gün Mina’da Şeytan taşlanır. Sonra da kurban kesilir.

Kazan Beyin Oğlu Uruz Begün Tutsak Olduğunu Beyan eden 4. hikayede: **“Amma, Arafat’da erkek kuzu kurban için”** denilmektedir. Kurbanın dişi veya erkek olması dinde belirtilmemişse de koyunun erkeği yeğ tutulmuştur. Dede Korkut Kitabında geçen sadaka da ilsamiyetin bir emridir.

Sadaka: Allahın rızasını kazanmak niyeti ile, karşılıksız olarak fakir ve muhtaçlara yardım etme, iyilik, ihlanda bulunma (2 Bakara /271) demektir.

Dede Korkut Kitabında Kam Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek adlı 3. hikayede sadaka şöyle geçer: **“...Kara başum götürdüm, Sana geldüm. Kara başum sadakası yiğit, medet mana dedi ağladı”**. Sadaka aynı hikayenin başka bir yerinde de şöyle geçmektedir: **“...Beyrek Aydur ağanızun başı ve gözü sadaksı köhne kaftanunuz var ise verin giyeyim, düğüne varayın”**.

Dede Korkut Kitabında **Pençik çıkarmak** deyimini doğrudan Müslümanlıkla ilgilidir.

Pençik: Beşte bir, (humus)'un karşılığı olup, akınlarda ve savaşlarda alınan ganimetlerden ve esirlerden devlet hazinesine ayrılan, beşte bir hisse demektir. Bu, hem devlet hazinesine hem esirlere hem de yolda kalmışlarla seyitlere yardım için verilir (8. Enfal/41).

Kamu Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek 3.hikayede pençük çıkarmak şöyle geçer: "... Kuşun ala kanını kumaşun arusunu, Kızın gökçeğini, Dokuzlama çargab çuha hanlar hanı han bayundura **pençik çıkardılar**".

Hikayelerde 2 yerde nezir de geçer.

Nezir(Adak): Dinen mükellef olmadığı halde, kişinin farz veya vacip türünden bir ibadeti yapacağına dair, Allaha söz vermesine denir. (Bakara. 2/27; 3. Âl-i İmran/35; 76. İnsan/5-7).

Nezir, Dirse Han Oğlu Boğaç-Han hikayesinde: "...**Kara tonlu dervişlere nezirler verdim**" şeklinde geçer.

Dualar: Kur'an-ı Kerimde aşağıdaki ayet ve surelerde açık ve net ifade edilmiştir: (2. Bakara/186; 4. Nisa/32; 6. En'âm/63; 10. Yûnus/22).

Yüce Allah, "**sizin duanız olmazsa neye yararsınız**" demektedir. Dualarda İslamiyet'ten gelen bazı kavramlar vardır: "Allah kabul etsin, Amenna ve Saddakna, amin, salavat vb..."

Peygamberimiz(SAS)'e salat u selam farzdır. Bunun diğer adı ise salavattır (33 Ahzap/56).

Amin: Bu gün de bütün duaların sonunda söylenen Arapça bir niyaz sözü olup "Tanrım dileklerimi kabul et" demektir. Hikayelerde hemen hemen her duanın sonunda geçmektedir. On iki Hikayenin on yerinde "**amin**" vardır.

Salavat: Peygamberimiz için Tanrı katında edilen bir dua olup, dilimizde de "salavat getirmek" deyimini ile ifade olunur. Kitabın türlü yerlerinde salavat geçmektedir. Salavat, Hz. Peygamber için okunan ve selamın onun üzerine olması dileğini dile getiren bir duadır. Dede Korkut Kitabının yirmi dört yerinde geçer. Bazen de "**salavat getirme**" biçiminde ifade edilir.

Amenna ve Saddakna: İslami bir söz olup, "inandık ve doğruladık" anlamındadır.

Vallahi: Allah tanık olsun demektir.

Vallahi Billahi: Allaha yemin ederim, Allah tanık olsun ki... (2 Bakara/225). Bu ifade katmerli bir yemin olup, kitapta bir yerde geçer.

Ana Hakkı Tanrı Hakkı: Kur'anda ve hadislerde anaya verilen önemi belirtir bir ifadedir. (4 Nisa/36, 6 En'âm/151, 17 İsrâ/23).

Oğul Atanın Sırrıdır: Arapçadan dilimize çevrilmiştir. Hikayenin giriş bölümünde yer almaktadır.

Peygamberimize sordular, Allah ve Resulünden sonra kime itaat edelim? Cevaben: – "Anana dedi" Sonra anana, sonra yine anana, sonra babana, sonra

yakınlıklarına göre yakından yakına buyurmuşlardır (Camiüs – Sagir’de geçen hadis).

Dede Korkut Kitabındaki hikayelerde geçen isimlerle ilgili olarak, Orhan Şaik Gökyay’dan bir açıklama da şöyledir: “Dört halifeden üçü Ebubekir, Osman ve Ali anılmış olup, Ömer anılmamıştır. Bununla birlikte “Salur Kazanın Evinin Yağmalandığı Hikayesinde” ise Ali için, **şah-ı merdan** ve **şir-i merdan** lakaplarının, Hasan ile Hüseyin için de **şah** unvanının kullanılmış olmasını, Muaviye’nin oğlu Yezid ve adamlarının yezidîler diye adlandırılmasını belki Şiiliğin belli- belirsiz izi gibi görmek mümkündür”.

Melekler: Dede Korkut Kitabında mukarrep meleklerden yalnız ikisi **Cebrail** ile **Azrail** anılmaktadır.

Cebrail: Dört büyük melekten birisi olup Peygamberlere vahiy getirmekle görevlidir. Kur’an’da bu meleğin ismi Cibril, Ruhü’l- Kuddus, Ruhü’l – Emin, Rûh ve Râsul şeklinde geçmektedir. (2 Bakara/97,98; 19 Meryem/17; 26 Şu’Arâ/193; 66 Tahrîm/4). Hikayelerde bir yerde geçer.

Begül Oğlu Emrenün Boyunu Beyan Eden hikayede: “**Hak Talââ Cebrail’e buyurdu kim ya Cebrail, var şol kuluma kırk erce kuvvet verdim, dedi**”. Burada yine melek elçilik yapmakla görevlendirilmiştir.

Azrail: Ölüm meleğidir. Azrail kelimesi İbrani kökenlidir. Kur’an ve sahih hadislerde, Azrail ismi ile değil melekü’l mevî (ölüm meleği) elçilerimiz şeklinde geçmekte (23 Secde/11).

Dede Korkut Kitabında yalnız Deli Dumrul Hikayesinde geçmektedir. Burada Azrail altı yerde **al kanathı** diye nitelenmektedir. “**Ayıldılar: Vallahi bey yiğit, Allah Taâldan buyruk oldu, al kanathı Azrail ol yiğidin canını aldı**”. Aynı hikayeden şöyle devam etmekte: **Al kanathı Azrail menüm elime girse öldüreydim yahşi yiğidin canın anun elinden kurtarayidüm**”. Yine aynı hikayede “**Deli Dumrul Aydur Mere al kanathı Azrail sen misin dedi?**”

Azrail, Tevrat ve İncil’de de adı geçer ve nitelikleri ile tanımlanır. Kur’an’da tanımı yoktur. Ve sadece ölüm meleği olarak adı geçer.

“Kur’an’ı-Kerim de Ölüm meleği şöyle gemektedir: “Sizin işlerinizde görevli ölüm meleği canınızı alacaktır” (Secde/11).

Yahudi yapıtlarında Azrail yetmiş bin ayağı olduğu ve dört bin kanadı olduğu yazılıdır. Dünyayı kaplayacak büyüklükte imiş. Dördüncü veya yedinci gökte ışıktan (nurdan) bir yeri varmış.

PEYGAMBERLER

Âdem: Âdem, ilk insan ve ilk Peygamberin adıdır. Bütün insanların atası olduğu için “**Ebül-beşer**” (Beşerin babası) diye de anılır (2 Bakara/30-38, 3 Âli İmrân/33-34, 4 Nisa/1...).

Şeytan: Şeytan kelimesi “Şatn” kökünden ele alındığında uzak olmak, muhalefet etmek, toprağa girmek ve ipe bağlamak gibi anlamlara gelmektedir. İğrenme, nefret, menfur anlamlarına da gelmektedir. İblisin kuvvetine faaliye-

tine verilen bir ad olarak bazen iblis yerine de kullanılır. Kur'an'da toplam seksen sekiz yerde geçmektedir. Kur'an'daki diğer adı İblis ise, on bir yerde zikredilir. Allahın, tüm meleklerle, Âdem'e secde edin emrine, yalnız Şeytan isyan ederek secde etmedi. Böylece kovulanlardan oldu.

Hikayelerde ise şöyle geçmektedir:

Âdeme sen tac urdun,

Şeytana lânet kıldın.

Begil Oğlu Emrenün Boyunu Beyan Eden 9.hikayede:

Sen Âdeme tac urdun

Şeytana lânet kıldın.

İfadelerin tekrarlandığını görmekteyiz. Kur'an (15 Hicr/34-35; 38 Sâd/78)'da belirtilen sûre ve âyetlerde geçmektedir.

Çok bilindiği gibi Kur'an'ın türlü yerlerinde anlatılan Âdem ile Şeytan arasındaki bir geçmişe telmihtir. Bu geçmişin yaratılış ve sonrasındaki Allah'a itaatsizlik, Âdem ve Şeytan arasındaki mücadele olup hala devam etmektedir.

Nuh: Tufanla hatırlanan Nuh Peygamber Kur'an'da kendi adına yetmiş birinci sure inmiştir ve bu sûrenin adı **Nuh**'tur. On asır ömür sürmüş bir peygamberdir. Kadınlardan söz edilirken bunların kötü olanları için: "**Oİ Nuh Peygamberin eşiği asılı dur. Andan dahi sizi hânım Allah saklasın ocağımıza buncılayım avrat gelmesün**" (Hikayelerin giriş bölümünden).

Eşek Nuh'un Gemisine en son alınan yaratık olduğu rivayet edilir. Güya eşiğin kuyruğundan şeytan tuttuğu için girememiş. Sonunda Nuh girgil ya Şeytan deyince gemiye Şeytan'la eşek birlikte girmiş.

İbrahim, Nemrut, Firavun

İbrahim: İbrahim peygamberin adı olup, Kur'an'da ki on dördüncü sure İbrahim suresidir. Begil Oğlu Emrenün Hikayesinde:

İbrahim'i tutturdun,

Hânım göne çolgadun,

Götürüp oda atturdun,

Odu bostan kıldun,

Birliğüne sığındum,

Aziz Allah, hocam mana meded!

İbrahimin ateşe atılması, Nemrud'un buyruğu ile olmuştur. İbrahim'i atıkları ateş rivayete göre bir bahçe oluyor ve orada yedi gün kalıyor. Yine rivayete göre Tanrı ona gölge meleğini İbrahim Peygamber suretinde gönderiyor. Ona arkadaşlık etsin diye.

İslamî rivayetlerden gelme başka bir kaynakta ise Nemrut göğe ok attı karnu yaruk baluğu karşı tuttun da ifadesi, Kazlık Kocaoğlu Yegenek Boyunu Beyan Eden Hikayede:

Nemrud göye ok attı,

Karnu Yaruk balığı karşı tutan Cebbarsın.

Nemrûd: Tanrıya inanmayan, Hz. İbrahim'i ateşe attıran kral. Kitâb-ı Mukaddes'te anlatılır. Kur'an'da adı geçmez. Ama Bakara suresi 258. ayette adsız olarak ondan bahsedilmiştir. Ayrıca Enbiya suresinin 68-70. ayetlerinde sözü edilenler Nemrud'la adamları olsa gerektir.

Hristiyan kaynaklarında Allah'a saldırmak için kule yaptırma öyküsü Nemrut (Nimrod) için anlatılır. Kur'an'da ise bu olay Firavun'a ve veziri Haman'a atfedilir.

Kazan Beyin Tutsak Olduğu 11. hikayedeki Soylamada:

Firavun şişler yükleyip, yerden çıkısa

Kaba ökçem ile perçin kılan kazan eridim.

Kur'an'da Firavun için iki yerde (Sâd/12, Fecr/14) kazıklar sahibi denilmektedir.

Musa: Büyük Peygamberlerdendir. Dede Korkut Kitabında ağaç üzerine bir soylamada: "**Musa kelimun asası ağaç**" denilmektedir. Hz. Musa'nın lakabı, Kelimullahdır. Bu lakap ona Tanrı ile doğrudan konuştuğu için verilmiştir. (Nisâ/164, A'raf/143 özellikle Tâha suresi).

Musa'nın asasının çok hünerleri vardır. Firavunun büyücüleri ise karşılaştığında yine asanın kerametleri görülürdü.

Hızır-İlyas: Dede Korkut Kitabında iki yerde geçer.

Dirse Han Oğlu Boğaçhan Bayundur Hikayesinde: "**Oğlan anda yıkıldukda yeşil donlu Hızır-İlyas oğlana bi'iznillah hazır oldu, üç katla yarasını eli ile sığadı**" babasının okuyla yaralanan Boğaç Hana: "**Korkma oğlan ölüm yoktur, dağ çiçeği anan südüyle senin yarana mehlemidir dedi gayboldu.**"

İSLAM ULULARI

Hızır-İlyas: Hz. Muhammed Mustafa (S.A.S): Peygamberimizin adı Dede Korkut Kitabında **Din Serveri**'dir. Kitabın girişinde: "**Tanrı dostu, Din Serveri Muhammed görklü**" Kazan Begün Oğlu Uruz Begün Tutsaklık Hikayesinde "**Kadir Tanrıdan hacet diledi. Yüzün yere sürdü Din Serveri Muhammed(SAS)'e Salavat getürdü**".

Şefaatçi, kendisine salavat getirilendir. Hikayelerin tümünde "**Adı görklü Muhammed yâd edilip kendisine daima Salavat getirilendir**". Yine hikayelerin sonlarında dinleyenlerin günahlarının, "**Adı görklü Muhammed'in yüzü suyu hürmetine bağışlanması dilenir**". Bütün duaların "**Muhammed Mustafa yüzü suyu hürmetine kabul olacağına inanılır**".

Ebubekir, Osman, Ali: Dede Korkut Hikayelerinde yalnız üç halifenin adı geçer. Kitapta Ömer'in adı yoktur.

Kitabın giriş bölümünde: "**Ebubekir Sıddık Muhammed'in sağ yanında namaz kılan**" diye niteleniyor.

Affan Oğlu Osman kitabın giriş bölümünde ve tarihte odluğu gibi "**Kur'an'ı yazıp düzen**" bir halife olarak anılıyor.

Ali'nin adını kitapta üç yerde görüyoruz. Birincisi girişte öteki iki halife gibi İslam dinin öncüsü savaşçısı olarak **“Şah-ı Merdan”** (İnsanların yiğitlerin başı) diye niteleniyor. Bu lakap, **“Lâ fetta illa Ali; Lâ seyfa illa Zülfekar”** (Ali gibi yiğit, Zülfekar gibi kılıç gelmemiştir) sözü ile eşitir.

İkinci kez Salur Kazanın Evi Yağmalandığı Hikayesindeki Uruz Han'ın Soylamasında:

**“Şah-ı Merdan Ali'nin, Düldülünün eğeri ağaç,
Zülfekar'ın Kınıylan Kabzası Ağaç”.**

Son olarak Dede Korkut Kitabı, Vatikan yazmasında, sonda Beyrekin öldürülmesini anlatan hikayede Beyrek için edilen duada Ali şöyle anılır:

“... Şir-i Merdan Hz. Ali'nin elinden şaraben tahürâ içmek Hüda erzani kılsun”.

Burada, adı dehr veya insan olan surenin bir ayeti söz konusudur. Şöyle ki: **“Rableri onlara hem arı, hem duru bir şarap sunmaktadır”.** Bu ayet Şiilerin inanışına göre, Cennete gireceklere Ali sakilik edecektir. Onun için Ali'nin bir lakabı da **Sâki-i Kevser**'dir.

Ayşe ile Fatma: Ayşe Peygamberimizin eşi; Fatma ise, Peygamberimizin, soyunun kendisinden devam ettiği, kızı ve Hz. Ali'nin eşi. Türkler arasında **“Ayşe Anamız, Fatma Anamız”** diye anılırlar.

Her ikisi de kitabın giriş bölümünde türlü kadınlardan söz edilirken: **“Evin dayalı olan, yazıdan yabandan, eve bir konuk gelse, er adam evde olamasa ol anı yidürür içrürür ağırlar azizler gönderir”** diye nitelenen üstün erdemli kadınlar Fatma ile Ayşe'nin soyunda gelmiş gösterilir. Bu iki büyük kadın Salur Kazanın Evi Yağmalandığı Beyan Eden hikayede: **“Ayşe ile Fatma'nın nigahı su”** dizelerinde geçmektedir.

İslamiyet'te gerdeğe girmeden önce bereket duası okuma geleneği vardır. Gelin ile damadın üzerine biraz su serpmenin sünnet olduğu bilinmektedir. Orhan Şaik Gökyay bu konuyu anlatırken dip notta – Prof. Muhammed Hamidullahın lütfedip, Paris'ten gönderdiği nottandır – demektedir. **Hz. Ali ile Hz. Fatma'nın evlenmesinde...** Hz.Peygamber, Hz.Ali'nin elini tutup Hz. Fatma'nın yanına getiriyor, onu Fatma'nın katına oturtuyor:

“Ey Tanrım bu ikisi benim için bütün yaratıklardan daha sevgilidir, sen de bunları sev, bunların uruğuna bereket ver” diye dua ettikten sonra bir çanak su getiriyor çanağa dua ediyor ve **bu dualı suyu kızı Hz. Fatma'nın üzerine serpiyor.**

İranlılar suyun(ve tuzun) Hz. Ali'nin eşi ve Peygamberimizin kızı olan Hz.Fatma'nın nikahı olduğunu gösteren bu olayın daima tanık tutarlar.

Hasan ve Hüseyin: Hz. Ali'nin, Hz. Fatma'dan olan çocuklarıdır. Dedele-ri Hz.Muhammed tarafından cennetle müjdelenmişlerdir. Dede Korkut Kitabında: **“Kerbela yazısında yezidiler elinde şehit olduğu Hasanla Hüseyin iki kardeş bile görklü”** diye geçer.

Bir başka soylamada: **“Hasanla Hüseyin'in hasreti su”** denmektedir.

Hz. Hüseyin'in Kerbela'da susuz şehit oluşu anlatılmıştır. Aslında Kerbela'da Hz. Hasan yoktur. Bu bir ifade özelliğidir. Hasanla Hüseyin'i (iki kardeşi) bir arada anmak için söylenmiştir. Çünkü burada güdülen amaç bir tarih bilgisi vermek değildir. Aslında Hz. Hasan Medine'de Zehirlenerek şehid olup, Mezarı da "Cennet-i Baki" denen Medinedeki "Ravza-i Mutahhara'ya bitişik bir Kabristandır. Kardeşi Hz. Hüseyin ise Kerbela'da şehid olup, mezar-ı Şerifi de Kerbeladadır. Hz. Hüseyin'in başı ise mezarında olmayıp, bir rivayete göre Şamda, başkibir rivayete göre de Medine'de olduğuna inanılmaktadır.

Son olarak ağaç soylamasında: "**Şah Hasanla Hüseyin'in beşiği ağaç**" ifadesi ile Peygamberimizin bu iki torunu anılmaktadır.

SONUÇ

1. Dede Korkut Kitabı Türk Dili ve Edebiyatımız da eşi emsali bulunmaz bir efsane özelliğindedir.

2. Bu hikayelerin yazarı Türk Milleti olup, içeriği ve konusu Türk Milletinin hayatıdır.

3. Hikayeler, Doğu Ana Dolu ve Azerbaycan sahasında geçmektedir.

4. Hikayenin baş kahramanı ak sakallı bilge kişi Dede Korkut olup, destanlar da sanki onun düzenlediği, şiirleştirdiği parçalardır. O tarihi bir kişi olmayıp, des-tanımsı bir bilgedir.

5. Hikayeler, destan ananesi halinde yaşadktan sonra İslâmi bir kisveye bürünmüştür. Her halde eski Oğuz destani ananesini bilen çok usta bir ozan tarafından tasnif edilmiştir.

6. Hikayeler doğruya en yakın bir tahmine göre XV. asrın ikinci yarsında yazıya geçirildiği düşünülmektedir.

7. Hikayeler ortak İslam medeniyeti kelimeleri ile zenginleşen her bakımından işlenmiş bir halk dili ile anlatılmıştır. Bu dile, Dede Korkut Lisanı desek, yerinde bir ifade kullanmış sayılırız.

8. Hikayelerde İslamlıktan gelen etkinin yüzde kaldığı ve bunun basit bir cildan ibaret olduğunu önce Barthold; sonra Fuat Köprülü, Abdulkadir Karahan da demiş ve desteklemiştir. İslam kültürü tabakası hikayelerin hakiki ideolojisini ve paganizm bakiyelerini layıkıyla örtemediği kanaatindedirler.

9. Orhan Şahin Gökyay, bu düşüncenin zıttına, İslamın hikayelerde etkili olduğunu ifade eder. İslamın yüzeyde kaldığını söyleyenlerin niçin bu görüşte olduklarını şöyle açıklar: Bunlar, hikayelerdeki içmek ve eğlenmeği sebep göstermektedirler. Hikaye kahramanlarının savaştan önce şarap içip, meyhanede eğlenmeleri, yeni Müslüman olmuş Oğuzlarda da vardı. Bu ve benzeri adetlerin o toplumlarda İslamın zayıflığına sebep teşkil etmez. Bu içme ve eğlenme adetlerinin hem Osmanlı'da, hem de Müslümanlığın en güçlü olduğu çağlarda bile bütün Müslüman milletlerde görüldüğünü beyan ederek, tüm Osmanlı padişahlarının içki içtiklerini, kazaskerlerin bile şarap içtiklerini biliyoruz. Bu onarın sağlam Müslüman olmadıkları anlamına gelmez diyor.

10. Orhan Şaik Gökyay, Dede Korkut Kitabındaki İslami motiflerin çok iyi analizlerini yaparak hikayelerde İslamiyet'in yüzde kalmadığını göstermiştir.

11. Bu hikayelerin gerek manzum gerekse mensur metinlerindeki İslami unsurları ayet ve hadislerle hikayelere etkisi en üst düzeyde vurgulanmıştır. Orhan Şaik Gökyay, İslami motiflerin yüzeyselliğini reddedip, hikayelerin içerik ve ruhundaki İslami boyaya boyandığını iddia ve ispat etmiştir.

12. Hikayelerde geçen İslami kavramlar ve isimlerle ilgili yorumlar, günümüz İslami anlayış ve düşüncesine ters düşmemektedir. Yani İslamiyet, bizce de hikayelerde yüzeysel kalmamıştır.

KAYNAKLAR

1. Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun Kitabı. İstanbul: (MEB) yayınları, 2000.
2. Kur'an-ı Kerim Meali. Ankara: (DİB) yayınları, 2005.
3. Elmalılı H.Y. Kur'an-ı Kerim Meali. İstanbul, 2006.
4. Ceferli M. Destan ve Mif. Bakü, 2001.
5. Parmaksızoğlu İ. Hoca Saadettin Efendi. İstanbul: Tacüt-Tevarih, 1974.
6. Ergin M. Dede Korkut Kitabı. İstanbul, 1969.
7. Kadirzade K. Milli-Manevi Değerlerimiz. Nahçıvan, 2012.
8. Kaplan M. Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar. İstanbul, 1976.
9. Akpınar Y. Azeri Edebiyatı Araştırmaları. İstanbul, 1994.
10. Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1987.
11. İnalçık H. Has-Bağçede Ays u Tarab (Nedimler Şâirler Mutribler). İstanbul: İş Banaksı Kültür Yayınları. 2010.
12. İslam Ansiklopedisi. VI c., İstanbul: (MEB) Yayınları, s. 860.
13. Dini Kavramlar Sözlüğü. Ankara: (DİB) Yayınları, 2005.
14. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. Ankara, 2007.
15. Türk Ansiklopedisi. XXII c., Ankara: (MEB) Yayınları, 1975, s. 124.
16. Hançerlioğlu O. İslam İnançları Sözlüğü. İstanbul, 2000.
17. Yüksel N. Konularına Göre Kur'an-ı Kerim Fihristi. İstanbul, 1993.
18. Öztürk Y.N. Kur'an-ı Kerim Meali. İstanbul, 1994.
19. Öztürk A. Kur'an-ı Kerim Fihristi. İstanbul, 1998.
20. Demir Ö., Acar M. Sosyal Bilimler Sözlüğü. Ankara, 1997.

Тургут Оджал

ЭЛЕМЕНТЫ ИСЛАМА В КНИГЕ ДЕДЕ ГОРГУДА

В статье рассмотрены обычаи и традиции огузов, их повседневная жизнь, отраженная в дастане «Китаби-Деде Горгуда». Книга «Деда Горгуда» впервые была записана арабским алфавитом в 1916 году Килисли

Муаллим Рифатом. Второй экземпляр книги был издан в 1938 году Орханом Шаиком Гокяем. В дастане огузы предсатвлены как мусульмане.

Ключевые слова: *традиции и обычаи, дастан, огуз.*

Turgut Ojal

ELEMENTS OF ISLAM IN THE BOOK OF DEDE GORGUD

The article describes the customs and traditions of the Oguz, their everyday life, as reflected in the epos “Kitabi-Dede Gorgud”. The book of “Grandfather Gorgud” was first written in the Arabic alphabet in 1916 Kilisli Muallem Rifat. The second copy of the book was published in 1938 by Orhan Shaik Gokyaem. The Oguz epos predsatvleny Muslims.

Key words: *traditions and customs, dastan, oguz.*

İBAD MƏMİZADƏ AĞDAŞLI
İran İslam Respublikası, Ərdəbil vilayəti

İRANDA QORQUŞÜNASLIQ

Məqalədə İran İslam Respublikasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının öyrənilməsi və nəşri məsələlərindən bəhs olunur. Məlum olur ki, bu ölkədə ilk dəfə yalnız 1973-cü ildə əzəmətli dastanımız fars dilinə tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir. İranda bu əsəri doğma dilimizdə nəşr etmək isə ancaq islam inqilabından sonra mümkün ola bilmişdir. Belə ki “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı islam inqilabından (1978) dərhal sonra 1979-cü ildə soydaşımız naşir və filoloq doktor Məhəmmədəli Fərzanənin müqəddiməsilə işıq üzünə görmüşdür.

Açar sözlər: *Kitabi-Dədə Qorqud, İran, tərcümə, Səhənd, dil.*

İran İslam Respublikasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ölkədə ilk dəfə yalnız 1973-cü ildə fars dilinə tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir. İranda bu əsəri doğma dilimizdə nəşr etmək isə ancaq islam inqilabından sonra mümkün ola bilmişdir. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı islam inqilabından (1978) dərhal sonra 1979-cü ildə soydaşımız naşir və filoloq doktor Məhəmmədəli Fərzanənin müqəddiməsilə işıq üzünə görmüşdür.

Yandı canım hicr ilə vəsl-rüxi-yar istərəm,
Dərdməndi-firqətəm, dərmani-didar istərəm.

Üç-dörd nəfər ziyalılar nəzərə almasaq, ötən əsrin altmışıncı illərinə kimi İran Azərbaycanında “Kitabi-Dədə Qorqud” adını eşidən olmamışdı. Yalnız Ərdəbildə “Təpəgöz” nağılı “Təkgöz” adı ilə, eləcə də Marağada “Dəli-Domrul” nağılı “Dəli dümrül” adı ilə deyilirdi. Hətta oxşamalarda (ağılarda) Dəli Domrul ilə Əzrayıl arasındakı bəhs də şüurlu şəkildə olmasa da öz əksini tapmışdı:

Dəvələr otlar gallahı
Otlar, otlar gallahı,
Əzrayıl yanuva gələndə
Çağıraydın Allahı.

Təsadüfi deyildir ki, İran Azərbaycanında barmaqla sayılacaq şəxsləri çıxmaq şərtilə hamı Dədə Qorqud sözünü “Dədə Qurqud” və Dəli Domrul sözünü “Dəli Dümrül” şəklində tələffüz edir.

Nəhayət, 1968-ci ildə ölməz şairimiz Bulud Qaraçorlu Səhəndin “Sazımın sözü” mənzum əsəri çap olundu və birinci dəfə olaraq Dədə Qorqud sözü dillərə düşdü.

Qorquşünaslıq prosesi İranda iki mərhələ təşkil edir.

Birinci mərhələ abidənin müxtəlif şəxslər tərəfindən bu və ya digər formada, əsil, sadələşdirilmiş, fars dilinə tərcümə ilə birlikdə, müəyyən müqəddimə və izahatla nəşr edilməsi mərhələsidir.

Bizim bildiyimizə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud” birinci dəfə məşhur sosioloq alim doktor Həriri Əkbəri və xanım Fəriba Əzəbdəftəri tərəfindən 1976-cı ildə fars dilinə tərcümə olunmuşdur. Bu tərcümənin iki əsas çatışmazlığı vardır:

Biri, abidənin adının dəyişdirilməsi və daha doğrusu, xüsusi adın tərcüməsidir. Belə ki, adın birinci komponenti olan “dədə” ata sözü hesab edilərək tərcümə olunmuş və kitabın adı “Baba Qorqud” qoyulmuşdur. Elə buradaca qeyd edək ki, İranda xüsusi adların tərcüməsi xüsusilə toponimikada çoxlu problemlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Tərcümə bəzən gülünc qənaətlərə gətirib çıxarmışdır. Hətta üç cildlik “Ərdəbil dər qozergahi-tarix” əsərinin müəllifi Baba Səfəri kitabın birinci cildinin ikinci səhifəsində Ərdəbilin çaylarının adını çəkərkən Qarasu çayından sonra “balıxlu ya mahirud” ifadəsilə balıqlıni fars dilinə tərcümə etmişdir.

Mövzu bəhsimiz olan Dədə Qorquddakı “dədə” sözünə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın bir çox yerlərində ataya digər titullarla yanaşı – peti, sada, qağa, dadaş və s. də deyilir. Lakin onun ata mənasını ifadə etdiyi qənaətində deyilik. Deməli hörmətli alim doktor Həriri farsların titul olaraq ataya verdikləri “baba” sözünü tərcümə etmişdir. Əlbəttə, türk tədqiqatçıları da bu səhvdən kənar qalmamışdır. Bunu da xatırlatmaq yaxşı olardı ki, “dədə” sözü aşıqlarımıza verilən yüksək titul olsa da bu söz dədə Ələsgərdə titul səviyyəsində qalır və iki vurğu ilə tələffüz olunur, Dədə Qorqud sözündə isə Qorqud sözünə birləşərək vurğunun biri atılır və vahid mürəkkəb söz kimi, xüsusi ad kimi çıxış edir. Buna görə də onu tərcümə etməyi heç cür əsaslandırmaq olmaz.

Tərcümənin digər çatışmazlığı onun orijinaldan deyil, ingilis dilindən tərcümə olunmasıdır. Nəzərə alsaq ki, ingilis dili tərcümələrinin özündə böyük səhvlər (bu səhvlər, bizcə, təbiidir) və çatışmazlıqlar vardır. O cümlədən vahid bir sözün yaxud ifadənin müxtəlif tərcümələri – xan sözünün bir dəfə “khan” o biri dəfə isə “prince” tərcümə edilməsi – üçüncü dilə tərcümədəki çatışmazlıqlar da ona əlavə edildikdə məsələnin nə yerdə olduğunu asanlıqla başa düşmək olar.

70-ci illərin sonlarında İranda qələbə çalan 1978-ci il islam inqilabı Azərbaycan ədəbiyyatına və o cümlədən qorqudşünaslığa da ciddi təkan verdi. Birinci dəfə olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”un orijinalı gözəl bir müqəddimə ilə birlikdə mərhum Məhəmmədəli Fərzanə tərəfindən 1979-cu ildə də nəşr olundu. Bu əsər demək olar ki, sonrakı nəşrlərin əsasını təşkil edirdi. Lakin eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında, istər sovet dövründə, istərsə də müstəqillik dövründə çap olan abidənin İrana ayağı açıldı. Rəhmətlik Behzad Behzadi gözəl və dəyərli bir izahla birlikdə on iki boyun on ikisini də fars dilinə tərcümə edərək 2003-cü ildə “Dədəm Qorqud” adı ilə, Əziz Möhsini isə həmin ilin payızında müəyyən boyları, Əli Kərimi 2004-cü ildə Anar Rzayevin əsərini ərəb əlifbasına köçürərək çap etdirdilər. Bundan əlavə, Ağayar Şükürovun Dədə Qorqudun 1300 illiyinə ithaf olunmuş “Dədə Qorqud mifologiyası” kitabının ərəb əlifbasına köçürülmüş variantı nəşr olundu. Köçürənin adı bəlli olmasa da, iranlı olduğu şübhəsizdir. 1999-cu ildə Azərbaycanın klassik ədəbiyyatının nəşr edilməsində əvəzsiz rolu olan və Füzulinin “Hədiqətül-süəda”, Müqəddəs Ərdəbilinin “Əqaidül-islam”, Şah İsmayıl Xətayinin kamil divanı, Xacə Əhməd Yəsəvinin

“Divani-hikmət” əsərini və neçə-neçə klassik əsəri çap etdirən dostum Mirzə Rəsul İsmayilzadə Dədə Qorqud ili ilə əlaqədar bu abidənin uşaqlar üçün nəzərdə tutulan və Bakıda çap olunan variantını müəyyən dəyişikliklərlə çap etdirdi ki, əldə etdiyimiz məlumata görə, hətta mərhum Heydər Əliyev kimi böyük şəxsiyyətə də təqdim olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Mirzə Rəsulun nəşr etdirdiyi variant dəfələrlə kütləvi tirajla çap olunaraq daha effektiv olmuşdur. Qorqudşünaslıqda öz payı olanlardan biri də indi Tehrandə yaşayan Hüseyn Güneylidir. O, abidəni öz konsepsiyasına uyğun şəkildə və özü qoşduğu şeirlərlə birgə 1999-cu ildə çap etdirdi. Mir Əli Seyidsələmət 1997-ci ildə fars dilində “Kitabi-Dədə Qorqudun mifoloji təhlilinə dair” adı altında bir kitab buraxdı. 1977-ci ildə Anar Rzayevin ingilis dilinə tərcümə olunmuş məqaləsi İbrahim Darabi tərəfindən fars dilinə tərcümə edildi. Osman Əfəndiyevin “Kitabi-Dədə Qorqudun fəlsəfi idrakı” əsərini Əmir Əqiqi Bəxşayışı ərəb qrafikasına köçürüb Azərbaycan Cümhuriyyətinin Tehrandakı səfiri Abbasəli Həsənovun rəyi ilə 2001-ci ildə nəşr etdirdi. 2007-ci ildə doktor Əsədulla Müqəddəm “Fars və türk xalqlarının epik əsərlərinin sosioloji araşdırması” kitabını çap etdirdi. Mənim bildiyimə görə, “Dədə Qorqud” abidəsinə son müraciət hörmətli dostum yazıçı, tədqiqatçı və “Savalan igidləri” nəşriyyatının baş redaktoru Əmmar Əhmədiyə aiddir. O, 2012-ci ildə hazırladığı, lakin müəyyən səbəblərə görə hələ işıq üzü görməyən “Dədə Qorqud Azərbaycanın dünya səviyyəli şah əsəri” kitabını yazmışdır.

Bütün bunlardan əlavə, yeni fars tərcümələri və çəkilən filmlərlə yanaşı tədqiqat xarakterli məqalələr də dövrü mətbuatda çap olunmağa başladı. Onlardan 2000-ci ildə İ.M.Ağdaşlı tərəfindən Ərdəbilin yerli qəzeti olan “Araz” qəzetində və “Dədə Qorqudda islam ideyası” adı ilə çap olunan məqalənin adını çəkmək olar.

Bizcə bütün bunlar İranda qorqudşünaslığın bazası hesab oluna bilər. Qənaətimizi əsaslandırmaq üçün həmin məqalə və kitabların məzmununu nəzərdən keçirək:

Bizcə, ən düzgün və etimad edilən tərcümə olan mərhum Behzad Behzadinin tərcüməsində on iki boydan əlavə aşağıdakı dəyərli məlumatlar da verilmişdir: kitabın əlyazmaları, oğuz, boz ox / iç oğuz, üç ox / daş oğuz, Dədə Qorqud, hadisələrin baş verdiyi zaman, yer və kitabın yazılması tarixi, sosial-iqtisadi qurum, inanclar və ənənələr, dil və səbt və yazı üslubu. Qorqud dünyasına varmadan və daha doğrusu, vara bilmədən, onu mənimsəmədən yuxarıdakı ümumiləşdirmələri bacarmaq olmaz.

Əziz Möhsininin isə üç hissədən ibarət buraxdığı əsərin birinci hissəsi Anarın “Dədə Qorqud dünyası” əsərinin, ikinci hissəsi Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənin nəşr etdirdikləri “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” və “Basatın tərəgözü öldürdüyü boy” boylar, üçüncü hissə isə on iki boyun qısaldılmış, sadələşdirilmiş və çağdaş şəkildə izahat və lüğətlə birlikdə verilmiş variantıdır.

Əmmar Əhmədinin əsərinin adı “Azərbaycanın dünya şöhrətli şah əsəri Dədə Qorqud” (Azərbaycan xalqının dünya şöhrətli Dədə Qorqud abidəsindəki

əsatirlərinin tətbiqi araşdırması, on iki boy haqqında yeni rəvayət) adı ilə yaratdığı bədii və tədqiqat əsəri aşağıdakı mövzuları ehtiva edir:

a) Azərbaycan əsatirlərinə baxış; b) Dədə Qorqud əsatirlərinin tətbiqi müqayisəsi; c) yunan xalqının Homeri və Azərbaycan xalqının Dədə Qorqudunun tətbiqi müqayisəsi; ç) on iki boyun adları da maraqlıdır: 1. igid Boğac; 2. Qaraca Çoban; 3. Beyrək; 4. Burla Xatun; 5. Dəli Domrul; 6. Təkur xanın qızı; 7. Bayandır xanın vəziri; 8. Təpəgöz; 9. Qoçaq İmran; 10. Əyrək və Səyrək; 11. Qazan Xan; 12. Oğuz qövminün birləşməsi.

Əmmar Əhmədinin özü demişkən rəvayətləri haqqında ümumi bir təsəvvür yaratmaq üçün “Dəli Domrul” boyunun başlanğıcından bir-iki cümlənin tərcüməsini veririk: Oğuz igidləri arasında Duxa Qoca adlı birinin Dəli Domrul adında bir oğlu var idi. O, öz dövrünün bir çox pəhləvanları ilə gülüşmüş və onların arxasını yerə vürmüşdü özünə tay bir igid tapmaq üçün...

Doktor Əsədulla Müqəddəmin “Fars və türk xalqlarının epik əsərlərinin sosioloji araşdırması” kitabı yeddi fəsildən ibarətdir: 1. Ədəbiyyat və sosiologiya; 2. Oğuz türklərinin yurdu, farsların yurdu; 3. “Dədə Qorqud”da türklərin mədəniyyəti, “Şahnamə”də farsların mədəniyyəti; 4. “Dədə Qorqud”da oğuz türklərinin ictimaiyyəti, “Şahnamə”də farsların ictimaiyyəti; 5. “Dədə Qorqud”da oğuz qövmlərinin iqtisadiyyatı, “Şahnamə”də fars qövmlərinin iqtisadiyyatı; 6. “Dədə Qorqud”da oğuz türklərinin siyasəti, “Şahnamə”də farsların siyasəti; 7. Türklər və farslar, iki fərqli sistem.

Bunu da qeyd edək ki, bir-iki əsəri çıxmaq şərtilə İranda ənənəyə çevrilmiş qeyri-dəqiqlik bütün yazılarda bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. Buna görə də hələlik qaçılmaz olan bu çatışmazlığa göz yummalıyıq. İndi də İ.M.Ağdaşlının “Dədə Qorqud”da “islam ideyası” məqaləsindən bir epizod: Abidənin müqəddiməsində Dədə qorqud haqqında öləri məlumat vardır: “Rəsul əleyhissalam zamanına yaxın bayat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi tamam bilicisi idi. Nə dersə, olardı. Qeybdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala onun könlünə ilham edərdi...” Deməli, Dədə Qorqud bizim peyğəmbərimizlə eyni zamanda yaşayırmış, əlbəttə bu doğru ola bilməz. Çünki qabaqca dediyimiz kimi islamdan çoxçox əvvəl yaranmış boylarda da Dədə Qorqudun rolu var. Müqəddimədə deyilən sözün izahına gəldikdə isə deməliyik ki, bu şəxsiyyətin peyğəmbər dövrü ilə əlaqələndirilməsi heç də qəribə deyildir. Əslində müsəlman olmuş qeyri-ərəb xalqlar istisnasız olaraq özlərini bir təhər peyğəmbərlə əlaqələndirməyə can atmışlar. Biz bu haqda nümunə olaraq “Bə-luc” folklorundan bir şeirin müəyyən hissəsinin ingilis dilindəki tərcüməsini verməklə kifayətlənirik:

“The five brave baloches were standing to guard the Holly Prophet, when he offered prayers. Once battle began with Kuffar, the warriors of Kuffar were countless. The arrows fell down like hail stones and the earth began to burn, but (the five baloches) stood firmly, their faith remained estable. The enemy could not defeat them. On that day the Holly Prophet put the golden crown on [8] the

head of Baloch” (Həzrət peyğəmbər namaz qılarkən beş bəluc igidi onu qoruyurdu. Birdən kafirlərlə müharibə başlandı. Kafirlərin tədədi saysız-hesabsız idi, göydən daş yağan kimi ox yağırđı. Beş nəfər bəluc igidi isə möhkəm dayanmışdı. Düşmən onlara heç bir şey edə bilmədi. Həmin gün peyğəmbər o bəlucların başına qızıl tac qoydu).

“Məgər, xanım, bir gün oğuz oturarkən üstünə yağı gəldi...” (Basat Təpəgözü öldürdüğü boy). İnkılabdan sonra Məhəmmədəli Fərzanənin nəşr etdirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud”la tanış olandan həmin dastanın “məgər” sözü ilə başlanması həmişə məni düşündürmüşdür. Axı adətən heç bir macərə, eləcə də macərəni nəql edən hekayə və roman “məgər” sözü ilə başlanmır! Nəhayət, 1991-ci ildə ölməz şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin “Muğam” poemasını oxuyanda onun da adətən şeir və ümumiyyətlə yazının başlanğıcında istifadə edilməyən sözdən, “bəlkə” sözündən istifadə etməsi məni düşündürdü və elə oradaca Dədəm Qorqudun “məgər” sözünü yadıma saldı. İndinin özündə də onlar məni heyrləndirir. “Basat” boyunun başlandığı məgər sözünü, eləcə də “Muğam” poemasının başlandığı bəlkə sözünü atsaq, hərəsinə bir epizod artırmaq lazım gələcək. Bax budur yaradıcılığın yükəsk zirvəsi. Elə ölməz şairimiz Səhəndin də diqqətini abidənin epik cəhəti ilə yanaşı bədii cəhəti cəlb etmişdir. O, “Dəli Domrul” poemasının proloqunda Qorqud dünyasına varmağa, o ümmanı seyr etməyə can atır və gecənin qoynunda vüqarlı dağlar sanki əbədi bir yuxuya batmış, dərələr, təpələr, meşələr, bağlar dünyanın xeyrini, şərini atmış deyə belə bir qənaətə gəlir ki, Qorqud dünyası ilə tanış olmaq üçün dağlar, dərələr və s. kimi gecə sükutuna dalıb indiki qalmaqallı dünyadan kənarlaşmaq lazımdır. Lakin dərhal bunun ilk baxışda görüldüyü kimi asan olmadığını başa düşür: Qaranlıq gecənin məhzun siması həm kədər doğurur, həm ürək sıxır, qara ibhamların uçurum dünyası kimsəni büdrədir, kimsəni yıxır. Və “qara”nın nə qədər acı və nə qədər çirkin olduğunu vurğulamalı olur və ağ rəngdə olan qışı da qara göstərərək deyir:

Qara qış dünyanı bərbad edərđi,
Dalıyca yaz olub yay olmasaydı.
Qaranlıqda insan əldən gedərđi,
Günəş olmasaydı, ay olmasaydı.

Buna görə də gecəni qarğayan insan “ocaqlar, məşəllər yaxmaqla ancaq, qaçmışdır gecədən, qaranlıqdan”.

Şair öz xalqına müraciəti heç vaxt unutmur və Azərbaycan xalqının işığa münasibətini danılmaz bir sübut kimi nəzmə çəkir:

Hələ də, hələ də bizim yerlərdə
Sadə insanların andı çıraqdır.
Xalqın arasında, kənddə, şəhərdə
Müqəddəs yerlərin adı ocaqdır.

Çölləri bürüyən, bəzən lal dayanan, gah dilə gələn mənalı sükuta, tarixin bağrını dələn Qorqud dünyasına işarə edərək, həmin sükutun onu səslədiyi qə-

naətinə gəlir. Əlbəttə, şairə görə bu səsi qulaq eşitməz, ürək telləri hiss edər ancaq.

Deməli, şair o lal çağırışlara cavab verir və şəbihlərə qoşularaq dağı, ormanı gəzir və haradasa işığı sezir, hardasa gecənin qara ətəyi od tutub şöləli-şöləli yanır.

Deyir və yolun davamında çəmənli, çeşməli bir düzəngahda ağır bir obaya rast gəlir. Burada qocaman bir aşiq dövrən qurmuşdur:

Aşiq çömçəsini dingildəderək,
Gəzir pərdələrdə əfsunkar əli.
Tellər titərədikcə titərəyir ürək,
Hər kəsin canlanır eşqi, əməli.
Şair artıq Qorqud dünyasındadır. Böyük bir həqiqəti açmış kimi deyir:
Bilməm nə sirdir, aşığın səsin
Eşidən ürəkdə qalmaz ixtiyar.
Ən kiçik yaşından aşiq nəğməsin
Eşidən zaman tüküm biz durar.

Deyirlər, arifin varlığı əriyərək ən böyük həqiqətə hopur və hər şeyi unudur. Təsadüfi deyildir ki, böyük Füzuli deyir:

Hikməti-dünyavü ma fiha bilən arif deyil,
Arif oldur bilməyə dünyavü-ma fiha nədür.
Qorqud dünyasına varan şair də hər şeyi unudaraq,
Hələ də bilmirəm bu səs, bu nəğmə
Hansı dünyalardan baş alıb gəlir.

deyir və çox şirin və şərəfli bir həqiqəti etiraf edir: “Könlümə doğmadır, qəlbimə tanış”.

Dövrümüzün Dədə Qorqudu, Koroğlusu, Şah İsmayılı, Molla Pənah Vaqifi olan Heydər Əliyevin bir sözü var: “Hər kəsin milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir”. Deməli, Azərbaycana mənsub olmaq şərəfdir. Lakin Azərbaycan sadəcə daş-torpaqdan ibarət deyildir, minilliklər boyu bu diyarda yaşayan bir xalqın yaratdığı dəyərlər, dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi incilər və bir sözlə, Azərbaycan mədəniyyətidir. Səhənd də rast gəldiyi ağır obada dövrən qurmuş qocaman aşığın dilindən həmin dəyərləri necə də gözəl ifadə edir:

Yadlar bizə kəj baxanda,
Axar sular qan axanda,
Papağını əyri qoyan,
Bu sıldırım qayaların
Dalısında minlər aslan
Busqulara sinib yatıb,
Ox sıçradıb, tufəng atıb...

İyirmi neçə il Səhənddən sonra Azərbaycan xalqının müstəqilliyə can atdığı və 20 Yanvar kimi faciələrin yaratdığı ağır və acınacaqlı bir şəraitdə Bəx-

tiyar Vahabzadənin müraciət xarakterli harayı nədənsə adamı Qorqud, Koroğlu dünyasına aparır:

Hanı bu elin öz Koroğlusu,
Qılınc Koroğlusu, söz Koroğlusu?

Həmişə etnik yaddaşdan söz gedəndə nədənsə lap uşaqlıqda Əsli-Kərəm dastanını danışan Gülistan xala adlı bir nənin “Kərəm haqq aşığı idi” sözü yadıma düşür. O deyirdi: Kərəmdən istədilər ki, haqq aşığı olduğunu sübuta yertirsin. O, başını qaldırıb göyə baxdı və durna qatarını gördü. Sazını sinəsinə basıb bir “Yanığ kərəmi” çaldı. Durnalar dayandılar. Hərəsi öz lələyindən çəkib Kərəmə atdı. Qeybdən dürlü-dürlü xəbərlər söyləyən Dədə Qorqud da haqq aşığı olmaya bilməzdi. Gəlin Səhəndi dinləyərkən:

Aşıq dayandırır sözü, söhbəti,
Əlindəki sədəfli sazı danışır.
Kəmələ yetəndə insan sənəti,
Çöllərin ördəyi, qazı danışır.

Təsadüfi deyildir ki, dil-ağız sözdən usananda, danışan dodaqlar od tutub yananda ürək sözünü sazın telləri, zəhmlər və əllər söyləyir. Bütün bunları, Dədə Qorqud dünyasını seyr edən şair “Dəli Domrul” poemasının proloqunda həyatın son hədəfi olan bir ümumiləşdirmə ilə proloqa yekun vurur:

İnsanlığ yüksələn ən uca yerin
Bir adı sevgidir, biri məhəbbət.
Hər yanı axtardım mən dərin-dərin,
Araya bilmədim başqa həqiqət!
Nədən badi-səba ol gülüzarımdan xəbər verməz,
Açılmaz qönçəyi-bəxtim muradım naxli xəbər verməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Fərzanə M. Dədə-Qorqud. Tehran, 1979.
2. Möhsini Ə. Dədə-Qorqud. Tehran: Taban, 2002.
3. Anar. Dədə-Qorqud / Köçürən Ə.Kərimi. Zəncan: Nikan-Kitab, 2003.
4. Dədəm Qorqud (oğuz türklərinin epik-ədəbi şah əsəri) / Tərcümə edən B.Behzadi. Tehran: Nəxüstin, 2002.
5. Doktor Əsədullah Müqəddəm. Türk və fars qövmlərinin Dədə Qorqud və Şahnamə epik əsərlərinin sosioloji təhlili. Neyistan, 2007.
6. Bulud Qaraçorlu Səhənd. Sazımın sözü. Təbriz: Şəms.
7. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edən H.Araslı, redaktor M.Təhmasib. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1962.
8. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət / Nəşrə hazırlayan T.Hacıyev. Bakı: Öndər, 2000.
9. Hacıyev A. Dədə Qorqud kitabı, oxunuşlar, açımlar. Bakı: Elm, 2007.
10. Şükürov A. Dədə Qorqud mifologiyası. Bakı: Elm, 1999.

11. Güneyli H. Dədə Qorqud boyları ədəbiyyatına uyğun müasir aşiq. Tehran, 2002.
12. Osman Əfəndi. Kitabi-Dədə Qorqudun fəlsəfi idrakı / Köçürən Ə.Ə.Вəхşayışi. Qum: Вəхşayıш, 2001.
13. Tanriverdi Ə. Kitabi-Dədə Qorqudun söz dünyası. Bakı, 2006.
14. Məqalə AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev tərəfindən nəşrə hazırlanmışdır.

Ибад Мамизаде Агдашлы

ГОРГУДОВЕДЕНИЕ В ИРАНЕ

В статье говорится об изучении и о проблеме изданий эпоса «Китаби-Деде Горгуд» в Иранской Исламской Республике. Выясняется, что в данной стране наш знаменитый эпос был издан впервые только в 1973 году. Издать эту книгу на родном языке в Иране стало возможно только после исламской революции. Таким образом, эпос «Китаби-Деде Горгуд» сразу после исламской революции (1978) увидел свет в 1979 году, он был издан по инициативе и с предисловием доктора филологических наук, писателя Мухаммедали Ферзана.

Ключевые слова: *Китаби-Деде Горгуд, Иран, перевод, Сехенд, язык.*

Ibad Mamizadeh Agdashly

GORGUD STUDY IN IRAN

The article deals with the problems of learning and publishing of “Kitabi-Dada Gorgud” epos in Iran Islamic Republic. It is noted that for the first time only in 1973 year our magnificent epos translated into Persian and published. After Iran Islamic revolution it was possible to translate this epos into Azerbaijan language. After Iran Islamic revolution (1978) “Kitabi-Dada Gorgud” epos has immediately translated into Azerbaijan language and published with our fellow-countryman publisher and philologist doctor Mahammadali Farzana’s preface.

Key words: *“Kitabi-Dada Gorgud”, Iran, translation, Sahand, language.*

MƏHƏRRƏM QASIMLI
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu,
Əməkdar elm xadimi

ATA QORQUDDAN DƏDƏ QORQUDA DOĞRU

Məqalədə Dədə Qorqud və onun ətrafındakı mifoloji-tarixi proseslərdən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, "Qorqudlar" silsiləsi çox qədimlərdən başlanıb və ardıcılıqla davam edib. Folklor və tarixi qaynaqlardan gələn bilgilər bələ bir təxmini nəticəyə gəlməyə imkan verir. Məqalədə həmçinin Dədə Qorqudun adındakı "Ata"- "Dədə" əvəzlənməsinə də aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: qorqud, qam-şaman, mifik obraz, epik funksiya.

Tarix içindəki türk mənəvi mədəniyyətinin ana axarlarından biri Dədə (Ata) Qorqud və onun çevrəsindəki mifoloji və tarixi proseslərlə bağlıdır. Ümumən türk etnik-mədəni sisteminin, o cümlədən də babalarımız olan oğuzların mənəvi-ruhani hamisi, yol göstəricisi statusunda çıxış edən "Qorqud" şübhəsiz ki, yüzilliklərin dərinliklərindən gələn müdriklik, öncəgörməlik, ulusu-etnosu gələcəyə doğru istiqamətləndirmə düşüncəsinin ortaya çıxardığı rəmzi-mifoloji səciyyəyə malik bir obrazdır. Həm mifoloji, həm də linqvo-semantik yöndən Tanrı dünyasından gələn güclü, qüdrətli işıq-ilahi nur (sözaçımı kimi bax: **"Qor"**, **"Kor"** – "İşıq", "od", "atəş", "nur"; **"Kut"** – "Qud" isə "ilahi güc", "müqəddəs, sakral qüvvət-qüdrət") anlamı daşıyan "Qorqud" tarixi-mənəvi ehtiyaca qarşılıq olaraq etnomifik düşüncə və təxəyyül tərəfindən məqsədli şəkildə yaradılmışdır. Göründüyü kimi, dil və folklor səviyyəsində mühafizə olunan relikt-əlamətlər öz-özünə belə bir məntiqi qənaət hasil edir ki, **"Qorqud" və "Qorqudluq" etnos içərisində sakral səciyyəli mənəvi-ruhani status kimi mövcud olmuşdur. Əslində türk etnik düşüncəsinin ilkin-ibtidai çağlardan yol alıb gələn uzaqmənzilli məqsədinin strateji hədəfi Tanrı elçisi – peyğəmbər ortaya çıxarmaq idi.**

Ortaq türk tarixinin islam-şərq kontekstinə qədərki çeşidli dövrlərində, xüsusən də taleyüklü məqamlarında ulus-etnos içərisindən çıxmış (zühur etmiş!) qeyri-adi istedad, müdrik düşüncə, bilici-görücü keyfiyyətlərinə malik unikal şəxsiyyətlər sözü gedən mənəvi statusu ("qorqudluğu") öz üzərinə götürmüş, bu səbəbdən də toplumun sırayı üzvlərindən fərqli bir mərtəbəyə qaldırılaraq "Qorqud" adı ilə çağırılmışlar. **Bu baxımdan "Qorqud" tarixi-mifoloji statusunun yüzillər boyundakı daşıyıcılarının sayı, yəqin ki, onlardır. Türkünstan, Qafqaz və Anadoluda çoxsaylı Qorqud qəbirlərinin müşahidə olunması və həmin qəbirlərin biri-birindən həm zamanca, həm də məkanca kifayət qədər aralı olmaları sözü gedən tarixi gerçəkliyin günümüzdə daşınan izləridir.**

“Qorqudlar” silsiləsi haradan və kimdən başlanır, hansı ardıcılıqla davam edir, kiminlə qapanır? Bu suallara cavab vermək o qədər də asan deyildir. Hər halda folklor və tarix qaynaqlarından gələn bilgilərin tutuşdurulması belə bir təxmini sonucu söyləməyə imkan verir: “Qorqudlar” silsiləsi yüzilləri çevrələyən mürəkkəb bir tarixi-mifoloji sistem ortaya gətirmişdir. **Çox olsun ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda adı keçən “Dədə Qorqud” həmin “Qorqudlar” silsiləsinin sonuncularından biridir.** Burada bir məqama qarşı olduqca diqqətli və həssas davranmaq lazım gəlir. “Qorqudlar” silsiləsinə mənsub olan “sələf qorqudlar”ın barəsindəki əksər təsəvvür və düşüncələr, o cümlədən də sakrallıq-müqəddəslik, ilahi aləmə – ruhlar dünyasına bağlılıq və s. kimi mifoloji keyfiyyətlər “xələf qorqudlar”a da ötürülmüşdür. Buna görə də qorqudlar çevrəsində yüzillər boyunca yaranmış rəvayət və hekayələr, o cümlədən də oğuznamələr hər növbəti Qorqudla yenidən etnik-mənəvi dövriyyəyə daxil olaraq bir az da zənginləşmiş və irəliyə daşınmışdır. Dədə Qorqud oğuznamələrində çox fərqli zamanların, bir-birindən irimiqyaslı hüdudlar səviyyəsində uzaq olan tarixi dövrlərə məxsus reliktlər – əlamətlərin inikas etməsi də əsasən bu səbəbə söykənir. Qorqudlar silsiləsinin sözü gedən səciyyəsi ən əsgri çağdakı “Ata Qorqud”la nisbətən yaxın zamandakı “Dədə Qorqud” arasında kəskin ayrıntı yaratmaq imkanı vermir [1, s. 121]. Orasını da unutmamalı ki, türk etno-mədəniyyəti öz xarakterinə görə, yüzillər arxasına çəkilib uzaqlaşan tarixin gerçək cizgilərini mifik boyalara bürüməyə meyillidir. Ona görə də “Qorqud” statusunun daşıyıcıları zamanca bizdən uzaqlaşdıqca **mifik**, yaxınlaşdıqca isə daha çox tarixi və **gerçək şəxsiyyətlər** kimi görünürlər. Bütün bunlarla yanaşı, **“Qorqudluq” etnikmənəvi statusu bir sistem kimi elə qurulmuşdur ki, xələf Qorqud bütün hallarda sələf Qorqudun davamçısı olduğu qədər həm də onun özüdür.**

Tarixi qaynaqlara, folklor abidələrindəki bilgilərə və çağdaş türk folklor arealının mənzərəsinə əsasən “Qorqud” obrazının etnik düşüncədəki təşəkkül, evolyusiyaya və transformasiyasının aşağıdakı mərhələlərdən keçdiyini müəyyənləşdirmək olar:

- Mifoloji mərhələ
- Epik mərhələ
- Deformasiya mərhələsi

Mifoloji mərhələ: – qam-şaman dünyagörüşünün ortaya çıxardığı mifik “Qorqud Ata” obrazı ilkin-ibtidai çağlardan başlayaraq qam-şamanların və qam-şaman kompleksinə daxil olan bütün sonrakı daşıyıcılarının – baxşı, oyun, pərixan, yırçı və ozanların piri, ustadı, ruhlar aləmindən onlara himayədarlıq edən Tanrı dünyasının elçisidir. Bu zaman o, “Ata qam” – qamlar qamı, ən ali mərtəbəyə sahib olan qam=şaman kimi düşünülür. Şaman mifologiyasında belə bir qənaət qəti şəkildə təsbitlənmişdir ki, ata qam-şamanın sakral ruhundan xeyir-dua, razılıq alınmadan mərasim icrasına başlanıla bilməz. Bu səbəbdən də Qırğız və Qazax şamanları – baksılar indinin özündə də bir ənənə olaraq şaman

mərəsiminin icrasına başlayarkən ilk öncə qopuz və ya davul çalaraq “Qorqud Ata”ya və onun mərtəbəsində olan müqəddəs övliyalara müraciət şəklində aşağıdakı səpkidə dualar oxuyurlar:

Su başında Süleyman,
Su ayağı Er Korkut!
Belalardı sen korkut.
Aydaçı bermen dev pirim,
Türkistanda tümen bab
Sayramdağı sansız bab
Otrardağı otur bab
En ülkeni Arstan Bab
Karahana Ata Evliya.

Su ayağı Er Korkut,
Felaketdi sen korkut,
Baskı piri emespin
Közündi sal kolum tut.
Sizden medet tileymen,
Sunak ata evliya.
Sizden medet tileymen,
Korkut Ata evliya [3, s. 712].

Mifoloji mərhələ qədim türk etnocoğrafi arealını çevrələyir və obrazın arxetip qatını təşkil edir. Arxetip qat isə obrazın sonralar qazanacağı bütün mükəmməl keyfiyyətlərin ana rüşeymidir. Mifik təxəyyülün şəkilləndirdiyi ana rüşeymin evolyusion irəliləyişi mifoloji rəvayətlərə çevrilərək epik mərhələyə doğru yönəlmənin əsasını qoyur.

“Qorqud Ata” obrazı İlkin-ibtidailiklə yanaşı başlanğıcdakı etnik kompaktlığın da təzahürüdür. Əski mifoloji təsəvvürlərin daşıyıcısı olan “Qorqud” ünvanlı rəvayətlərə milli diferensiasiyadan sonrakı mərhələdə (erkən orta çağlardan bu günədək) qırğız, qazax, türkmən, özbək, Azərbaycan, kumuk, qaqaüz, Türkiyə və Balkan türkləri də daxil olmaqla bütün türk etnocoğrafiyasında relikv-qalıntılar şəklində rast gəlinməsi hər hansı başqa bir əsasla söykənmir [2, s. 231].

“Qorqud Ata” Qorqud obrazının islamaqədərki şəklidir. “Qorqudluq” mənavi statusunun etnos-ulus daxilindəki sakral nüfuzu sonralar heç bir zaman bu mərhələdə olduğu qədər güclü avtoritet kimi çıxış etmir.

Epik mərhələ – Epik mərhələnin təşəkkül tapması və fasiləsiz dövryyə halına gəlməsi üçün etnocoğrafi məkanın genişliyi və hərəkət dinamizmi mühüm şərtidir. Bu səbəbdən də, bir qayda olaraq, məkan genişliyinə malik olmayan etnoslarda epos-dastan yaradıcılığına o qədər də güclü meyl müşahidə edilmir. Atlı həyat tərzinin diktəsi ilə hərəkət dinamizminə köklənən qədim türklərin dar çevrəli statik həyat tərzindən imtina edərək irimiqyaslı hüdudlara yayıl-

ması, münbit torpaqlı, bol sulu böyük əraziləri vətən halına gətirməsi (“KDQ”-də: “Varıb Gürcüstan ağzında özünə vətən tutdu” – ifadəsinə diqqət yetirməli!), fütuhət yürüşlərini, bahadır səfər və axınlarını (Beyrəgin, Əkrəyin, Qanturalının hərbi qənimət məqsədli axın-hücumları, “basıb qala almaları”, Koroğlunun məşhur səfərləri) həyata keçirməsi və başqa bu sıradan olan tarixi proseslər epik düşüncəni hərəkətə gətirərək əski türk dastanlarını, o cümlədən də Dədə Qorqud oğuznamələrini ortaya qoymuşdur. Qorqud obrazının epik mərhələyə daxil olması və ozan-oğuznaməçi (bununla belə, həm də bütövlükdə ozanlığın piri-ustadı, mənəvi-ruhani himayədarı) funksiyası yerinə yetirərək epos-dastan qurucusu kimi fəallaşması, bahadırlıq, cəngavərlik, fütuhət ideyalarını təbliğ-təlqin edən siyasi-strateji məqsədli oğuznamələr düzüb-qoşması (“KDQ”-nin əksər boylarının sonunda boyun “Dədə Qorqud gəldi, bu oğuznaməyi düzdü-qoşdu” cümləsi ilə möhürlənməsi) yuxarıdakı tarixi proseslərlə birbaşa bağlıdır.

Qorqudun epik funksiyası əsasən oğuz etnocoğrafi mühitində inkişaf edir. Oğuznaməçi-ozan Qorqud mifoloji mərhələnin də (“Ata” – qam=şaman Qorqudun) bir çox əlamətlərini (alqış, dua, qopuzu magik qüvvə saymaq və s.), o cümlədən də Tanrı dünyası ilə əlaqəsini (Dədə Qorqud, onun adına bağlı dastanın verdiyi informasiyadan da görüldüyü kimi, “vilayət issidir”, Tanrının vəlisidir, övliya keyfiyyətinə sahibdir) davam etdirir. Bu mənada Qorqud Atanın baksı-şaman dualarından bilinən:

Ölü desəm ölü iməs,
Diri desəm diri iməs
Korkut Ata övliya –

mifoloji atributu, yəni hami-ruh statusunu əks etdirməsi ilkin mərhələnin əlaməti kimi çox rahatlıqla Dədə Qorquda da (müqayisə et: “Korkut Ata övliya” və “vilayət issi” Dədə Qorqud) adlanmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində dastanı danışmağa hazırlaşan ozan bu sənətin piri, ustadı, mənəvi-ruhani himayəçisi saydığı Qorqudu heç də təsadüfən “Ata” qam=şaman statusunda (Qorqud Ata) təqdim etmir: “Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu” oğuznamələri söyləməyə hazırlaşan ozan dastan ifasına başlamazdan əvvəl sənətin mənəvi-ruhani himayəçisinin – Qorqud Atanın ruhuna sığınır. Oğuznamə söyləməyin, daha doğrusu, oğuznaməni folklor aksiyası kimi icra etməyin özünün də bir mərasim (epik olduğu qədər də mifoloji bir mərasim!) olduğunu ənənədən qəbul edən ozan sözü gedən mərasimin icrasında şamanın – Ata Qorqudun ruhunu məhz mifoloji mərhələnin keyfiyyət göstəricisi olaraq köməyə çağırır. Müqəddimədə Qorqud Ata alqış-dualarının silsilə şəklində səslənişi də hami ruhun nəzər-diqqətini çəkmək, onun xeyir-duasını almaq (bu mənada qazax-qırğız baksılarının mərasim öncəsi Qorqud Ataya ünvanladıkları alqış-dualarla “KDQ” müqəddiməsi mahiyyətcə eyni funksional-semantik cərgədə dayanır) məqsədi daşıyır. Bütün bunlar həm də onun göstəricisidir ki, mifoloji mərhələ nə qədər sublimasiya – şəkildəyişmə

prosesləri keçirmiş olsa da epik mərhələnin tərkibində müəyyən səviyyədə yer almağı bacarır.

Epik mərhələ mərkəzdə Qorqud obrazının dayandığı oğuznamələri, o cümlədən də “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu ortaya qoyur. Burada sadə-bəsit süjetlərdən, kiçik rəvayət və söyləmələrdən mükəmməl və mürəkkəb sistemə (rəvayətdən eposa) doğru irəliləyən epik inkişafı həm söyləyici-müəllif, həm də etnik-mənəvi sistem qurucusu olaraq Dədə Qorqud müşayiət edir. İslam öncəsindən başlayan epik mərhələ oğuznamələrin meydana çıxdığı dövrə qədər davam edir. Sözü gedən dövrün zaman hüdudu V-VII əsrlərdən XV-XVI əsrlərə qədərki dönəmi çevrəyədir.

Deformasiya mərhələsi: – islamaqədərki dünyagörüşün daşıyıcısı olan Qorqud obrazı türklərin islamı qəbulundan (X-XI əsrlər) sonra yeni tarixi-siyasi mühitə uyğunlaşma cəhdləri keçirir. “Ata” (qam-şaman) statusunun “Dədə” (sufi-dərviş) şəklindəki transformasiyası, yəni “Ata Qorqud”dan “Dədə Qorqud”a keçid bu dövrdə baş verir. Dərbənd qəbiristanlığındakı “İmam Qorqud” məzarı (A.Olearinin qeydi) və Qorqudun islam peyğəmbəri ilə münasibətlərindən söz açan çoxsaylı rəvayətlər də islamlaşmanın obraza getdikcə daha dərindən nüfuz etməsinin əlamətidir [4, s. 274]. Bununla belə, uyğunlaşma cəhdləri irimiqyaslı milli-mənəvi statusa sahib olan tarixi Qorqud obrazını, o cümlədən də onun adına bağlı epik ənənəni (oğuznaməçiliyi) və bu ənənənin daşıyıcıları olan ozan sənətini xilas edə bilmir. Orta çağ türk-islam mühiti Qorqudla bağlı təsəvvürləri tədriclə arxaikləşdirir. Epik ənənədə onun tarixi funksiyasını müxtəlif istiqamətlər üzrə sufi-dərviş sisteminin ortaya çıxardığı Haqq aşığı, Həzrət Əli, Baba Dərviş və bəzən də Xızır obrazları yerinə yetirməyə başlayır.

Ozanların və baxşların piri-ustadı, mənəvi-ruhani hamisi statusunda çıxış edən Qorqud Ata yeni mühitdə – sufi-dərviş kontekstində öz yerini haqq aşığı bəxş edən Həzrət Əliyə (türkmən baxşı sənətində isə Həzrət Əlinin xidmətçisi Baba Qambara) təhvil verir. Beləcə türk etnomifik düşüncəsinin yüzillər boyunca adlayıb gələn uzaqmənzilli məqsədi – Qorqudu Tanrı elçisi – peyğəmbər statusuna yüksəltmək strateji missiyası baş tuta bilmir. İslam ideoloji sistemi Ata və Dədə Qorqudu Həzrət Əlinin kölgəsində itirməyə müvəffəq olur. Həzrət Əli kultu altına yerləşən ələvi-bəktəşi “dədə” və “baba”ları “Ata” və “Dədə” Qorqudun parçalanmış, dağılıb-sökülərək kiçilmiş hissəcikləri şəklində Türkünstan, Qafqaz, İran və Anadoluya səpələnirlər. Ələvi “Dədə”ləri və Bəktəşi “Baba”larının kəramətləri barədəki çoxsaylı rəvayətlər də mahiyyət etibarını ilə Ata-Dədə Qorqud çevrəsindəki rəvayətlərin sufi-dərviş sistemə transformasiya olunmuş yeni görüntüsü, başqa sözlə, yenidən zühurudur. XV-XVI əsrlərdən sonra Qorqud obrazı türk folklor arealında demək olar ki, yalnız mifoloji və epik mərhələnin qalıntıları, habelə digər epik mətnlərə (nağıllara, “Alpamış”, “Koroğlu”, “Aşiq Qərib”, “Əsli-Kərəm” və s. dastanlara) transformasiya olunan relik əlamətlərlə təmsil oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri: 2 cilddə, II c., Bakı: Mütərcim, 2009.
2. Kafesoğlu İ. Türk milli kulturu. İstanbul: Ötüken, 1997.
3. İnan A. Kitabı-Dede Korkut haqqında / Makaleler və incelemeler. Ankara, 1997.
4. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986.
5. Qasımlı M. Ozan-aşiq sənəti. Bakı: Uğur, 2011.
6. “Kitabi-Dədə-Qorqud” ensiklopediyası: 2 cilddə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2009.

Магеррам Гасымлы

OT ATA GORGUDA K DEDE GORGUDU

В статье рассмотрен образ Деде Горгуда и происходившие вокруг него мифологические и исторические процессы. Отмечено, что ряд «Горгудов» начался с очень древних времен и последовательно продолжался. Данные фольклорных и исторических источников позволяют сделать приблизительно такой вывод. В статье также выясняется замена слов «Ата»-«Горгуд» в имени Деде Горгуда.

Ключевые слова: *Горгуд, гам-шаман, мифический образ, эпическая функция.*

Maharram Gasymly

FROM ATA GORGUD TO DADA GORGUD

The paper discuss image Dede Gorgud and occurred around mythological and historical processes. It was noted that a number of “Gorgud” started from very ancient times and consistently continued. These folklore and historical sources allow us to make a conclusion about this. The paper also found out the replacement of the words “Ata”-“Gorgud” in the name of Dada Gorgud.

Key words: *Gorgud, din-shaman, mythical image, epic feature.*

İMAN CƏFƏROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: altay1999@yahoo.com

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSU VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATI

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dünya ədəbiyyatı inciləri ilə müqayisə olunur. Qeyd olunur ki, dastandakı bəzi səhnələrə dünya ədəbiyyatında, xüsusən Yunan əfsanələrində rast gəlmək mümkündür. Məsələn: ata və oğul vuruşu, qardaşla qardaşın üz-üzə gəlməsi, qəhrəmanın Təpəgözlə vuruşu və s. Müəllif bir çox faktlar gətirərək Dədə Qorqudu Prometeylə müqayisə edir və bu müqayisədə birinciliyin Dədə Qorquda məxsus olduğunu qeyd edir.

Açar sözlər: *Dədə Qorqud, Azərbaycan, epos, dünya ədəbiyyatı.*

1815-ci ildə alman şərqsünası Fridrix Fon Dits tərəfindən məşhur Drezden kitabxanasından Azərbaycan xalqının çox qiymətli eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının üzə çıxarılaraq elmi dövriyyəyə daxil edilməsini, eləcə də eposdan “Basatın Təpəgözü öldürməsi” boyunun alman dilində nəşr olunmasını, həmçinin qədim yunan müəllifi Homerin “Odiseya” əsəri ilə müqayisədə Fon Dits qarşılaşdırmasında üstünlüyün Azərbaycan eposuna verilməsini bir neçə cəhətdən dəyərləndirmək mümkündür. Fikrimizcə, alman şərqsünasının məlum uğuru hər şeydən öncə Avropa elmi fikrinin dünya ədəbiyyatında ilk eposu müəyyənləşdirmək istiqamətində ciddi səylərinin müsbət nəticəsi kimi mənalandırılmalıdır. Faktır ki, Fridrix Fon Dits diqqəti nəinki Azərbaycan eposuna, eyni zamanda Homerin əsərinə yönəlmiş, yunan müəllifinin hansı mənbələrə əsaslanaraq təkgöz azman surətini yaratması kimi ədəbi hadisədən məxsusi söz açmışdır. Bəli, ədəbiyyatşünasların qənaətinə, Fridrix Fon Ditsin elmi fikirlərində bizim üçün daha əhəmiyyətli cəhət Təpəgöz, yaxud Polifemlə bağlı məşhur süjetin Şərq bədii təfəkküründən qaynaqlanmasının qərbli şərqsünaslara tələq olunmasıdır. Qeyd olunan məqamlar nəzərə alınmaqla akademik İsa Həbibbəyli “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Naxçıvan” adlı məqaləsində Qərb estetik düşüncə sahiblərinin obyektiv elmi mövqeyini yüksək dəyərləndirmiş, alman aliminə məxsus aşağıdakı fikirlərin bir daha yada salınmasını vacib və gərəkli saymışdır: “Təpəgöz boyunun Şərq motivi olduğunu qəbul edən tədqiqatçılar hətta “Dədə Qorqud” dastanlarındakı bu obrazın Homerin “Odiseya” əsərindəki Polifemin yaranmasına təsir göstərdiyini də qeyd etmişdir. Alman şərqsünası Fridrix Fon Dits yazmışdır: “Oğuz Siklopu yunanlarınkından alınma deyildir. Yunanlarınkı bunun təqlididir... Təpəgöz əfsanəsində Təpəgözün həyatı, doğumundan ölümünə qədər təfsilatla anlaşıldığı halda, Polifemdə çatışmazlıqlar vardır. Bu cəhətdən o (Polifem) Təpəgözün kopyası və ondan iqtibas edilmiş kimi görünür” [3, s. 790-791].

Zaman-zaman Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bəzi süjet və motivlərin dünya ədəbiyyatının təqdim etdiyi müəyyən

məqamlarla müqayisəli şəkildə təhlil olunduğunu görürük. Məsələn, professor Yavuz Axundlu “Kitabi-Dədə Qorqud”la yunan mifologiyası arasında bəzi müqayisələr” məqaləsində bu mövzuda bu və ya digər müddəə ilə çıxış etmiş alimləri yada salaraq görkəmli qərbşünas Əli Sultanlının qənaətləri üzərində dayanmağı daha məqsədəuyğun saymışdır: “Qeyd etmək lazımdır ki, dastanda bütün dünya dastanları üçün səciyyəvi olan ümumi, səyyar mövzular var. Hələlik aşağıdakı ümumi mövzuları təsbit etmək olar: 1. Ata ilə oğulun vuruşu (I, XI boy-lar). 2. Qardaş ilə qardaşın üz-üzə gəlməsi (X boy). 3. Ər öz nişanlısının toyunda (III boy). 4. Qəhrəmanın Təpəgözlə vuruşu (VIII boy). 5. Oğula ana haqqında şər atmaq (I boy). 6. Ölməli olan ərin ata-anasına müraciəti, rədd cavabı alması, arvad ər üçün ölümə gedir (V boy). 7. Qəhrəmana fəvqəladə qüvvət əşiləmaq (IX boy) və s” [6, s. 285-286].

Şübhəsiz ki, bu istiqamətdə tədqiqatları davam etdirməklə professor Əli Sultanlının təsnifatındakı bəndlərin sayını daha da artırmaq mümkündür. Daha əhəmiyyətli isə bütün müqayisələrdə “Dədə Qorqud” motiv və süjetlərinin daha qədimlərdən xəbər verməsidir.

Bəli, “Kitabi-Dədə Qorqud” Avropa ədəbiyyatşünaslığının tədqiqat obyektinə çevirdiyi ilk Azərbaycan eposudur və Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanının dünya ədəbiyyatı müstəvisində qiymətləndirilməsi isə artıq qürur duyulması haldır. Beləliklə, elmi fikirdə yer tutan əhəmiyyətli konsepsiyalardan biri dünya eposu ənənələrinin “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlamasıdır. Daha doğrusu, dünya cəngavərlik ədəbiyyatında bir çox sabitləşmiş ənənələr vardır ki, onların öz mənbəyini Azərbaycan dastanından alması aydın görünür. Əlbəttə ki, antik dövürün, eləcə də orta əsrlərin cəngavər ədəbiyyatında artıq daşlaşmış kanonların “Kitabi-Dədə Qorqud”da izlərinə rast gəlikəsə, bu özü də Azərbaycan bədii təfəkkürünün məhsulu olan dastanın daha qədim dövrlərdə yaradılmasından xəbər verməkdədir. Məsələn, orta əsrlərin cəngavər ədəbiyyatı nümunələrində, hətta antik yunan müəllifi Homerin dastanlarında belə artıq qeyd-şərtsiz qəh-əmanların qeyri-adi gücə, qeyri-adi ata və silaha, yüksək mənəviyyətə və həyatını onsuz təsəvvür etməyən sadıq bir istəkliyə malik olduğunu görürük. Epos yaradıcılığında bu kimi qanuniləşdirilmiş keyfiyyətlərə gedən yolun öz başlanğıcını “Kitabi-Dədə Qorqud”dan alması şübhə doğurmur. Budur, Azərbaycan eposunun bir çox qəhrəmanları öz qələbələrinin təmin olunmasında məhz məşhur atlarına güvənirlər. Oğuz qəhrəmanı o zaman özünü qələbəyə yaxın görür ki, artıq məşhur atının belində olsun. Hətta “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Dəli Qarcarın yanına elçiliyə gedən Dədə Qorqud Banuçiçəyin qardaşının qəzəbindən xilas olmaq üçün Keçi başlı Keçər aygırın və Toğlu başlı Duru aygırın ona verilməsini tələb edir. Həmçinin eyni boyda Banuçiçək Beyrəyin yolunu 16 il gözlədiyi kimi, “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda öz istəklisinin düşmənlərinə qarşı qəhrəmanlıq göstərməkdə Selcan xatun heç də Qanturalıdan geri qalmır.

Qeyri-adi silah məsələsinə gəldikdə yadıma salmaq ki, Homerin “İliada”sında Axilles anası Fetidadan ilahi gücə məxsus silahları almadan döyüşə atılmır [2, s. 32]. Yaxud Sofoklun “Filoktet” əsərində yenə də qəhrəmanın xüsusi keyfiyyətlərə malik silahları olması məlum faktdır [2, s. 188]. Eyni məsələ qorqudşünasları daim məşğul etmiş, bu mövzu ətrafında da maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Seyran Əliyev “P.Mirabil: “Dədə Qorqud kitabı” və orta əsr Avropa eposlarında işlənmiş ümumi motivlər və oxşar ifadə vasitələri” məqaləsində bir Avropa qorqudşünasının mülahizələrində aşağıdakı məqamı nəzər nöqtəsinə çəkməyi məxsusi zəruri bilmişdir: “Müəllif (söhbət Paul Mirabiledən gedir – İ.C.) diqqəti yalnız motivlərdəki oxşarlığa deyil, eləcə də bu motivlərin ayrılmaz hissəsi olan orta əsr üçün xarakterik əşyaların bədii təsvirindəki oxşarlığa və onlara müxtəlif xalqların oxşar münasibətinə yönəldir. Bu əşyalar içərisində qılınc xüsusi ilə diqqəti cəlb edir... Dastanlarda qılınc adi silahdan çox cəngavərin yoldaşı, bədəninin ayrılmaz bir üzvü, onun mövcudluğunun, təhlükəsizliyinin, qələbəsinin rəmzi və hakimiyyətinin həddi kimi təsvir olunur. Qılınc hörmətlə yanaşılır, ona “Zülfüqar” (Peyğəmbərin Əliyə verdiyi qılınc, “Dədə Qorqud”), “Durendal” (Karlın Rolanda verdiyi qılınc, “Roland haqqında nəğmələr”), “Joyeuse və yaxud Joyeus” (Zarlemənin qılıncı) kimi adlar verilir, daş-qaşla bəzədilir” [1, s. 197].

Əlbəttə, “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanları da öz qılınclarını məxsusi dəyərləndirirlər və epos yaradıcısı döyüşün uğurla tamamlanmasında digər vasitələrlə yanaşı lap igidin silahlarından irəli gələn üstünlüyünü son dərəcədə yığcam formada vurğulamağı da lazım bilmişdir. Daha doğrusu, Oğuz bədii təfəkküründə hələlik silah olaraq qılıncın, yaxud digər silahların müqəddəsləşdirilməsi arxa plandadır. Yaxud xalq bədii təfəkkürü belə bir müqəddəsləşdirmənin ilkin deyimlərini təqdim etməkdədir. Məsələn, eposun “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”unda Qaraca Çobanın simasında sanki xalq bu inamla yaşayır ki, Qazan xanın əsas gücü onun Qonur atında, nizəsində, qalxanında, qılıncında, bir sözlə, bəylər bəyinə döyüş günündə gərək olan əşyalardadır. Eyni səbəbdən də düşmənlə vuruşmaq üçün Qaraca Çoban Qazan xanın yardımını deyil, məxsusi əşyalarını istəyir və o halda qalib gələcəyinə böyük ümid bağlayır. Budur, Qaraca Çobanın istəkləri:

Qonur atını mənə ver!
 Altmış tutamlıq nizəni mənə ver!
 At alaca qalxanını, mənə ver!
 Böyük, iti, polad qılıncını mənə ver!
 Oxqabından səksən oxunu mənə ver!
 Ağ tozluca tutacaqlı bərk yayını mənə ver!
 Gedim kafirin qolundakı şahinini öldürüm.
 Paltarımın qolu ilə alnımın qanını silim.
 Ölərsəm, qoy sənin uğrunda mən ölüm!
 Allah qoyarsa, evini mən xilas eləyim! [4, s. 144].

Maraqlıdır ki, bu misralarda Oğuz igidinə məxsus silahların qeyri-adiliyindən xəbər verəcək heç bir ifadə ilə qarşılaşmırıq. Lakin eyni boyda Qaraca Çobanın döyüş silahı həm qədimliyi, həm də qeyri-adiliyi ilə səciyyələnir. Dastan yaradıcısı bu silahı “sapand” deyə təqdim edir. Fikrimizcə, digər cəngavərlik eposlarında rast gəlinməyən bu silah və onun sahibi dastan yaradıcılığının antik dövrlərindən xəbər verməkdədir. Əslində “Kitabi-Dədə Qorqud”da nəinki sapand, eləcə də sapandın sahibi fərqliliyi, xüsusən də azmanlığı ilə diqqəti cəlb edir. Qaraca Çoban sanki daş dövründə olduğu kimi, ölümə qalib gəlməkdən ötrü öz gücünə arxalanır, Qazan xan tərəfindən sarındığı ağacı kökündən çıxararaq onun köməyinə tələsir. Daha önəmlisi isə, “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Qaraca Çoban haqqında dolğun təəssürat yaradıldıqdan sonra, onun silahına dair geniş məlumatların verilməsidir. Düşünürük ki, boyda sapandın qeyri-adiliyi ilə arxaikliyi bir-birini tamamlamaqdadır. Hətta bu arxaiklik də dünya eposları sırasında “Kitabi-Dədə Qorqud”a qədimlik baxımından birincilik qazandırır: “Çobanın sapandının daşlığı üçyaşar dana dərisindən, sapandının qolları isə üç keçi tükündən düzəlmişdi. Sapandın çatısı bir keçi tükündən idi. Hər atanda on iki batman daş atardı. Atdığı daş yerə düşməzdi. Yerə düşsə də, toz kimi sovrular, kül kimi ovulardı. Üç ilədən daşının düşdüyü yerin otu bitməzdi. Bayırda kök qoyun da, ariq toğlu da qalsaydı, sapandın qorxusundan qurd gəlib yeməzdi.

Sultanım, Qaraca çoban çatan kimi, sapandını işə saldı. Dünya-aləm kafirin gözündə qaraldı” [4, s. 146].

Maraqlıdır ki, cəngavər ədəbiyyatında igidlərə məxsus silahın uğur qazandırma keyfiyyəti başqaları üçün keçərli deyil. Budur, “Odisseyə” dastanında Odisseyin qadını Penelopa müsabiqəyə qoşulan gənclərə ərinin yayını təqdim edirsə də, gənclərdən heç biri o yayı çəkə bilmir. Digərlərinə tanınmayan Odissey öz yayını əlinə alaraq nişanı vurur və müsabiqədə gənclərə qalib gəlir. Oxşar süjetlə “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda da qarşılaşırıq. On altı il əsirlikdən sonra nişanlısının toyuna gəlib çatan və hələlik Oğuz cəmiyyətinin tanıya bilmədiyi Beyrəyə də öz yayı təqdim edilir və o, doğma yayı ilə nişan alaraq Yalançı oğlu Yalancığın üzüyünü parçalayır.

İstər Şərq, istərsə də Qərb bədii təfəkküründə sanki belə bir əxlaq kodeksi tələq olunur ki, bəşər övladı insanlıq üçün müqəddəsləşdirilmiş varlıqlara xəyanət fikrindən kənar olmalıdır. Ədəbiyyat tarixində bu kodeks hətta şəri təmsil edən müqəddəs məfhumlar üçün də keçərlidir. Məsələn, Homerin “Odisseyə” dastanından məlumdur ki, Troya müharibəsindən sonra Odisseyin uzun illər pəri Kalipsonun adasında əsir saxlanmasının, həmçinin dənizlərdə Poseydon tərəfindən təqib olunmasının səbəbi dəniz allahı, Zevsin qardaşı Poseydonun övladı azman Polifemin tək gözünü çıxarmasıdır. Eləcə də “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Oğuz elinə Təpəgöz adlı bədbəxtlik gətirən çobanın əsas günahı Pəri qızla evlənməsidir.

Nəhayət, insanlıq tarixindəki fəvqəladə xidmətləri baxımından Dədə Qorqudu Prometeylə müqayisə etmək mümkündür və həmin müqayisədə də birinciliyin Dədə Qorquda məxsus olmasını söyləməliyik. Daha doğrusu, Prometeyin tarixi missiyası ilahi odu göylərdən oğurlayıb insanlara verməkdirsə, oğuzların kamil bilicisi olan Dədə “Qor”dan və “Qut”dan ibarətdir, yəni ilahi odun özüdür [5, s. 143]. Bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” insanların həyatına və dünyagörüşünə nur bəxş edən ilahi odun hikmətləri haqqında epos kimi də dəyərləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004.
2. Sultanlı Ə. Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı: Nurlan, 2008.
3. Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan-Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988.
5. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983.
6. Axundlu Y. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013.

Иман Джафаров

ЭПОС «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» И МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА

В статье дастан «Китаби-Деде Горгуд» сравнивается с жемчужинами мировой литературы. Отмечается, что многие сюжеты дастана можно встретить в мировой литературе, в особенности в греческих мифах. Например: битва между отцом и сыном, противостояние брата с братом, битва героя с Тепегёзом (циклопом) и т. п. Автор, приводя множество доказательств, сравнивает Деде Горгуда с Прометеем, и он считает, что в этом сравнении первенство принадлежит Деде Горгуду.

Ключевые слова: *Деде Горгуд, Азербайджан, эпос, мировая литература.*

Iman Jafarov

EPOS “KITABI-DEDE GORGUD” AND WORLD LITERATURE

The paper epos “Kitabi-Dede Gorgud” is compared with the pearls of world literature. It is noted that many of the stories can be dastan vstre-tit in the world literature, especially in the Greek myths. For example: The battle between father and son, brother confrontation with his brother, the battle of the hero with tepegoz (Cyclops), etc. The author, resulting in a lot of evidence, compares Dede Gorgud with Prometheus, and he believes that in this comparison the primacy belongs to the Dede Korkut.

Key words: *Dede Korkut, Azerbaijan, epic, world literature.*

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANI XALQIMIZIN SÖZ HAQQI, SÖZ YADDAŞIDIR

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, milli dəyərləri məsələlərindən bəhs olunmuşdur. Məqalədə müəllif həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilinin zənginliyindən danışır.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, adət-ənənələr, milli dəyərlər, bədii təfəkkür.

*Axır zamanda xanlıq geri Qayıya dəgə,
kimsə əllərindən almaya, axır zaman olub qiyamət olunca.
“Kitabi-Dədə Qorqud” dan.*

Dünya xalqlarının hər birinin özəlliklərini tanıdan, dəyərlərini, həyatını, maddi-mənəvi mədəniyyət örnəklərini əks etdirən müəyyən göstəriciləri vardır. Bu anlamda, Azərbaycan xalqı dünyanın xoşbəxt, tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, həyat tərzini, əxlaq özəllikləri, milli dəyərləri ilə qürur duymağa haqqı olan xalqlarındandır. O, çox zəngin və möhtəşəm milli-mənəvi qaynaqlara malikdir. Belə qaynaqlardan biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır.

Tarixən Azərbaycan ədəbi dilinin özünəməxsus leksik sanbalı, qrammatik qüdrəti olmuşdur. Bu baxımdan, Azərbaycanın “söz dəyənləri” qədim zamanlardan üzü bəri sözü sənətin layiqli mövqeyində bərqərar etmişlər. Zaman-zaman dilimizin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı prosesi, sözlərin dərin anlam qatlarının açılması kimi keyfiyyət göstəriciləri diqqəti çəkir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili insanın içinə işləyən dərin fəlsəfi fikirlərlə zəngindir:

Allah-Allah diməyincə işlər olmaz.
Qadir Tanrı verməyincə ər bayımaz.
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.
Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz [2, s. 19].

Azərbaycan ədəbi dilində bədii üslubun üstün mövqeyi vardır. Bu, bir tərəfdən onunla bağlıdır ki, xalqımızın qəlb aləmi, mənəviyyəti zəngin, bədii təfəkkürü yüksəkdir. Ümumiyyətlə, türk xalqlarında hissiyyət güclüdür. Müxtəlif məqsədləri bədii sözün qüdrəti ilə ifadə etmək bu xalqların tarixində qədim göstəricilərdəndir. Məsələn, hələ “Orxon-Yenisey” abidələrinin dilində dövlətçilik səviyyəsində olan hadisələrin, siyasi məsələlərin, rəsmi problemlərin şeir dilini xatırladan bədii-poetik tərzdə ifadəsi bu fikri təsdiq edən ən mükəmməl örnəklərdəndir. Deməli, bədii üslubun digər üslublara təsirinin, başqa üslublarla müqayisədə üstün mövqə qazanmasının dərin tarixi kökləri vardır.

Üslubundan asılı olmayaraq, bütün əsərlərin əsasında söz dayanır. Bədii üslubda isə ən əsas məsələ sözdən necə istifadə etməkdir, yəni bu üslubda əsas uğur fikirlərin ifadə tərzilə bağlıdır. Bu baxımdan, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili möhtəşəmliyi ilə diqqəti çəkir:

Qonuğu gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg!
At yeməyən acı otlar bitincə, bitməsə, yeg!
Adam içməz acı sular sızınca, sızmasa, yeg!...
Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa, yeg! [2, s. 20].

Dünyanın söz deyənləri həmişə sözün mənfəətini artırmağa, ondan yeni və mənalı ifadələr yaratmağa çalışıblar. Təsadüfi deyildir ki, söz-ifadə icadlığı prosesində öz dəst-xətti olanların, sözləri işlətmək bacarığı ilə seçilənlərin, ədəbi dilimizdə öz yeri və payı vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində el havası, el nəfəsi, vətən məhəbbəti böyükdür. O, el nəfəsinin ən böyük əsəridir. Söz-söz, kəlmə-kəlmə, misra-misra deyilən fikirlər bütöv bir xalqın daxili aləmini anlada bilir. Dastanın dilində elə söz və ifadələr tapmaq mümkündür ki, onları, bəlkə də heç kəs bu şəkildə işlətməmiş və işləməyəcəkdir. Onlar Azərbaycan nitq mədəniyyətinin inciləri sırasında durmağa layiqdir:

Bərü gəlgil, başum baxtı, evüm taxtı,
Evdən çıxıb yürüyəndə səlvi boylum!
Topuğunda sarmaşanda qara saçlum,
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlum,
Güz almasına bənzər al yanaqlum... [2, s. 25].

Dastanda “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım, hey!” adlı boyda Dirsə xanın dilindən verilən bu sözlərdəki bədii təsvir və ifadə vasitələrini, bəlkə də neçə şair yığılsa, bu fikirləri belə təsirli, belə estetik şəkildə yazı bilməz. Halbuki onu yazı-pozu bilməyən xan babalarımız düzüb-qoşublar. Dastanın dili ulu xalqımızın təfəkkür və nitq mədəniyyətinin çox yüksək olduğunu göstərən faktlardandır.

Dastanın dilində sözlər yerini tapır, məqamında işlənir və səslənir. Milli dilimiz dastanın leksik-qrammatik vahidlərində təbli, bəzən sakit, bəzən vüsətlidir, lakin hər zaman həqiqətlərə söykənəndir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili milli şüurumuzun göstəricilərindəndir. Dil düşüncənin aynasıdır. Dil milli hafizənin, milli duyğuların, bütün maddi, mənəvi dəyərlərin müştərək xəzinəsidir. Dastanın dil xəzinəsindən qaynayıb qalxan söz və ifadələr məxsus olduğu xalqın dərin təfəkkür mədəniyyətindən xəbər verir. “Dil insan aqlının qüdrətli silahıdır, insan həyatının böyük neməti və tükənməz mədəniyyət xəzinəsidir” [3, s. 34].

Dastanın dilində böyük bir məziyyət var. Hər hansı bir duyğu, hiss, münasibət onun dilində fərqli şəkildə tərənnüm edilir. Qəlbəyatan, diləyatan ifadələr, lüzumsuz sözlərdən uzaqlıq, sadəlik və sadəlikdə anlam dərinliyi, mənə tu-

tumu, poetik vüsət, fəlsəfi mühakimələr, ifadə və yanaşma tərzinin orijinallığı – bütün bunlar dastanın dil-üslub keyfiyyətlərinin göstəriciləridir. “Səsindən, sözündən başlamış cümlə təşkilinə qədər bu dil harmoniya nümunəsidir” [1, s. 5]. Dastanın nəsr hissələrində də sözlərin, birləşmə və cümlələrin həzinliyi, axıcılığı, musiqisi, xüsusi estetik zövq və şövqlə deyilmiş fikirlər insanı heyrətdə qoyur. Bu, dilimizin ecazkarlığı deməkdir, qüdrətinin böyüklüyü, təsirinin yüksəkliyi deməkdir.

Dədəmiz Qorqud və onun yurddaşları, övladları, nəvələri sazın-sözün uca taxtına sahibdirlər. Bəlkə də Tanrı söz haqqını ilk dəfə Dədəmizin əcdadlarına vermişdir. Tanrı bu haqla Dədə Qorqudu da yüksək məqama yetirmiş və dadlı-duzlu sözləri bir-birinə calamış, onları özü kimi elə uca məqamda bərqərar etmişdi ki, özündən sonra bu zirvədə başqa ad yazılmamışdı.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində xitabların özünəxas üslub keyfiyyəti vardır.

Hey, ana! Ərəbi atlar olan yerdə
Bir qulunu olmazmı olur?
Qızıl dəvələr olan yerdə
Bir köşəgi olmazmı olur?
Ağca qoyunlar olan yerdə
Bir quzucuğu olmazmı olur?
Sən sağ ol, *qadın ana*, babam sağ olsun,
Bir mənim kibi oğul, bulunmazmı olur? [2, s. 46].

Dastanın dilinin təsiri onun özünəxas bədiiliyi ilə bağlıdır. Bu, türk xalqlarında hissiyyatın dərinliyindən irəli gəlir. Obrazların nitqindəki hiss-həyəcan dolu rıqqətli söz və ifadələr türk dillərinə xas olan keyfiyyət göstəricilərindəndir. Hələ də rəsmi yazı örnəyi hesab edilən “Orxon-Yenisey” abidələrinin dili bədii sözün qüdrətini təsdiq edir, rəsmi məsələlərin bədiiliklə ifadəsi tarixinin qədimliyini özündə yaşadan abidə kimi möhtəşəmliyini qoruyur. Bu anlamda, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili də çox səciyyəvidir. Dastanın dili poetikliyin seçkinliyi ilə diqqəti çəkir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili bir hikmət xəzinəsidir” desək, yanlışdır. Belə ki, onun dilində atalar sözləri səviyyə və məzənnəsində olan çox sayda ifadələrlə zəngindir:

Ulaşuban sular daşsa, dəniz olmaz.
Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz.
Könlin yuca tutan ər də dövlət olmaz.
Yad oğulu saxlamaqla oğul olmaz [2, s. 19].
Ər malına qiyməyincə adı çıqmaz.
Qız anadan görməyincə ögüt almaz.
Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz [2, s. 20].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının nəsr hissələri də xüsusi poetikliyə malikdir. Buradakı fonetik təkrarlar, xüsusi intonasiya yaradan sintaktik vahidlər

eposun dilinə həzin bir melodiklik qatır. Belə faktlar dilin sadəlik və axıcılığını təmin edir.

Dastanın dilindəki müxtəlif vasitələrlə formalaşan sual cümlələri onun bədii gücünü artırmaqda mühüm rol oynayır. Belə cümlələr nitq prosesində diqqəti hər hansı bir məsələyə yönəltməkdə, monoloji, dialoji və ya poliloji nitq zamanı dinləyici və ya müsahibləri təəccübləndirməkdə, fikri dəqiqləşdirməkdə, emosionallıq, ekspressivlik yaratmaqla bədiiyi dərinləşdirməkdə maraqlı bədii sintaktik faktlardır. Məsələn, “Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım, hey” boyunda Beyrəyin bacısının nitqindən bir parçaya nəzər salaq:

Mərə ozan! Qarşu yatan qara dağdan
Aşub gəldigində
Beyrək adlı bir yigidə bulışmadınmı?
Daşqun-daşqun suları
Aşub gəldigində-keçdigində
Beyrək adlı bir yigidə bulışdınmı?
Ağır-adlu şəhərlərdən gəldüğündə
Beyrək adlı bir yigidə bulışmadınmı?
Mərə ozan, gördünsə, degil mana!
Qara başım qurban olsun, ozan, sana! [2, s. 68].

Əslində dildəki sual cümlələri struktur baxımdan o qədər də fərqlənmir. Lakin üslub çalarları anlamında onlar bir-birindən seçilir. Milli bədii təfəkkürünün məhsulu olan obrazlılığın dərəcəsi belə sintaktik vahidlərlə bir sıra mətləblərin ifadəsini əsaslandırır. Onların ümumi cəhətindən (sual anlamında olmasından) başqa, hansı məqamda işlənməsi, hansı bir vəziyyəti anlatması məsələsi də əsasdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindəki bəzi sual cümlələri fəlsəfi anlamı ilə seçilir:

Qanı dedigim bəg ərənlər?
Dünya mənim deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı? [2, s. 51].

Bu bədii parçanın sual cümləsi ilə ifadə olunan misralarındakı bədiilik digər misralarla müqayisədə daha güclü və təsirlidir. Burada dərin fəlsəfi fikirlər, təəssüf, ən çox da nigarançılıq öz bədii əksini tapmışdır. Sözsüz ki, heç kəs bu suala cavab verməyəcək və dədəmiz Qorqud konkret bir şəxs və ya obyektə cavab almaq məqsədi ilə müraciət etmir. Və belə məqamlarda sual cümlələri daha dərin üslub xüsusiyyətləri qazanır ki, ifadəli nitqin meydana çıxmasında bunun böyük əhəmiyyəti vardır.

Dastanın dilində xitabların da özünəxas üslub özəllikləri vardır. Xitablar da vurğu fərqi olduğuna görə, onlar bədii dildə fərqli və maraqlı bir üslub çaları yarada bilir:

Qadın ana! Qarşum alub nə bögrərsən?

Nə bozlarsan, nə ağlarsan?
Bağrım la yürəgim nə dağlarsan?
Keçmiş mənim günimi nə andırarsan? [2, s. 46].

Dastanın dilində həm müxtəsər, həm geniş, həm təklikdə, həm də çağırış nidaları ilə işlənən xitabların hər biri müəyyən təsir gücünə malikdir:

Hey, ana! Ərəbi atlar olan yerdə
Bir qulunu olmazmı olur?
Qızıl dəvələr olan yerdə
Bir köşəgi olmazmı olur?
Ağca qoyunlar olan yerdə
Bir quzucuğu olmazmı olur?
Sən sağ ol, qadın ana, babam sağ olsun,
Bir mənim kibi oğul, bulunmazmı olur? [2, s. 46].

Dastan, əslində, folklor örnəyi olsa da, onun dili yaxılı ədəbi dil örnəklərinin dilinə daha yaxındır. Belə ki, əsərin dilindəki sintaktik normalar, cümlələrdə məqbul söz sırası onu yazılı ədəbi dilə yaxınlaşdırır. Yəqin ki, bu, eposun üzünü köçürən katibin savadlı olması ilə bağlıdır.

Dastanların dilindəki diqqəti çəkən maraqlı faktlardan biri, xəbərlik şəkilçisinin passiv mövqeli olmasıdır. Çağdaş dilimizdə aktiv mövqeyi ilə seçilən bu şəkilçi dastanın dilində bir sıra məqamlarda üzə çıxmır. Bu morfoloji əlamət, əslində, fikrin bitkinliyinə, tamamlanmasına xidmət etsə də, dastanın dilində bir sıra məqamlarda onun işlənməməsi fikrin çatdırılmasına xələl gətirmir, əksinə, bədiiliyi qüvvətləndirir:

Qarşu yatan qara dağım yıqılıbdur,
Ozan, sən in xəbərin yoq.
Kölgəlicə qaba ağacım kəsilibdir,
Ozan, sən in xəbərin yoq.
Dünyəlikdə bir qardaşım alınubdur,
Ozan, sən in xəbərin yoq.
Çalma, ozan, ayıtma, ozan,
Qaraluca mən qızın nəsinə gərək, ozan? [2, s. 69].

Bundan başqa, aforistik səciyyə daşıyan aşağıdakı nəzm örnəyində də xəbərlik şəkilçisi işlənməmiş, lakin bu, əsərin dilinə xüsusi bir təravət və gözəllik gətirmişdir:

Qonuğu gəlməyən qara evlər yıqılrsa, yeg!
At yeməyən acı otlar bitincə, bitməsə, yeg!
Adam içməz acı sular sızınca, sızmasa, yeg!...
Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa, yeg! [2, s. 20].

“Dədə Qorqud”un dilində bir arzu var: “Axır zamanda xanlıq geri Qayıya dəgə, kimsə əllərindən almaya, axır zaman olub qiyamət olunca” [2, s. 19]. “Qayı” e.ə. dördüncü minillikdə Türkünstan ellərində məşhur türk tayfası olmuşdur. 600 ildən çox üç qitə və yeddi dənizə hakimlik edənlər Osmanlı sülaləsi həmin

soydandır. Bir zaman onun hökmdarı qüdrətli Şu idi ki, Makedoniyalı İsgəndər ona qalib gələ bilmir. Şu ağıllı və tədbirli bir hökmdar olmuşdur. “Qurani-Kərimdə” onun adı peyğəmbər olaraq (Şueyb) çəkilir və qədim Türk dastanı “Şu” onunla bağlı yaranıb. Bu arzuda haradasa bir yaxın zaman anlayışı vardır. Sanki Qayılar (qayı türkləri) “Dədə Qorqud”dakı oğuzların gözü önündə yaşayıblar, oğuzlar onların həyatına, döyüş səhnələrinə, uğurlarına, nəhayət, meydandan çəkilmələrinə şahiddirlər. Və Qayı dövlətinə oğuzların ehtiramı, hörməti böyükdür. Ona görə də hakimiyyətin Qayıya qayıtması arzusu dastanın dilində – Müqəddimədə ilk arzudur ki, Dədəmizin dilində səslənir. Bu sözlər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tarixən bildiyimizdən daha qədim olduğunu göstərir.

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili, fikrimizcə yetəri qədər araşdırılmamışdır. Bu möhtəşəm abidə dilin bütün yarusları üzrə müxtəlif yönümlü araşdırmalar aparmaq üçün çox mükəmməl material verə bilən, əvəzsiz milli-mənəvi xəzinəmizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. “Dədə-Qorqud” kitabı ilk yazılı yaddaşımızdır / Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004.
2. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004.
3. İbrahimov M. Dilimizin inkişaf yolları / Əsərləri: 10 cildə, X c., Bakı: Yazıçı, 1983, s. 34-59.

Седагет Гасанова

ДАСТАН «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» – ЭТО СЛОВЕСНАЯ ПАМЯТЬ И ПРАВДА НАШЕГО НАРОДА

В статье рассмотрены вопросы истории, культуры, обычаев и традиций, национальных ценностей азербайджанского народа, отраженные в дастане «Китаби-Деде Горгуд». В статье автор также говорит о языковом богатстве дастана «Китаби-Деде Горгуд».

Ключевые слова: дастан «Китаби-Деде Горгуд», обычаи и традиции, национальные ценности, художественное мышление.

Sadagat Hasanova

“KITABI-DADA GORQUD” EPOS IS THE WORD RIGHT, WORD MEMORY OF OUR PEOPLE

The article deals with the history, culture, tradition, national value of Azerbaijan people in “Kitabi Dada Gorgud” epos. The author also speaks about the richness of the language of “Kitabi Dada Gorgud” epos.

Key words: “Kitabi-Dada Gorgud” epos, tradition, natural values, literary thought.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA ŞEİR PARÇALARI: QAFİYƏLİ NƏSR, YOXSA POETİK NƏZM?

Şifahi xalq ədəbiyyatının həcm etibarilə ən böyük janrlarından biri olan dastanlarda nəzm və nəsr növbələşməsi baş verir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da həmçinin. Bu baxımdan adıçəkilən dastanda işlədilən şeir parçaları da araşdırma mövzusunə çevrilir. Bəs, dastandakı parçalar nə dərəcədə şeirdir? Yaxud şeirmi, şeir deyilmi? Bu mübahisəni həll etmək üçün həmin parçalar tədqiq olunur. Araşdırma iki istiqamətdə aparılır.

1. Ümumi mətnin ölçülərindən fərqli verilən parçalar qafiyələndirilmiş nəsrdirmi?

2. Yaxud bunlara nə dərəcədə bədii-poetik nəzm deyə bilərik?

Məqalədə dastanın bütün boylarında işlədilən “şeir” parçaları öyrənilməklə suallara cavab axtarılır.

Açar sözlər: *nəzm, nəsr, şeir, qafiya.*

Şifahi xalq ədəbiyyatının həcm etibarilə ən böyük janrlarından birincisi, heç şübhəsiz, dastanlardır. Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində və elmində dastanşünaslıq ayrıca bir yer tutur. Məhz bunun nəticəsidir ki, istər qəhrəmanlıq, istərsə də məhəbbət dastanları barədə onlarla elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır. Xüsusilə xalqımızın adət və ənənələrinin, yaşayış tərzinin, inam və inanclarının bir çoxunun öyrənilməsində dastan araşdırıcılığı mühüm önəm daşıyır. Bununla bərabər xalqımızın əski bədii təfəkkür tərzinin, yaradıcılıq diapazonunun müəyyənləşdirilməsində də dastan mətnləri mühüm mənbə kimi köməyimizə çatır.

Bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da xalqımızın adət-ənənəsi, döyüşləri, tarixi, yaşanı və sair elementləri ilə yanaşı onun bədii yaradıcılıq səviyyəsi də təqdim olunur.

Bu baxımdan dastanda işlədilən “şeir” parçaları da araşdırma mövzusunə çevrilir. Məqaləmizin ilk mərhələsində “şeir” sözünü dırnaqda işlətməyi məqsədəuyğun sayırıq. Belə ki, dastandakı parçalar nə dərəcədə şeirdir? Yaxud şeirmi, şeir deyilmi? Bu mübahisəni həll etmək üçün həmin parçaların bir daha elmi baxış bucağından keçirilməsinə ehtiyac yaranır.

Biz araşdırmamızda eyni istiqamətli iki sualla çıxış edirik:

1. Ümumi mətnin ölçülərindən fərqli verilən parçalar qafiyələndirilmiş nəsrdirmi?

2. Yaxud bunlara nə dərəcədə bədii-poetik nəzm deyə bilərik?

Sualların cavabını ilk olaraq dastanın bütün boylarında işlədilən “şeir” parçalarına baxmaqla müəyyənləşdirə bilərik. Bu yerdə bir haşiyə çıxıb, onu da demək istərdik ki, bu sahədə bəzi alimlər tərəfindən müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, mövzünü öz aktuallığını hər zaman qoruyur. Belə olan halda istər Azərbaycanda, istər Türkiyədə, istərsə də Qərbi və Orta Asiya ölkələrində “Kitabi-Dədə

Qorqud” dastanı ilə bağlı aparılmış tədqiqatlarda şeir sintaksisi, nəzm nümunələri müzakirəyə çıxarılır, araşdırmaya cəlb olunur.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ilkin qaynaqlarına üz tutanda görürük ki, bədi təfəkkürün şifahi söyləmlərində hər zaman nəzm nəsrdən öndə gəlir. Bu mənada türk folklor yaradıcılığında nəsr nümunələrindən əvvəl nəzm nümunələrinin – nəğmə, sayacı söz, holavar, bayatı və sair olduğunu nəzərə alaraq türkün yaradıcı kimliyində bir ritm hadisəsinin olduğunu da deməliyik. Bu ritm hadisəsi nəticədə müxtəlif musiqi alətlərinin, konkretləşdirsək qopuzun – sazın yaradılmasına gətirib çıxarmışdır ki, bununla da artıq qısa nəzm nümunələri həcmi böyüdərək daha irihəcmli şifahi xalq nümunələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Dastan dedikdə ağılımıza həmişə qopuz, yaxud saz, eləcə də nəzm-nəsr növbələşməsi gəldiyi də bir fakt olaraq qarşımıza çıxdığı üçün haqqında danışdığımız dastanın da qopuz ritmləri ilə birlikdə söyləndiyini və sonralar yazıya alındığını iddia edə bilirik. Bu da istər-istəməz dastandakı bəzi ümumi nəsr klişələrindən fərqli olaraq verilmiş mətnləri deyil, bütün dastan mətninin ritmik bir nəzm şəklində meydana çıxdığı iddiasını gücləndirir.

Yuxarıda söylədiklərimizin təsdiqi kimi dilçi alim Ə.Dəmirçizadənin bu fikirləri diqqəti cəlb edir: “Dastandakı mənzum parçalar heca ölçüsü ilə deyil, əsasən qopuzla dastan söyləmə ilə əlaqədardır və sazla söz uyuşması nəticəsində qurulan mənzum parçalardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, qopuzla, sazla dastan, duyuq, qoşma oxuyarkən qafiyə lazım olsa da, vəzn o qədər də vacib deyil, çünki vəzni sözlərin – səslərin uzaldılması, qısaldılması əvəz edir. Bundan başqa, müasir dövrdə sərbəst şeirin xüsusi janr mahiyyətli şeir növü kimi formalaşması, əslində belə sərbəst şeirin ilk dövrlərdə də, yazılı şəkildə olmasa da, məhz qopuzla, sazla söz söyləmənin uyuşdurulması tələbatı ilə əlaqədar işlənmiş olmasını təsdiq edir [1, s. 138].

Bu baxış bucağına söykənərək biz də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının bütöv bir nəzm nümunəsi olduğu fikrinə üstünlük veririk. Və bu dastan sonrakı dövrlərdə şifahi şəkildə yayıldıqca, insan yaddaşının böyük həcmdə bir mətni yadda saxlamasının çətin olduğunu nəzərə alsaq görəyəyik ki, dastan dildən-dilə keçib zaman sərhədlərini aşdıqca nəzmdə aşınmalar baş vermiş və dastanda nəsrleşmə prosesi başlamışdır. Təbii ki, tədqiqatçıların da dastanın XV əsrdə yazıya alındığını demələri bir daha göstərir ki, yazıya alınana kimi bütöv bir nəzm parçası olan dastanda müəyyən mənada nəzm parçaları da qorunub saxlanılmışdır. Hətta mətnin nəql olunan hissələrində belə, bir şeir ritminin varlığını müşahidə edirik. Buna baxmayaraq Türkiyə Qorqudsünaslığında da fərqli fikirlər mövcuddur. Bir məqalədə bildirilir ki, “destanda çoğunluk teşkil eden soylamalar, eski türk şiirinin en tipik örnekleri sayılırlar. Bu manzumelerde belli bir ölçü ve uyak bulunmamaktadır. Manzum kısımlarda nesre yakın bir söyleyiş görülmektedir” [8]. Sitatdan da görüldüyü kimi, forma olaraq alt-alta ve-

rilmış hissələr qədim türk şeirinin ən tipik örnəkləri sayılsa da, bu şeirlərdə nəsrin üstünlük təşkil etməsi, nəsrə yaxınlıq xüsusi vurğulanır.

Akademik Tofiq Hacıyev isə dastanın şeir sintaksisindən bəhs edərkən yazır: “Dastanın sintaktik vahidlərinin – söz birləşmələri və cümlələrin leksik sistemi göstərir ki, bu, yaradılışında nəsr sintaksisi olmayıb; ilkin poetik formaların sonrakı şəkil dəyişdirmələri nəticəsində gəldikcə zəmanə katiblərin – yazıya alanların əli ilə onda az-çox nəsrləşdirmə işi aparmışdır. Bununla belə, dəyişmə əməliyyatları dastanın dilini ilkin poetik mahiyyətdən “təmizləyə” bilməmişdir, başlanğıcında onun şeir dili olmasına dəlalət edən çoxlu faktorlar qalmışdır” [3, s. 279].

Dilçi-alim yuxarıdakı fikirlərini əsaslandırmaq üçün onu da vurğulayır ki, “əlbəttə, “Kitab”ın müxtəlif nəşirlərinin şeir kimi düzdukləri parçaları nəzərdə tutmuruq. Hərçənd həmin parçalar hər yerdə və bütün detalları ilə bugünkü türk anlayışının bütün tələblərinə cavab vermir. Bu parçalarda şeirlik faktoru kimi gah alliterasiya, gah qafiyə, gah sadəcə, heca sayı, gah da bunların hər üçünün bütövlüyü şeir təzahürü kimi alınır” [3, s. 279].

Akademik T.Hacıyevin fikirlərini filologiya elmləri doktoru Yadigar Əliyev də təsdiqləyir: “Şeirlə nəsr informativ tutumundakı məlumatın növünə görə fərqləndikləri kimi, forma amilinə görə də biri digərindən seçilir. Bununla belə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un nəsrini ilə şeirini bir-birinə yaxınlaşdıran əlamətlər yox deyil [2, s. 83-84].

Bütün bunları dastanın əksər hissələrindəki mətnlərin oxunuşu da təsdiqləyir. Nəşirlərdən fərqli olaraq həmin mətnləri alt-alta yazmaqla ilk növbədə şəkil olaraq şeir parçası yaratmaq olur. Ümumi mətn konteksti ilə yanaşanda və ritmik dilləndirmə şəklində oxuyanda da şeirlə qarşılaşırıq. Nümunə üçün lap əvvələ, “Dirsə xan oğlu Buğac xan bəyini bəyan edər, xanım hey” adlı birinci boyun giriş abzasına baxaq:

Bir gün Qamğan oğlu xan Bayandır yerindən durmuşdı. Şami günlügi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalçası döşənmişdi [4, s. 24].

Bu ümumi nəsr formasında verilmiş mətni bir də qopuz-saz ritmi ilə 3 misralı 4 bəndlik şeir kimi belə oxuyaq:

Bir gün Qamğan oğlu
xan Bayandır
yerindən durmuşdı,
Şami günlügi
yer yüzünə
dikdirmişdi.

Ala sayvanı
gög yüzünə
aşanmışdı.

Bin yerdə
ipək xalçası
döşənmişdi [4, s. 24].

Yaxud “Qazlıq qoca oğlu Yegnək boyını bəyan eylər, xanım hey” boyunda
gedən başqa bir nəsr formasındakı mətni şeir şəklində yazaraq baxaq:

“Gəfilliücə qara başım
gözüm uyxuda ikən
düş gördi.
Ala gözüm açuban,
dünya gördüm.
Ağ-boz atlar çapdırır
alpanlar gördüm.
Aş aşıqlı alpları
yanıma saldım.
Ağ saqqalu
Dədə Qorqutdan
ögüt aldım.
Ala yatan
qara dağları aşdım.
İlərü yatan
Qara dənizə girdim.
Gəmi yapub
kömləgim çıxardım,
yelkən qurdum.
İlərü yatan
dənizi dəldim-keçdim.
Ötəgi qara dağın
bir yanında
altı başı balqar
bir ər gördüm.
Qolqubanı
yerimdən
uru durdum.
Qarğu dillü
uz sügümi
qapdım,
qarşulayu
ol ərə vardım.
Qarşusundan
ol əri sancasum
vaqt dikdim,
göz ucuyla

olərə bakdım.
Dayım Əmən imiş,
anı bildim.
Döndüm
ol ərə salam verdim [4, s. 121].

Tofiq Hacıyevdən fərqli olaraq dastanın linqvo-poetik özəlliklərindən bəhs edən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aynur Qədiməliyeva bədii sənət kimi şeirin nəsrədən ilkin olduğunu vurğulamaqla yanaşı, bunun Dədə-Qorqud dastanının dilinin ancaq şeirlə yarandığını deməyə əsas vermədiyini qeyd edir [5, s. 306-315].

Araşdırmalarında rus tədqiqatçısı Jirmunskinin fikirlərinə istinad edən Aynur xanım görünür ki, elə həmin alimin fikirlərindən də təsirlənmişdir. Belə ki, Jirmunski yazır:

“Qorqud kitabı”nda nəsr və şeir münasibəti bu iki tip arasında orta mövqə tutur. Nəsrə nəql etmə, hekayə, şeirlə yalnız qəhrəmanların nitqi verilir, hətta bütün danışq parçaları şeirlə deyil... möhkəm izosillabizmin (şeirlə hecaların bərabərsizliyi) və çoxlu nəsr parçalarında qafiyənin olması özü imkan verir ki, abidədə şeir və nəsr hissələrinin ayrıca verilməsi özünü göstərir” [7, s. 616].

Bir-birinə zidd olan bu fikirlər dastanın şeir parçası kimi bölünmüş hissələrinə, eləcə də nəsr təhkiyəsinə yenidən üz tutmağa ehtiyac yaradır. Dastanın iki şeir parçasına baxaq:

Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində binədin varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!

Ağayıldan tümən qoyun gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində şişlgin varsa, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Qaytabandan qızıl dəvə gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində yüklətin varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!

Altun başlu ban evlər gedərsə, bənim gedər,
Sənin də içində odan varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!

Ağ yüzlü, ala gözlü gəlinlər gedərsə, bənim gedər,
Sənin də içində nişanlın varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!

Ağ saqallu qocalar gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində ağ saqallu baban varsa, yigit, degil mana,

Savaşmadın-uruşmadın qurtarayım, döngil gerü [4, s. 35].
 Və digər bir parçaya nəzər salaq:
 Qanlı kafər elinə dünin girdin.
 Qara buğra gəldüğündə xurd-xaş eylədin,
 Qağan aslan gəldüğündə belini бүkdün.
 Qara buğra gəldüğündə nə kiçikdin?
 Qara-qara tağlardan xəbər aş.
 Qanlı-qanlı sulardan hənir keçə,
 Qalın Oğuz elinə xəbər vara,
 Qanlı Qoca oğlu Qanturalı netmiş deyələr:
 Qara buğa gəldüğündə qılçatmamış,
 Qağan aslan gəldüğündə belin бүkmiş,
 Qara buğra gəldüğündə nə kiçikmiş?! [4, s. 110-111].

Qeyd olunan hər iki şeir nümunəsində olduğu kimi dastanda verilmiş digər şeir parçalarına da bu günün şeir forma, vəzn, bölgü, qafiyə sistemi ilə baxmaq böyük yanlışlıq olardı. Nəzərə alsaq ki, zaman-zaman bütün sahələrdə ilkin yaradılış elementləri təşəkkül taparaq, inkişaf edərək irəliyə getdiyi kimi, şeir anlayışı da gündən-günə, əsrlərdən-əslərə təkmilləşmiş, daha poetik, forma zənginliyi, ritm yüksəkliyi, heca konkretliyi, qafiyə əlvanlığı ilə mərhələli şəkildə inkişaf etmişdir. Bu baxımdan dastanın bütöv mətnini də yarandığı dövrün bütöv bir poetik şifahi nəzm nümunəsi olduğunu iddia edə bilərik. Şübhəsiz, belə bir konkret fikir irəli sürərkən professor Kamil Vəli Nərimanoğlunun da bu fikirlərini qeyd etməmək olmaz: “Oğuzların tarixinin bir hissəsini obrazlı ifadəsi olan “Dədə Qorqud” boyları, şumerlərin “Bilqamıs”, qırğızların “Manas”, özbəklərin “Alpamış”ı kimi abidələri əsasən şeirlə olmuşdur. Təkrar edirik ki, biz şeir anlayışını qədim dövrün poetik sisteminə uyğun götürürük” [6, s. 24].

Məqalə boyu diqqət çəkdiyimiz fikirlər, eləcə də dastandan gətirdiyimiz nümunələr, həmçinin şəxsi mülahizələrimiz belə nəticəyə gəlməyimizə əsas verir ki, məqalənin başlığında sual kimi ortaya qoyduğumuz, “qafiyəli nəsr, yoxsa poetik nəzm” qarşılaşdırılmasında hər ikisinin ciddi varlığını qəbul etməliyik. Belə ki, biz də bəzi tədqiqatçılar kimi dastanın nəzmlə yazıldığı fikrini dəstəkləyirik. Belə olmadığı təqdirdə də əminliklə deyirik ki, dastanın nəsr qafiyəli, ilkin türk bədii yaradıcılığının məhsulu kimi şeiri də poetik bir nəzmdir.

Elə bu mənada da məqaləmizi bütöv şeir olan dastandan bir parça ilə bitiririk:

Allah-Allah diməyincə işlər onmaz.
 Qadir Tanrı verməyincə ər bayımaz.
 Əzəldən yazılmasa qul başına qəza gəlməz.
 Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.
 Ölən adam dirilməz,
 Çıxan can gerü gəlməz.
 Bir yigidün qara dağ yumrısınca malı olsa,

Yığar-dərər, tələb eylər,
Nəsibindən artuğın yiyə bilməz.
Ulaşuban sular daşsa, dəniz dolmaz.
Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz.
Könlin yuca tutan ər də dövlət olmaz.
Yad oğulu saqlamaqla oğul olmaz.
Böyüyəndə salur gedər, gördüm diməz.
Ər malına qıymayınca adı çıqmaz,
Qız anadan görməyincə ögit almaz.
Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz [4, s. 19-20].

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı: Maarif, 1979, 267 s.
2. Əliyev Y. Ümumi mətnşünaslıq (“Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərinin linqvo-poetik təhlili əsasında): Dərs vəsaiti. Bakı, 2007, 248 s.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyası. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 568 s.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud” (əslə və sadələşdirilmiş mətni). Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
5. Qədiməliyev A. “Dədə Qorqud” dastanının linqvo-poetik özəllikləri / Motif Akademiyası Halkbilimi Dergisi / 2011-2 (Temmuz-Aralık) (Azerbaycan Özel Sayısı II), İstanbul: Nesil, 2011, s. 306-314.
6. Vəliyev K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1981, 214 s.
7. Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и “Книга Коркута” – “Книга моего деда Коркута”. М-Л.: Изд-во АН СССР, 1962, 146 s.
8. http://www.zgfefergi.com/Makaleler/2061535084_10_07_Gul.pdf

Эльхан Мамедов

СТИХОТВОРНЫЕ ОТРЫВКИ В ДАСТАНЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»: РИФМОВАННАЯ ПРОЗА ИЛИ ПОЭЗИЯ?

В эпосах, которые являются самыми крупными по объему жанрами, случается очередность прозы и стихосложения. В том числе и в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». С этой точки зрения стихотворные отрывки, встречающиеся в данном дастане, стали темой исследования. В какой степени отрывки из дастана являются стихотворениями? Это поэзия или нет?

Для решения этого вопроса отрывки нужно исследовать в двух направлениях:

1. Отрывки рифмованная ли проза в отличие от параметров общего текста.

2. В какой степени можем назвать их художественно-поэтическим стихосложением.

Изучая стихотворные отрывки использованные во всех частях эпоса, в статье даются ответы на эти вопросы.

Ключевые слова: *стихосложение, проза, стихотворение, рифма.*

Elkhan Memmedov

POEM PARTS IN “KITABI-DADA GORGUD” EPOS: PROSE WITH RHYMING OR LYRIC POEM?

There is a well-know interchange between poem and prose in epics-one of the biggest genre of folklore. It can be seen in “Dede Korkut” epos as well. From this point of view. The poems that have been used in the outstanding epos have become a study subject. The question is, to which extent those used parts are poems? Or are they poems, indeed? In order to resolve this dispute there has been carrying on a subtle research on those parts. The study has two dimensions:

1. Are those parts taht presented a part form the overall size of the text prose with rhyming?

2. Or, to what extent we can consider them as the literary poems?

In this article, there has been tried to find out answers to abovementioned questions by examining all “poem” parts in the autstanding epos.

Key words: *prose, poetry, poem, rhythm.*

NƏZAKƏT İSMAYILOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: nezaket.ismayilova@yahoo.com

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA QƏBİLƏ, TAYFA STRUKTUR ELEMENTLƏRİ

Bu mətində əsasən oğuz cəmiyyətində qəbilə-tayfa strukturu araşdırılmış və tədqiq edilmişdir. Bu strukturun elementlərindən biri hərbi demokratiya olduğu qeyd edilmiş, oğuz qəbilələri ittifaqının başında ən görkəmli döyüşçülərdən ibarət ağsaqqallar şurası durduğu göstərilmişdi. Bu idarəetmə sisteminin digər bir əlaməti hakimiyyətin bilavasitə irsən verilməməsi idi.

Burası doğrudur ki, bu qəhrəmanlar və onların təmsil etdikləri tayfa dini görüş etibarını ilə müsəlmandırlar. Hətta dastanlarda onların namaz qıldıqlarından, kilsələri yıxıb məscid tikmələrindən danışılır. Məhəmmədin (s.ə.v.) adı çəkilir və s. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əsərdə islamiyyət ruhu, misal üçün bu əsərlərdə yaranmış yazılı ədəbiyyat əsərlərinə nisbətən çox zəifdir. Mü-baliğəsiz demək olar ki, əsərdə at, qılınç, qadın və s. islamiyyətlə əlaqədar dini şəxsiyyətlərdən daha qabarıq bir şəkildə müqəddəsləşdirilmişdir. Hələ islamiyyətdən qabaqkı dini görüşlərlə əlaqədar inam və etiqadlar, adət və ənənələr də əsərdə aydın bir şəkildə yaşamaqdadır. Ümumiyyətlə, bu dastanlarda xalqın nəcib hissləri və vətənpərvərlik, fədakarlıq, sədaqət, qəhrəmanlıq, mətinlik kimi sifətləri təbliğ edilir.

Açar sözlər: *Oğuz, qəbilə, tayfa, xan, dastan.*

Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət abidələrindən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” adı ilə məşhur olan qəhrəmanlıq dastanları, xalqımızın orta əsrlər həyatında baş vermiş tarixi, mədəni, hadisələrin öyrənilməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu zəngin xalq yaradıcılığı tariximizin, ədəbiyyatımızın, dilimizin, folklorumuzun, etnoqrafiyamızın öyrənilməsi üçün çox zəngin bir mənbə, qiymətli bir abidədir.

Dastanla bağlı araşdırmalar oğuz cəmiyyətinin qəbilə-tayfa strukturunu aşkar etməyə imkan verir ki, onun elementlərindən biri hərbi demokratiya idi, yəni oğuz qəbilələri ittifaqının başında ən görkəmli döyüşçülərdən ibarət ağsaqqallar şurası dururdu. Bu idarəetmə sisteminin digər bir əlaməti hakimiyyətin bilavasitə irsən verilməməsi idi – buna layiq olmaq gərək idi. Dastanda deyilir: “O zamanlar bir oğlan baş kəsməsə, qan tökməsəydi, ona ad qoyulmazdı” [1, s. 151]. Əgər oğlu döyüş meydanından qaçmışdısa, atanın onu qılıncla parçalamağa haqqı vardı. Dastanda zəngin etnoqrafik material verilmişdir; dini aspektə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, oğuz türkləri arasında islamın şüa cərəyanına mənsubluq aydın şəkildə izlənilir.

Burası doğrudur ki, bu qəhrəmanlar və onların təmsil etdikləri tayfa dini görüş etibarını ilə müsəlmandırlar. Hətta dastanlarda onların namaz qıldıqlarından, kilsələri yıxıb məscid tikmələrindən danışılır. Məhəmmədin (s.ə.v.) adı çəkilir və s. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əsərdə islamiyyət ruhu, misal üçün bu əsərlərdə yaranmış yazılı ədəbiyyat əsərlərinə nisbətən çox zəifdir.

Mübaligəsiz demək olar ki, əsərdə at, qılınç, qadın və s. islamiyyətlə əlaqədar dini şəxsiyyətlərdən daha qabarıq bir şəkildə müqəddəsləşdirilmişdir. Hələ islamiyyətdən qabaqkı dini görüşlərlə əlaqədar inam və etiqadlar, adət və ənənələr də əsərdə aydın bir şəkildə yaşamaqdadır. (“Qazan xanın evinin yağmalanması”, “Bamsı Beyrək”, “Bəkil oğlu Əmran”, “Uruzun əsir olması” və s.). Qalan dastanlardan “Dirsə xan oğlu Buğacda” qırx namərdin xəyanəti nəticəsində ata ilə oğul arasında salınan ziddiyyətdən, “Dəli Domrul” boyunda ailəməişət məsələsindən, xüsusilə qadının öz ərinə məhəbbətindən, hətta, Əzrailə qalib gələn qüdrətindən, “Təpəgözdə” xalqın ümumi fəlakətinə səbəb olan qara qüvvələrlə (yemək üçün gündə beş yüz qoyun, iki adam tələb edən Təpəgözə) mübarizədən, “Qanturalı” boyunda “kafirələrdən” qız sevib evlənməkdən, qadın qəhrəmanlığından, son boyda isə bu qəhrəmanların öz aralarında gedən daxili çəkişmələrdən danışılır. Beləliklə, on iki dastandan beşi basqınçılara qarşı mübarizə, beşi əsətlər, ailə-məişət məsələsi mövzularına həsr edilmişdir.

Dastanda qəbilə-tayfa əlaqələri hələ kifayət qədər güclü idi. İctimai uklad isə qəbilə quruluşunun dağılması, dövlətin labüd atributu olan hakimiyyətlə birgə onun yaranması və nəhayət, feodal dövlətinin formalaşmasının erkən mərhələsi haqqında şəhadət verir. Eposa görə mərkəzi hakimiyyətdən uzaqda yadelli kafir qəbilələri ilə sərhəddə yaşayan Oğuz qəbilələri özlərinə məxsus həyat tərzi keçirirdilər və xanlar-xanı Bayandur xanın şəxsində ali dövlət hakimiyyətinə tabe idilər. Qəbilələrarası və qəbilədaxili münasibətlər qarşılıqlı yardım prinsipi və Bayandur xanın ali hakimiyyətinə tabelik əsasında qurulmuşdu. Qarşılıqlı kömək və yardım münasibətləri boylarda qabarıq tərənnüm edilir. Buna Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu parlaq misal ola bilər (III). Əbülqazinin fərziyyəsinə görə, boyun əsasında peçeneqlərin oğuz qəbilələrinə yürüşləri ilə bağlı tarixi fakt durur [2]. Eposa görə, Salur Qazanın ailəsinin azad edilməsi və sərvətinin kafir Şöklü Məliyin əlindən alınmış geri qaytarılması üçün kafirlərlə döyüşlərdə qəhrəmanlıqları dastanlarda ətraflı təsvir edilən və adları çəkilən çöl və iç oğuz igidləri Salur Qazanın köməyinə gəlir. Ailələrin, qəbilə üzvlərinin azadlığı uğrunda ümumi mənafeələr naminə sıx birləşmiş oğuz bəyləri düşməni məğlub edirlər.

Tarixi materiallar türk qəbilələrinin qədimdə “sol” və “sağ” qanadlara bölünməsi haqqında məlumat verir. “Sol” qanada XIV-XV əsrlərdə Kiçik Asiyada hökmran mövqe tutan Bayandur qəbiləsi başçılıq etmişdir. “Sağ” qanadın başında “qayı” qəbiləsindən olan bəylər durmuşdur. Güman etmək olar ki, “sol” və “sağ” qanada bölgü oğuzların İç və Çöl Oğuz bölgüsünə uyğun olmuşdur ki, bu da öz növbəsində Üç-ox və Boz-ox qəbilələrə bölgüyə uyğun idi. Belə məntiqi nəticə eposun materiallarının müqayisəsindən də irəli gəlir. O cümlədən, məntiq göstərir ki, İç və Çöl oğuzlar müvafiq olaraq Üç-ox və Boz-ox qəbilələridir. Belə ki, Çöl oğuzların İç oğuzlar əleyhinə üsyanı və Beyrəyin öldürülməsi boyunda (XII) göstərilir: “Üç ox, boz ox yığnaq olsa, Qazan evin yağmaladardı. Qazan geri evin yağmalatdı. Amma Daş oğuz belə bulunmadı.

Hamı İç oğuz yağmaladı” [2]. Daha sonra, İç oğuzla Çöl oğuz arasında döyüşü təsvir edən hissədə qeyd edilir: “Onlar (Aruz və Daş oğuz bəyləri N.R.) da qoşun toplamağı əmr etdi, ... barağızdan Qazana qarşı gəldilər. Üç ox, Boz ox qarşılaşdılar”.

Epos belə faktı qeyd edir ki, Bayandur xan İç və Çöl oğuzları birləşdirə bilmişdi. Bu zaman belə təsəvvür edilir ki, Bayandur xan həmin qəbilələri öz ətrafında birləşdirmişdi. Eposun materiallarının təhlili qəbilələr arasında vassal münasibətlərinin olması haqqında nəticə çıxarmağa əsas verir, çünki qəbilələrarası münasibətlər vassallıq prinsipi üzrə qurulmuşdu. Bayandur xanın yalnız bir neçə boyda xatırlanmasına və başqaları ilə müqayisədə siyasi səhnədə nadir hallarda görüldüyünə baxmayaraq, onun şəxsiyyəti sanki ilahiləşdirilir. Lakin eposda belə bir ideya israrla vurğulanır ki, oğuzların hökmdarı, süzereni, 24 oğuz qəbiləsinin hamısını öz ətrafında birləşdirən məhz odur – Bayandur xandır. Məhz o, Bayandur xan oğuzların qüdrətini, onların birliyini və doğma torpağın bütövlüyünü təcəssüm etdirir. O, feodal iyerarxiyasının başında duraraq, ölkə işlərini gözəgörünməz əli ilə idarə edir. Bayandurun – süzerenin hakimiyyəti haqqında eposun ona verdiyi “xanlar-xanı” (I), “qalan igidlərin dayağı, yoxsulların ümidi, Türkünün dirəyi, tulu quşunun yavrusu, qəbilənin və tayfanın aslanı, qara kütlənin pələngi, xoşbəxt xan” (VII) titulları şəhadət verir. Bundan başqa, xatırladaq ki, epos 24 oğuz qəbiləsinə, 24 nəfər “tanınmış bəyə” əmr etmək hüququna məhz Bayandur xanın malik olması haqqında şəhadət verir. Bayandur xanın iştirakçı, fəaliyyətdə olan şəxs olub-olmamasından asılı olmayaraq, eposda monarx hakimiyyət nüfuzunun gücü həmişə qeyd edilir.

Eposda bəylərin – başda ictimai pilləkəndə Bayandur xanın tabe mövqə tutan Salur Qazan olmaqla müxtəlif qəbilə başçılarının sosial təbəqəsi haqqında onların bütün xidmətlərinin təsviri ilə çox ətraflı danışılır.

Eposda vassal münasibətlərinin atributları bütün aşkarlığı ilə təsvir edilmişdir. Bəylər drujinaçılar deyildilər. Onların hər biri qəbilə rəhbəri, öz qəbiləsinin müstəqil hökmdarı idi. Lakin bütün bunlarla belə, onlar xanlar-xanı Bayandur xanın və ya Salur Qazanın iradəsinə tabe idilər.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən “ali hakimiyyətin hələ nominal olması” və Bayandur xanın “passiv epik monarx” olması haqqında nöqtəyi-nəzər inandırıcı deyildir. Fikrimizcə, hökmdarın hakimiyyəti kifayət qədər real idi və hətta, qəbilə-tayfa münasibətlərinin hökmranlıq etdiyi halda belə hökmdarla hakimiyyət altında olanlar arasındakı hakimiyyət münasibətlərinə əsaslanırdı. Eposda ancaq Bayandur xan ali hakimiyyətin daşıyıcısı kimi və qəbilə ittifaqının başçısı, o zamankı dövlət tipinin rəhbəri qismində təqdim edilmişdir.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dastanda Bayandur və Qazan, biri qəbilə ittifaqının başçısı, digəri isə bəylərbəyi, pəhləvanların başçısı kimi eyni tərənnüm edilir.

Tarixi məlumatlar əsasında belə bir fikir söyləmək olar ki, taxt-tac varisliyi haqqında məsələ divanda həll edilirdi. Mənbələrin məlumat verdiyi kimi,

varis haqqında məsələnin həlli üçün qurultay – oğuz qəbilələri nümayəndələrindən ibarət şura çağırılırdı. Səlcuqilər dövründə qurultay xanın elan edilməsindən ibarət olan ümumqəbilə yığıncağı funksiyasını qoruyub saxlayırdı. Bu qayda Vətən tarixinin sonrakı dövrlərində də qorunub saxlanılmışdır. Bu, eposla da təsdiq edilir. IV boyda dolayısı ilə göstərilir ki, taxt-tac haqqında məsələni bəylərin yığıncağı həll edir. Qazan 16 yaşlı və şöhrətə nail olmamış oğluna deyir: “...Sən qalcaq taxt-tacım sənə verməyələr...”

Epos dəstələr, igidlər, Bayandurun və Qazanın qoşunu haqqında zəngin məlumatlara malikdir ki, bu da yarımhərbi qəbilə quruluşu dövründəki hökmranlıq, habelə erkən feodalizm dövrü üçün son dərəcə səciyyəvidir. Hər bir qəbilə başçısı öz dəstəsinə malik idi. Boylarda Bayandur xanın və Qazan xanın qoşununun olduğu göstərilir. Əgər vassal münasibətlərinin hökmranlığı haqqında fikirlə razılaşmaq olarsa, qəbilədaxili və dövlətlərarası münasibətlərin bir çox məsələlərinin həlli üçün dəstələrin böyük əhəmiyyəti izahedici ola bilər. Bəylər məhz öz dəstələrinin başında Salur Qazanın, Yeynəyin, Əmranın və başqalarının köməyinə gəlirlər. Onlar öz dəstələri ilə qonşu qəbilələrə yürüşlər edirlər, əsirlikdə olan Qazanı və onun oğlu Uruzu, Beyrəyin dəstəsini azadlığa çıxarırlar. Göründüyü kimi, dəstələr bəylərin – qəbilə başçılarının sərəncamında idi. Eposda məlumat verilir ki, ələ keçirilmiş hər bir qənimətdən Bayandur xana pay ayrıldıqdan sonra, qalanları igidlər arasında bölüşdürülürdü.

Yuxarıda göstəriləndi kimi, tədqiqatlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” un bir neçə əsrlər ərzində yazıldığı barəsində fikir hamılıqla qəbul edilmişdir. Ona görə də müxtəlif dövrlərin, deməli, həm də hakimiyyətin müxtəlif formaları və sosial normaların müxtəlif növləri öz əksini tapmışdır. Qəbilə quruluşunun hökmranlığı dövründə ictimai münasibətlər əsasən adət normaları ilə tənzim edilmiş, sonralar isə əxlaq normaları formalaşmış, dini normalar fəaliyyətə başlamışdır. Daha sonralar, hüquqi normalar meydana gəlmişdir. Güman etmək olar ki, nəzərdən keçirilən dövrdə şəriət normaları hələ üstünlük təşkil etmirdi. Hələ qəbilə adət və ənənələri qorunub saxlanılırdı və qüvvədə idi. Tədqiqatçılar təsadüfi qeyd etmirlər ki, müsəlmanlığı qəbul edən oğuzlar köhnə uklada möhkəm bağlanmışdılar. Köçəri ənənələrin qüvvəsi ictimai həyatın bütün sahələrində qorunub saxlanmışdı. O, hökmdarların – oğuzların adət hüququnu – “Oğuznamə”ni yaxşı bilən Səlcuqilərin mənəviyyatının sadəliyində, ikili adların, yəni yeni müsəlman və köhnə qəbilə adlarının və ya tayfa mənsubiyyəti və totemlərlə əlaqədar olan ləqəblərin saxlanması, nikah bağlanması, dəfn mərasimləri zamanı islamaqədərki adətlər və ayinlərə əməl edilməsində, qadın azadlığının saxlanması, onların döyüşlərdə iştirak etməsində, ərinin yerinə və ya onun adından dövlətin hökmdarı vəzifələrini yerinə yetirməsində, taxta çıxarma ayininə əməl edilməsində (tarixçilər yazır ki, Səlcuqilərdə sultanın varisi haqqında bu məsələ oğuz qəbilələrinin nümayəndələrindən olan qurultayda həll edilirdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” da xüsusilə də qəbilə-tayfa təşkilatı dövründə ailənin ictimai həyatın özəyi, nəslin davamı kimi, uşaqlara və xüsusən də oğullara olan ehtiyac kimi çıxış etməsi şübhə doğurmur.

Umumiyyətlə Dədə Qorqud dünyasında Azərbaycanın ucqar guşələrinə səpələnmiş azman oğuz qəbilələrinin, kənd məzarlıqlarındakı qoç və at heykəllərinin ilk növbədə Şamaxı tərəflərdə tapılmış, alimlərin oğuz abidələri saydıqları və eramızın ilk əsrlərinə aid etdikləri çox ifadəli daş kişi heykəllərinin öz yeri var. “Kitabi Dədə Qorqud” bütövlükdə Azərbaycan xalqının, dilimizin tariximizin, torpağımızın abidəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Elm, 1999.
2. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edəni H.Araslı. Bakı: Gənclik, 1977.
3. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edəni A.Nəbiyev. Bakı, 2000.
4. Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. I c., Bakı, 2000.
5. Əfəndiyev R.B. “Daş üz, İç üz” haqqında Azərbaycanı öyrənmə yolu əxbarı. Bakı, 1936.
6. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı, 1999.
7. Oğuznamə. Bakı, 1992.
8. T.Наси́ев. Dədə Qorqud dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, 1999.

Назакет Исмаилова

СТРУКТУРНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ РОДА, ПЛЕМЕНИ В ДАСТАНЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

В статье исследованы и изучены родо-племенные структуры общества огузов. Одним из элементов этой структуры является военная демократия, и показывается, что во главе племенных союзов стоит совет старейшин из самых виднейших воинов. Еще одним признаком этой системы было то, что управление не передавалось непосредственно по наследству.

Правда, эти герои и род, которых они представляют, по религиозным взглядам мусульмане. Даже в легендах говорится об их молитвах, снесении ими церквей и возведении мечетей. Упоминается имя Мухаммеда (мир ему и благословение Аллаха) и т.д. Но несмотря на все это, дух ислама в произведении, например, по сравнению с письменной литературой тех веков очень слаб. Без преувеличения можно сказать, что в произведении лошадь, меч, женщина и т.д. обожествляется больше, чем исламские деятели. Доисламские верования и убеждения, обычаи и традиции еще четко выражены в произведении. В общем, в этих легендах пропагандиру-

ются благородные чувства и патриотизм народа, самоотверженность, верность, героизм и стойкость народа.

Ключевые слова: *огуз, племя, род, хан, легенда.*

Nazaket İsmailova

TRIBE AND STOCK STRUCTURAL ELEMENTS IN “KITABI-DADA KORKUD” EPOS

In this article tribe and stock structure in oguz society have been analysed and investigated. One of the elements of this structure have been noted being military democracy and Agsakkallar (elderly people) council which was arranged from the most famous fighters have been shown to be headed as the head of Oguz tribe alliance. As another specific feature of this authority in this administrative system the power was not inherited.

In fact, these heroes and stock that they represent were Muslims for their religious conviction. Even, in the epos praying, demolishing churchs and building mosques have been widely illustrated. Mohammaed was cherished too. However, Islamic spirit was not much in comparison with the works of the same period. Without exaggeration in this epos horse, sword, women etc were considered as sacred things. Generally, delicate feelings of folk, patriotism, loyalty, heroism were propogated.

Key words: *oguz, tribe, kin, khan, epos.*

ƏKRƏM HÜSEYNZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: ekrem.h@mail.ru

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” VƏ “OĞUZNAMƏLƏR”

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” və Oğuznamələrdə Azərbaycan xalqının, türk dünyasının ulu dastanı və milli-mənəvi dəyərləri göstərilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müqəddi-məsində Dədə Qorqudun Bayat boyundan olduğu sübut edilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında gedən proseslərin mühüm bir qismi Naxçıvan ərazisində və Qərbi Azərbaycan ərazisində baş verir ki, bu da Oğuz-türk tayfalarının tarixən burada olmasına sübutdur.

Bütün bu kimi faktlar, məlumatlar, nümunələr göstərir ki, ulu dastanımız Dədə Qorqudda baş verən hadisələr əsasən Naxçıvanda və onun ətraf bölgələrində cərəyan etmişdi.

Dədə Qorqud dastanlarında və Oğuznamələrdə adı keçən 50-yə yaxın yer, tayfa adlarının Naxçıvanda və ona yaxın ərazilərdə olması və buradakı adların semantikasi bu məkanın qədim türk – Oğuz yurdu, Dədə Qorqud məkanı olduğunu təsdiqləyir.

Açar sözlər: *Bayat boyu, Altun taxt, Əlincə qalası, Qaraçuq, Ağ qaya, Dərəşam.*

Dahi şəxsiyyət, türk dünyasının böyük oğlu, ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyini qeyd etmək barədə 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanı tariximizə, mədəni irsimizə göstərilən böyük qayğı və diqqətin parlaq nümunəsidir. Fərmanda deyilir: “Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur” [6]. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının ən qədim, ən möhtəşəm abidəsidir.

Xalqımız 2000-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etdi. Bu məsələnin aktuallığını nəzərə alan YUNESKO 1998-ci ili “Dədə Qorqud” ili elan etmişdir. 2000-ci il aprel ayında Dədə Qorqudun 1300 illik yubileyi münasibətilə Bakı şəhərində keçirilmiş beynəlxalq miqyaslı tədbirdə əbədi lider Heydər Əliyev demişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud yubileyinin ən böyük mənası, əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu bizim milli azadlığımızı, dövlət müstəqilliyimizi, sərbəstliyimizi bir daha nümayiş etdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” vəsiyyətləri bizə deyir ki, daim müstəqillik yolu ilə getmək, Azərbaycanın milli azadlığını və dövlət müstəqilliyini əbədi etmək bizim hər birimizin qarşısında duran ali məqsəddir... “Kitabi-Dədə Qorqud” bütün çətinliklərə, məhdudiyyətlərə baxmayaraq 1300 il ərzində bizim xalqımıza mənəvi qida olmuş, onların yaşamasına, mübarizə aparmasına, öz milli mənliliyini dərk edib, hifz etməsinə daim yardım göstərmişdir” [6].

“Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının, türk dünyasının ulu dastanı və ən bariz milli-mənəvi dəyərdir. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq göstərir ki bütövlükdə “Kitabi-Dədə Qorqud” türk xalqlarının, daha çox isə Azərbaycan xalqının sənət dastanıdır” [8, s. 10].

Dastanda öz əksini tapmış adların tarixini, mənalarını öyrənmək, ilk növbədə, yetişməkdə olan gənc nəsli vətəni daha yaxşı tanımağa, onu dərinlən sevməyə, öz tarixini, kökünü, soyunu daha mükəmməl öyrənməyə sövq edir və insanlarımızda milli iftixar hissləri yaradır.

Dastanda Vətənin dağları, çölləri, bulaqları, al-əlvan çəmənleri, əzəmətli qalaları, abidələri haqqında söhbətlər gedir. Dastanın boylarında qədim Azərbaycanın yaşayış yerləri olan Dərbənd, Gəncə, Bərdə, Şərur-Dərələyəz, Göyçə mahalı, Borçalı, Əlincə qalası, Qaraçuq və s. yerlərin adı çəkilir ki, bu da Azərbaycanın hələ VII əsrdə, ondan da əvvəl nə qədər geniş ərazilərə malik olmasından xəbər verdiyi kimi, bu yerlərdə oğuz ərənlərinin at çapıb, çalıb, söz deməsini, qəhrəmanlıq göstərib yurdunu qorumasını görürük.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müqəddiməsində Dədə Qorqudun Bayat boyundan olduğu göstərilir. Orada yazılır ki, “Məhəmməd Peyğəmbərin zamanına yaxın Bayat boyunda Qorqud ata deyilən bir kişi varmış. O kişi oğuzların kamil bilicisi idi. Nə deyirdisə, o da olurdu. Gələcəkdən qəribə xəbərlər söyləyirdi. Allah onun könlünə ilham verirdi...” [11, s. 129].

Böyük Azərbaycan alimi və yazıçısı Abbasqulu ağa Bakıxanov özünün məşhur “Gülüstani-İrəm” adlı tarixi əsərində Azərbaycanda 32 tayfa olduğunu qeyd edir və bu tayfaların ən qüvvətli və ən böyüyünün Bayat tayfası olduğunu göstərir [9, s. 97]. Deməli, Azərbaycan xalqının əsas özəyini təşkil edən tayfalardan birisi Bayat qəbiləsi və ya Bayat tayfası olmuşdur. Bayatlar Azərbaycan tayfaları içərisində daha qabaqcıl, mədəniyyətə daha çox nail bir tayfa olmuşdur. Dahi Füzuli də Bayat boyundandır. Bayat tayfası öz adı ilə bir çox qalalar, kəndlər, şəhərlər də yaratmışdır.

Qədim zamanlarda Azərbaycanın Qarabağ mahalında Bayat adlı şəhər olmuşdur. Bu şəhər vaxtilə dağ başında və ətrafı qalalarla mühafizə olunmadığından xarici işğalçıların tez-tez hücumlarına məruz qalmışdır. XVIII əsrin əvvəllərində Pənah xan bu şəhəri qorumaq və həmçinin Qarabağ xanlığını yaradıb yaşatmaq üçün dağ başında qalalar və şəhərlər salınmasını nəzərdə tutmuşdur. Məşhur “Qarabağnamə”də bu barədə maraqlı faktlar vardır. Əsərdə Pənah xan deyir ki, “Qızıl quş quşların padşahıdır. Bütün quşlar onun çənginin qarşısında acizdir. Lakin o da elə bir yuvada yerləşməlidir ki, bir hadisə üz verəndə fəlakətdən asudə olsun”. Belə bir mülahizə ilə Pənah xan XVIII əsrin əvvəllərində dağ başında Bayat qalası adlı bir qala da tikdirmişdir.

Bayat tayfası, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının özəyini təşkil edən çox böyük və qüvvətli bir tayfa olmuşdur. Bayat tayfası ədəbiyyat tarixində məşhur olan, incə və zərif duyğuları, nəşə və kədərləri tərənnüm edən “Bayatı” adı ilə məşhur olan şeir növünü yaratmışdır. Bayatı sözü Bayat tayfasının axırına əlavə edilən “ı” şəkilçisi vasitəsilə yaradılmışdır. Bu nəğmələr Bayat tayfasının adı ilə bəşəriyyət tarixinə ən qiymətli ədəbi irsdir. “Bayat” kəlməsi ilə bağlı tədqiqatçılardan N.Cəfərov, C.Əlizadə, Ə.Hüseynzadə, F.Xalıqov və başqaları müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Məsələn, görkəmli türkoloq A.N.Ko-

nonov Boyat sözünün semantikasını ilə bağlı araşdırmalar aparmış, etnonimin cəmlilik bildirən “Boyat” sözündən əmələ gələn “Varlı” mənasını verdiyini qeyd etmişdir [12, s. 13].

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Fikrət Xalıqov Boyat boyu haqqında belə yazır: “Bizə belə gəlir ki, Boyat etnoniminin sonundakı “-at” şəkilçisi cəmlilik bildirir və “boylar” mənasını verir. Bu ad altında Boyat elinə mənsub bütün etnik qrup, nəsil və tirələrin adlarının toplusu təsəvvür olunur” [10, s. 132].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında diqqəti cəlb edən daha bir tarixi ad vardır ki, bu da “Salur” Salurlar (Salur Qazan) sözüdür. Salari qədim Azərbaycan tayfalarından birinin adıdır.

Bu tayfa Azərbaycan tayfaları içərisində ən qüvvətli və geniş yayılmış bir tayfa olmuşdur. Salari tayfası içərisindən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər çıxmışdır. Bunlardan biri XIV əsrdə yaşamış Qazi Bürhanəddindir ki, o, həm dövlət başçısı, həm də istedadlı bir şair olmuş, doğma Azərbaycan dilində şeirlər yazmışdır. Onun ədəbiyyat aləminə məlum olan böyük bir divanı vardır. Bu divan Böyük Britaniya muzeyində saxlanılır. 1890-cı ildə rus alimi Melioranski bu divandan bəzi parçaları rus dilinə tərcümə etmişdir.

Akademik Krımski bu şair haqqında məlumat verərək göstərmişdir ki, o, Teymur və Toxtamış ordularına meydan oxumuş və bir şeirində belə yazmışdır:

“Xalq əzəldən nə yazıbsa bulur
Gəznəki nə görəcəksə bulur.
İki aləmdə haqqa sığınmışıq,
Toxtamış nə ola, ya axsax Teymur”

Bu şair haqqında ərəb təzkirəçisi İbn Həcər də ətraflı məlumat vermiş və Qazi Bürhanəddinin Salur tayfasından olmasını göstərmişdir.

Dədə Qorqud dastanının Drezden nüsxəsinin üz qabığında “Kitabi-Dədə Qorqud əla Lisani-Tayifeyi Oğuzan” yazılmışdır. Bu onu göstərir ki, dastan oğuzların abidəsidir. Oğuzlar isə Azərbaycan xalqının əsas soykökünü təşkil edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının hər bir boyu, demək olar ki, bir “Oğuznamə”dir. Elə kitabın içində bu hekayələrin “Oğuznamə” adlandırıldığını da görürük. “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”nda deyilir: “... Mən yerdə ipək xalça döşənmişdir. İç oğuz və Dış oğuz bəyləri məclisə toplanmışdır. Dədəm Qorqud gələn boy boyladı, soy soyladı. Bu Oğuznamə Yeynəyin olsun! – dedi” [11, s. 195].

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Fuad Köprülü Dədə Qorqud kitabındakı 12 boyun hər birini ayrıca “Oğuznamə” adlandırmışdır. Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində Oğuzun şəcərəsi verilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Əlincə qalasının adı çəkilir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru F.H.Rzayev Əlincə və onun yaxınlığındakı Ərəfsə yer adlarını Saklarla əlaqələndirir, yazır ki, Əlincə “Qüvvətli saklar”, “Ərəfsaq”, “Sak ərlerinin evi” mənalarındadır [13, s. 72]. Amma, əvvəldə qeyd etdiyimiz

kimi, bu adın folk-lor semantikasında Ərəfsə Nuhun oğlu Yafəsin adı ilə bağlıdır ki, bu ad mənbələrdə Əfəs, Afasos kimi də işlənmişdir. Beləliklə, “Ərəfsə”-“Ər Əfəs”, və nəhayət “Ərəfsə” kimi işlənmişdir.

Görkəmli alım, mərhum professor Səfəralı Babayev göstərir ki, “Dədə Qorqud”da adı çəkilən yer adlarının 16-sı Naxçıvan diyarındadır: “Ağ qaya”, “Altun taxt”, “Qaraçuq”, “Qaraçux”, “Şəril” (Şərir), “Dərəşam”, “Günortac” (Günorta daşı), “Sallaxana” və s. ümumiyyətlə, Naxçıvan regionunda dastanın qəhrəmanlarının adını yaşadan 50-dən artıq toponim və mikrotoponim qeydə alınmışdır [2, s. 10-11].

“Kitabi Dədə Qorqud”da salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da dustaq edilmiş Qazan xan kafirlərə deyir: “Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var. Ortac qırda sizin keik sürünüzü rahat qoymaz” [11, s. 216]. Babək rayonunun Çalxan dağında adlanan ağ mərmərdən yonulmuş əzəmətli heykələ bənzəyən, yüksəkliyi 1758 metrə çatan möhtəşəm bir qaya vardır. Bu “Ağ qaya”dır.

Çalxanqala Naxçıvan şəhərindən 20-22 km şimal-qərbdə, Babək rayonunun Payız və Çalxanqala kəndləri arasında yüksəkliyi 1600-1700 metrə Çalxandağın üzərində yerləşir. Dağın üzəri geniş düzənlik olub hər tərəfdən yüksək sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur. Eramızdan əvvəl II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərində müdafiə məqsədilə tikilmişdir.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanında “Altun taxt” adı keçir. Dastanda oxuyuruq: Qazan bəy... geri döndü, Altun təxtində, yenə evini tikdi” [11, s. 50]. Altun –“Qızıl” deməkdir. Yəni “qızıl taxt” anlamına gələn “Altuntaxt haradadır? Professor Səfəralı Babayev bu yerin harada olmasını belə göstərir: “Babək rayonunun Çalxanqala kəndini, Qırcan yoxuşunu, Qız-gəlin qayasını, Anabad gədiyini, Bağıracaq dərəsini keçdikdən sonra Buğacçeşməyə çatmamış “Altuntaxt” adlanan qədim yaşayış yeri kimi istifadə edilən yaylaq yerləşir” [2, s. 88].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Arazboyu düzənlik sahəsinin bir hissəsi olan Böyük düz və bu düzün adından törəyən Böyükdüz kəndinin adı “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı adlı-sanlı sərkərdələrdən biri olan Bükdüz Əmənin adı ilə bağlıdır. Bu mülahizəni irəli sürən professor Səfəralı Babayev ona əsaslanır ki, “əvvəla vaxtilə qüdrətli Bükdüz adlı qədim türk tayfası olmuşdur. Bu da məlumdur ki, qədimdə tayfaların əksəriyyəti həmin tayfa və qəbilə başçısının adı ilə bağlanırdı. İkincisi, Böyük düz Arazboyu düzənlikdə heç də ən böyük düz deyildir. Belə ki, Sədərək, Şərir və Naxçıvan düzləri sahə etibarilə Böyük düzdən genişdir. Deməli, bu ad ona “ən böyük düz” olduğuna görə verilməmişdir. Deməli, bu toponimin kökü “Böyük-düz” deyil, “Dədə Qorqud” qəhrəmanı Bükdüz Əmənin şərəfinə verilmiş Bükdüz olmuşdur. Bu toponim zaman keçdikcə transformasiyaya uğrayıb, xalq dilinə uyğunlaşdırılıb “Böyükdüz” şəklini almışdır. Beləliklə, Bükdüz “Böyük-düz”ə çevrilmişdir”[2, s. 91].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunun Kilit və Kotam kəndlərində qədim Oğuz türk tayfaları yaşamışdır. “Kilit” ərəbcə “Mağara” de-

məkdir, “Kotam” isə farsca “Kiçik kənd” deməkdir. Amma, folklor semantikasında Kilit kəndinin sakinləri İşquzlar (İç oğuzlar), Kotam kəndinin sakinləri isə Diqliqoz (Dinqiliqoz) adlanmışlar. Bu da Dədə Qorqud Oğuzlarının adı ilə bağlıdır. Hətta bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Salur Qazanın sərkərdələrinin birisinin adı Dinqili bəy olmuşdur.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanında gedən proseslərin mühüm bir qismi Naxçıvan ərazisində və Qərbi Azərbaycan ərazisində baş vermişdir. Bayandır xan və Qazan xan hakimiyyətləri, onların iqamətgahları bu ərazilərdə olmuşdur. Dastanda öz əksini tapmış şəxs, tayfa və yer adları, habelə digər adlar insanların vətənpərvərlik, yurd sevgisi, tarixi keçmişini unutmamaq kimi keyfiyyətlərinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dədə Qorqud qəhrəmanları içərisində Qazan xanın xüsusi yeri, qəhrəmanlıq və igidlik şücaətləri vardır. Naxçıvanda Qazan morfemi ilə bağlı bir neçə yer adları mövcuddur. Bunun ən tanınmışı Culfa rayonunda yerləşən Qazançı kəndidir.

“Qazançı” toponimi “Qaz” etnonimi ilə əmələ gəlmiş addır. Toponimin tərkibində əsas komponent (Qaz) müxtəlif çalarlar daşımışdır. Etnonimin tərkibi öz qədimliyinə görə eradan dörd əsr əvvələ aiddir [5, s. 94].

Alp Ər Tonqanın (Əfrasiyabın) Qaz adlı qızı bu morfemlə bağlıdır. “Qazıdəhnə” (mikro-toponimik vahid-hidronim), Qazançı (Naxçıvan) haqqında Əbül Qazi 1660-61-ci illərdə yazdığı “Şəcərəyi-tərakimə” əsərində “Qaz” sözü Oğuz xanın nəvəsi kimi “Kazık” adı kimi məlumat verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Şərrur” adı, toponim və ya etnotoponim kimi X boyda xatırlanır. Şərrur Naxçıvan Muxtar Respublikasında Arazboyu düzənliyin şimal-qərb hissəsində yerləşən geniş maili düzənlikdir. Şərqi Arpaçayın aşağı axınında yerləşən bu düzün hündürlüyü 700-1000 metr arasında təbəddüd edir. Şərrur düzü tarixən və indi də Muxtar Respublikanın başlıca əkinçilik rayonudur. Şərrur adının dastana düşməsi təsadüfi deyildir. Məlum olduğu kimi, qədimdən Şərq ilə Qərb arasındakı mühüm ticarət yolu Naxçıvandan, o cümlədən Şərrur düzündən keçirdi. Babəkin, Koroğlunun düşərgələrindən biri Şərrurdadır.

Şərrur sözünün etimologiyasına dair ayrı-ayrı tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləmişlər. F.Zeynalov və S.Əlizadə belə hesab edirlər ki, “Şərrur” etnotoponim olub Qafqazda yerləşmiş şirakların adı ilə bağlıdır.

Məmməd Elli “Şərrur” sözünün izahını “Ninurta tanrının hünəri” adlı Şumer dastanı ilə əlaqələndirir.

Əziz Ələkbərli isə belə yazır ki, qədim Şaman türkləri olan Şirək tayfaları miladdan əvvəl III-II əsrlərdə Qafqaz dağını aşaraq Azərbaycana gəlmiş, Araz-Arpa çayı boyunda yerləşmişlər.

Tədqiqatçı Əjdər Fərzəli “Şərrur düzü” ifadəsini əvvəlcə “Şirur düzü” olduğunu göstərir və buradakı “Şir” hissəsini “Avesta”dakı Şirvinlə əlaqələndirir [7, s. 122].

“Şəhur” sözünü Bartold “Şerüküz”, O.Ş.Gökyay və E.Rossi “Şürük”, M.Ergin “Şiroquvan” (Şirokavan), professor Həmid Araslı “Şərük”, prof. Şamil Cəmşidov “Şəhur” oxumuşlar [5, s. 89]. Strabon (I əsr) ilk dəfə Sirak (Şirak) tayfası haqqında məlumat vermişdir. Bu tayfanın adı Sirak, Çirak, Şirak kimi qeyd olunmuşdur. Strabondan sonra bu tayfa haqqında antik müəllif Tatsit, N.Q.Adons, P.K.Patkanov, M.Xorensi, Ptolemey (II əsr). İbn Xordadbeh (IX əsr), Fəzlullah ibn Ruzbixan (XV əsr) və başqaları danışımlar.

Biz Mahmud Kaşqarının “Divanü-Luğat-it Türk” əsərinə əsasən deyə bilərik ki, Şəhur Oğuzların boylarından biri olub Çaruk sözü ilə bağlıdır.

Professor Akif İmanlı da bu fikrin tərəfdarı olub yazır ki, “Çaruk” boyunun oğuzlardan olması və bu torpaqlarda yayılması, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuz igidlərindən bəhs edilməsi belə bir fikri təsdiq edir ki, dastanda adı çəkilən Şəruk indi Naxçıvan vilayətində olan Şəhurdur. Bu fikri Şəhurun coğrafi mövqeyi də təsdiq edir.

Bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, “Şəhur etnotoponim olub Çaruk türk tayfasının adını özündə birləşdirir. Məlum olduğu kimi türk dillərində “ç” ilə “ş”-nin səs dəyişmələrinə tez-tez rast gəlinir. Çaruk-Şəruk-Şəhur.

Şəhur rayonunda yerləşən Püsyən etnotoponimi, sözsüz ki, bu tayfanın adını ifadə edir. Püsyən sözündəki “y” ünsürü iki sait arasında bitişdirici samit rolundadır və “an” şəkilçisi cəmlik (-lar, -lər) qrammatik funksiyasında çıxış edir. Bu tayfanın saklarla qohumluğunu bildirən əlamət (si) özünü mühafizə etmişdir. İkinci əlamət olan ba/pa/Basian/Pasian bulqarlara yaxınlıq mənasındadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Basian (Fasiana) etnotoponimi haqqında belə məlumat verilir: “Ərzurumun güney səmtində, qədim tarixçilərin Fasiana adlandırdıqları yer “Basian dərəsi” adlanır (indi Türkiyədə Pasinler adlanan kənd vardır). Lakin Qafqazda Qaraçay-Balkar muxtar respublikasındakı Balkar dərəsi də gürcü salnamələrində “Ba-siani” adlanırdı.

Ümumiyyətlə, bu adı dastanda “Pasinük Qara Dərvənd” deyimi ilə bağlı təhlil etmişlər. Buradan görünür ki, saklarla bağlı olan Dərbənd, həm də Sünik (SiuniSaani deyimləri də mövcud olmuşdur) dövləti kimi müxtəlif bölgələrdə qeyd alınmışdır. Bu misalda həmin etnotoponimin Qaraçay-Balkar ərazisində müşahidəsi, pasianların bolqarlarla (balkar) eyni ərazidə yaşamasını göstərir ki, bu bizim dediklərimizlə eyniləşir.

Dastanda cümlə belə işlənmişdir: “Pasinik Qara Dərvənd ağzına düş vermiş idik. Evnik qalasının beş yüz kafəri üzərimizə qoyıldı. Qardaşım tutsaq oldu. Malımızı, rızqımızı yağmaladılar, geri döndilər” [11, s. 53]. Bu cümlənin məntiqi imkan verir ki, “Pasinük Qara Dərvənd”in oğuz yeri, Evnik qalasının isə Gürcüstan ərazisi olması qəbul edilsin. Yəni dastan qeydlərində [11, s. 252] prof. Fəxrəddin Qırzıoğluna istinadən verilmiş fakta görə Evnik qalası (Abnik) Ərzurum səmtində mövcud olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuz üstünlüyü saklara görə daha bariz şəkildə özünü göstərir. Halbuki dastanda Əgrək və

Səgrək (Saqaraq) oğuz kimi təqdim olunur, yəni bir xalq kimi “qovuşuq” (tayfaların qovuşuğu) özünü göstərir.

Tədqiqatçı F.H.Rzayev Şərur rayon ərazisində qədim yaşayış məskənlərindən olan “Qazançılı” adından bəhs edərək yazır ki, o, “kas” etnosundan formalaşmaqla Qazançı yer adı ilə eyni mənaya malikdir, müasir isimdən sifət düzəldən – “ılı” şəkilçisi və “lar” cəmlik şəkilçisi ilə formalaşmış [14, s. 59].

Naxçıvanın ərazisində olan “Qazançı” kənd adı da antropotoponim sayılmalıdır. Sözüün inkişaf yolu “Qaz” etnosu ilə bağlı olaraq, sonradan şəxs adına çevrilmiş və həmin addan isə toponim yaranmışdır.

Dədə Qorqud dastanında adı keçən Dərəşəm Culfa rayonu ərazisində qədim kənd olmuşdur. Onun yaxınlığında Dərəşəm mineral bulaqları yerləşir. Bundan başqa, bu oykonimlə üzübüz Cənubi Azərbaycanda Arazın sağ sahilində də Dərəşəm kəndi vardır.

Dastanda adı çəkilən Dərəşəm Arazın sol sahilindəki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki Dərəşəmdir. Yaxınlıqda “Ölən şəhər” deyilən yer də vardır ki, onun adı Dədə Qorqud dastanlarında çəkilir. Qədim Azərbaycan torpağı, indiki Ermənistandakı Göyçə gölü də, onun adı da Azərbaycan xalqına mənsubdur. Lakin dastanda adı çəkilən “Göyçə dənizi” Ordubad rayonunda Zəngəzur silsiləsinin qərb yamacında yerləşən Göy Göldür. Bunu professor Səfəralı Babayevin dediyi kimi “marşrutun istiqaməti, məkan və zaman ölçüsü də təsdiq edir: Şərur-Dərəşəm-Göy göl-Əlincə – üç günlük yoldur” [2, s. 51].

Dastanda adı keçən Dərəşəm kəlməsi Əkrək və Səkrək qardaşlarının görüşündə belə təsvir olunur: “İki qardaş qara donlu kafirlərin üstünə at sürüb qılınc çaldı; onları qırıb-çatdılar, qovub qalaya saldılar. Sonra gəlib həmin qoruğa girdilər. Atları bayıra çıxardılar. Hər lədid fırladıb atları qabaqlarına qatdılar. Dərəşəm suyunu üzüb keçdilər. Gecəni gündüzə qatıb, Oğuz yurdunun sərhədinə yetişdilər” [11, s. 213]. Dastandan aydın görünür ki, Dərəşəm Oğuz yurduudur. Qardaşlar “Dərəşəmdən o taya keçib” gecələməmişlər, əksinə “Gecəni gündüzə qatıb Oğuz yurdunun sərhədinə yetişmişlər”. Əjdər Fərzəlinin tərtib etdiyi xəritədə Şərur düzü Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərq qurtaracağında, Dərəşəm suyu, Əlincə qala, Naxçıvan isə ondan qərb istiqamətində verilmişdir [7, s. 2].

Dərəşəm toponimi iki sözdən – “Dərə” və “Şəm” sözlərindən ibarətdir. “Dərə” sözünün mənası aydındır. Bəs “Şəm” nə deməkdir? Əjdər Fərzəli “Dədə Qorqud yurdu” əsərində [7] göstərir: “Əski Oğuz şamda bir çox sirli cəhətlər axtarmış, onu da ulu odun – Günəşin elçisi bilmiş, hətta Günəşin özünü də əbədi yanan göylər şamına bənzətmişdir, ona həm Günəş, həm də şəm demişdir” [7, s. 3]. Beləliklə, biz də bu fikirlə razılaşıyıq “Dərəşəm”i “İşıqlı dərə” kimi izah etmək mümkündür.

Əjdər Fərzəli Arazın sağ qolu kimi “Dərəşəm suyu” (İndiki Qoturçay) qeyd edilmişdir. Dastanın mətnindən aydın olur ki, “Dərəşəm” suyu dedikdə Araz suyu nəzərdə tutulur. Çünki Əlincədən qayıdan qardaşlar çayı keçdiyi

“Dərəşam” suyu ancaq Araz ola bilər. Əlincə qalasından qayıdan qardaşlar Arazı keçmədən onun sağ qolu Dərəşam suyu ilə – Qoturçayla qarşılaşa bilməzdilər.

Bütün bu kimi faktlar, məlumatlar, nümunələr göstərir ki, ulu dastanımız Dədə Qorquda baş verən hadisələr əsasən Naxçıvanda və onun ətraf bölgələrində cərəyan etmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ализаде С. О некоторых древнетюркских антропонимах в «Китаби-Деде Горгуд» / Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1989, с. 110-119.
2. Babayev S.Y. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999, 224 s.
3. Bakıxanov A.A. Gülüstanı-İrəm. Bakı, 1951, 198 s.
4. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2010, 298 s.
5. Cəmsidov Ş.A. “Kitabi Dədə Qorqud”da şəxs adları / Azərbaycan onomastikası problemləri. I c., Bakı, 1986, s. 260-262.
6. Əliyev H.Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı ş. 20 aprel 1997-ci il // Respublika, 1997, 21 aprel.
7. Fərzəli Əjdər. Dədə Qorqud yurdu. Bakı, 1989, 183 s.
8. Həbibbəyli İ.Ə. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının təbliği yeni mərhələdə // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Xüsusi buraxılış, 1998, № 2.
9. Hüseynzadə Ə.A. Bayat coğrafi adının mənşəyi // Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Nazirliyinin Elmi əsərləri. Tarix və fəlsəfə seriyası, 1976, № 5.
10. Xəlqov F.R. Azərbaycan onomologiyası. Bakı: Müəllim, 2009, 240 s.
11. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
12. Кононов А.Н. Родословная туркмен Абул-Гази хана Хивинского. М.-Л., 1958, 154 с.
13. Oğuznamə / Çара hazırlayanı, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987, 221 s.
14. Özdək R. Türkün qızıl kitabı: 2 kitab. II kitab, Bakı: Yazıçı, 1993, 230 s.

Акрам Гусейнзаде

«КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» И «ОГУЗНАМЭ»

Эпосы «Китаби-Деде Горгуд» и «Огузнамэ» являются древними эпосами и национально духовными ценностями азербайджанского и других тюркских народов. Во вступлении эпоса «Китаби-Деде Горгуд» показано, что Деде Горгуд выходец из племени Баята. Отдельные события эпоса

«Китаби-Деде Горгуд», происходившие в Нахчыване и в западном Азербайджане, показывают, что эти земли принадлежали огузским племенам.

Все эти факты, сведения, примеры ещё раз доказывают, что действие и события в древнем эпосе «Китаби-Деде Горгуд» происходят в основном в Нахчыване и его окрестностях.

Имеющиеся в эпосе «Китаби-Деде Горгуд» и «Огузнаме» около 50-и географических названий, а также названия племен и их семантические значения подтверждают, что эти земли были родиной древних Огузов.

Ключевые слова: *племя Баят, Алтун тахт, крепость Алинджа, Гарачуг, Аг гая, Дерешам.*

Akram Husseinzadeh

“KITABI-DADA GORGUD” AND “OGHUZNAMAS”

The paper deals with “Kitabi-Dada Gorgud” and “Oghuznamas”. It is showed that in both these sources the epos history and national-spiritual values of Azerbaijan people and Turkish world are reflected. In the preface of the “Kitabi-Dada Gorgud” epos it is proved that Dada Gorgud is from Bayat tribe. The majority processes in “Kitabi-Dada Gorgud” epos happened in Nakhchivan and Western Azerbaijan territories and this fact proves that historically Oghuz-turk kins are exist in these lands.

All these facts, information and examples shows that majority events exist in “Kitabi-Dada Gorgud” epos happened in Nakhchivan dand around territories. About 50 place and kin names which are exist in “Kitabi-Dada Gorgud” epos and “Oghuznamas” are in Nakhchivan territories. The semantic of these names proves that Nakhchivan is Oghuz-turk country, Dada Gorgud place.

Key words: *Bayat tribe, Altun takht, Alinja castle, Garachug, Ag gaya (White rock), Dara-sham.*

KAMRAN ƏLİYEV
AMEA-nın Folklor İnstitutu,
Əməkdar elm xadimi,
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

“DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA RƏQƏMLƏRİN SİMVOLİKASI

Folklordakı bəzi rəqəmlər astral səciyyə daşıyır. Amma “Dədə Qorqud” eposunda elə rəqəmlər vardır ki, onlarda mühüm informasiyalar qorunub saxlanılır. Eposdakı üç və altı rəqəmləri məhz belələrindəndir. Üç rəqəmi Oğuzu, altı rəqəmi isə kafirləri simvolizə edir.

Açar sözlər: “Dədə Qorqud”, simvolika, üç, altı, rəqəmlər, Oğuz, epos.

Bəşər tarixinin ən mükəmməl əsərləri tarixən qədim, həmişə isə müasir olan folklor nümunələridir. Çünki həcmcə kiçik və böyüklüyündən asılı olmayaraq, hər bir folklor nümunəsi xalqın yaratdığı və yaşatdığı əbədi bir milli sərəvətdir. Ona görə də folklor nümunələrinin bütövlüyü içərisində hələ də diqqətlə və axıra qədər öyrənilib qurtarmayan bir çox mətləblər gizlənmişdir. Buradan başqa bir nəticənin çıxarılmasına da ciddi əsas var. Belə ki, əsl folklor nümunələrində artıq və yad görünən heç nə olmamalıdır. Bu fikirləri möhtəşəm abidə olan “Dədə Qorqud” eposunda tez-tez rast gəldiyimiz rəqəmlərin mahiyyəti və məzmunu təsdiq etməkdədir. Rəqəmlər deyəndə 3, 7, 40 kimi müqəddəs rəqəmlərdən söz açmaq fikrində deyiləm. Onsuz da bu rəqəmlərdəki sakrallıq kifayət qədər məlumdur və “Dədə Qorqud” eposunda da onlara rast gəlmək təəccüblü deyil, əksinə rast gəlməmək təəccüblü və heyrət doğurucu ola bilər. Bizcə, “Dədə Qorqud”dakı rəqəmlər silsiləsinə bütöv yanaşmaq və həmin rəqəmlərin nəyəyə açar olacağı inamına güvənmək lazımdır. Əslində bu, qırxıncı qapının açarı və sirrini tapmaq kimi bir arzuya bənzəyir.

Eposda ən kiçik rəqəm 2-dir. Qaraca Çobanın kafirlərlə döyüşdə 2 qardaşı həlak olur: Qabangüc və Dəmirgüc.

Eposda rəqəmlər təxminən belədir: 3, 4, 6, 9, 40, 60, 90, 100, 300, 400, 600, 10000, 16000 və s. Bu rəqəmlər içərisində ən çox işlənən 3 və 6, eyni zamanda onların törəmələridir: 30, 300, yaxud 60, 600.

Bəri başdan qeyd edim ki, eposdakı rəqəmlərin simvolikası ilk növbədə rəqəmlərin harmoniyasına dayanır. Bu harmoniya haradasa mətndəki səslərin alliterasiyasına bənzəyir və formal xarakter daşımır. Bir neçə fakta diqqət yetirək. Arşın oğlu Dirək Təkur belə təsvir edilir: “60 arşın qaməti var, 60 batman gürz salardı”. Burada rəqəmlər eynidir: 60 (altmış) və birbaşa Dirək Təkurun nəhəngliyini göstərməyə xidmət edir. Hətta maraqlıdır ki, arşın konkret deyil və hər adam üçün ayrı-ayrıdır. Elə “Hərə öz arşını ilə ölçür” ifadəsi də buradan yaranıb və hər adamda nəhənglik təsəvvürü yaradır. İkinci tərəf isə konkretdir

və o da daha böyük gücü ifadə edir. Yəni batman 8 kq-dırsa, 60 batman 480 kq-ı bildirir. Bu isə yarım tonluq güc deməkdir.

Aruz Qocanın təsviri belədir: “60 ərək dərisindən kürkü, 6 ögəc dərisindən küləhi (papağı) var” [2, s. 49-50]. Bunlar isə Aruz Qocanın nəhəngliyini ifadə edən rəqəmlərdir. Hətta ikinci rəqəm (6) birincidən (60) kiçik olsa da, ikincinin müəyyən üstünlüyü var. Çünki ögəc ərəkədən bir yaş böyükdür. Yəni Aruz Qocanın papağını yaşca böyük olan heyvanın dərisindən hazırlayıblar.

Orxan Şaiq əfəndidən bir sitat gətirmək istəyirəm. O, Aruz Qoca haqqında yazır: “90 dəridən kürk olsa, topuğunu örtməyən, 9 dəridən şəbküləh olsa, tili-gün örtməyən” [1] bir obraz. Orxan Şaiq əfəndidəki rəqəm eposdakı rəqəmdən fərqlidir, hətta dərilər də eyniləşib. Amma Orxan Şaiq əfəndinin tədqiqatındakı harmoniya eposdakı harmoniyanın davamı kimi meydana çıxıb: eposda 60-60, 60-6; Orxan Şaiqdə 90-9. Orxan Şaiq eposdakı harmoniyanın təsiri altındadır. Yaddaş onu aldadıb, ancaq eposdakı harmoniya, nizam qorunub saxlanıb.

Bəs eposda daha çox hansı rəqəm işlənir? Tərəddüd etmədən demək olar ki, bu, 3 rəqəmidir. Bu rəqəmin nəyə istiqamətləndiyini yada salmadan xalq təfəkküründə onun həmişəyaşar olduğu məlumdur: atalar üçə qədər deyib. Bu mənada eposda Qazan xanın xarici düşmənlərə qarşı mübarizəsi 3 boyda ifadə olunub, yaxud Qazan xan 3 ildən bir evini tərək edib var-dövlətini xalqa paylayır. Bir az dərin qat da var. Eposun mətnində Dədə Qorqud 3 igidə ad verir: Buğac, Beyrək, Basat.

Mətnə 3 rəqəminin nəyə doğru istiqamətləndiyini müəyyənləşdirmək üçün isə konkret məqamlara diqqət edək:

- Qazan xan deyir ki, Uruz 300 igidlə mənim evimin üstündə dursun [2, s. 42].
- Qaraca Çobanın sapandı 3 yaşar dana dərisindən, sapandının qolları 3 keçi tükündən hazırlanıb. Onun atdığı daş haraya düşsə, 3 il orada ot bitməz. Qaraca Çoban 300 düşmən öldürür [2, s. 43, 48].
- Uruz dustaqlıqdan xilas olanda oğuzdan 300 igid şəhid olur [2, s. 78].
- Bəkil 300 igidi yanına buraxır [2, s. 104].
- Əyrək səfərə çıxanda 300 igid onun yanında cəm olur [2, s. 110].
- Təkur Əyrəyi Səyrəyin üzərinə qaldıranda 300 igidi ona yoldaşlığa verir [2, s. 113].

Eposdakı rəqəmlər içərisində işlənmə tezliyinə görə 3 rəqəmindən sonra ikinci yerdə 6 rəqəmi dayanır.

- Şöklü Məlik deyir ki, 600 igid varıb qoyunları gətirsin [2, s. 43].
 - Qaraca Çobanın üzərinə 600 kafər gedir [2, s. 43].
- Qazanın üzərinə hücum olanda 6 bölük toz görünür [2, s. 69].
- Təkur Oğuz türklərinin üzərinə 600 kafər göndərdi. Arşın oğlu Dirək 60 arşın qaməti olan bir adamdır, 60 batman gürz salardır [2, s. 90].
- Kafər 6 pərli gürzü götürüb hücum edir [2, s. 108].

- Səyrəyin üzərinə 60 dəmir donlu kafər gəlir [2, s. 113].

İndi nəticə çıxarmaq olar ki, 3 rəqəmi oğuz, 6 rəqəmi isə kafərlərə məxsus rəqəmdir.

Bunlar məsələnin bir tərəfidir və eposdakı ümumi mətnin harmoniyasıdır. Yəni yalnız elə bunun özü eposun möhtəşəmliyinin sübutudur. Başqa bir nəticə isə ondan ibarətdir ki, eposdakı 3 və 6 rəqəmlərinin açar rolu da var. Bu açar eposun möhtəşəmliyini, həmçinin təkrarolunmazlığını bir daha sübut edir.

Bir az geriyyə qayıdaq. 6 və 60-ı yenidən xatırlayaq. Bu rəqəmlər Arşun oğlu Dirək Təkura aiddir və indi artıq bizə son dərəcə təbii görünür. Çünki bu rəqəmin ünvanı kafirlərdir – düşmən cəbhəsidir. Bəs onda Aruz Qoca? Mətnə o da 6 və 60-la səciyyələndirilir. Deməli, mətn lap əvvəldən Aruz Qocanın Oğuz düşmən olacağını işarələmişdir. Bu bir!

İkincisi, Oğuz elinin xanımlarını xatırlayaq. Onlardan Qazan xanın xanımı Burla xatun, Dirsə xanın xanımı və Bəkilin xanımı xan qızlarıdır və İç Oğuzdandır.

Dəli Domrulun xanımı haqqında aydınca deyilir ki, “yad” qızıdır və deməli, kafər düşərgəsinə aiddir.

Qanturalının xanımı Selcan xatun açıq-aydın görünür ki, Trabzon Təkurunun qızıdır.

Beyrəyin xanımı Banuçiçək Dış Oğuzdandır.

Qaldı Səyrəyin xanımı. Bu xanımın kimliyini müəyyən etmək çox vacibdir. Təəssüf ki, mətnə o barədə birbaşa deyilmiş heç bir işarə yoxdur. Amma onu müəyyənləşdirmək üçün eposun 3 və 6 açarı var.

İndi əsrlikdə qalan xanımını xilas etməyə yollanan Səyrəklə xanımı arasındakı dialoqu xatırlayaq. Səyrəyin xanımına söylədiklərinə nəzər salaq:

“Qız, sən mana bir yıl baqğıl!

Bir yildə gəlməzsəm, iki yıl baqğıl!

İki yildə gəlməzsəm, üç yıl baqğıl!

Gəlməzsəm, ol vəqt mənim öldügimi biləsən.

Ayğır atum boğazlayub, aşum vergil!

Gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə, ana varğıl!” [2, s. 112].

Üç rəqəmi oğuzlara aid olduğuna görə Oğuz igidi Səyrək də məhz sayıbsayıb üçdə dayanır: “İki yildə gəlməzsəm, üç yıl baqğıl! Gəlməzsəm, ol vəqt mənim öldügimi biləsən”.

İndi isə Səyrəyin xanımının sözlərinə, daha doğrusu, onun Səyrəyə cavabına diqqət verək:

“Yigidim, mən sana bir yıl baqam.

Bir yıl də gəlməzsən, iki yıl baqam.

İki yıl də gəlməzsən, üç-dört yıl baqam.

Dört yıl də gəlməzsən, beş yıl, altı yıl baqam.

Altı yol ayırdına çadır dikəm.

Gələndən-gedəndən xəbər soram.

Xeyir xəbər gətürənə at, ton verəm,
Qaftanlar geydürəm.
Şər xəbər gətürənin başın kəsəm.
Ərkəg sinəgi üzərimə qondırmıyam.

Murad ver, murad al, andan get, yigidim!” [2, s. 112].

Maraqlıdır ki, Səyrək 3-də dayanmasına baxmayaraq, Səyrəyin xanımı 6 rəqəminə qədər davam edir və 6-da dayanır: “Dört yildə gəlməzsən, beş yil, altı yil baqam. Altı yol ayırdına çadır dikəm”. Beləliklə, Səyrəyin xanımının düşüncə sistemində altı rəqəmi əsas yer tutur. İndi qəti şəkildə demək olar ki, Səyrəyin xanımı da məhz kafər düşərgəsindədir.

Səyrəyin xanımı kafər düşərgəsi ilə İç Oğuz arasındakı barışıqı simvolizə edir və barışıqın qarantıdır.

Başqa bir məsələyə də diqqət yönəltmək istəyirik. Eposun “Bəkil oğlu İmran” boyunda Bəkil haqqında deyilir: “366 alp ova çıxıb keyik üzərinə yürüş etsə, Bəkil yay qurub ox atmışdı” [2, s. 104]. Bəs bu 366 rəqəmi nəyə işarədir?

Birincisi, Bəkil Oğuz eli ilə düşmən arasındakı sərhəddə keşik çəkir və əslində 3 rəqəmi ilə 6 rəqəminin arasındadır. İkincisi, Bəkil ilə Bayındır xan arasında elə bir münaqişə yaranmışdır ki, həyata keçməsə belə Bəkildə Bayındır xanın yanında qalmaq, yoxsa ona düşmən kəsilmək düşüncəsi yaranmışdı. Bu, rəqəm simvolikasında 366 ilə, yəni 3 və 6 ilə ifadə edilmişdir.

Nəticə kimi onu qeyd etmək olar ki, “Dədə Qorqud” eposunun mətnində müşahidə edilən və qətiyyən təsadüfi xarakter daşımayan rəqəmlər müəyyən bir fikri işarələmiş olur. Eyni zamanda təkcə bu rəqəmlər sübut edir ki, “Dədə Qorqud” vahid bir mətnidir və onun kifayət qədər semantik qatları vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Gökyay Orhan Şaiq. Dədəm Qorqud kitabı. İstanbul, 2000.
2. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edənlər F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988.

Камран Алиев

СИМВОЛИКА ЦИФР В ЭПОСЕ «ДЕДЕ ГОРГУД»

Некоторые цифры в фольклоре имеют астральную особенность. Но в эпосе «Деде Горгуд» есть такие цифры, в содержании которых хранится важная информация. Цифры три и шесть в эпосе являются именно такими. Цифра три символизирует Огуза, а цифра шесть символизирует «кафир» (иноверца).

Ключевые слова: *Деде Горгуд, символика, три, шесть, цифра.*

Kamran Aliev

SYMBOLIZATION OF NUMERALS IN “DADA GORGUD” EPOS

In folklore some numbers have astral characters. But in the epos “Dede Gorgud” there are such numbers that they carry the great importance with their context. The numbers 3 and 6 in the epos are just so. The number 3 symbolizes Oghuz, the number 6 symbolizes the giaour.

Key words: *Dada Gorgud, symbolization, three, six, number.*

ƏFZƏLƏDDİN ƏSGƏR
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

“OĞUZNAMƏ”DƏ OĞUZ TARİXİNİN İNANC BAXIMINDAN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ

Oğuznamədə oğuz tarixi inanc kontekstində iki dövrə bölünür. 1-ci dövr Oğuzla başlayıb Kayı İnal xana (Dədə Qorqud oğuznamələrinə görə, Bayandır xana) qədər davam edən “Bir Tanrı”ya inamla xarakterizə olunur. 2-ci dövr Kayı İnal xanla (və ya Bayandır xanla) başlayan islam dövrüdür. Bununla yanaşı, Oğuz elinin “Bir Tanrı”ya inanc dövrü də islam düşüncəsinin məhsuludur. Oğuznamə “peyğəmbərlər tarixi”ndən yararlanaraq, İbrahim peyğəmbərin yerinə Oğuzu qoyur və bu şəkildə Oğuzu Məhəmməd peyğəmbərin sələfinə çevirir və beləliklə, “peyğəmbərlər tarixi”nin etnik variantını yaradır. Şəcərələrdə Oğuzun soy köüyünün “peyğəmbərlər tarixi”nə uyğun şəkildə verilməsi məsələyə Oğuznamənin münasibətini ifadə etmir. Sadəcə olaraq bu şəcərələri tərtib edən şəxslər İslam auditoriyasından ehtiyat edərək Oğuzun və ya Oğuz övladlarının şəcərəsini “peyğəmbərlər tarixi”nə uyğunlaşdırırdılar.

Açar sözlər: “Tək Tanrı” inancı, islam, oğuz, Rəşidəddin, Əbülqazi.

Qədim və müasir olmasından asılı olmayaraq tarix şüuru bütün xalqlara məxsus universal hadisədir. Ancaq mənsub olduğu mədəniyyət tipindən asılı olaraq bu şüur müxtəlif xalqlarda müxtəlif şəkildə ifadə olunur. Bu baxımdan Oğuznamə xüsusi maraq doğurur. Oğuz haqqında dastanın Oğuznamə versiyası və Oğuz elinin tarixindən bəhs edən oğuznamələr silsiləsi məlum xalqın etnik kimlik və etnik tarix şüurunun ifadəsi olaraq ortaya çıxıb. Ona görə də ona nə xəyal məhsulu dastan, nə də empirik tarix nümunəsi kimi baxmaq olmaz. Bu şifahi bədii yaradıcılıq məhsulları elə bir mühitdə ortaya çıxıb ki, burada etnik tarix yalnız Oğuznamə şəklində ifadə olunurdu və tarix düşüncəsi epik düşüncədən ayrılmamışdı. Bu səbəbdən də Oğuz haqqında dastan və Oğuz elinin tarixi haqqında oğuznamələr silsiləsində etnik tarix epik düşüncənin qanunlarına uyğun şəkildə əks olunur.

Oğuznamələrdə etnik tarix iki müstəvidə dövrləşdirilir: 1) etnosun etnik tarixinin və 2) inanc tarixinin dövrləri. Hazırkı məruzədə inanc tarixinin dövrləşdirilməsindən bəhs olunur. Onu da deyək ki, oğuz tarixi haqqında dastanlar silsiləsi günümüzdə gəlib çatmamışdır. Onların məzmunu Elxani dövlətinin vəziri F.Rəşidəddinin (XIII-XIV) “Cami ət-təvarix” və Xivə xanı Əbülqazi Bahadır xanın (XVII) “Şəcərəyi-tərakimə” əsərində verilir. Bu üzdən biz sözügedən məsələni bu əsərlər əsasında öyrənməyə məcburuq.

Oğuznamədə epik qəhrəmanın dünyaya gəlişi onun “Bir Tanrı” inancını bəyan etməsi ilə müşayiət olunur. Bu inanc əsasında epik qəhrəman atasının dövlətini, yəni “Qara xan elini” iki yerə bölür. “Bir Tanrı”ya inananlar Oğuzun, inanmayanlar Qara xanın ətrafına toplanır. Baş verən döyüşdə Oğuzun atası Qara xan, əmiləri Kür xan və Küz xan ölür. Ardınca o, əmilərinin tərəfində olanlarla 75 il müharibə edib, onları Türküstandan çıxarır və “Karakuruma” qədər

təqib edir. Tuğla çayı sahillərinə qədər uzanan çöl və vadilərdə məskunlaşmağa məcbur olan bu tayfalara Oğuz, *moval* adı verir. *Moğol* etnoniminin Oğuznamə variantı olan bu sözü dastan “qəmli, məzlum, bədbəxt” şəklində mənalandırır. Oğuz “Bir Tanrı”ya inanan tərəfdarlarını isə *uyğur* adlandırır. Ancaq Oğuznamə inanc əsasında yaranan yeni xalqa, öncə Rəşidəddinin və ardınca bir çox araşdırıcıların söylədiyi kimi, *uyğur* adı vermir. Oğuz, uyğurları etnik birliyin içərisinə salıb doxsan yurddan toplanmış *on tokuz oğuzdan* ibarət ordu yaradır [6, s. 32]. Yəni yaranan yeni etnosiyasi birliyə *oğuz* adı verir və onların gücü ilə dünyanı itaətə gətirir.

Oğuz haqqında dastanın Rəşidəddin tərəfindən təsviri verilən ən qədim variantında, Qaraxan tərəfdarları ilə Oğuz tərəfdarları arasında konflikt islam müstəvisində deyil, “Bir Tanrı” inancı müstəvisində baş verir. Cığatay mədəniyyəti çevrəsinə aid mətnlərdə isə konfliktin islam müstəvisində baş verməsi iddia olunur. X.Koroğlu Rəşidəddin mətnini nəzərdə tutaraq Oğuzun islama deyil, “Bir Tanrı”ya inandığını söyləyir və məsələnin üzərindən sükutla keçir [10, s. 64]. Müəllifin bu davranışı “Bir Tanrı” inancının islamla bağlılığına şübhə oyadır. Belə təsəvvür yaranır ki, “Bir Tanrı” inancı başqa bir dini düşüncə ilə bağlıdır. Türklərin islam dininə qədər də “Bir Tanrı”ya inandıqlarını və ya İsa dininin islamdan öncə türklər arasında yayıldığını nəzərə alsaq [15; 7, s. 140-161]. X.Koroğlunun səpdiyi şübhə toxumunun bizi haralara apara biləcəyini təsəvvür etmək olar. Ona görə də məsələnin nə yerdə olduğunu aydınlaşdırmaq məcburiyyətindəyik.

Öncə, “Bir Tanrı” inancının İsa dini ilə əlaqəsindən danışmaq istərdik. Bu dinin əsasında dayanan Tanrı Oğlu inancının tarixi türklər arasında çox qədimdir. Onunla bağlı inanışlar son dövrə qədər yaşamaqda idi [13, s. 2-31]. Hökmdarın *Ulu Tanrı Oğlu* titulu ilə taxta çıxması da türk tarixinə xas bir hadisədir [1, s. 68; 12, s. 16]. Bu məsələdən ətraflı bəhs etmək qarşıya qoyduğumuz məqsədə uyğun deyil. Sözümlərin canı odur ki, İsa dininin Tanrı Oğlu inancı türklərə doğma idi. Səbəbsiz deyil ki, türklər İsa dinini, Tanrı Oğlu ilə bağlı inancları müstəvisində anlayırdılar. Xaçpərəstlərin Tanrı Oğlu haqqında mübarək mətnin qəhrəmanlarından biri olan Erkenin adı ilə *Ergeun/Arxaun* adlanması deyilən gerçəkliyi ifadə edir [13, s. 1-2]. Oğuznamə də bu düşüncəyə uyğun şəkildə İsa dininə inananları “Tanrı Oğlu” anlamında *Baq Pur (Baqa-Putra)* sözünün [11, s. 428] Oğuznamə variantı ilə *təkfur/təkur* adlandırsa da, onları Oğuzun və Oğuz elinin düşmənləri sırasına qoyur. Burada “təkur dininin” içərisində büt-pərəsətlik ünsürləri olsa da, əsas etibarilə, keşişli, kilsəli xaçpərəstlər təsvir olunur. Oğuz təkfur ellərini diz çökdürür, oğuz ərənləri onların kilsəsini yıxıb, yerində məscid tikir. Demək istəyirik ki, “Bir Tanrı”ya inanan Oğuzla, müsəlman oğuzların təkfura münasibəti fərqli deyil. Bu halda Oğuznamədə sözügedən “Bir Tanrı” inancının İsa dini ilə əlaqəsinə yer qalmır. Onun islamdan öncəki “Bir Tanrı” inancı ilə bağlılığı haqqında M.H.Təhmasibin söylədiyi fikir də özünü doğrultmur [16, s. 9]. Məsələyə nəzər salaq.

Türklərin kitablı dinlərdən öncə “Bir Tanrı”ya tapınması bəllidir [15]. Onun oğuzlarda varlığına İbn Fədlan (X) şahidlik edir: “İçərilərdən biri zülmə məruz qalarsa və ya xoşagəlməz bir şey görəndə başını göyə qaldırıb “Bir Tanrı” deyər”. Bu, türklərdə “Bir Allah” deməkdir [8, s. 31]. Ancaq tarixi həqiqətin əksinə olaraq, Oğuznamə “Bir Tanrı” inancını Oğuzun adı ilə bağlayır və Qara xan elinin ondan xəbərsiz olduğunu söyləyir. Dastanda Oğuzun üz çevirdiyi arvadlarının dilindən deyilir: “Oğuz bizə bir xaliqə inanmağı və ona itaət etməyi təklif etdi. Ancaq biz ona dedik ki, biz belə bir xaliqi tanımırıq. O, qəzəblənib bizdən aralandı” [6, s. 27]. Qaraxan eli məhz bu inanc əsasında parçalanır, iman gətirənlər birləşərək Oğuz elini, gətirməyənlər “Moval” elini yaradır. Oğuznamənin tarixi həqiqətin əksinə olaraq oğuzlarda “Bir Tanrı” inancının varlığını inkar etməsi sözügedən “Bir Tanrı” inancının islam düşüncəsindən doğması ilə bağlıdır. Oğuzun Adəmi tanınması, Məkkə, Mədinə, Dəməşq kimi islamın mübarək şəhərlərinə tapınması məsələnin üzə çıxan tərəfidir [6, s. 52-54]. Onun alt qatı ondan ibarətdir ki, Oğuznamə islam təfəkkürünün Allahın Rəsulu ilə başlayan islam dövrünü, islamaqədərki “Bir Tanrı” inancından ayırmasından yararlanaraq İbrahim peyğəmbərin yerinə Oğuzu qoyur və onu Məhəmməd peyğəmbərin mənəvi sələfinə çevirərək peyğəmbərlik ünvanı verir. Oğuznaməyə görə, Oğuz Allahın Rəsulunun haqq dinini bəyan etməsindən çox-çox əvvəlki dövrlərdə yaşamış və “Bir Tanrı” inancını bəyan edərək Oğuz elini bu inanc əsasında yaratmışdır. Oğuz elinin islam dinini qəbul etməsi Oğuz tarixinin sonrakı dövrlərində, Rəşidəddinə görə, Kayı İnal xanın, Dədə Qorqudun zamanında baş vermişdir. Allahın Rəsulu haqq dinini bəyan edən kimi onun yanına Oğuz elindən nümayəndələr göndərilir. Onlar geriye dönüb islam peyğəmbərinin Oğuz elində səhabəsi olurlar, yəni islamı qəbul edirlər [6, s.70]. Dədə Qorqud oğuznamələrində Dədə Qorqudun “Rəsulu Əleyhissəlam zamanına yaxın” bir zamanda yaşamaması haqqında qeyd və ya Bükdüz Əmənin “*varuban peyğəmbərin yüzini görən, gəlübəni Oğuzda səhabəsi olan*” şəklində təriflənməsi deyilən məsələ ilə bağlıdır. Ona görə də “Oğuz zamanının ... islamın birinci əsri” olması haqqında V.V.Bartolda məxsus fikir bütövlükdə “oğuz zamanını” deyil, onun bir hissəsi olan Bayandur xan “zəmanını”, yəni oğuz tarixinin Dədə Qorqud oğuznamələrində vəsf olunan islam dövrünü ifadə edir [2, s. 480].

Oğuz tarixinin inanc müstəvisində dövrləndirilməsi orta əsr müəlliflərinin nəzərindən qaçmamışdır. Onlar Oğuznaməyə söykənərək məsələni xüsusi şəkildə vurğulamışlar. “Bəhrül-əhsab” adlı bir əsərdə verilən məlumata söykənən Bayburtlu Osman III Murad dövründə (1574-1595) yazdığı əsərində oğuz tarixinin birinci dövrünü “din-məzhəb bilməzlər idi, amma haqqa iqrarları var idi” şəklində səciyyələndirir. İslam dövrünü isə Bayandur xanın Xorasandan Aniyə, Karsa gələrək Gürcüstan kafirləri ilə qırx il savaşıb Doqquz Tümen Gürcüstan bəylərindən xərac alandan və Dəmirkapunu alıb Küştase məliyin başını kəsəndən sonra, yəni Bayandur xanın taxta oturduğu vaxtlarda baş verdiyini söyləyir: Bayandur xan Allahın Rəsulunu yuxuda görüb iman gətirir; İç Oğuz başı Qazan

xanla, Taş Oğuz başı Dünder bəyi Kəbəyə göndərir; Qazan xan və Dünder bəy peyğəmbərin iman təklifini qəbul edir; Allahın Rəsulu Salmani-Farsini onlara qoşub Dərbəndə göndərir; Səlmən islamı onlara öyrədib Dədə Qorqudu şeyx qoyur [3, s. 40-41].

Bayburtlu Osmanın verdiyi məlumat, şübhəsiz ki, Oğuznamədən qaynaqlanır. Əbülqazi bu məsələyə özünəməxsus şəkildə yanaşaraq bir ziyalı kimi onu tarixiləşdirməyə cəhd edir və nəsil və vəsilə hesabı ilə Oğuz xanın Məhəmməd peyğəmbərdən dörd min il əvvəl yaşadığını söyləyir [8, s. 71]. Ağqoyunlu tarixçisi də Oğuz tarixinin inanc müstəvisində dövrləşdirilməsinə diqqət yetirir: “İslama qədər bayandurlar o zamankı peyğəmbərlərin buyruqlarına boyun əymişlər və islam meydana çıxan kimi onlar onu qəbul etmişlər” [4, s. 55]. Bununla yanaşı, müəllif “islama qədər bayandurlar o zamankı peyğəmbərlərə boyun əymişlər” deyərək Oğuz tarixinin birinci dövrünü yanlış səciyyələndirir. Məsələ bundadır ki, Oğuznamə Məhəmməd peyğəmbərə qədər Oğuzdan başqa, heç bir peyğəmbər tanımır. Ənənəvi təfəkkür bu məsələdə islam auditoriyasından qorxmayacaq dərəcədə cəsarətli idi. Ancaq Oğuz elinin tarixini, yəni Oğuznaməni yazıya alıb islam auditoriyasına təqdim edən orta əsr müəllifləri bu auditoriyadan xoflanaraq müxtəlif çarələr düşünməyə başladılar. Günümüzdə gəlib çatmış ən qədim Rəşidəddin mətnində Oğuz soyunu peyğəmbərlər tarixi haqqında islam (ümumiyyətlə, sami) ənənəsi ilə birləşdirmə cəhdi uğursuz alınıb. Oğuzun əcdadı Bulca xanı Nuh peyğəmbərə bağlamaq istəyən söyləyicinin düşdüyü vəziyyəti Rəşidəddin təsvir edərək yazır: “Türklər Yafəsi Bulca adlandırır və adlandırmağa da davam edirlər və dürüst bilmirlər ki, bu Bulca Nuhun oğludur və ya nəvəsidir. Ancaq onların hamısı o (Bulca), onun (Nuhun) soyundandır və ona (Nuha) yaxın zamanda yaşayıb fikrinə şərikdirlər” [5, s.80]. Bütün bu ciddi-cəhdlərin əsl səbəbi Oğuz soyunu “peyğəmbərlər tarixinə” bağlamadan ortalığa çıxarmaq qorxusudur. Nəzərə alsaq ki, orta əsrlərin müsəlman təfəkkürü “peyğəmbərlər tarixi” ilə bağlılığı olmayan hər hansı bir soyun varlığını təsəvvür belə etmirdi, onda söyləyicilərin düşdüyü vəziyyəti anlamaq olar. Bir sözlə, Oğuznamə təfəkkürü onları əməlli-başlı çaşdırmışdı. Həsən Bayat, Əbubəkir Tehrani, Əbülqazi və s. mətnində Oğuz soyunun «peyğəmbərlər tarixi» ilə uzlaşdırılmasının şifahi ənənə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Belə uzlaşdırmalar şəcərələri yazan müəlliflərə aiddir. Unutmaq olmaz ki, Oğuz soyunun peyğəmbərlər tarixinə bağlanması “Bir Tanrı” inancının “Qaraxan eli” (türklər) içərisində Oğuzdan öncə də olması düşüncəsi yaradır. Ancaq Oğuznamə, deyiləyi kimi, tarixi həqiqətin əksinə olaraq, bu inancı Oğuzun adı ilə bağlayır və belə bir inancın Oğuzdan öncə də türklər arasında varlığını qətiyyətlə inkar edir. Ona görə də Oğuz soyunu peyğəmbərlər tarixinə bağlamaq istəyən müəlliflər və ya söyləyicilər Oğuznamənin mahiyyətini anlamayıblar və ya anlamaq istəməyiblər. Bununla yanaşı, Cığatay mədəniyyəti çevrəsində yazılmış əsərlərdə Oğuzun “Türküstan Məhəmmədi” kimi təqdim edilərək islam dinini qəbul etməsi və Oğuz elini bu inanc əsasında yaratması da Oğuz tarixinin Oğuznamə

yozumunu ifadə etmir. Oğuznamə məsələyə münasibətdə islam düşüncəsini ciddi şəkildə gözləyərək Oğuzu Məhəmməd peyğəmbərin sələfi kimi təqdim edir və ona görə də peyğəmbərdən öncə islamdan söz sala bilməzdi. Belə məlum olur ki, Cığatay mədəniyyəti çevrəsində yazılmış mətnlərdən fərqli olaraq, Rəşidəddin mətni birbaşa Oğuznamənin məsələyə münasibətini ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Агаджанов С.Т. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. М.: Наука, 1991.
2. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ // Сочинения, Т.В. М.: Наука, 1968.
3. Ergin M. Giriş // Dede Korkut Kitabı. C. I., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
4. Фазлаллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарих-и алам-ара-йи Амینی / Перевод с английского на русский Т.А. Минорской. Баку: Элм, 1987.
5. Фазлаллах Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I, кн. 1 / Перевод с персидского Л.А.Хетагурова. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1952.
6. Фазлаллах Рашид-ад-Дин. Огуз-Наме / Перевод с персидского, предисловие, комментарии, примечания и указатели Р.М.Шукюровой. Баку: Наука, 1987.
7. Günay Ü., Güngör N. Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi. İstanbul: Ocak Yayınları, 1997.
8. İbn Fedlan Seyahetnamesi // Seyahetnameler. № 1, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.
9. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1958.
10. Короглы Х. Огузский героический эпос. М: Наука, 1976.
11. Köprülü F. Kai Kabilesi Hakkında Yeni Notlar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, VIII c., № 31, 1944.
12. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Клышников, Комаров и Ко, 1993.
13. Потанин Т.Н. Ерке. Культ сына неба в Северной Азии. Материалы к тюрко-монгольской мифологии. Томск, 1916.
14. Sümer F. Oğuzlara Ait Destani Mahiyetde Eserler // Dil ve Tarih-Coğrafiya Fakültesi Dergisi. C. XVII, sayı 3,4, Ankara, 1960.
15. Tanyu H. İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnanç. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.
16. Тəһмасиб М. Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VI kitab, Bakı: Elm, 1981.

Афзаладдин Аскер

ПЕРИОДИЗАЦИЯ ОГУЗСКОЙ ИСТОРИИ В «ОГУЗНАМЭ» В АСПЕКТЕ ВЕРОВАНИЙ

В «Огузнамэ» огузская история в аспекте верований разделяется на два периода: Первый период начался с Огуза и продолжался до периода правления Кяйы Инал хана (согласно огузнамэ Деде Коркута, до Баяндыр хана). Второй период, который начался с периода правления Кяйы Инал хана (или Баяндыр хана), является мусульманским периодом. Наряду с этим, период веры в «Единого Бога» также является продуктом мусульманского сознания. «Огузнамэ», используя «Историю пророков» заменяет пророка Авраама Огузом и, таким образом, превращает Огуза в предшественника пророка Мухаммеда и создает этнический вариант «Истории пророков». То, что родословная Огуза в родословных представляется в соответствии с «Историей пророков», еще не выражает отношение «Огузнамэ» к этому вопросу.

Просто лица, составляющие эти родословные, остерегаясь мусульманской аудитории, родословную историю Огуза и его сыновей адаптировали под «Историю пророков».

Ключевые слова: *вера в «единого бога», ислам, огуз, Рашидаддин Абульгази.*

Afzaladdin Askar

THE PERIODIZATION OF OGHUZ HISTORY IN “OGHUZNAME” IN THE ASPECT OF BELIEF

In the context of faith in Oghuzname the history of oghuz divided into two periods. The first period begins with Oghuz continuous till Kayi Inal khan (According to the Dada Gorgud oghuznames, till Bayandir khan) confidently characterized “To one God”. The second period is Islam period which begins with Kayi Inal khan (or Bayandir khan). In addition to this, the belief period Oghuz land “To one God” is the product of Islam thought. Using “The history of prophets” Oghuzmane nominated Oghuz instead of Ibrahim and in this way it turns Oghuz the predecessor of prophet Muhammad and so it creates the ethnic version of “The history of prophets”. The presenting of the pedigree of Oghuz in accordance with to “The history of prophets” in genealogies doesn’t expresses the attitude of Oghuzname to the issue. Simply, the persons who compiled these genealogies reserving from Islam auditory adapted the genealogy of Oghuz or Oghuz children to “The history of prophets”.

Key words: *the belief of “the only god”, Islam, oghuz, Rashidaddin Abulqazi.*

ƏZİZXAN TANRIVERDİ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SADAQDA OXUM KİŞİN DƏLƏR

“Kitab”ın O.Ş.Gökyay, H.Araslı, M.Ergin, Zeynalov-Əlizadə və b. nəşrlərində belə bir transkripsiya verilib: “dələn” (Drezden nüsxəsi-248). Drezden nüsxəsindəki yazılış şəkli, eyni zamanda mətnin ümumi semantik yükü həmin yazılış formasının “dələn” deyil, məhz “dilən” şəklində trans-kripsiya etməyə imkan verir. Məqalədə “dələr”lə bağlı qorqudşünasların fikirləri saf-çürük edildikdən sonra “dilər” şəklində transkripsiyanın düzgünlüyü müxtəlif bucaqlardan arqumentləşdirilir.

Açar sözlər: sadaq (ox qab), ox, yay, dələn, dilər, igidlik, semantika.

Bu misradakı “dələr” sözünün transkripsiyası və semantikasını (dəlmək feli) qorqudşünaslıqda birmənalı olaraq qəbul edilir. Yəni “Kitab”ın H.Araslı, O.Ş.Gökyay, M.Ergin, Zeynalov-Əlizadə və başqa nəşrlərində məhz “dələr” şəklindədir. V.V.Bartoldun tərcüməsində də “dələr” sözünün semantikasına uyğun verilib: “разбивать” (sındırmaq, qırmaq) [1]. Müxtəlif mənbələrə istinad edən A.N.Kononov həmin misradakı “dələr” sözünün “разбивать” уох, “дыривить” (dəlmək) kimi tərcüməsini düzgün hesab edir [2]. Bütün bunlar təbii qarşılanır: çünki “Kitab”ın Drezden nüsxəsindəki yazılış şəkli (D-248: دلر) daha çox “dələr” kimi oxunur; ikincisi, sonrakı misrada (Yanımda yigitlərim savaş dilər) işlənmiş “dilər” sözündə “ د ” hərfindən sonra “ ڤ ” hərfinin yazılmasıdır: “ديلر” (D-248). Bu, qorqudşünasları çaşıdıran ən əsas detaldır. Belə ki, “dilər” sözü “Kitab”ın Drezden nüsxəsində həm “دلر”, həm də “ديلر” şəklində yazılıb (aşağıdakı nümunələrə bax); digər tərəfdən, bəlkə də, qorqudşünaslar həmin parçadakı “Qara polad uz qılıcum qının toğrar” cümləsinin ümumi semantik yükünə görə həmin yazılış şəklini assosiativ olaraq “dələr” kimi transkripsiya ediblər. Maraqlıdır ki, bu oxunuş forması son dövrlərdə “Kitab”a dair çap olunmuş lüğətlərdə eynilə saxlanılmış, bir sıra monoqrafiyalarda isə işləndiyi misra (Sadaqda oxum kişinin dələr) daxilində təhlilə cəlb edilmişdir. Məsələn: həmin misra Zeynalov-Əlizadə nəşrində (Bakı, 1988) belə sadələşdirilib: “Oxlarım öz qabının kişini dəlir” [s. 206]; “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”ndə [Bakı, 1999] “dəlmək” sözü “deşmək” mənasında verilib: “Sadaqda oxum kişinin dələr” [s. 73]; burada bir ziddiyyətli məqamdan yan keçmək olmur: F.Parənci və Ə.Sadıqov “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”ni tərtib edən müəlliflərdəndir; hər ikisi lüğəti tərtib edərkən “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrinə istinad edib; bunlardan birincisi (F.Parənci) “dəlmək” sözünün “Sadaqda oxum kişinin dələr” [Bakı, 1988, s. 108] misrasında işləndiyini göstərir [Bakı, 1999, s. 73], ikincisi isə (Ə.Sadıqov) mənbə kimi “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrini göstərsə də [s. 108], heç bir şərh vermədən həmin misradakı dörd sözdən üçünü tam başqa formada

təqdim edir (sadaqda-sadaqla, kiş-keş, dələrdilər): “Sadaqla oxum keşin dilər” [Bakı, 1999, s. 148]. Bu cür ziddiyyətli təqdimata iki bucaqdan münasibət bildirmək lazım gəlir: Ə.Sadiqov mənbə kimi “Kitab”ın 1988-ci il Bakı nəşrini göstərdiyi üçün texniki qüsur hesab oluna bilər; Zeynalov-Əlizadə nəşrindəki oxunuş forması mətnin semantikasını ilə səsleşmədiyi üçün Ə.Sadiqov məqsədli şəkildə həmin sözlərin oxunuş formasını dəyişdirib. Bəri başdan qeyd edək ki, müəllif bilərəkdən “dələr” əvəzinə “dilər” oxunuş formasını məqbul hesab edib-sə, haqlıdır; qorqudşünas A.Hacıyev yazır: “...abidənin dilindən gətirilən nümunələrdən (“Sadaqla oxum kişin dələr” misrası nəzərdə tutulur – Ə.T.) görüldüyü kimi, “oxqabı” mənasında həm də “kiş” sözü işlədilmişdir. Lakin “kiş” sözü tarixən həm nə “samur” anlamını bildirmişdir. Görünür, oxqabı, yəni sadaq məhz samur dərisindən tikildiyinə görə, eyni zamanda “kiş” sözü ilə də ifadə olunmuşdur. “Sadaqla oxum kişim dəlir” (kişim – kişin – Ə.T.) cümləsində “kiş” sözünün məhz “dəri” mənasını verməsi bu mülahizəni təsdiqləyir. “Ovçuluqla məşğul olan oğuzların dəri materiallarına geniş yer vermələri təbiiidir. Bu onların geyimində və məişətində istifadə etdikləri ləvazimatın hazırlanmasında qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Yazılışına görə “yelək//yelük //yelik” variantlarında oxuna bilən bu arxaizm ilkin mərhələdə “dağ keçisi, ceyran, cüyür balası” mənasını bildirmiş və söz önündə “y” səsdüşümü hadisəsinə uyğun olaraq “elik” formasını almışdır. Sadağın samur və yaxud cüyür dərisindən tikilməsi onun sinonim variantlarının yaranmasında mühüm rol oynamışdır” [1]. Mövcud transkripsiya, sadələşdirmə və bir sıra sanballı lüğətlərə istinadən söylənmiş bu cür fikirlərlə müəyyən mənada razılaşımaq da olar. Amma mətnin ümumi semantik yükü, “دلر” yazılış şəklinin həm də “dilər” şəklinə transkripsiya oluna bilməsi, “kiş” sözünün oğuz-qıpçaq dillərində “oxqabı” yox, “yay kərişi” (“kiş” – “kəriş” sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış variantı hesab oluna bilər) mənasında çıxış etməsi, “oxqabı” anlamlı “kiş” sözünün məhz karluq türklərinin dili üçün səciyyəvi olması, ən əsası isə “Kitab”ın poetik strukturu problemə tam başqa bucaqlardan yanaşmağı diktə edir. İlk olaraq “Kitab”da “kiş” sözünün işlənmə məqamları və semantikasına diqqət yetirmək lazım gəlir: “Yedi kiş ilə qurulurdu mənim yayım!” (D-207); “Yağı yurdu əlimdə qıl kişlim ayğır malı” (D-108). Hər iki cümlədə “kiş” sözünün “yay ipi” (kəriş) mənasında işləndiyini mətnin ümumi semantik yükünə əsasən müəyyən etmək olur.

S.Əlizadə “kiş ilə” formasının H.Araslı, O.Ş.Gökyay, M.Ergin və V.V.Bar-toldun “kişiyə” şəklinə başa düşdüklerini qeyd etməklə bərabər, “kiş” (kəriş) sözünün mətnə daha yapışıqlı olduğunu əsaslandırır və mətnin “müasir şəklin”də də məhz kiş (kəriş) formasında təqdim edir [Bakı, 1988, s. 193]. Bu baxımdan birinci cümlədəki “kiş” sözünü “yay düzəltmək üçün möhkəm ip” mənasında izah edən F.Əhmədov da haqlıdır [2]. İkinci cümlədəki qıl kişlim” birləşməsinin məhz at qılından düzəldilmiş kiş (kəriş) mənasında olduğunu isə əlavə faktlarla təsdiqləməyə ehtiyac yoxdur (Ş.Cəmşidov “qıl kişlim” yox, “qızıl kişlim” şəklinə transkripsiyayı düzgün hesab edir: “Yağı yürüdü əlimdə qızıl

kişlim” [1]. Mətnin semantikasına uyğun gəlməyən bu cür transkripsiyayı düzgün hesab etmək olmaz). Deməli, “Sadaqda oxum kişinin dələr” şəklində transkripsiya olunmuş cümlədə “kiş” sözü “oxqabı” yox, “yay ipi” (kiriş → kiş) mənasında götürülə bilər. Bu da həmin cümlədə “dələr” deyil, “dilər” formasında transkripsiyanın mətnlə səsleşdiyini təsdiqləyir. Burada “oxqabı” anlamlı “kiş” sözünün “Kitab”ın mətninə, ümumiyyətlə, uyğun gəlmədiyini arqumentləşdirən digər faktlara nəzər salaq: birincisi, M.Kaşğari göstərir: “kiş: sədaq, oxdan, oxqabı. Oğuzlar və oğuzların qardaşı olan qıpçaqlar bunu bilməzlər” [2]; ikincisi, M.Kaşğarının “Divan”ında oxun qabını dəlməsi yox, səs eləməsi, çaldır-çaldır etməsi ilə bağlı şərhələrə rast gəlinir: “ok kiştə çaldır-çaldır etti = ox sədaqda, oxdanda çaldır-çaldır etdi”. Yel əsəndə otların çıxardığı səsə də belə deyilir” [I c. s. 446]. Bu cür şərhlər assosiativ olaraq “ox səs edir” = “ox kişini (kirişini) diləyir” modelini yada salır; üçüncüsü, M.Kaşğarının “Divan”ına, eləcə də digər mənbələrə istinad edən S.Mütəllibov “Oxqabı” anlamlı “kiş” sözünün karluqlara aid olduğunu ehtimal edir: “...o dövrdə hərbi terminlərdən olan bu sözün (“kiş” – Ə.T.) oğuzlar tərəfindən bilinməməsi onların bu mənada başqa bir sözdən istifadə etmələri ilə bağlı olmalıdır. Çünki bir boyda bu sözün olmaması o dövrün savaş tələblərinə görə çox əhəmiyyətsiz mövqe tutmasına işarədir. Halbuki o dövrdə oğuzların türklər arasında çox mühüm mövqe tutduqları məlumdur...Onda belə çıxır ki, “oğuzların və onların qardaşları olan qıpçaqların bilmədiyini” bu söz (“kiş” – Ə.T.) karluqlara aiddir. Lakin nədənsə Mahmud Kaşğari bu sözün hansı ləhcədə işləndiyini göstərməmişdir” (1); dördüncüsü, “kiş” sözü Oğuz abidəsi “Kitab”da, həm də oğuz-qıpçaq əsilli Beyrək, Əmən, Əmran kimi obrazların dilində işlənilib. Deməli, problemə etnolinqvistika və sosiolinqvistika prizmasından yanaşma da “Kitab”dakı “kiş” sözünün “oxqabı” mənasında işlənmədiyini, əksinə, “yay ipi” anlamlı “kiriş sözünün fonetik deformasiyaya uğramış variantı olduğunu göstərir.

Buraya qədər təqdim etdiklərimiz (“دلر”) yazılış şəklinin “dilər” şəklində transkripsiya oluna bilməsinə əsas verir. Təsadüfi deyil ki, “Kitab”ın Drezden nüsxəsinin 111-ci səhifəsində ardıcıl verilmiş cümlələrdəki (“دلرسن”) yazılış şəklili məhz “dilərsən” kimi transkripsiya olunub. Məsələn: O.Ş.Gökyayın nəşrində: dilərsin [İstanbul, 2000, s. 51]; M.Erginin nəşrində: dilərsin [Ankara, 1958, s. 145]; Zeynalov-Əlizadə nəşrində: dilərsən [Bakı, 1988, s. 64]. Bu yazılış şəkillərindən ikincisi (“دلرسن”) birincisindən (“دلر”) yalnız “sən//sin” şəxs sonluğunun yazılışına görə (سن) fərqlənir ki, bu da birinci yazılış şəklinin məhz “dilər” kimi oxuna bilməsini açıq-aydın şəkildə göstərir. Eyni zamanda bu cür faktlar həmin misranın melodiya liliği və semantikasını ilə bağlı başqa detallara da işıq salmağa imkan verir. Bu mənada mübahisə obyektinə çevrilmiş misranın “Sadaqda oxum kişinin dilər” şəklində transkripsiyasını düzgün hesab edir və onun poetik imkanlarına sintaktik bütöv daxilində diqqət yetirməyi zəruri bilir:

“Hərzə-mərzə söyləmə, mərə itim kafər!

Altımda Al ayğırım nə bəğənməzsən, –

səni gördi oynar.
Əgnimdəki dəmür tonum çignüm qısar.
Qara polad uz qılıcum qının toğrar.
Qarğı talı sügüm nə bəgənməzsən,
Köksün dəlüb gögə pırlar.
Ağca tozlu qatı yayım zari-zari inlər,
Sadaqda oxum kişin dilər.
Yanımda yigitlərim savaşı dilər.
Alp ərə qorqu vermək eyb olur.
Bəru gəlmiş mərə kafər durişəlim! – dedi” (D-248).

Göründüyü kimi, “Sadaqda oxum kişin dilər” misrasındakı “dilər” sözü parçadakı alliterativ qafiyələnməni zənginləşdirən vasitələrdən biri kimi çıxış edir: in (inlər), in (kişin), di (dilər), di (dilər). Bu da, heç şübhəsiz ki, məndəki melodiylılıq, obrazlılığı qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Yuxarıdakı parçada tək-cə silahları, döyüş sursatı yox, həm də bütün varlığı ilə döyüş meydanına atılaraq düşməni didib-parçalamağa hazır olan Oğuz igidi Bəkil oğlu Əmranın obrazı son dərəcə ustalıqla yaradılıb. Burada semantik dinamika diqqət yetirək: Bəkil oğlu Əmranın əynindəki dəmir don çiyini qısır; iti qılıncı qınına doğrayır; yayı zar-zar inləyir; oxu yay kişini (kirişini) diləyir; yanındakı igidləri də döyüş diləyir... Deməli, semantik dinamika məhz “İgidlərim döyüş diləyir” cümləsi ilə tamamlanır. Bu isə o deməkdir ki, metaforalar kontekstində yaradılmış qınına doğrayan qılınc, zar-zar inləyərək ox istəyən yay, kişini (yay ipini) arzulayan, diləyən ox obrazları məhz döyüşməkdə ısrarlı olan igid obrazını qüvvətləndirməyə xidmət edir. Bu qeydlər, daha doğrusu, mətnin poetik siqlətini şərtləndirən bu cür ifadələr (bu sistemə “Kitab”da obrazlı şəkildə ifadə edilmiş “Yay çəkmədən, ox atmadan” cümləsini də əlavə etmək olar) bir daha sübut edir ki, “Ağca tozlu qatı yayım zari-zari inlər” və “Sadaqda oxum kişin dilər” cümlələrinin ayrılıqda təhlilə cəlb edilməsi qeyri-mümkündür. Ona görə ki, “yay” və “ox” tam müstəqil mənaya malik sözlər olsa da, bir silahın adını ifadə etməyə, işarələndirməyə xidmət edir: yay – ox: Yəni “ox” dedikdə assosiativ olaraq “yay”, “yay” dedikdə “ox” yada düşür. Bu cəhət həmin misralarda metaforalar şəklində canlandırılıb: “yay” “ox” üçün zar-zar inləyir, “ox” da “kiş”ini (kirişini) istəyir. Sanki biri (yay) çəkilmədiyi, o biri (ox) atılmadığı üçün darıxıb. Burada təbiətlə bağlı bir bayatıdan da yan keçmək olmur:

Dağlar duman arzular,
Çaylar çimən arzular,
Mənim bu sınıq könlüm
Səni yaman arzular.

Bu bayatının ümumi semantik yükü də “Sadaqda oxum kişin dilər” misrası ilə səsleşir: dağlar dumanı, çaylar çiməni, sevənlər bir-birini arzuladığı kimi, “ox” yay kirişini, “yay” oxunu, igid də savaşı, döyüşü diləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, s. 179, 332.
2. Nacıyev A. Dədə Qorqud kitabı: oxunuşlar, açımlar. Bakı, 2007, s. 128.
3. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk / tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər. II c., Bakı, 2006, s. 134.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, s. 119.
5. Книга моего Деда Горгуда. М.-Л., 1962, с. 82.

Азизхан Танрыверди

МОЯ СТРЕЛА В КОЛЧАНЕ ПРОНЗИТ ТЕБЯ

В изданиях «Книги» под редакцией О.Ш.Гёкяя, Х.Араслы, М.Эрджина, Зейналова-Ализадэ и других дается такая транскрипция: «dälən» (Дрезденская копия-248). Однако способ написания Дрезденской копии и одновременно общая семантическая нагрузка текста дают возможность транскрибировать это написание не в форме «dälən», а именно в виде «dilən». В статье разбираются взгляды горгудоведов, связанные с этой транскрипцией, с различных точек зрения аргументируется корректность транскрипции в форме «dilər».

Ключевые слова: *sadag (колчан), стрела, лук, dälən, dilər, храбрость, семантика.*

Azizhan Tanryverdi

MY ARROW IN THE QUIVER WILL PIERCED YOU

In editions of the “Book” edited by O.Sh.Gokyay, H.Arasly, M.Erdzhin, Zeynalov-Alizadeh and the other given by this transcription: “dälən” (Dresden copy-248). However, the method of writing Dresden copies and simultaneously shared semantic text load enable writing is not transcribed in “dälən” form, namely in the form of “dilən”. The article just looks gorgudovedov-Bireh related to this trans-cription, with different points of view, argued the correctness of transcription in the form of “dilər”.

Key words: *sadag (quiver), arrow, bow, dälən, dilər, courage, semantics.*

VAHİD ADİL ZAHİDOĞLU
AMEA Dilçilik İnstitutu,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

“ALTUNTAXT”, YOXSAX “ALTUN TAXT”?

Məqalə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müxtəlif nüsxələrinin tədqiqinə həsr olunub. Müəllif dastanının Drezden və Vatikan nüsxələrinin müqayisəli təhlil etmişdir. Müqayisəli təhlillər nəticəsində bir sıra yeni maraqlı elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Drezden, Vatikan, nüsxə, müqayisəli təhlil.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un yazıya köçürülmüş əldə olan nüsxələri Azərbaycan coğrafiyası ilə bağlıdır və daha çox Azərbaycan dilinə aid faktları özündə əks etdirir. Bu, danılmaz həqiqətdir. Lakin bununla belə “Kitabi-Dədə Qorqud” bütövlükdə qədim Oğuz dastan yaradıcılığının tərkib hissəsidir, Oğuz tayfalarının dünyagörüşünün, etnoqrafiyasının və həyat tərzinin bədii-tarixi ifadəsidir. Bir zamanlar vahid xalq kimi fəthat ideyası ilə dünyaya meydan oxuyan cəngavər bir xalqın – Oğuzların uzaq əsrlərdən süzülüb gələn milli-mənəvi yaşantılarının təcəssümüdür, bir çox tarixi hadisələri bədii şəkildə ifadə edən xalq yaradıcılığı məhsuludur. Dastanlar tarix əsəri deyil, amma tarixin bir parçasıdır. Xalq mənəviyyatının, onun bədii-estetik dünyagörüşünün tərkib hissəsidir, nəsil-dən-nəslə ötürülən mənəvi dəyərlərin daşıyıcısıdır. Bütün bunlar “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətninə həssaslıqla yanaşılmasını, abidənin şifahi şəkildə yarandığı və yayıldığı, yazıya alındığı müxtəlif tarixi dövrlərə aid xüsusiyyətlərin, zamanın və katiblərin etdikləri dəyişikliklərin diqqətlə araşdırılmasını tələb edir. Müxtəlif söz və ifadələrin yanlış oxunması və ya aydın görünən katib xətalərinin üzərindən sükutla keçilməsi mətnin məntiqi ardıcılığa, səbəb-nəticə əlaqələrinə bağlı məzmun komponenti ilə yanaşı onun formal əlaqələrinə, arxitektomatik quruluşuna və estetik kamilliyinə də ciddi zərər vurur.

Abidənin mətni ilə bağlı müxtəlif problemlərin meydana çıxmasında əlyazma nüsxələrinin üzünü köçürən katiblərin buraxdıqları səhvlər az rol oynamır. Bu səhvlər arasında sözlərin yazılışı zamanı nöqtələrin və ya hərəkələrin düzgün qoyulmaması, söz və ya ifadələrin buraxılması, cümləni formalaşdıran sintaktik vahidlərin sırasının pozulması, bəzən isə ard-arda gələn cümlələrdə sözlərin və ya cümlələrin birinin digərinin yerində işlədilməsini qeyd etmək olar. Katiblərin mətnin üzünün köçürülməsi prosesində və nəşirlərin transliterasiya zamanı buraxdıqları səhvlər onomastik vahidlərin, xüsusilə də toponimlərin oxunuşunda və izahında da özünü göstərir. Nəşrlərdə bir sıra yer adları müxtəlif şəkillərdə transliterasiya edilmiş, eyni sözlərin bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən oxunuş variantları ortaya çıxmış, həqiqi və uydurma yer adları bir-birinə qarışmışdır. Bunun nəticəsi olaraq abidəyə həsr olunmuş tədqiqatlarda müəyyən hallarda həqiqi yer adları təhrif olunmuş şəkildə verilmiş, yanlış

oxunmuş sözlər əsasında əslində mövcud olmayan yer adlarından bəhs edilmişdir. Dastanın nəşrlərində elə uydurma yer adı kimi təqdim olunmuş sözlər vardır ki, bunlar illər boyunca müxtəlif mübahisələrə, fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq biz burada yer adı kimi oxunmuş iki söz üzərində dayanmaq istəyirik.

Dastanın Drezden nüsxəsinin “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu”ndakı bir parçaya nəzər salaq: “*Dəpələrdə, dəpələrdə kafirə qırğın girdi, leşinə quzğun üşdi. On iki biş kafir qılıcdan keçdi. Beş yüz Oğuz yigitləri şəhid oldı. Qaçanını Qazan bəg qovmadı, aman deyənini öldürmədi. Qalın Oğuz bəgləri toyum oldı. Qazan bəg ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı gerü döndi. Altun taxtında yenə evini dikdi. Qaraçuq Çobanı əmrəxor eylədi. Yedi gün, yedi gecə yemə, içmə oldı*” (D. 65). Həmin parça Vatikan nüsxəsində aşağıdakı şəkildədir: “*On iki biş kafir qılıcdan keçdi. Beş yüz Oğuz yigidi şəhid oldı. Qalın Oğuz bəgləri toyum oldı. Qazan bəg ordusunu, oğlunu, anasını, xatununu qurtarıb həsrətlər biri-birinə buluşdı. Altun taxta Qazan bəg keçdi oturdu*” [V. 67]. Göründüyü kimi, Drezden nüsxəsində katib köçürmə zamanı ayrı-ayrı cümlələrdəki sözləri bir-birinə qarışdırmış, bəzi sözləri yazmağı unutmuş və nəticədə bütöv mətn parçası anlaşılmaz bir hala gəlmişdir. Vatikan nüsxəsi katibi bir sıra ixtisarlar etsə də, ümumi məzmunu əsasən yanlışlığı düzəltmiş, lakin IV cümlədəki **gerü döndi** ifadəsini yazmağı unutmuşdur: *Qazan bəg ordusunu, oğlunu, anasını, xatununu qurtarıb [geri döndi]. Həsrətlər biri-birinə buluşdı*. Bu parçada ən çox mübahisə doğuran cəhət *altun taxtında* ifadəsinin yer adı və ya “qızıl taxt” mənasında sərbəst söz birləşməsi kimi qiymətləndirilməsi ilə bağlı ortaya çıxmışdır. V.V.Bartold parçanı “Казан-бек взял (только) свою орду, своего сына, свое дитя, свою казну, вернулся назад. (Сев) на золотом престоле, он снова поставил свой шатер” şəklində tərcümə etmişdir [Бартольд, 1962: 31]. V.V.Bartoldun tərcüməsi əsas etibarilə doğrudur; cümlədə katibin *oturdu* sözünü yazmağı unutduğu nəzərə alınmış, *altun taxtında* ifadəsi “Qazan xanın öz qızıl taxtında oturması” şəklində tərcümə edilmişdir. Bir sıra nəşrlərdə, o cümlədən də M.Ergin, H.Araslı, Ş.Cəmşidov və F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrlərində Drezden nüsxəsindəki qüsurlu mətn parçası əlavə izah verilmədən eynilə saxlanmışdır: M.Ergin nəşrində: *Kazan Big ordusunu oğlanını uşağını, hazinesini aldı girü döndi. Altun tahtında yine evini dikdi* [Ergin, I, 1958: 115]; H.Araslı nəşrində: *Qazan bəy ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü. Altun taxtında yenə evini tikdi* [Araslı, 1962: 40]; Ş.Cəmşidov nəşrində: *Qazan bəg ordusunu, oğlanını-uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü. Altun taxtında yenə evini tikdi* [Cəmşidov, 1999: 311]; F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində: *Qazan bəg ordusunu, oğlanını-uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndi altun taxtında. Yenə evini tikdi* [Zeynalov-Əlizadə, 1988: 50]. Müasirləşdirdikləri mətndə F.Zeynalov-S.Əlizadə bu parçanı belə izah etmişlər: *Qazan bəy öz ordusunu, arvad-uşağını, xəzinəsini geri aldı, qızıl taxtında geri döndü. Yenə evlərini tikdirdi* [Zeynalov-Əlizadə, 1988: 149]. Buradan belə anlaşılır ki, Qazan xan qızıl taxtın üs-

tündə geri dönmüşdür. H. Ahmed Schmiede nəşrində: *Kazan Beg ordusunu, oğlunu, uşağını, hazinesini aldı geri döndü. Altuntahtında yine evini dikti* [Schmiede, 2000: 50]. *Altun taxt* ifadəsinin bitişik yazılmasından məlum olur ki, H.Ahmed Schmiede də onu yer adı kimi qəbul etmişdir.

Drezden nüsxəsində yanlışlıq olduğuna diqqət etmədən ilk dəfə 1952-ci ildə F.Kırzioğlu *altun tahtında* ifadəsini yer adı kimi izah etmiş, buranın Araz çayı ilə Arpaçayın birləşdiyi yerdə Türkiyənin Qars vilayətinin şərqi qərargah olduğunu irəli sürmüşdür. [Kırzioğlu, 2000: 67-68; 130]. Bu münasibətlə o yazır: “Destanda keçən *Ala tağ*’ın *Argı / Ağrıdağ* və *Altuntaxt*’ın da, Arpaçayı ilə Aras kəvuşağı yanındaki yaylak mərkəz *Ağca Kala*’da hanların otak yeri olduğu anlaşılıyor. İran dilindən bizə də keçən və padişah kürsüsü, hökəmdar divanı *taxt*” mənalarına gələn *Taxt* adı burada “orda, padişah otağı yeri, ev = çadır dikilən yer” karşılığı olarak geçmektedir. Farsça *Taxtgah* yani pay-taxt (taxt ayağı, taxt yeri) manasına *Ağca-Kala* ile *Sürmeli* mərkəzləri bildiriyor” [Kırzioğlu, 2000: 68]. Yer adı olaraq *Altuntaxt* şəklində oxuduğu sözün *altun* komponentinə izah vermədən müəllif *taxt* komponentinin Kars ovasının əski adı olduğunu göstərir: “Bugün bile yerli halk arasında ve çevrelerinde, doğuda Yahnılar’dan batıda Soğanlı dağlarına deyin uzayan ve bütün suları Kür çayına karışıp Kars kalesi boğazında birləşən bol otlaklı Kars ovasına *Taxt Düzü*, *Taxtın Düzü* denilmektedir. Resmi kayıtlarda da geçen bu ananeli tabiriyle Tanzimat çağındaki resmi salnamelerimizde, Kars mərkəz sancak və nahiyəsinə *Taxt* adı veriliyordu. Halk hikayə və türkülərində de bu ada çox rastlanır (məsələn, Aşık Kerem’in bir deyişində, bol otlaklı ovaya nümunə olaraq, böyük heyvan sürüləri üçün: *Buna Kars’ın Taxt’ı gibi düz gerek* deniliyor)” [Kırzioğlu, 98]. İzahlar bölümündə də *Altuntaxt* toponimi “Kars ili doğu yanındaki Ağca Kala və ya Sürmeli” kimi izah edilir [Kırzioğlu, 2000: 130]. Daha sonralar Ş.Cəmsidov da bu fikri müdafiə edərək *Altuntaxtında* kimi oxuduğu ifadəni şərhlərdə toponim, “vaxtilə Göycə mahalı və Qazax-Tovuz camaatının yaylaq yeri kimi” müəyyənləşdirmişdir. Əlavə olaraq o, Vatikan nüsxəsi katibinin etdiyi düzəlişlərin yanlış olduğunu vurğulayır: “D-65-5. *Altun taxtında*; V – *altun taxtə*. Vatikan nüsxəsi katibi cümləni xeyli dəyişib, ona başqa məzmun vermişdir: “Qazan bəg ordusunu, oğlunu, anasını, xatununu qurtarıb, hərətlər bir-birini buluşdı. Altun taxtə Qazan bəg keçdi oturdu, yeddi gün, yeddi gecə yemə-içmə oldu” [V-91a]. Göründüyü üzrə katib Altun taxtə yer adı deyil, hakimin əyləşdiyi rəyasət taxtə, “qızıl taxtə” kimi başa düşmüşdür. Halbuki *Altuntaxt* vaxtilə Göycə mahalı və Qazax-Tovuz camaatının yaylaq yeri kimi məşhur olmuşdur. XIX əsr Azərbaycan şairlərindən Kazım ağa Salik *Altuntaxt* yaylağının məhdində yazdığı şeirində demişdir: “Yüz min altuna dəyər səbzəsi *Altuntaxtin*/ Salika ol yeri dut, istəmə dinarü dirəm”. Vatikan nüsxəsi katibi mətnədən geri döndü, *Altun taxtə yenə evini dikdi* cümlələrini çıxarmaqla çox böyük xəta etmişdir. Çünki Drezden mətnində *Qazan bəg ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü, Altuntaxtında yenə evini dikdi* –

deyə verilən məlumatdan aydın olur ki, Qazanın evi bundan əvvəl də *Altuntaxtda* olmuş və Şukili Məlik onu burada qarət edib aparmışdır” [Cəmsidov, 1999: 153-154].

Vatikan nüsxəsi katibinə yönəlmiş bu ittiham həmin nüsxənin başı üzərində Damokl qılıncı kimi asılıb qalmış “Vatikan nüsxəsi çox qüsurlu bir nüsxədir” iddiasından qaynaqlanır. Lakin Drezden nüsxəsində elə *altun taxt* birləşməsinin işləndiyi parçada “*Beş yüz Oğuz yigitləri* şəhid oldu” cümləsində müəyyən miqdar sayından sonra isim cəm şəkilçisi ilə işləndiyi halda, Vatikan nüsxəsi katibi tərəfindən *beş yüz Oğuz igidi* şəklində düzəldilmişdir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Vatikan nüsxəsi katibi Drezden nüsxəsi katibinin buraxdığı bir sıra başqa yanlışlıqları da düzəltdi, qüsurlu sözləri və mətn parçalarını ixtisar etmişdir. Digər tərəfdən, Qarabağ dağ silsiləsində Laçın rayonu ilə Xocavənd rayonu arasında *Altuntaxta/Altuntaxta* adlı aşırım mövcuddur [ATEL, I, 2007: 38-39]. Bəs bu, nə ilə izah edilməlidir? Bura Qazan xanın başqa yaylaq yeri idimi? Bu suallara cavab tapmaq çətindir. Son zamanlarda Azərbaycan toponimikasına aid əsərlərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”da *Aluntaxt* toponiminin işlənməsi az qala aksioma kimi qəbul edilir, bu mülahizə tədqiqatdan tədqiqata köçürülərək yanlış elmi nəticələrin ortaya çıxmasına rəvac verir. Əslində, bu vəziyyət “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsi katibinin diqqətsizliyindən və nəşirlərin yanlış oxunuşlarından qaynaqlanmaqdadır. Vatikan nüsxəsi katibi bu uyğunsuzluğu dərk edərək cümlədəki fikri Qazan xanın çadırını quraraq *özünün altun taxtına oturması* şəklində ifadə etmişdir. Əgər mətndəki ifadə toponim olsaydı, *Altuntaxtda* şəklində mənsubiyyət şəkilçisiz işlənməli idi. Digər tərəfdən, “bir yerdən başqa yerə hərəkət edərək məskən salmaq, bir yerdə sakin olmaq, yerləşmək” mənasında dastanda əksərən *qonmaq* feili işlənir: Ol namərdlər dəxi bir yerdə *qonmuşlardı* [D. 31]; Qanlı Qara Dərvənddə kafir dəxi *qonmuş idi* [D. 141]; Bu yağıdan dəxi bəzırganlar gəlübəni Qara Dərvənd ağzına *qonmuşlar idi* [D. 70]; Ol bınara pərilər *qonmuş idi* [D. 215]; Toquz tımən Gürcistan ağzına varub *qondi* [D. 236] və s. *Oturmaq* feili abidədə bu günkü mənasında, yəni “əyləşmək, bir yerdə hərəkətsiz vəziyyət almaq” mənasında işlənir: Gördilər kim ol yigit kim baş kəsübdür, qan dokübdür, Bay Bora bəgün sağında *oturur* [D. 74]; Baqdı gördi qız qardaşları qaralı-göklü *otururlar* [D. 105]; Qırq yigit ilən yeyüb-içüb *otururlardı* [D. 90]; Sənün ilə mənüm oyunum yoq, var yerünə *oturğul* [D. 114]. *Altuntaxtında* ifadəsindən və Vatikan nüsxəsindəki *oturmaq* felindən aydın olur ki, Qazan xan məhz *özünün altun taxtında oturmuşdur*. Deməli, Vatikan nüsxəsi katibi mətnə düzəliş verməkdə haqlıdır. O.Şaik Gökyay və S.Tezcan da doğru olaraq mətnə düzəliş etmək yolunu seçmişlər. O.Şaik Gökyay: *Altun taxtına [Kazan Beg geçdi oturdu], yine evini dikdi* [Gökyay, 2000: 29]; S.TezcanH.Boeschoten: *Kazan Beg ordusını, oğlanını, uşağını, hazinesini aldı gerü döndi. Altun tahtında [oturdu], yine evini dikdi* [Tezcan-Boeschoten, 2001: 66]. Daha sonrakı Türkiyə nəşrlərində (S.Özçelik, M.S.Kaçalin nəşrlərində) eyni düzəliş variantı təkrarlanmışdır. Lakin bu

düzəlişlərdə ümumi məzmun nəzərə alınsa da, cümlələr arasındakı məntiqi əlaqəyə diqqət yetirilməmişdir. Məntiqə görə, evi tikdikdən sonra taxta oturmaq olardı. Buna görə də bərpa zamanı cümlənin *yənə evini dikdi* hissəsi *altun taxtında [oturdu]* hissəsindən əvvələ keçirilməli idi. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla, fikrimizcə, Drezden nüsxəsindəki parça belə bərpa olunmalıdır: Qazan bəg ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı geri döndü. *Yənə evini dikdi, [keçdi] altun taxtında [oturdu]*.

Yeri gəlmişkən, *Altuntaxt* və *Altuntaxta* toponimləri haqqında bəzi mülahizələrimizi də bura əlavə etmək istərdik. Bizə belə gəlir ki, toponimin ilk komponenti *altun* heç də tədqiqatçıların qeyd etdiyi “qızıl” mənasında deyil [ATEL, I, 2007: 38-39]. Bu sözü biz *al* və ya *alt* kökləri ilə əlaqələndiririk. Tarixən *al* və *alt* sözləri həm “aşağı yer”, həm də “hamar yer” mənasında işlənmişdir. İkinci mənada *altun* sözünün kökünü *alan /alay* “hamar, geniş ərazi” (KDQ), türkm. *a:la* “hamar yer”, türk. (dial.) *ala (yazı)* “geniş və hamar (düzənlik)”, *alang yazı* “geniş düzənlik” (M.Kaşğari) və s. sözlərin tərkibindəki *a:l* formasına əsasən bərpa etmək mümkündür [ESTY, I, 1974: 134-135]. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *alan* sözünün kökü **a:l/a:l* kimi bərpa olunur: *a:l* – “genişlənmək” > *a:la*. Bu halda *altun* sözü *alan* “geniş, hamar (yer)” sözü ilə sinonimlik təşkil edir. Yakut dilində işlənən *alağar* “geniş və hamar” sözü də *a:l* “hamar” kökünə bağlanır [Пекарский, I, 1959: 63]. Qaynaqlarda *altun bulaq* oroniminə də təsadüf edilir. Buradakı *altun* sözünü bu leksik vahidin “geniş” mənasından törənmiş “gur” mənası ilə izah etmək mümkündür: *altun bulaq* “gur bulaq”. Söylədiklərimizə əsasən biz toponimin I komponenti olan *altun* sözünü “geniş və hamar” mənasında qəbul edirik.

Altuntaxt/Altuntaxta toponiminin II komponenti bir sıra yer adlarında müşahidə edilir: *Taxtaçay, Taxtagöl, Taxtalar, Taxtayaylaq* və s. Söz həmin toponimlərin tərkibində “dağlıq yerdə, yüksəklikdə düz yer” kimi izah edilir və türkmən dilindəki *taqtat, taqta* “düzən, düzəngah” formaları ilə müqayisə edilir [ATEL, II, 2007: 228]. Əvvəldə göstərdiyimiz kimi, F.Kırzioğluya görə, Kars yaxınlığındakı geniş düzənlik rəsmi qaynaqlarda *Taxt* və *Taxt düzü* adları ilə keçir. Türkmən dilində bu sözə yaxın mənalı *takır yer* “hamar, bitki örtüyü olmayan yer” ifadəsi mövcuddur. Monqol yazı dilində *tağt/tağtu* “meydança, terras, eyvan” sözünün işləndiyi qeyd olunur [SSTMY, II, 1977: 154]. Bunları nəzərə alaraq *taxt/taxta* sözünün mənasını “meydan, düzəngah”, *Altuntaxt/Altuntaxta* toponiminin ümumi mənasını isə “hamar və geniş düzənlik” şəklində müəyyən etmək olar.

Haqqında bəhs etmək istədiyimiz ikinci leksik vahid mövcud nəşrlərdə *Sancıdanıy/Sancıdanıy/Suncıdanıy* şəkillərində yer adı kimi oxunmuş və indiyə qədər coğrafi koordinatları müəyyənləşdirilməmişdir. Bu forma “Qazan xanın tutsaq olduğu” boyda (XI boyda) Qazan xanın söylədiyi bir soylamanın tərkibində keçir:

Arıç Qırda yayqanur ümman dənizində

Sarp yerlərdə yapılmış kafir şəhri.
 Sağa-sola çırpındı urur yörükçiləri.
 Suv dibində dönər mücrimləri.
 “Tanrı mənəm” – deyü suv dibində çığışur asiləri.
 Oñın qoyub tərşin oqur qızı gəlini
 Altun aşıq oynar *sincil anuñ* **سِنجِل اَنى** bəgləri [D. 279].

Güman edirik ki, mətndə **سِنجِل اَنى** şəklində yazılmış və nəşrlərdə *Sancıdanuñ/Sancıdanuñ/Suncıdanuñ* şəkillərində verilmiş birləşmənin **سِنجِل sincil** kimi oxunan I tərəfinin yazılışında səhvə yol verilmişdir; qrafik kompleksin sonundakı *dəl* hərfi yerinə *ləm* hərfi olmalıdır: **سِنجِل**. Bu hərflər yazılışca bir-birinə yaxındır. Qaynaq nüsxədə *ləm* hərfinin yuxarıya doğru qalxan çıxıntısı kiçik olduğu üçün köçürmə zamanı katib *ləm*’i *dəl* kimi oxumuş və bu şəkildə də mətne daxil etmişdir. Əslində, birləşmə *sincil anuñ* **سِنجِل اَنى** şəklində yazılmalı idi. Buna bənzər bir yanlışlığa II boyda təsadüf edilir: “Bələgüñdə toqsan oqıñ nə ögərsin, mərə kafir/Ala qollu *sapanımca* gəlməz maña” [D. 41] cümləsində işlənmiş *sapanımca* sözü *sapalımca* şəklində yazılmışdır; *nun* hərfinin çıxıntısının üstündəki nöqtə *ləm* hərfinin yuxarıya qalxan çıxıntısı kimi qəbul edilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazma nüsxələrində söz sırası ilə bağlı müasir dildən fərqli spesifik bir xüsusiyyət də diqqəti cəlb edir. Dastanın bir sıra boylarında I tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş III növ təyini söz birləşmələrinin tərkibində işlənəli olan söz birləşmənin əvvəlinə keçirilir: *keçmiş mənüm günüm* “mənim keçmiş günüm” [D. 54]; *tutar mənüm əllərüm* “mənim tutar əllərim” [D. 157]; *şahin bənüm quşum* “mənim şahin quşum” [D. 42]; *ağca mənüm köksüm* “mənim ağca köksüm” [D. 162]; *tatlu mənüm canum* “mənim dadlı canım” [D. 166]; *atlu batub çıqamaz anuñ balçığı* “onun atlı batıb çıxa bilməyən palçığı” [D. 175]. M.Ergin bunu dastanın nəzm dilinə məxsus spesifik xüsusiyyət kimi dəyərləndirir [Ergin, II, 1963: 471]. Həqiqətən də, bu cür fərqli sintaktik sıralanmaya yalnız soylamalarda təsadüf edilir. *Sincil* sözünün kökü olan *sin* sözünə “Ət-töhfə”də “büt” mənasında rast gəlinir [Ət-töhfə, 1945: 235]. V.V.Radlov lüğətində bu söz “daş büt” və “qəbirüstü daş” mənalarında qeydə alınmışdır [Radlov, IV, 1: 628]. -cıl şəkilçisi leksik formant kimi adlara qoşularaq “bir şeyə və ya əlamətə meyl edən; vərdiş, adət, fəaliyyət” mənalarında sifət düzəldir. Şəkilçiyə bu mənada bir çox türk dillərində geniş şəkildə təsadüf edilir: azərb. *hörmətçil, zarafatçil, söhbətçil, ölümçül, ardıcıl*; türk. *anacıl, babacıl, balıqçıl, tavşancıl, akçıl, gökçül*; türkm. *qayğıçıl, ukiçil* “yuxucul”; qırğ. *arapçıl, janıçıl* “yenilikçi”, *jaançıl* “yağışlı”; başğ. *Xucalıklı* “təsərrüfatçıl”, *hönersel*; qazax. *kımızşıl, zanşıl* “qanunpərəst”, *menmenşil* “mənəm-mənəm deyən” və s. M.Kaşğari divanında da bir neçə sözdə bu şəkilçiyə rast gəlinir: *tüpcil* yer “qasırgaya meylli, qasırgalı yer”, *igcil* “xəstəliyə meylli, xəstə” və s. [Kaşğari, endeks: 226, 672]. Bu halda *sincil* sözü “bütə meylli, bütperəst” mənası ifadə edir. *Sincil anuñ bəgləri* ifadəsi yuxarıdakı nümunələrlə analogi söz sırasına malikdir: *sincil anuñ bəgləri* = *anuñ sincil*

bəgləri. *Altun aşiq oynar sincil anuñ bəgləri* misrasının ümumi məzmunu “Altun aşiq oynar onun büt-pərəst bəyləri” şəklində anlaşılır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un lüğət tərkibinin öyrənilməsi onun onomastik layının, o cümlədən də yer adlarının da hərtərəfli araşdırılmasını, sözlərin və ifadələrin etimologiyasının dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməsini vacib bir məsələ kimi ortaya atır. Abidənin həqiqi bədii və tarixi dəyərini meydana çıxarmaq üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” hərf-hərf, söz-söz, cümlə-cümlə tədqiqat süzgecindən keçirilməli, abidə didik-didik aranmalıdır. Yalnız bu halda onomastik vahidlərin oxunuşunda da hamının qəbul edəcəyi ümumi bir fikrə, vahid bir məxrəcə gəlmək mümkün olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962.
2. ATEL (2007) – Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, I-II c., Bakı: Şərq-qərb.
3. Cəmişidov Ş. *Kitabi-Dədəm Qorqud*. Bakı: Elm, 1999.
4. ССТМЯ (1977) – Сравнительный словарь тунгусско-манчжурских языков. II, Ленинград: Наука.
5. Ergin M. *Dede Korkut Kitabı*. I: Giriş-Metin-Faksimile, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958.
6. Muharrem E. *Dede Korkut Kitabı*. II: İndeks-Gramer. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963.
7. Ət-töhfə-Ettuhfet-üz-Zekiyyə Fil-Luğat-it-Türkiyyə / Çeviren B. Atalay. İstanbul, 1945.
8. Gökyay O.Ş. *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.
9. Kaçalın M.S. *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
10. Kaşğari M. *Divanü Luğat-it-Türk Dizini, Endeks* / Çeviren B. Atalay. 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
11. Kırzioğlu F. *Dede Korkut Oğuznameleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.
12. Özçelik S. *Dede Korkut. Araştırmalar / Notlar / Dizin / Metin*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2005.
13. Пекарский Э.К. *Словарь якутского языка*. Т. I, Москва, 1959.
14. Радлов В.В. *Опыт словаря тюркских наречий*. С.-Петербург, 1893-1905.
15. Schmiede A.H. “*Kitabi-Dedem Korkut*” *Destanlarının Dresden Nüshası*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
16. Tezcan S. *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

17. Tezcan S., Boeschoten H. Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
18. Zeynalov F., Əlizadə S. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Gənclik, 1988.

Вахид Адиль Захидоглу

«АЛТУНТАХТ» ИЛИ «АЛТУН ТАХТ»?

Статья посвящена исследованию различных копий дастана «Китаби-Деде Горгуд». Автор провел сравнительный анализ Дрезденской и Ватиканской копий дастана. В результате сравнительного анализа получен ряд новых интересных научных фактов.

Ключевые слова: *дастан «Китаби-Деде Горгуд», Дрезден, Ватикан, копия, сравнительный анализ.*

Vahid Adil Zahidoglu

“ALTUNTAKHT” OR “ALTUN TAKHT”?

The paper has been devoted to the investigation of various copies of “Kitabi-Dada Gorgud” epos. The author has comparative investigated Drezden and Vatikan copies of th epos. Result of the investigation the author has got some new interesting scientific facts.

Key words: *“Kitabi-Dada Gorgud” epos, Drezden, Vatikan, copy, comparative investigation.*

ƏBÜLFƏZ QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
AMEA-nın müxbir üzvü
E-mail: ebulfezamanoglu@yahoo.com

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DƏDƏ QORQUD DÜNYASI

Ümummilli lider Heydər Əliyev xalqımızın milli varlığının mötəbər qaynağı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına yüksək qiymət vermiş, onun 1300 illik yubileyinin YUNESKO səviyyəsində qeyd edilməsini təşkil etmiş, bu abidənin müstəqillik qazanmış Azərbaycan dövlətinin dünyada tanınmasında mühüm bir vasitə olduğunu dönə-dönə qeyd etmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Dədə Qorqud, folklor, milli mədəniyyət, dil, ədəbiyyat, tarix.

O, tarixi köklərimizi dünyaya göstərir, oğuz, türk mənşəyimizi və zəngin tariximizi sübut edir. Bunlar bizim hamımız üçün, xalqımızın bu günü, gələcəyi üçün əhəmiyyətlidir.

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri.

Xalq öz milli ruhunu, mənəvi dəyərlərini, əxlaqi keyfiyyətlərini qoruyub yaşadanda, inkişaf etdirib gələcək nəsillərə çatdıranda böyük və qüdrətli olur. Milli ruhumuzu və mənəvi dəyərlərimizi bütün çalarları ilə özündə əks etdirən dastanlarımızı, nağıllarımızı, bayatılarımızı, laylalarımızı və s. toplayıb çap etdirmək, onlara yeni həyat vermək, təbliğ etmək ən böyük xeyirxahlıqdır, vətəndaşlıq borcudur.

Bu baxımdan xalqımızın qan və gen yaddaşı hesab olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına verilən qiymət, xüsusilə son 20 ildə ulu ozan Dədə Qorquda bəslənilən hörmət və ehtiram, Dədə Qorqud adına bağlanan bu möhtəşəm əsərin çap olunmasına, geniş təbliğinə göstərilən qayğı və diqqət çox önəmli və təqdirəlayiqdir. Ölkə prezidentinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının Drezden nüsxəsinin Fridrix fon Dits tərəfindən aşkar edilib bir boyunun alman dilinə tərcümə olunmasının 200 illiyinin qeyd olunması haqqında imzaladığı sərəncam böyük siyasi və ictimai əhəmiyyətə malikdir. Onu da qeyd edək ki, sərəncam “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının iki yüz illiyinin deyil, qorqudsünaslığın iki yüz illiyinin qeyd olunmasını nəzərdə tutur. Çünki bu dastan bizim kökə qayıdışıdır, gənclər arasında vətənpərvərlik hisslərinin aşılması, milli müstəqilliyimizin, dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq aləmdə tanınmağımız, türk dünyası birliyinin üfüqlərinin genişləndirilməsi, milli varlığımızın mötəbər qaynağı mənasını ifadə edir. Sərəncam əsasında Naxçıvan Ali Məclis Sədrinin təsdiq etdiyi tədbirlər planı da bizim qarşımızda bu istiqamətdə çox mühüm vəzifələr qoymuşdur.

Bildiyimiz kimi, XX əsrin əllinci illərində keçmiş Sovetlər İttifaqında milli-mənəvi dəyərlərə xor baxılırdı, bir sıra milli əsərlərimizin, xüsusilə köklərimizdən, uzaq keçmişlərdən süzülüb gələn “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının

Azərbaycanda öyrənilməsinə yasaq qoyulmuşdu. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1969-cu ildə hakimiyyətə gəlməsi ilə respublikada bu yasaqlar yavaş-yavaş aradan qaldırıldı, millimənəvi dəyərlərin qorunub inkişaf etdirilməsinə dövlət səviyyəsində ciddi və münbit zəmin formalaşdırılmağa başlandı. Ümummilli liderin xalqımızın tarixi keçmişinə, klassik ədəbi qaynaqlarına, ana dilinə, millimənəvi sərvətlərinə həssas və qayğıkeş münasibəti bu sahənin öyrənilməsi, qorunub yaşadılması işinə güclü təkan verdi. Sözügedən illərdən başlayaraq gənclik arasında, geniş ictimaiyyət arasında milli ruhun güclənməsi, azərbaycançılıq ideyalarının qüvvətlənməsi nəzərəcarpacaq bir canlanma yaratdı. Tarixi-mənəvi dəyərlərə, o cümlədən folklor qaynaqlarına göstərilən qayğı və diqqət bütün Azərbaycan miqyasında özünəqayıdış proseslərini sürətləndirdi.

O illərdə respublika rəhbəri tərəfindən “Xalqın istedadı, onun yaradıcılıq dühası “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və başqa epik əsərlərdə bütün dolğunluğu ilə təcəssüm tapmışdır” – fikrinin söylənilməsi heç də təsadüfi deyildi. Həmin dövrdən etibarən elmi idarə və tədris müəssisələrində türk mifologiyası və qədim türk epos mədəniyyəti, xüsusən də “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı elmi müzakirələr keçirilməyə başlandı, problematik məqalələrdən ibarət toplular nəşr edildi, eposun elmi-tənqidi mətninin hazırlanması ilə əlaqədar vacib elmi-nəzəri işlər görüldü. Dədə Qorqudla bağlı sistemli araşdırmalar ortaya çıxdı. Qorqudsünaslığın ən nüfuzlu elmi toplantıları təkcə keçmiş Sovetlər İttifaqı miqyasında deyil, beynəlxalq səviyyədə də Azərbaycanda mərkəzləşdi. Yazıçılar, rəssamlar, heykəltəraşlar, kinematoqrafçılar “Dədə Qorqud” mövzu və motivlərinə üz tutdular. Ulu öndərin tövsiyyəsi ilə xalq yazıçısı Anarın kinopovesti əsasında 1975-ci ildə iki seriyalı “Dədə Qorqud” filminin ekranlaşdırılması dastanın geniş xalq kütləsi içərisində təbliğini daha da gücləndirdi, bu sahədə ən böyük uğurlardan biri oldu. Azərbaycan hüdudlarından çox-çox uzaqlarda da böyük şöhrət tapan bu gözəl kino əsəri Qorqud obrazının və eposdakı vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, bahadırlıq ideyalarının təbliğində xüsusilə böyük rol oynadı. Sonralar H.Əliyev bu filmin əhəmiyyətini belə qiymətləndirəcəkdi: “Son onilliklərin təcrübəsi onu göstərir ki, geniş kütlə, xalq üçün tarixi hadisələri izah, təbliğ etməkdən ötrü ən gözəl vasitə onlar haqqında filmlərin, səhnə əsərlərinin yaranmasıdır. Şübhəsiz ki, Anarın yaratdığı “Dədə Qorqud” filmi bu baxımdan çox qiymətlidir”.

Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan dövlətçiliyi bu möhtəşəm milli-mənəvi dəyəri – “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsini diqqət mərkəzinə gətirdi. Bu mənada 1996-cı ildə Xəzər dənizində müstəqil Azərbaycanın ilk nəhəng üzən qazma qurğusunun “Dədə Qorqud” adıyla fəaliyyətə başlaması da çox təbii göründü. Nəhəng qurğunun açılışında iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev öz çıxışında “Dədə Qorqud” adının tarixi simvolikasında yer alan müdriklik və uzaqgörənlik anlamlarını xüsusi vurğuladı. Ən nəhayət, bütün bunların məntiqi nəticəsi kimi 1997-ci ildə ölkə

başçısı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illik yubileyinin qeyd olunması barədə tarixi fərman imzaladı.

Bunun ardınca 1999-cu il fevralın 21-də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında” sərəncam imzalanmışdır. Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Dövlət Komissiyasının 1999-cu il 16 fevral, 2000-ci il 11 mart tarixli, 2000-ci il 9 aprel tarixli və 2000-ci il 14 aprel tarixli iclasları keçirilmişdir. Bu icaslarda o, giriş sözü söyləmiş və yekun nitqi ilə çıxış etmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illik yubileyinin YUNESKO tərəfindən dünya miqyasında keçirilməsi təşəbbüsünü də Azərbaycan Respublikası adından Prezident Heydər Əliyev qaldırdı və az sonra YUNESKO yubileylə bağlı təklifi qəbul etdi. Dədə Qorqud Yubiley Komissiyasının sədri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1300 illik yubileyin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün mütəmadi şəkildə sistemli və ardıcıl iş aparıldı. Geniş miqyaslı hazırlıq işlərinin gedişatına xüsusi diqqət və həssaslıqla yanaşan Heydər Əliyev bir neçə dəfə mütəxəssislər və uyğun sahə rəhbərlərinin də iştirakı ilə Yubiley Komissiyasının işgüzar iclasını çağıraraq, yubileyin yüksək səviyyədə təşkili üçün lazımı tövsiyə və tapşırıqlar verdi.

2000-ci ildə keçirilən “Dədə Qorqud-1300” təntənəli yubileyi Heydər Əliyevin siyasi öndərliyi ilə Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda gerçəkləşdirdiyi uğurlu elmi-mədəni tədbirlər silsiləsində öz ləyaqətli yerini aldı. Bu təntənəli yubiley münasibəti ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun təkmilləşdirilmiş elmi-tənqidi mətni və müxtəlif dillərə (rus, ingilis, alman, gürcü, eston, litva, qazax, yapon və s.) tərcümələri, bu ölməz folklor abidəsi haqqında Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin hazırladıqları tədqiqat əsərləri, Dədə Qorqud mövzusunda həsr olunmuş rəsm, xalça və heykəltəraşlıq işləri, teatr, kino və musiqi əsərləri ictimaiyyətə çatdırıldı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxtəlif institutlarında, universitetlərdə, tədris müəssisələrində, elmi-mədəni mərkəzlərdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiq və təbliği məqsədi ilə keçirilən konfrans və simpoziumlar eposun geniş miqyasda tanıtılmasında mühüm rol oynadı. Elmi istiqamətdə zirvə toplantısı olan “Dədə Qorqud-1300” Beynəlxalq Elmi Simpoziumu da öz missiyasını uğurla yerinə yetirdi. Bir neçə ali tədris müəssisəsində “Qorqudsünaslıq” elmi laboratoriyaları yaradıldı. “Dədə Qorqud” elmi jurnalı fəaliyyətə başladı. Ulu öndərin xeyir-duası, ön sözü ilə açılan iki cilddən ibarət “Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası” yubileyə və bütövlükdə qorqudsünaslığa böyük töhfə oldu.

Yeri gəlmişkən Dədə Qorqud dünyasına Heydər Əliyev sevgisinin bir digər faktını da yada salmaq yerinə düşər. Ulu öndər elə həmin dövrlərdə dövlət səviyyəsində Almaniyadan abidənin Drezden nüsxəsinin surətini Azərbaycana gətirilməsinə nail olmuşdu. Xalqımızın mədəni irsinə ehtiram göstərən bu böyük öndər akademiyanın Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna gələrək həmin qədim abidənin fotosurətini təntənəli şəkildə təqdim etmişdir.

Ümummilli liderin Dədə Qorqud komissiyalarındakı dərin məzmunlu nitqləri, izahatları, şərtləri təkcə qorqudşünaslığın deyil, ümumiyyətlə milli mədəniyyətimizin proqram sənədi mahiyyətini daşıyır. Həm də bu fikir və mülahizələr Azərbaycan mədəniyyət və mənəviyyətinə kompleks yanaşma nümunəsidir. Bütün məqam və nüanslarında kifayət qədər dərin və mükəmməl akademizm mövcud olduğu bu konseptual yanaşmada eposun həm ideoloq siyasətçi, həm tarixçi, həm dilçi, həm filosof, həm də folklorşünas etnoqraf kimi professional elmi qiyməti verilmişdir. Məhz Heydər Əliyev kimi mütəfəkkir şəxsiyyət belə bir tarixi dəyərləndirmə verə bilmək qüdrətinə sahib idi [7, s. 5].

Ümummilli lider komissiyanın iclaslarından birindəki çıxışında üzvləri Dədə Qorqud fenomeninə istiqamətləndirmək üçün onlara Dədə Qorqudun Qafqaz, Orta Asiya və Anadoludakı məzarları haqqında sualla müraciət edir. Cavab ala bilmədikdə gələn iclasa qədər bu məsələni dərinlən öyrənməyi tapşırır. Heydər Əliyev digər bir çıxışında isə birinci hakimiyyəti dövründə mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar gördüyü işləri xatırlayır, tarixə ekskurs edir, bir növ, xalq qarşısında bu sahədə gördüyü işlər haqqında hesabat verir. Müstəqillik dövrü ilə nüqayisədə xüsusilə Dədə Qorqud mövzusu ilə bağlı o illərdə görülmüş işləri kifayət hesab etmir. Həqiqətən də İmadəddin Nəsiminin, Aşıq Ələsgərin yubileyləri o dövrdə çox böyük təntənə ilə qeyd edilmişdi. Amma “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ortaya çıxarıla bilməmişdi. Bunun səbəbləri ulu öndəri dərinlən düşündürmüş, ona görə də öz qənaətlərini komissiya üzvləri ilə bölüşmüşdü.

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, ədəbiyyatının ən görkəmli, ən parlaq abidəsidir: “O, tarixi köklərimizi dünyaya göstərir, oğuz, türk mənşəyimizi və zəngin tariximizi sübut edir. Bunlar bizim hamımız üçün, xalqımızın bu günü, gələcəyi üçün əhəmiyyətlidir. Məlumdur ki, XX əsrdə Azərbaycan xalqı bir çox tarixi hadisələri yubileylərlə, yaxud başqa tədbirlərlə qeyd edibdir. Ancaq bu gün təəssüflə deyə bilərik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycanın həyatında özünəməxsus yeri indiyə qədər tutmayıbdır. Bunun da səbəbləri məlumdur. Çıxışlarda bu barədə deyildi. Biz ötən dövrdə tariximizi özümüz istədiyimiz kimi yazma bilməmişik. Tariximizin, o cümlədən ədəbiyyat, mədəniyyət tariximizin həmişə ideologiya təsiri altında qalması, bu barədə bizim sərbəst olmamağımız vaxtilə belə böyük itkilərə gətirib çıxarmışdı. Buna təəssüf etmək olar. Bununla yanaşı, bu gün məmnuniyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın vətənpərvər alimləri, tədqiqatçıları, yazıçıları, şairləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqında öz imkanları dairəsində əsərlər yaratmışlar və “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqatı aparılmışdır. Ancaq buna dövlət himayəsi istənilən səviyyədə olmamışdır. Məsələn, 1970-ci illərdə, 1980-ci illərin əvvəlində mən Azərbaycana rəhbərlik etdiyim zaman biz respublikamızın tarixi, keçmiş, ədəbiyyatı, mədəniyyəti haqqında çoxlu tədbirlər həyata keçirdik. Amma mən bu gün açıq deməliyəm ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında heç bir təşəbbüs irəli sürül-

məmişdir. Mən bu gün bunu qətiyyətlə deyirəm. Əgər belə bir təşəbbüs irəli sürülsəydi, biz bunu müəyyən çərçivədə həyata keçirə bilərdik. Mənim işlədiyim həmin illərdə milli mədəniyyətimizə, tariximizə aid olan bir çox tədbirlərin həyata keçirilməsinə Moskvanın müqavimətini, hətta qadağanını hiss etmişdik. Lakin bununla yanaşı, bizim cəhdlərimiz, təkidlərimiz nəticəsində biz o vaxt bir çox tədbirlərin keçirilməsinə nail olmuşduq. Mən bu gün, bu müzakirə zamanı düşünürəm, – bəs nə üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında heç bir təşəbbüs olmamışdı? Eyni zamanda, özüm belə bir cavab verə bilərəm: yəqin ona görə ki, ümumiyyətlə, bizim Azərbaycanın üzərinə pantürkizm damğası vurulduğuna, Azərbaycanda çox dəyərli insanlar pantürkist adı ilə həbs olunduğuna, represiyaya məruz qaldığına, əsərlər, kitablar dağıldığına görə, alimlərimiz, ictimai xadimlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında təşəbbüs qaldırmağa bəlkə də cəsarət etməyiblər. Mən bunu belə izah edə bilərəm” [1].

Ulu öndərin “milli varlığımızın mötəbər qaynağı” adlandırdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna böyük ehtiram və məhəbbətlə yanaşması təbii bir qanunauyğunluq idi. Çünki bu möhtəşəm folklor abidəsində öz inikasını tapmış milli-mənəvi dəyərlər müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi baxımından bütün zamanlar üçün böyük siyasi-ideoloji əhəmiyyətə malikdir. Məhz dövlətçilik düşüncəsi kontekstində Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”un bir qəhrəmanlıq eposu olaraq əsas mahiyyətində duran alp-ərənlik, cəngavərlik motivini yeni, özünəməxsus şəkildə şərh edib mənalandırdı: “Kitabi-Dədə Qorqud” bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə cəmləşdirən bir eposdur. Onun ən böyük ideyası baş sərkərdədən tutmuş böyükdən kiçiyə kimi bütün qəhrəmanlarının doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə daim hazır olduqlarını göstərməkdir. Ölkəmizin yaşadığı bugünkü mərhələdə xalqımızın qarşısında duran ən ümdə problemlərin həlli, o cümlədən respublikanın suverenliyinin və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünün qorunması baxımından müasir Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu qəhrəmanlıq ideologiyasından faydalanmasının nə dərəcədə vacib olduğu gün kimi aydındır” [6, s. 6].

Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəmanlığın bir ideoloji sistem olması müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyini, onun ərazi bütövlüyünü qorumaq uğrunda Azərbaycan xalqı, ölkəmizin hər bir vətəndaşı qarşısında duran çağdaş vəzifələrlə üzvi şəkildə əlaqələndirilir, həmin kontekst fonunda tarix və müasirliyin vəhdəti yaradılır. “Dədə Qorqud”u “xalqın ana kitabı” adlandıran Heydər Əliyev, Dədə Qorqud öyüdlərinin didaktik-nəsihətamiz səciyyəsinin bu günümüzlə yaxından səsleşdiyinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu səbəbdən də, onun müdrik qənaətinə görə, xalqımıza məxsus milli-mental keyfiyyətlərin formalaşması və qorunub nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsində “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında öz əksini tapmış ailə dəyərləri, tayfadaxili davranış normaları münbit tarixi zəmin olduğundan, soykökümüzün həmin keyfiyyətlərinə milli varlığımızın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymət verilməsi olduqca vacib və zəruridir: “Kitabi-Dədə Qorqud” həm də bizim etika kitabımız, əxlaq kodeksimizdir. Bö-

yüyə hörmət, ata-anaya məhəbbət iman və etiqad, namus və qeyrət, ailəyə, torpağa, vətəninə sədaqət – bu insani keyfiyyətlər, mənəvi məziyyətlər Qorqud övladlarının qanına ana südü ilə, ata nəfəsi ilə birlikdə daxil olur və son mənzilə qədər də onlarla birlikdə gedir. Dədə Qorqud dünyasındakı milli dəyərlər, stereotiplər, rituallar sistemi əslində hər bir azərbaycanlının mentalitetində milli və ümumbəşəri dəyərlərin yerinin müəyyənləşdirilməsi də Dədə Qorqudun etik prinsiplərindən çıxış etməklə gerçəkləşir” [6, s. 6].

Bu dastan ulu öndər üçün türk dünyasının birliyi baxımından da böyük önəm ifadə edirdi. Belə ki, ulu öndər 1995-ci ildə “Manas” dastanının 1000 illik yubileyi tədbirində iştirak etmək üçün Qırğızistanın paytaxtı Bişkek şəhərinə səfər etmişdi. Bu tədbirə bütün türk xalqlarının dövlət başçıları toplaşmışdı, bu, türk dünyasının mənəvi körpülərinin inkişafı baxımından çox əhəmiyyətli idi. Dədə Qorqud komissiyasının iclaslarının birində yenidən ümummillə lider “Manas” dastanı və Bişkek səfəri üzərinə qayıtmış, dastanın türk dünyası üçün əhəmiyyətini, türk xalqları üçün əhəmiyyətini diqqət mərkəzinə gətirərək demişdir: “Bunun əhəmiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, biz artıq böyük türk dünyası, türk xalqları, türkdilli xalqların ümumi kökləri, müştərək mədəniyyəti, tarixi haqqında danışıırıq. Bunları böyük tarixi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı əsasında edirik. Məsələn, biz qırğız eposu “Manas”ın 1000 illik yubileyini birlikdə qeyd etdik, keçirdik. Bu, böyük bir hadisə oldu. Biz hamımız – türkdilli ölkələrin dövlət başçıları oraya toplaşdıq. Hamımız birlikdə sübut etdik ki, bəli, bizim xalqlarımızın qədim kökü və bu xalqların müştərək tarixi, mədəniyyəti vardır. “Dədə Qorqud” dastanının yubileyi bu baxımdan böyük siyasi əhəmiyyət daşıyır. “Dədə Qorqud” dastanı da həm Azərbaycanın, həm də bütün türkdilli dövlətlərinindir. Amma bu, hamının olmaqla bərabər, xüsusən Azərbaycandır, Azərbaycana məxsusdur. Bu da türk aləmində Azərbaycanın nə qədər görkəmli yer tutduğunu göstərir. Yəni “Dədə Qorqud” dastanı bizi bu gün, eyni zamanda, birləşdirir, bir-birimizə yaxınlaşdırır. Birləşməyə də ehtiyac vardır”.

Ümummillə lider göstərirdi ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinin keçirilməsi məhz bu baxımdan böyük siyasi əhəmiyyət daşıyır. Ulu öndər Heydər Əliyev 1999-cu ildə bu möhtəşəm dastanın 1300 illik yubiley komissiyasının iclasındakı yekun nitqində təkidlə qeyd edirdi: “Əgər nəzərə alsaq ki, bizə düşmən olan erməni millətçiləri daim təbliğ edirlər ki, “bunlar köçəri xalqdır, onların keçmişi olmayıbdir”, əgər xalqımızın keçmişinə dair mənfi təbliğatı nəzərə alsaq bu tədbirlərimizin nə qədər əhəmiyyəti olduğunu görürük. Azərbaycanın tarixində indiyədək keçirilmiş bütün yubiley mərasimlərindən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yubileyi hamısından əhəmiyyətliyədir. Bu, bizim tariximizin, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın qədimliyini, eyni zamanda tarixi köklərimizin 1300 il bundan əvvəlki dövründə xalqımızın böyük bir eposu olduğunu göstərir” [1].

“Kitabi-Dədə Qorqud” bu gün bizə çox gərəklidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” insanları, xalqları sülhə, barışa dəvət edir. Bütün bunları dəqiqliklə bilən, milli

və bəşəri mənəvi mirasa son dərəcə böyük sayğı ilə yanaşan Heydər Əliyev xalqımız üçün mədəni-mənəvi abidələrin dəyərini dəqiq müəyyənləşdirir və onların təbliği və tanınması işində ən müdrik təşəbbüskar kimi şəxsən özü çıxış edir: “Bu gün Azərbaycan xalqı möhtəşəm “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illiyini böyük bayram kimi təntənə ilə qeyd edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” 1300 ildir ki, yaşayır. Əgər 1300 ildən də öncə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yaranması üçün xalqlarımızın nə qədər çalışdığını və nəhayət, bu tarixi abidəni yaratdığını nəzərə alsaq, onda təsəvvür edə bilərik ki, bizim xalqlarımızın nə qədər qədim tarixi, dərin kökləri və nə qədər zəngin mədəniyyəti var. 1300 il ərzində “Kitabi-Dədə Qorqud” bütün çətinliklərə, məhdudiyətlərə baxmayaraq, bizim xalqlarımıza mənəvi qida olmuş, onların yaşamasına, mübarizə aparmasına, öz milli mənliyini dərk edib, hiyf etməsinə daim yardım göstərmişdir. Ancaq onu qeyd etmək lazımdır ki, biz “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik tarixinə yüksək qiymət verərək etiraf etməliyik ki, son üç il ərzində Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud” irsinin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi, təbliğ olunması sahəsində böyük işlər görülmüş və bunlar “Kitabi-Dədə Qorqud”u bizim xalqımıza, bütün türk dünyasına, türkdilli xalqlara tanıtmış və onun nə qədər zəngin sərvət olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir”.

Heydər Əliyevin Dədə Qorqud sevgisi Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilmiş, o da Dədə Qorqud dünyasına öz töhfələrini vermişdir. Belə ki, ölkə prezidentinin 2007-ci ildə verdiyi sərəncamla Bakının Nərimanov rayonunda Dədə Qorqud abidəsi ucaldılmışdır. Onu da qeyd edək ki, ümummillii lider Heydər Əliyevin hələ 2000-ci ildə imzaladığı Fərmana əsasən, Bakıda Dədə Qorqud heykəlinin ucaldılması və “Dədə Qorqud dünyası” tarixi-etnoqrafik kompleksinin yaradılması qərara alınmışdır. Bu tarixi abidənin qorunmasına dövlət səviyyəsində göstərilən diqqətin nəticəsidir ki, Prezident İlham Əliyev 2004-cü ildə Brüsseldə “Dədə Qorqud” abidəsinin təntənəli açılışında iştirak edib nitq söyləmişdir. Dövlət başçısının 2007-ci ildə imzaladığı “Azərbaycandakı monumental heykəltəraşlıq abidələri, xatirə-memorial və memarlıq kompleksləri haqqında” Sərəncama əsasən, “Dədə Qorqud” heykəli və “Dədə Qorqud dünyası” tarixi-etnoqrafik kompleksinin yaradılması ilə bağlı müvafiq tədbirlərin görülməsi haqqında tapşırıq verilib. Geniş tikinti və abadlıq işləri nəticəsində Bakının Nərimanov rayonunda 6 hektar ərazidə Dədə Qorqud parkı salınmış, parkın mərkəzində “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi ucaldılmışdır.

2013-cü ildə parkın açılışı olmuş, Prezident İlham Əliyev buradakı çıxışında bu abidənin ucaldılmasını böyük hadisə hesab edərək demişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Bu əsərdə Azərbaycan xalqının keçmiş həyat tərzi, məişəti, psixologiyası əks olunmuşdur. Əsərin qəhrəmanlarının adlarını Azərbaycanın çoxsaylı yaşayış məntəqələrində görmək olar. Bu əsərdə Azərbaycan toponimləri əks olunmuşdur. Bir sözlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalq ədəbiyyatının yazılı abidəsidir. Bu dastan hər bir azərbaycanlı üçün əzizdir. Bu gün bu abidənin ucaldılması Azərbaycan xal-

qının bir daha öz tarixi keçmişinə, mədəniyyətinə olan münasibətinin təzahürüdür”.

Ölkə prezidenti daha sonra fikrinə davam edərək demişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, eyni zamanda bütün türk dünyasını daha sıx birləşdirir. Azərbaycan türkdilli dövlətlərin daha da sıx birləşməsi üçün öz səylərini əsirgəmir. Bu bizim xarici siyasətimizin ayrılmaz hissəsidir, əsas istiqamətlərindən biridir. Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının Azərbaycanda keçirilmiş zirvə görüşləri bunun əyani sübutudur. Bakıda, Naxçıvanda, Qəbələdə keçirilmiş bu zirvə görüşləri türk dünyasını daha da sıx birləşdirir. Son zirvə görüşündə mən qeyd etmişdim və bir daha demək istəyirəm ki, XXI əsr türk dünyasının əsri olmalıdır. Türk dünyasında gedən inkişaf, qarşılıqlı əməkdaşlıq, müsbət demografik dinamika, əlbəttə ki, bizi daha da gücləndirəcək və bütün türkdilli dövlətlərin əməkdaşlığı, bir-birinə olan dəstəyi hesabına hər bir dövlət öz milli maraqlarını daha böyük dərəcədə qoruya biləcəkdir. Bizim ölkələrimizi, əlbəttə ki, siyasi maraqlar, iqtisadi sahədəki əməkdaşlıq bağlayır. Ancaq əməkdaşlığımızın təməlində ortaq tarix, tarixi köklər dayanır, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı burada çox böyük rol oynayır. Ona görə, mən hesab edirəm ki, bugünkü mərasim bütün türk dünyasında gözəl əks-səda verəcəkdir”.

Bundan əlavə, 2013-cü ildə ölkə prezidenti “Dədə Qorqud” çoxseriyalı bədii televiziya filminin çəkilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır.

Ölkə başçısının Dədə Qorquda bəslədiyi dərin ehtiramın kökündə onun milli-mənəvi dəyərlərimizə olan böyük məhəbbəti dayanır.

Beləliklə, bu kiçik qeydlər göstərir ki, ümummilli liderin Azərbaycan xalqının “təmali və tağı daşdan yox, sözdən tikilən mənəviyyat sarayının”, möhtəşəm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının öyrənilməsi haqqında elmi görüş və mülahizələri gələcəkdə həyata keçirilməli olan ayrıca və mükəmməl bir elmi-tədqiqat işinin mövzudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyevin KDQ-1300 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının iclasında giriş sözü (16.02.1999)-www.lib.aliyevheritage.org.az
2. Heydər Əliyevin KDQ-1300 dövlət komissiyasının iclasında giriş sözü və yekun nitqi (11.03.2000)-www.lib.aliyevheritage.org.az
3. Heydər Əliyevin KDQ-1300 yubiley mərasimində nitqi (9.04,2000)-www.lib.aliyevheritage.org.az
4. Heydər Əliyevin KDQ-1300 yubileyi münasibətilə Gülüstan sarayında rəsmi qəbulda nitqi (9.04.2000)-www.lib.aliyevheritage.org.az
5. Heydər Əliyevin KDQ-1300 yubileyi münasibətilə Dövlət Komissiyasının yekun iclasında nitqi (14.04.2000)-www.lib.aliyevheritage.org.az
6. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası: 2 cildə. I c., Bakı, 1999.
7. Qasımlı M. Heydər Əliyev və Azərbaycan folkloru // Ozan dünyası, 2010, № 2, s. 3-19.

Абульфаз Гулиев

МИР ДЕДЕ ГОРГУДА И ВЕЛИКИЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ

Общенациональный лидер Гейдар Алиев высоко ценил дастан Деде Горгуда, являющийся достойным источником национальной сути нашего народа. Он организовал проведение его 1300-летнего юбилея на уровне ЮНЕСКО и часто отмечал, что дастан является основным ценным источником для мирового признания независимого Азербайджанского государства.

Ключевые слова: *Гайдар Алиев, Деде Горгуд, фольклор, национальное состояние, язык, литература, история.*

Abulfaz Guliyev

**NATIONAL LEADER HAYDƏR ƏLIYEV AND DADA GORGUD
WORLD**

Our national leader Heydər Əliyev gave a highly value to “Kitabi-Dada Gorgud” epos one of the reliable source of the national existence of our people. He has achieved to celebrate the 1300 anniversary of this epos on the level of the UNESCO. He was noted over and over that this monument is one of the main means for to know independent Azerbaijaa Republic in the world.

Key words: *Heydar Aliyev, Dada Gorgud, folklore, national morality, language, literature, history.*

ADİL BAĞIROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
AMEA-nın müxbir üzvü
E-mail: bagirovadil@yahoo.com

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DA NAXÇIVAN TOPONİMLƏRİ

Məqalə “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən Naxçıvan toponimlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalədə “Dədə Qorqud” boylarında iştirak edən qəhrəmanlar, onların mənsub olduqları nəsil, sülalə, tayfa, tirələrlə bağlı yer-yurd adları araşdırılmış, dastanın Naxçıvan ərazisi ilə bağlılığını təsdiqləyən Oğuzdaşı, Oğuzkənd, Dərəşam, Əlincəqala, Əyrək, Qaraçuq və Böyükdüz toponimlərinin leksik-semantik, struktur xüsusiyyətləri, mənşələri tədqiqat obyektinə seçilmişdir.

Açar sözlər: *Oğuzdaşı, Oğuzkənd, Dərəşam, Əlincəqala, Əyrək, Qaraçuq.*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilinə ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” 20 fevral 2015-ci il tarixli Sərəncamı və Sərəncamdan irəli gələn vəzifələrlə əlaqədar Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri V.Talıbovun “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilinə ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilməsi haqqında” 25 iyul 2015-ci il tarixli Tədbirlər Planına uyğun olaraq muxtar respublikada mühüm işlər görülmür. Naxçıvanşünaslıq mərkəzində, ümumtəhsil və ali məktəblərdə açıq dərslər keçirilir, dəyirmi masalar təşkil edilir, yerli televiziya və radioda silsilə verilişlər təşkil olunur, Dədə Qorqud beynəlxalq elmi simpoziumunun yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün lazımı tədbirlər həyata keçirilir.

Əsrlər boyudur ki, ulu əcdadımız, soykökümüz olan Oğuz tayfa adları mənəvi dünyamızda, qəlbimizdə, dilimizdə yaşamış, bu adlar kəndlərə, dağlara, qayalara səpələnmiş və zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Belə adları yaşadan mənbələr içərisində dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutan, türk xalqlarının möhtəşəm yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un mühüm rolu və müstəsna əhəmiyyəti vardır. “Xalqın şah əsəri, ana kitabı” (Anar) olan “Dədə Qorqud” dastanında oğuz türklərinin tarixi, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və təsərrüfat həyatı, folkloru, dili, coğrafiyası, qəhrəmanlıq tarixi, milli mənəviyyəti, eləcə də qədim şəxs və ata adları, onqonlar, titullar, ölkə, xalq, tayfa, nəsil, tirə, qəbilə, heyvan, dağ, daş, qala, ərazi, sahə adları öz əksini tapmışdır. Odur ki, dastan soykökümüzü, milli kimliyimizi, dilimizin qədim toponimlərini öyrənmək baxımından çox etibarlı və zəngin mənbələrdən biridir.

“Dədə Qorqud” qədim yurd yerimiz olan Dərbənddən tutmuş, Azərbaycan, Gürcüstan, indiki Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan və Türkiyə ərazilərini əhatə etmiş, Naxçıvan və ətraf ərazilər oğuz qəhrəmanlarının at oynatdığı, qılınc çəkdiyi yer olmuşdur. “Dədə Qorqud”da baş vermiş hadisələrin

xeyli qismi Naxçıvanda cərəyan etmiş, bu ərazi dastan qəhrəmanlarının yurd yeri, ata-baba məskəni olmuş, ulu oğuzların şanlı tarixi Azərbaycanda yazılmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar keçirilən Dövlət Komissiyasının iclasında çox haqlı olaraq demişdir: **“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bütün türk dünyasına məxsusdur, onun vətəni Azərbaycandır, sahibi Azərbaycan xalqıdır, müstəqil Azərbaycan dövlətidir”**.

Məlumdur ki, Naxçıvan bəşəriyyətin ilkin məskən saldığı bir ərazi kimi çoxəsrlik tarixi, zəngin təbii şəraiti və əlverişli coğrafi mövqeyi, ictimai, siyasi, iqtisadi qüdrətinə görə şan-şöhrət tapmış, öz maddi mədəniyyət abidələri, memarlıq məktəbi, milli adət-ənənələri ilə dünya mədəniyyət tarixinə daxil olmuşdur. Naxçıvan təkcə şəhər deyil, bura minlərlə hektar ərazini əhatə edən qədim yurd yeri, hər daşında, qayasında bir tarix yaşadan zəngin toponimlər diyarıdır. Burada hər bir şəhərin, kəndin, dağın, dərənin, düzənliyin öz adı, öz həyatı, öz yaranma yolu vardır. Odur ki, tarixi-coğrafi yurd yerlərimizin müəyyənləşdirilməsi, xalqın etnik tərkibinin öyrənilməsi, keçmiş mədəni irsimizin üzə çıxarılması, ad mədəniyyətimizin mühafizəsi üçün bu adlar əvəzədməz mənəbə və tarixi qaynaqlardır.

Naxçıvan toponimlərinin nüvəsində böyük bir mənə, hansısa hadisənin gizlidə qalmış təsviri, xalqımızın yaşam tərzini, adət-ənənəsi, məişəti, tarixin bir parçası yaşayır. Belə tarixi ərazinin keçmişini bu günə çatdıran yer-yurd, el-oba, dağ, daş, çay, göl, bulaq və s. adları xalqımızın tərcümeyi-halı, əzəli və əbədi yaddaşı, əslimizin-kökümüzün coğrafi ünvanı, tariximizi, dilimizi yaşadan tükənməz milli sərvətimiz – söz-abidələrimizdir. Bu abidələr ilk əlifbamız, ilk yaddaş kitabımız, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin ilk nümunələridir. Bu nümunələr xalqımızın tarixi ilə bağlı yaranmış, milli mənəviyyəti ilə yoğurulmuş, azərbaycançılıq, türkcülük damğası ilə möhürlənmiş, leksik-semantik və qrammatik sistemi ilə seçilən milli toponimlərdir.

Naxçıvan toponimlərinin öyrənilməsi xalqımız üçün taleyüklü məsələdir və hər şeydən əvvəl ictimai-siyasi və mənəvi əhəmiyyətinə, dövlət sərhədlərinin nişanlanmasındakı roluna görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələnin öyrənilməsini bizdən zaman tələb edir, ikiyə bölünmüş Azərbaycanın yağılar əlində olan torpaqları, xalqımızın düçar olduğu ictimai-siyasi vəziyyət tələb edir. Toponimlərə qayğı göstərməyi, onları göz bəbəyi kimi qoruyub saxlamağı bizdən Vətən tələb edir.

Naxçıvan toponimləri bölgənin “tarix kitabı”dır. Bu adları “torpağın yaddaşı”na yazan “Dədə Qorqud” dastanındakı Əlincə qalası, Dərəşam, Dərəşam suyu, Əyrək, Bəkdüz, Qaraçuğ kimi yer adları birbaşa Naxçıvan ərazisi ilə bağlıdır. Tanınmış coğrafiyaşünas alim S.Babayev “Naxçıvanda “Kitabi Dədə Qorqud” toponimləri” adlı əsərində dastanın ayrı-ayrı boylarında adı çəkilən *Ağ qaya, Altuntaxt, Qara dərə, Qaraçuğ, Qaraquc, Qara dağ, Dərbənd, Dərəşam, Dərəşam suyu, Əlincə qalası, Köksü gözəl, Günortac, Salaxan qayası, Şərur*

(*Şəruk*), *Göyçə dənizi (Göygöl)*, *Göyçə dağı*, *Qazangöl*, *Qazangöldağ*, *Qazangöl aşırımı*, *Qazanköç yaylağı*, *Qazan yurdu*, *Qazan dağ*, *Qazançı çökəyi*, *Qazan yoxuşu*, *Qazan çuxuru*, *Qazancı kəndi*, *Böyük düz*, *Buğa çeşmə*, *Qara çoban düzü*, *Dana qalası*, *Göy dağ*, *Sarı ağıl*, *Sarı bulaq*, *Xanbulağı*, *Xan yurdu* kimi coğrafi obyektlərin birbaşa dastanla bağlı olduğunu yazır [2, s. 80-132].

Tədqiqat sübut edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Naxçıvan toponimləri leksik-semantik və etimoloji cəhətdən çox zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Bu toponimlər oğuzların bir aborigen əhali olduğunu dil faktları əsasında təsdiqləyir.

Oğuzdaşı. 1727-ci ildə Şərur nahiyəsində iki Oğuzdaşı adlı kənd qeydə alınmışdır. Kəndlərdən birində 24, digərində isə 2 ailə yaşamış, sonradan kəndlərdə yaşayışa son qoyulmuş, onların adı mənbələrdə bizə gəlib çatmışdır [20, s. 364]. Oğuzdaşı toponimi oğuz və daş tərkib hissələrindən ibarətdir. Oğuzdaşı “daş oğuz” (dış oğuz) sözünün inversiya olunmuş formasıdır. Toponimin mənası “daş (dış) oğuzlara məxsus kənd” deməkdir.

Oğuzkənd. Bölgədə oğuzların varlığını təsdiqləyən, Dədə Qorqud yadigarı kimi tanınan Oğuzkənd Aşağı Daşarx inzibati ərazi dairəsinə daxildir. Kənd ərazisi tarixən oğuzların yurd yeri olmuş, qədim oğuz türklərinə məxsus salar, bəydili, xələc, qarxun tayfa birləşmələrinə məxsus ailələr ətraf ərazilərdə yaşamışlar. XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində kənd Şərurda çəkilən kanalın mühəndisi A.Şahingireyin malikanəsi olmuş və 1918-20-ci illərə aid mənbələrdə kənd Şahingirey kəndi adı ilə qeydə alınmışdır [29]. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində kəndin ərazisi heyvandarların müvəqqəti yaşayış məntəqəsindən daim yaşayış məskəninə çevrilmiş və buraya Sovxozkənd adı verilmişdir. Zaman keçdikcə nəsilər dəyişmiş, ancaq yer-yurd adları özünü qoruyub saxlamışdır. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı “Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında”kı Qanuna əsasən kəndə oğuz tayfa adını əks etdirən Oğuzkənd adı verilmişdir.

Dərəşam. Dastanın “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nda adı çəkilən yer adlarından biri Dərəşamdır [17, s. 110-115]. Bu coğrafi obyekt Babək rayonu ilə Culfa rayonunun sərhəddində, Araz çayının sahilində yerləşən qədim yaşayış məskəni və böyük bir ərazinin adıdır. Dərəşam Əlincə, Azadciran və Qışlağat nahiyələri və Araz şayı ilə sərhəddə yerləşmiş, Başkənd, Dibkənd, Ortakənd və Culha (Culfa) adlı kəndləri əhatə edən nahiyə mərkəzi olmuşdur [12, s. 166; 20, s. 29]. Hazırda ərazidə *Dərəşam sahəsi*, *Dərəşam dəmiryol stansiyası*, *Dərəşam mineral bulağı* adlı toponim və hidronimlər vardır. Azərbaycanın Ordubad, Zəngilan, Saatlı, Sabirabad, Laçın rayonları və İran ərazisində də eyniadlı yer-yurd adları mövcuddur.

Dərəşam toponiminin “dərə” komponenti tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunan “vadi”, “çay yatağı”, “mahal” mənasında açıqlanır. Ancaq adın şam hissəsi polemika yaradan tərəf kimi öz tədqiqini gözləyir. Mə-

sələn, Q.Qeybullayev Dərəşam adının Şam şəhərindən (Suriya) köçüb gələn Şamlı tayfa adı ilə bağlı olduğunu, Azərbaycanda abdullu və bəydili tirələrinə ayrıldığını yazır [18, s. 56]. M.Vəliyev (Baharlı) bu adı səlcuqların bir qolu sayır və Əmir Teymur tərəfindən Suriyadan köçürülərək İranda və Azərbaycanda məskunlaşmaları haqda məlumat verir [26, s. 43]. Ə.Dəmirçizadə Dərəşam sözünü mürəkkəb isim (dərə+şam) kimi təqdim edir, amma adın mənşəyinə toxunmur [6, s. 155]. R.Yüzbaşov yazır ki, “şam sözü çay kənarında, iki çayın qovuşacağında qalmış, yulğun, cəyən, biyan və s. göyərdiyi, həmçinin çöl heyvanlarının və quşların yurd, yuva saldığı yer” deməkdir [27, s. 116]. A.Həsənov yazır ki, şam sözü “çay kənarında iki çayın qovuşacağında qalmış, yulğun, cəyən, biyan və s. göyərdiyi, həmçinin çöl heyvanlarının və quşların yurd, yuva saldığı yer deməkdir [11, s. 62-63]. T.Hacıyevin fikrincə: “Dərəşam suyu... əslində şamlığı yaradan, şamlığa axan su deməkdir (7, s. 109). Bu müəlliflərdən fərqli olaraq M.Seyidov şam sözünün mənə açımını saraq//şaraq//sir qəbilə birləşməsinin adı ilə bağlı olduğunu, bir sıra türk dillərində şama şaraq (saraq) deyildiyini yazır [23, s. 55]. S.Babayev isə belə hesab edir ki, Dərəşam toponimini “ışıqlı dərə” kimi izah etmək mümkündür [2, s. 77].

Göründüyü kimi, dilimizdə Dərəşam və tərkibində şam sözü olan digər toponimlərin mənşəyi müxtəlif şəkillərdə mənalandırılır. Ancaq bizə belə gəlir ki, şam komponentli toponimlər “ışıqlı dərə” kimi açıqlamaq inandırıcı görünür, yəni şam sözü burada “yanar şam – günəş” anlamı yaratmır, eləcə də şam sözünü şam ağacı ilə bağlı açıqlamaq da toponimin mənə açımına kömək etmir. Çünki Naxçıvan ərazisində şam ağacı çox az yayılıb, odur ki, bu adı həmin ağac adı ilə əlaqələndirmək də özünü doğrultmur, eləcə də şam komponentli toponimlərin yayılma arealı da bu fikri təkzib edir. Fikrimizcə, toponimin şam komponentini “çay kənarında olan qamışlıq, sulu sıcaq yer”, “çöl heyvanları və quşlarının yaşadığı yer” şəkillərində açıqlamaq doğru fikirdir, ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, ərazinin sucaq və qamışlıq olmayan yerlərində də şam komponentli toponimlər mövcuddur. Məsələn, Buzqov kəndi (Babək rayonu) ərazisindəki *Şamın tili* təpədə yerləşir, ətrafında da heç bir qamış, yulğun, cəyən bitmir. Bu hal ərazidəki *Pirəhməd şamı* (Biləv kəndi, Ordubad), *Naxır şamı* (Baş Dizə kəndi, Ordubad), *Kəblə Şükür şamları*, *Kəblə Oruc şamları* (Unus kəndi, Ordubad), *Güman şamı* (Behrud kəndi, Ordubad), *Ordubad şamı*, *Qız şamı* (Ordubad rayonu), *Yaycı şamı* (Culfa rayonu), *Ayı şamı* və digər vahidləri üçün də səciyyəvidir.

Yuxarıdakı fikirlərdən sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, şam sözü Naxçıvanın dialekt və şivələrində “yer, məskən, yurd, torpaq”, “məzarın şamı” mənalarında da işlənir. Bu fikrə əsaslanıb deyə bilərik ki, Dərəşam sözünü “dərədə yerləşən ərazi, sahə, yer, məkan, yurd” mənasında açıqlamaq daha inandırıcı görünür. Bu faktı ərazinin relyef quruluşu da təsdiqləyir.

Əlincəqala. Dastanın “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nda adı çəkilən məşhur Əlincə qalası Culfa rayonu ərazisindəki eyniadlı dağın üzərində yerləşir.

Adı əsrlər boyu tarixin səhifələrindən düşməyən Əlincəqala neçə-neçə mühari-bələrin şahidi olmuş, Eldənizlər, Elxanilər, Cəlairilər dövründə möhkəm istehkama çevrilmiş, bir müddət monqolların mühasirəsində qalmış, zamanın feodal çəkişmələri nəticəsində dağılmışdır.

Əlincəqalanın adı və salınma tarixi dəqiq məlum deyil. Xalq etimologiyasına görə dağın adı “əlini çək” sözündən yaranıb. Bəzi mülahizəyə görə isə dağın (həm də qalanın) adı Alançıq (“meydança”, “kiçik meydan”; alan – qədim türk dilində “düzənlik”, “meydan”) sözündədir. M.Seyidovun yazdığına görə, Erıncaq//Erincək qala şəhərciyin ilkin adıdır. Bu sözü azərbaycanlılar yaratmışlar. Erıncaq//Erincək iki tərkibdən ibarətdir. “Arik//eriq//eriq” əksər türk dillərində çoxmənalı sözdür. Erıncaq//erincək adının birinci hissəsi “erın//erin”lə “arık//erik//eriq” sözü arasında fonetik fərq var. Ehtimal ki, bu söz ilkin “erinq//erinq” olmuşdur. “Erinq”in “möhkəm”, “qüvvə”, “qüvvətli”, “dövlət” mənaları vardır, çaq isə Azərbaycan dilində yer, məkan bildirən şəkilçidir (bəlkə də vaxtilə müstəqil söz olmuşdur). Beləliklə, erıncaq//erincək “möhkəm, qüvvətli, dövlətli, hakimiyyəti olan yer” deməkdir (23, s. 88). A.Axundovun fikrincə, Əlincə qalasının adı monqolların yürüşlərində iştirak edən, əslən türk tayfası olan əlcihinlərlə (elcihin deyənlər də var) bağlıdır. Əlincə toponiminin metateza (səslərin yer dəyişimi) və eliziya (səs düşümü) fonetik hadisələri nəticəsində əlcihin (elcihin) etnonimindən törəməsi tamamilə mümkündür [1, s. 34-35]. Bu fikirlərdən fərqli olaraq bəzi tədqiqatçılar Əlincə adının mənşəyini “ərincə” tayfa adı ilə də əlaqələndirir, *Qızılca, Yarımca, Əyrice, Yengicə* kimi oykonimlərlə eynikönlü olduğunu yazırlar. Hörmətli müəllimlərim M.Seyidov və A.Axundovun ruhları qarşısında baş əyir və belə güman edirik ki, Əlincəqalanın adı Nuh peyğəmbərin nəticəsi Alınca xanın adı ilə bağlı yaranmışdır. Zaman keçdikcə həmin qala adı canlı danışıq dilində tədricən Əlincə şəklinə düşmüşdür.

Bir faktı da qeyd edək ki, son illər muxtar respublikada maddi mədəniyyət abidələrimizə göstərilən qayğı nəticəsində Əlincəqalaya yeni həyat verilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri V.Talıbovun “Culfa rayonundakı “Əlincəqala tarixi abidəsinin bərpa edilməsi haqqında” 2014-cü il 11 fevral tarixli Sərəncamı ilə qala yenidən bərpa olunur.

Əyrək. Tarixi mənbə və qaynaqlarda Əyrək adına ilk dəfə “Dədə Qorqud” kита-bının “Uşun Qoca oğlu Səyrək boyunu bəyan edər” boyunda rast gəlirik: “Tərsuzamışın sözü Əyrəyə təsir elədi. Durdu, Qazan bəydən yürüş üçün icazə istədi. İzn verildi. Çağırdılar, döyüşçülər yığıldı. Üç yüz nizəli seçmə igid Əyrəyin yanına cəmləşdi. Meyxanada beş gün yemək-icmək oldu. Ondan sonra Şiröküz kənarından Göyçə dənizindəkə sahəni çapıb taladılar. Böyük qənimət əldə etdilər. Əyrəyin yolu Əlincə qalasına düşdü”; “Altı yüz qara donlu kafir bunların üzərinə hücum etdi. İgidləri qırdılar. Əyrəyi tutdular. Əlincə qalasında zindana saldılar” və s. [17, s. 110].

Dastanın bu boyunun qəhrəmanları Əyrək və Səyrək qardaşlarıdır. Səyrək Əlincə qalasında zindana salınmış qardaşı Əyrəyi xilas etmək üçün qəhrəmanlıq göstərərək onu qanlı kafirlərin əlindən xilas edir. Hər iki qardaş “qara donlu kafirlərin” üstünə at sürüb qılınc çaldı, onları qırıb-çatdı, qovub qalaya saldı... Dərəşəm suyunu üzüb keçdilər. Gecəni gündüzə qatıb, Oğuz yurdunun sərhədinə yetişdilər” [17, s. 213]. Dastanın 1939-cu il nəşrində bu şəxs adları Əyrək və Səyrək [15, s. 134-142], 1962 və 1988-ci il nəşrlərində isə Əgrək, Səgrək fonetik variantlarında yazılmışdır [16, s. 131-139; 17, s. 110-115].

Məlumdur ki, hər hansı bir ərazidə toponimlərin yaranması və formalaşması həmin ərazidə yaşayan xalqın, tayfa və qəbilənin adı, məskən salma tarixi, yurdla bağlılığı ilə əlaqədar olur. Tarix təsdiqləyir ki, Naxçıvan ərazisi də qədim oğuz yurdu olmuş, oğuzlar yaşadıkları yerlərə və ətraf ərazilərə özlərinə məxsus adlar vermişlər. Belə adlardan biri də “Dədə Qorqud”un tarixi yaddaşını günümüzədək yaşadan Əyrək şəxs adı əsasında yaranmış keçmiş Əyrək kənd adıdır. Bu kənd tarixən Dərəşəhbuz nahiyəsinə daxil olmuş, indiki Külüs və Keçili kəndləri arasında yerləşmiş, dağılıqdan sonra kənd ərazisi “Əyrək yeri” adını qoruyub saxlamışdır [3, s. 9-13].

Naxçıvan sancağına daxil olan Əyrək kəndinin salınma tarixi məlum deyil, ancaq mənbələrə əsaslanıb deyə bilərik ki, kənd qeydə alındığı XVI əsrdən xeyli əvvəl, hətə Dədə Qorqud zamanında bina olunmuş, 1590-cı ildə kəndin ümumi gəliri 3.000 ağca təşkil etmiş və timar Abdulla Əhməd oğlunun adına yazılmışdır [12, s. 152]. Timar-illik gəliri 19 min 999 ağçaya qədər olan torpaq sahibliyi deməkdir.

Çox da böyük olmayan kənddə əhali heyvandarlıq, maldarlıq və əkin-biçinlə məşğul olurmuş. Vaxtilə Əyrək kəndi zamanın ictimai, siyasi, iqtisadi həyatı ilə sıx bağlı olmuş, təbiətin barlı bərəkətli torpaqları bol məhsul vermişdir. Ancaq zamanın amansız hökmü qədim tarixə malik yurd yerini tarixin dolaylarında itirib batırmış, həyatın sərt sınaqlarından çıxıb bilməyən kəndin əhalisi qonşu kəndlərə köçdüyündən XVIII əsrin əvvəllərində kənddə yaşayış olmamışdır. Bunu 1727-ci ilə aid mənbələr də təsdiqləyir: “Kənddə heç kim yaşamır. Külüs kəndinin əhalisi burada əkin-becərməklə məşğuldur. Dənli bitkilər, kənardan gəlib (bu kəndin torpaqlarından istifadə ediləndən alınan) vergi, cift, dönüm, tapu, dəşdibani, gəlinlik vergisi və başqalarından (əldə edilən) gəlir – 3.000 ağca imiş” [20, s. 115]. Dəşdibani vergisi “əkin yerlərinin qorunması üçün ödənilən vergi” deməkdir. Bu vergi növü sübut edir ki, kənd dağılıqdan sonra əkin və biçinə yararlı torpaqlar qorunmuş.

Əyrək kəndi haqqında Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Dövlət Arxivlər Baş İdarəsinin 2011-ci ildə çap etdirdiyi “Osmanlı arxiv belgələrində Naxçıvan” sənədlər toplusunda maraqlı məlumatlar vardır. Sənəddə yazılır ki, Naxçıvan nahiyəsində Əyrək adlı kənddən üç min ağca timar Salih Fərhad oğluna təvcih olunmaq üçün müqavilə bağlanmağa əmr olunub. Əmrə əsasən osmanlılarda vəzifə dəyişikliyi, rütbə və ənam vermə, əsasən, hər ilin şəvval ayında ye-

rinə yetirilmiş. 1726-cı ilin şəvval ayında Salih Fərhadogluna müharibədə alay başçısı kimi iştirak etmək şərti ilə ənam olaraq verilən Əyrək kənd torpaqlarının gəliri üç min ağca imiş [21, s. 63].

“Naxçıvan abidələri ensiklopediyası”nda da Əyrəklə bağlı tutarlı məlumatlar əksini tapmışdır. Mənbədə qeyd olunur ki, “Əyrək” Şahbuz rayonunun Külüs kəndinin şimalında, Külüsçayın sol sahilində arxeoloji abidədir. Yaşayış yerində iri daşlardan hörülmüş binaların qalıqları saxlanmışdır. Divarların eni 1-1,2 metr arasındadır. Yaşayış evləri başlıca olaraq 1 otaqlı, bəzən isə 2-3 otaqlı olmuşdur. Evlərin girişləri, əsasən, şimal və cənub tərəfdəndir. Evlər bir-birinə sıx yerləşdirilmiş şəkildədir. Yerüstü materiallar orta əsrlərə aid şirli və şirsiz məmulatlardan ibarətdir”. Ensiklopediyada “Əyrək nekropolu” barədə də məlumat verilir ki, bu fakt da orada uzun müddət yaşayışın olduğunu təsdiqləyir [19, s. 121].

İzinə tarixi qaynaqlardan düşdüyümüz, dəfələrlə müraciət etdiyimiz Əyrək kənd adı əsrlərin, qərinələrin tarix yaddaşı, ulu “Dədə Qorqud”un yaddaş kitabəsidir. Bu kitabələrin izi ilə tarixin dərin qatlarına getmək, “torpağın yaddaşı”nda gizlənmiş mikrotoponimləri axtarıb üzə çıxarmaq, lüğətini hazırlamaq və linqvistik cəhətdən tədqiq etmək gələcəyimiz üçün vacib şərtlərdən biridir. Onu da qeyd edək ki, hazırda Şahbuz rayonunun Əyrək yeri adlanan ərazisində qonşu Keçili kəndindən köçən 17-yə yaxın ailə məskunlaşmışdır. Həmin ərazidə yaşayış məntəqəsinin salınması əcdadlarımızın ruhuna hörmət, Naxçıvan tarixinə böyük xidmətin nümunəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Qaraçuq. Naxçıvan toponimiyasında “Dədə Qorqud” yadigarı kimi tanınan Qaraçuq kənd adının yayılma arealı çox genişdir. Bu ada Türkiyə, İran, Qafqaz, Orta Asiya, Bolqarıstan ərazilərində rast gəlinir. Naxçıvan ərazisində *Qaraçuq kəndi*, *Qaraçuq dağı*, *Qaraçuq yolu*, *Qaraçuq məhəlləsi*, *Qaraçuq gölü* adlı tarixi və müasir adlar qeydə alınmışdır.

Qaraçuq kəndi Araz çayı boyunca uzanan qədim karvan yolunun kənarında yerləşib və əsrlər boyu öz adını qoruyub saxlayıb. Ancaq 1963-cü ildə Araz su qovşağının tikintisi ilə əlaqədar keçmiş SSRİ ilə İran arasında bağlanan müqaviləyə əsasən, kənd indiki əraziyə köçürülmüş, 1970-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin şərəfinə *Cavidabad* adlandırılmış, 1999-cu ildə isə kəndin Qaraçuq adı yenidən bərpa olunmuşdur.

2009-cu ilə qədər Babək rayonunun tərkibində olmuş Qaraçuq kəndi həmin il “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Naxçıvan şəhəri və Babək rayonunun inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən Naxçıvan şəhər inzibati ərazi vahidinin həddlərinə daxil edilmişdir.

Tarixi bir kənd olan Qaraçuğun bina olunması və adının mənşəyi haqqında əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur. Bu ada ilk dəfə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlirik. Dastanın “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu bə-

yan edər” boyunda Salur Qazan “Tulu quşun yavrusu..., Amit soyunun aslanı..., Qaraçuğun qaplanı... Bayandır xanın köygusu...”, onun çobanı isə Qaraçuğ Çoban epitetləri ilə təqdim olunur [17, s. 42-43].

Toponim dastanın müxtəlif nəşrlərində *Qara çoq* (1939), *Qaraçuğ* (1962), *Qaraçığ* (1988), digər mənbələrdə isə *Qaraçuq* fonetik variantlarında yazılmışdır. Dastandan üzü bəri 1590-cı ildən sonrakı sənədlərdə də kəndin adı Qaraçuğ şəklində qeyd olunmuşdur: “1755-ci ildə bütün əmlakı ilə bir şəxsdən başqa şəxsə satılması barəsində olan qəbalədə kəndin adı “Qaraçuğ” şəklində qeydə alınmışdır”.

Qaraçuq adının mənşəyi dilimizdə mübahisə yaradan toponimlərdəndir. İnanırcı olmayan söyləmələrə görə, kəndin əhalisinin əksəriyyəti daha çox qara çuxa geydikləri üçün buraya Qaraçuxalılar-Qaraçux-Qaraçuq adı verilib. Digər bir söyləməyə görə isə, kəndin adı yerləşdiyi *Qara zığ* sahəsinin adından götürülüb. Sözsüz ki, bu fikir də ağlabatan deyil. Çünki Qaraçuq adlı toponimlərin yayılma arealı geniş olduğundan sözün mənşəyini Qara zığla bağlamaq əsassızdır. Digər mənbədə isə bura türk dillərində qara – “torpaq” və çox sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, “çox münbitli torpaq” mənasında açıqlanır və kənddə kəngərlilərə məxsus *qaraxanbəyli, yurtçu, billici, hacıvar, cığatay, qoman* kimi tayfalara məxsus ailələrin yaşadığı qeyd olunur [24, s. 115].

Dilimizdə Qaraçuq adının məna açımı və coğrafiyası müxtəlif yönərdən açıqlanır. Məsələn, S.Əlizadə Qarağuc sözünü Qaracığın metateza nəticəsində dəyişmiş variantı hesab edir və “Dədə Qorqud”un mətnində üç mənada: “at adı” (xüsusi isim), “qara camaatın, hamının mindiyi və minə biləcəyi at”, “yer adı” (toponim) mənalarında işləndiyini yazır [17, s. 225-226]. Ş.Cəmşidov Qaraçuq adının Bərdə şəhərindən cəmi 40-50 kilometr məsafədə yerləşən eyniadlı dağın adı ilə bağlı olduğunu, bu sözün Qaradağ-Qaraduğ-Qaraçuq şəklində Qaradağ sözündən törədiyini yazır və ifadənin etimologiyasını dilimizdəki dağ sözünün dəyişilmiş forması hesab edir [5, s. 123, 134], Ş.Cəmşidovdan fərqli olaraq S.Babayev Qaraçuq toponimini Naxçıvandakı eyniadlı kəndin adı ilə bağlı yarandığını, iki hissədən ibarət (Qara-çuq) olan bu sözün birinci tərəfinin “geniş, böyük”, -çiq şəkilçisinin isə kiçiltmə mənalarında işləndiyini yazır [26, s. 62, 68]. Digər tədqiqatçılar da toponimin mənşəyini Naxçıvan ərazisi ilə bağlı açıqlayaraq adın Qaraçuq variantına üstünlük verir və sözü etnotoponim kimi təqdim edərək yazırlar ki, Qaraçuq leksik vahidi salar tayfasından olan bir eli, tirəni və ya Qazan xanın yurdunu bildirməkdədir. Bu söz əvvəlcə köməkçi ad kimi işlənmiş, sonra şəxs və tayfa adına çevrilmiş, daha sonra isə toponimə çevrilmişdir [4, s. 45]. Türk alimi F.Sümər isə Sır Dərya (Ceyhun, İnci) çayının orta yatağındakı Fəraq şəhərini və həmin ərazidəki Karaçuk dağlarını oğuzların vətəni hesab edir. O, M.Kaşğarının Karaçukun oğuz ölkəsinin adı olduğunu və öz xəritəsində də Karaçuk dağını oğuz yurdu kimi göstərdiyini yazır, ancaq sözün leksik-semantik mənasına toxunmur [10, s. 54-55]. F.Kırzioğlu mənbələrə istinad edərək Karacuk/Karacık-ın Diyarbəkirdəki Karaca dağ olduğunu yazır

və qeyd edir ki, E.Rossi də Karaçukun Diyarbəkirdə olduğunu təsdiqləyir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, dastanda həm Bayandur xan, həm də Salur Qazanın sülaləsinə mənsub olan Karaçuk ilk oğuz yurdu olan Xoraşandakı Karaçuk dağının adı ilə bağlıdır [14, s. 93].

Göründüyü kimi, Qaraçuq adının mənşəyinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşan müəlliflər toponimin coğrafi məkanı da dəqiq müəyyənləşdirə bilmirlər. Bizə belə gəlir ki, bu adı konkret ərazi ilə bağlamaq və ya onun sərhədini hər hansı bir kənd və dağ çərçivəsində məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Çünki “Qaraçıqın qaplanı” birləşməsində Qaraçuq sözü “böyük bir elin”, “böyük bir yurdun”, “Oğuz elinin igidi, aslanı” mənalarında dərk olunur. Unutmaq olmaz ki, Bayandır xan böyük bir ərazini əhatə edən oğuz elinin xanlar xanıdır. Bayandır xandan sonra hakimiyyətin idarə olunmasında ikinci şəxs Salur Qazandır. Demək, Bayandır xan hansı ərazinin xanlar xanıdırsa, Qazan xan da həmin elin igidi, cəsur ərəni, qaplanıdır. Digər tərəfdən oğuzların Volqaboyu, Bolqarıstan, Azərbaycan, Qafqaz, Krım, Orta Asiya, İran və Türkiyədə məskun olmaları [28, s. 97] həmin ərazilərdə Qaraçuq adının yaranmasına səbəb olub. Odur ki, Qaraçuq sözünü oğuzların yurd yeri, məskəni mənasında açıqlamaq daha inandırıcıdır. Bu fikri sözün leksik-semantik mənası və Karacuq dağının oğuzların məskəni olması da (M.Kaşğari) təsdiqləyir.

Qaraçuq adı qara və çuq tərkib hissələrindən ibarətdir. Burada qara sözü “böyük”, “iri”, “geniş”, “ərazi” mənalarında, çuq sözü isə qədim türk dillərində çaq sözünün [8, s. 153] fonetik variantı olub “yer”, “məkan”, “yurd” anlamlarında işlənir. Qaraçuq sözü birlikdə “böyük yer”, “iri məkan”, “geniş yer”, “məkan”, “böyük yurd” anlayışları yaradır və “oğuzların yaşadığı yurd, məkan” mənalarında işlənir. Demək, oğuzlar harada yaşayıblarsa, oraya Karaçuk-Qaraçuc-Qaracıq-Qaraçoq-Qaraçaq-Qaraçıq-Qaraçuq adını veriblər. Bu fikri Qaraçuq variantlı toponimlərin coğrafiyasının genişliyi də təsdiqləyir. Şübhə yoxdur ki, Naxçıvandakı Qaraçuq oykonimi də vaxtilə oğuzların yaşadığı yurd yerlərindən birinin adıdır.

Böyükdüz. Böyükdüz 1960-cı illərin sonuna qədər Babək rayonu ərazisində, Araz çayının kənarında yerləşən qədim kənd olmuş, 1963-1969-cu illərdə Araz su anbarının tikintisi ilə əlaqədar əvvəlki yerindən indiki əraziyə köçürülmüşdür. Hazırda kənd Kəngərli rayon inzibati ərazi vahidində daxildir.

Böyükdüz oykonimi D.D.Paqireyvin 1913-cü ildə tərtib etdiyi “Qafqazın beşverstlik xəritəsinin adlar göstəricisi” toplusunda [22, s. 73] və 1918-1920-ci illəri əks etdirən “Azərbaycanın siyasi xəritəsi”ndə əksini tapmışdır [29]. İstər elmi ədəbiyyatda, istərsə də xalq arasında Böyükdüz adının mənşəyi ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Məsələn, yerli əhali arasında və bəzi mənbələrdə kəndin adı yerləşdiyi ərazinin düz, geniş böyük olması ilə bağlı açıqlanır. Qeyd olunur ki, kənd Böyükdüz adlı sahədə salındığı üçün belə adlandırılmışdır. Ancaq əvvəlki kəndin relyef quruluşu düzəngah olmamış, Araz çayı kənarında çox da böyük

olmayan bir ərazini əhatə etmişdir. Ona görə də kəndin adı yerləşdiyi ərazinin relyef quruluşu ilə yox, əski türk *Bügdüz* tayfa adı ilə bağlıdır.

Ə.Tanrıverdiyevin fikrincə, bu ad “Dədə Qorqud kitab”ının “Qazan xanın oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boyu”ndakı Bəgdüz Əmənin adı ilə bağlıdır. Müəllif “Bıyığı qanlı Bəgdüz Əmən” birləşməsinin də Bəgdüz adındakı *bəg* komponentini *bəy* (bək) titulunun fonetik variantı, *düzü* komponentini isə qədim türk dillərində *tuz* variantında işlənmiş “düz bərabər, həqiqi, doğru, sədaqətli” mənalarında işləndiyini yazır [25, s. 148-149]. Bu fikirdən fərqli olaraq dastanın rus tədqiqatçısı V.M.Jirmunski hələ 1962-ci ildə bəkdüz sözünü tayfa adı kimi vermiş [13, s. 609], bu fikir S.Əliyarovun araşdırmasında da öz əksini tapmışdır [9, s. 144]. F.Sümər də Oğuz boyları haqqında danışıarkən dastandakı “bıyığı qanlı” kimi təsvir edilən Əmən bəyin bügdüzdən olduğunu yazır və bu tayfa adının Türkiyə ərazisindəki toponimlərdə öz izini saxladığını qeyd edir. Onun fikrincə, hələ XVI əsrdə Anadoluda bügdüzlərə aid 22 yer adı qeydə alınmışdır ki, bunların da 19-u oykonimdir. Bu gün həmin yer adlarının ancaq üçü qalır [10, s. 334]. Biz də bu fikirlərə tərəfdaş olur və belə qənaətə gəlirik ki, Böyükdüz adının mənşəyi oğuzların Bügdüz tayfa adı əsasında yaranmışdır.

Bir faktı da qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisində Dədə Qorqudun məxsus olduğu Bayat tayfa adı ilə bağlı toponimlər də qeydə alınmışdır. 24 oğuz tayfasından biri olan Bayatlar Azərbaycanın hər tərəfinə səpələnmiş, Naxçıvanın ən qədim sakinlərindən biri olmuşlar. Bu tayfaya məxsus *Ağgül* (Sədərək nahiyəsi), *Nəcəf qışlağı*, *Zülfüqar qışlağı* (Şərur nahiyəsi) kimi yaşayış məntəqə adları tarixi toponimlər sırasına daxildir [20, s. 366-367]. Hazırda Şərur rayonunun Diyadin kəndində Bayat, Aralıq kəndində Bayatlılar tayfa adları da həmin tayfanın izlərini qoruyub saxlayır.

Yekun olaraq demək lazımdır ki, Naxçıvan ərazisində “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsləşən toponimlər milli varlığımızın təsdiqlənməsi, tariximizlə bağlı bir çox məsələlərin açıqlanması, keçmiş sərhədlərimizin müəyyənləşdirilməsi baxımından çox qiymətli mənbələrdir. Bu toponimləri toplayıb linqvistik cəhətdən tədqiq etmək günün aktual məsələlərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
2. Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 224 s.
3. Bağırov A. Onomalogiya problemləri: 2 cildə. I c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 436 s.
4. Bayramov A. Naxçıvanda “Dədə Qorqud” kitabı ilə səsləşən yer-yurd adlarımız // Filologiya məsələlərinə dair topla, Bakı, 1999, № 3, s. 43-47.
5. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədəm Qorqud. Bakı: Elm, 1999, s. 680 s.
6. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, 160 s.

7. Dədə-Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət / Nəşrə hazırlayan T. Hacıyev. Bakı: Öndər, 2004, 368 s.
8. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
9. Əliyarov S. "Kitabi Dədə Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar // Azərbaycan filologiyası məsələləri, III buraxılış, Bakı, 1986, s. 185-197.
10. Faruk S. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
11. Həsənov A. Dərəşam toponimi haqqında // ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı, 1976, № 4, s. 60-66.
12. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
13. Жирмунский В.М. Избранные труды. Тюркский героический эпос. Л., 1974, 720 с.
14. Kırzioğlu M.F. Dede-Korkut Oğuznameleri. I kitab, Ankara: Atatürk Kultur Merkezi Başbakanlığı Yayınları, 2000, 246 s.
15. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı. Bakı: Azərnəşr, 1939, 178 s.
16. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı. Bakı: Azərnəşr, 1962, 175 s.
17. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
18. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986, 191 с.
19. Naхçıvan abidələri ensiklopediyası. Naхçıvan: Bakanlar Mediya, 2008, 520 s.
20. Naхçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
21. Osmanlı arşiv belgelerinde Naхçıvan. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2011, 568 s.
22. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского Края. Тифлис: Издания Кавказского военно-топографического отдела, 1913.
23. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
24. Смирнов Н.К. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Ozan, 1999, 156 с.
25. Tanrıverdi Ə. Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları. Bakı: Nurlan, 2009, 442 s.
26. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
27. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı: Azərnəşr, 1972, 146 s.
28. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.
29. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın siyasi xəritəsi.

Адиль Багиров

НАХЧЫВАНСКИЕ ТОПОНИМЫ В ДАСТАНЕ “КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД”

Статья посвящена исследованию Нахчыванских топонимов, упомянутых в дастане “Китаби-Деде Горгуд”.

Объектом исследования в статье явились употребленные в сказаниях дастана “Китаби -Деде Горгуд” имена героев, относящиеся к определенному роду, племени, месту жительства, а также связанные с Нахчываном такие топонимы, как Огуздашы, Огузкент, Дарашам, Алинджагала, Айрак, Гарачуг, Бойукдуз, их лексико-семантические и структурные особенности.

Ключевые слова: *Огуздашы, Огузкент, Дарашам, Алинджагала, Айрак, Гарачуг.*

Adil Bagirov

NAKHCHIVAN TOPONYMS IN “KITABI-DADA GORGUD” EPOS

The paper has been devoted to the investigation of the Nakhchivan toponyms used in “Kitabi-Dada Gorgud” epos. The place names connected with the heroes, the generation which they belong to, dynasty, kin, division which were used in “Kitabi-Dada Gorgud” tribes were investigated in the article. The lexical-semantic, structure features and the origin of the toponyms of Oguzdashi, Oguzkand, Darasham, Alinjagala, Ayrak, Garchug and Boyukduz which prove that the epos connected with Nakhchivan territories were elected as the investigation object.

Key words: *Oguzdashi, Oguzkand, Darasham, Alinjagala, Ayrak, Garchug.*

ƏLİ ALLAHVERDİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” AVROPA DİLLƏRİNDƏ

Şifahi söz sənətinin ən qədim və qiymətli incilərindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu dünya xalqlarının ən məşhur folklor abidələri ilə yanaşı durur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Avropa dillərinə, ümumiyyətlə elm aləminə tanışlığı və ilk tərcüməsi XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu dastan haqqında Avropada ilk dəfə 1815-ci ildə alman alimi Henrix Fridrix fon Dits məlumat vermiş, həm də “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu”nu alman dilinə çevirərək nəşr etdirmişdir. Sonra bu mövzuya alman şərqşünası Teodor Heldeke, rus alimləri V.V.Bartold, V.M.Jirmunski və A.H.Kononov tərəfindən rus dilində nəşr edilmişdir. XX əsrin axırlarında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları fransız şərqşünaslarının da diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, 1998-ci ildə görkəmli fransız akademiki, şərqşünası və türkoloqu Lui Bazən və mənşəcə türk olan professor Altan Gökalp tərəfindən tərcümə edilmiş və Parisdə “Qallimar” nəşriyyatında çapdan çıxmışdır.

Açar sözlər: *məşhur folklor abidələri, tarixi mövcudluq, türk başçıları, qrammatik və leksik xüsusiyyətlər, müqəddimə, XIX əsrin əvvəlləri, milli xarakter, bəşər mədəniyyəti tarixi, görkəmli alman şərqşünası, görkəmli fransız akademiki.*

Şifahi söz sənətinin ən qədim və qiymətli incilərindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu dünya xalqlarının ən məşhur folklor abidələri ilə yanaşı durur. Yaranma tarixi, qələmə alınma dövrü, məzmun və qayəsi etibarlı ilə seçilən, bəşər mədəniyyəti tarixinin ən maraqlı səhifələri içərisində özünəməxsus xüsusiyyətləri, təkrarolunmaz cizgiləri ilə fərqlənən “Kitabi-Dədə Qorqud” qədim xalqımızın, ulu torpağımızın tarixi və qəhrəmanlıq şəhadətnaməsidir.

Yaranma tarixinin 1300 və ondan da artıq bir dövrə malik olduğu, beynəlxalq miqyasda qəbul və qeyd edilən möhtəşəm “Kitabi-Dədə Qorqud” təkcə Yaxın və Orta Şərqdə, Qafqazda, Orta Asiyada deyil, Avropa və bütün dünyada tanınan söz, saz, fikir və təfəkkür yadigarıdır. Bu abidə ulularımızın, əcdadlarımızın idrakının məhsulu olmaqla yanaşı, həm də milli xarakterimizin, ulu və zəngin keçmişimizin əvəzsiz xəzinəsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un Avropa dillərinə, ümumiyyətlə elm aləminə tanışlığı və ilk tərcüməsi XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Belə ki, gənc 33 yaşlı alman alimi, Henrix Fridrix fon Dits 1811-1815-ci illərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”u tədqiq etməyə başlamışdır. O, 1815-ci ildə dastan haqqında ilk məlumat vermiş, həm də “Basatın təpəgözü öldürdüyü boyu”nu alman dilinə çevirərək nəşr etmişdir. Hans Əhməd Şmide yazır ki, H.F. fon Ditsin taleyində, onu türk dünyası ilə bağlayan İstanbul həyatı böyük rol oynamışdır. Belə ki, o, Prusiya Krallığının Osmanlı Türkiyəsində böyük elçisi olduğu müddətdə (1784-1790) iki ölkə arasındakı dostluq münasibətlərini yeni mərhələyə qaldırmışdır. Türkiyədən geri çağırılarkən o deyirdi ki, artıq prusiyalı olmayan türk qalmadı. Lakin

təəssüf ki, sonralar ona öz ölkələrində etimad göstərilmir, hətta ziyafətlərə belə dəvət olunmur, bədxahlar onun tam türkləşdiyini ona irad tuturlar. H.Ə.Şmide böyük qürur hissilə qeyd edir ki, H.F.Fon Dits kitab və araşdırmalarını öz xər-cilə çap etdirmişdir. Buna yüksək qiymət verən böyük alman şairi Y.V. fon Höte onun əsərlərindən xeyli nüsxə alıb dostlarına pay verərmiş. H.Ə.Şmide onu da bildirir ki, H.F. fon Dits öləndə bütün var-dövlətini Berlin kilsəsinə verməyi vəsiyyəət edir. O, 17000 cild basma kitabı və 835 əlyazmasını Berlin Kral kitabxanasına bağışlayır.

Bundan sonra görkəmli alman şərqşünası Teodor Heldeke 1859-cu ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının surətini çıxarıb alman dilinə çevirərək çap etdirmək istəyir, lakin qarşıya çıxan çətinliklərə görə bu işi başa çatdırı bilmir, topladığı materialları o vaxt Almaniyada təhsil alan V.V.Bartolda (1892) verir. Elə bu vaxtdan da V.V.Bartold da “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları üzərində işləməyə başlayır. O, əvvəlcə dastanların dörd boyunu (I, II, III, IV) rus dilinə çevirərək, kiçik bir şərhlə nəşr etdirir. 1922-ci ildə o, bütün boyları rus dilində çapa hazırlayır. Lakin onun sağlığında dastanlar işıq üzü görmür. Əsəri ilk dəfə Azərbaycan alimləri Həmid Araslı və Məmmədhusəyin Təhmasib 1950-ci ildə Bakıda nəşr etdirirlər. Həmin əsər 1962-ci ildə V.M.Jirmunski və A.H.Kononov tərəfindən çapa hazırlanır və rus dilində yenidən nəşr edilir.

Sonralar yenə də “Dədə Qorqud” dastanları dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, əvvəlcə ABŞ-da Texas Universitetində (1973), sonra isə Londonda (1974) dastanlar nəfis şəkildə ingilis dilində nəşr olunmuşdur. Hər iki tərcüməyə geniş müqəddimə və şərhlər yazılmışdır. Bu şərh-lərdə orijinal fikirlər az deyil, orada V.V.Bartoldun, V.Jirmunskinin, H.Araslının, O.Ş.Gökyayın və M.Erginin fikirlərindən də istifadə olunur. Texas Universite-tinin nəşr etdirdiyi “Dədə Qorqud” dastanları ingilis dilinə görkəmli türk alimi, professor Faruk Sümer, Ankaranın ingilis ədəbiyyatı professoru Əhməd Uysal və Texas Universitetinin ingilis dili müəllimi Varren Valker tərəfindən tərcümə edilmişdir. Burada dastanların IX-XI əsrlərdə oğuzların Orta Asiyada yaşadığı ərazidə yazıldığı iddia olunur. Tərcüməçilərə görə, hadisələrin çoxu tarixidir, burada ziddiyyətlər də var. Bunu onlar əlimizə gəlib çıxan son nüsxənin daim dəyişə-dəyişə bu hala düşməsi ilə əlaqələndirirlər. Müəlliflər Qorqudu tarixi şəxsiyyət hesab edirlər.

“Dədə Qorqud” dastanlarının yeni (Vatikan) nüsxəsini 1952-ci ildə Ettore Rossi ortaya çıxarmış və nəşr etdirmişdir. 364 səhifədən ibarət bu kitab 4 bölmədən ibarətdir. E.Rossiyə görə, Vatikan nüsxəsi daha düzgündür. Onun fikrin-cə, mətnləri savadlı bir adam yazmışdır. O, boyları bədii bir əsər yox, qəhrə-manlıq dastanı-külliyatı hesab edir. O, Drezden nüsxəsinin Azərbaycan dilinə, Vatikan nüsxəsinin isə türk dilinə aid olduğunu qeyd edir.

“Dədə Qorqud” dastanları 1958-ci ildə Surixdə görkəmli alman şərqşünası İohan Hayn tərəfindən yenidən alman dilində nəfis şəkildə çap edilmişdir. Tərcüməçi, əsərə 16 səhifəlik yığcam son söz yazmış, əsərin sonunda qısa şərhlər

vermişdir. İ.Hayn bu əsərin ümumdünya şöhrətini xüsusi qeyd edərək göstərir ki, orta türk dövrünü, xüsusilə oğuzların ictimai-siyasi həyatını dəqiq müəyyənənləşdirməkdə bu dastanların əvəzi yoxdur. O, müqəddimədə oğuzların hələ Orxon yazılarından məlum olması, islam dövlətləri ilə əlaqəyə girmələri və sairədən ətraflı danışır.

Avropada türkologiya və şərqşünaslıq sahəsində böyük araşdırmalar aparan fransız akademiki Lui Bazən Azərbaycanda və ümumən türk dünyasında çox məşhurdur. Bunu onun türkologiya sahəsində yazdığı əsərləri və elmi məqalələri sübuta yetirir. Demək olar ki, o, həyatını və bütün yaradıcılığını bu sahənin tam araşdırılmasına, tədqiqinə həsr etmişdir. Onun bu sahəyə olan marağı 1945-ci ildə Ankaradakı Xarici İşlər Nazirliyində mədəni əlaqələr şöbəsinə göndərildikdən sonra daha da artmışdır. O, 1948-ci ilədək orada işləmiş, türk dilini, ədəbiyyatını, incəsənətini və mədəniyyətini dərinlən öyrənməyə çalışmış, türk ziyalı cəmiyyətinə gedərək orada özünə çoxlu dostlar qazanmışdır. Lui Bazən bu perspektivin əhəmiyyətini dərk edərək xüsusən oğuz dil qrupunun tarixi, xristian erasının VIII əsrindən Monqol türklərinin daşlar üzərində həkk etdiyi əlyazmaları ilə maraqlanmağa başlamışdır. O, Türkiyədə yaşadığı ilk günlərdən qədim oğuzların epos xarakterli adətini yüksək səviyyədə yaşadan “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə yaxından maraqlanmağı qarşısına əsas məqsəd qoymuşdur. Sonrakı illərdə də o, türkologiya sahəsində öz elmi axtarışını, tədqiqatlarını ardıcıl şəkildə davam etdirmiş və bu sahədə çox böyük nəticələr əldə etmişdir.

XX əsrin axırlarında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları fransız şərqşünası Lui Bazənin diqqətini cəlb etmişdir. Bu dastanı ilk dəfə olaraq Drezden və Vatikan saxlanılan XV əsrin iki əlyazmasına istinad edən İstanbul Universitetinin professoru Məhərrəm Ergin tərəfindən 1997-ci ildə Türkiyədə çap olunmuş kitab əsasında görkəmli türkoloq, şərqşünas, akademik Lui Bazən və professor Altan Gökalp tərəfindən tərcümə edilmiş və 1998-ci ildə Parisdə “Qallimar” nəşriyyatında “L’aube des peuples” (xalqların sübh çağı) silsiləsində çapdan çıxmışdır. Lakin bununla yanaşı, bəzi məlumatlara əsasən, XIX əsrin sonlarında Parisdə nəşr olunan “Jurnal Aziatik”də “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqəli məqalələr nəşr edilmişdir. Əsərdə qeyd edildiyi kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuz qövmünün bir epik dövr müddətindəki mədəniyyəti, vətənpərvərliyi və apardığı siyasətdən bəhs olunur. Müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud” un Drezden nüsxəsinin 1 giriş, 12 dastandan, Vatikan nüsxəsinin isə 1 giriş və 6 dastandan ibarət olduğunu qeyd edir. Görkəmli türkoloq, alim, akademik Lui Bazən Drezdenin qədim Saks Şahzadə kitabxanasında 1831-ci ildən etibarən 86-cı nömrədəki kataloqda saxlanılan nüsxənin daha qədim, daha bütöv və daha əhəmiyyətli olduğunu bildirir. O, dastanın əlyazmasının 152 vərəq, 304 səhifə və hər səhifəsinin 13 sətirdən ibarət olduğunu, ərəb əlifbası ilə naksi stilində iti xətlə XVI əsr qərbi-türk qrafik qaydalarına əməl etmədən yazıldığını göstərir.

Dastan Drezden nüsxəsi əsasında Dirsə xan oğlu Buğac xanın hekayəsi ilə, Oğuz tayfalarına məxsus çox maraqlı, zəngin adət-ənənələrin təsviri ilə baş-

layır. Lui Bazən əsərin yazı dilinin həmin dövrün Osmanlı türkcəsindən aydın fərqləndiyini və orada Şərqi Anadolu və Azərbaycan dialektlərinin tipik spesifik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini əks etdirildiyini ayrıca vurğulayır.

Böyük türk ədibi Yaşar Kamalın dastanın əvvəlində yazdığı müqəddiməsinin Altan Gökalp tərəfindən fransız dilinə tərcümə olunmuş müqəddiməsində, yazıçı ozanlar, el şairləri və xanəndələr haqqında gənclik illərindəki aldığı təəsüratlarını öz dünyagörüşü baxımından Dədə Qorqudla eyniləşdirir.

Bütün bunlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dünya və bütövlükdə Avropa türkoq və şərqsünaslarının bu dastana yüksək maraq göstərməsi əbəs deyildir. Belə ki, türk ədəbiyyatı tarixinin ən böyük alimi olan professor M.Fuad Köprülünün vaxtilə dərslərində söylədiyi bir söz vardır: “Bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, Dədə Qorqudu o biri gözünə qoysanız, yenə də Dədə Qorqud ağır gələr”. Dədə Qorqud kitabının dəyərini, qiymətini ifadə etmək üçün bundan daha gözəl və layiqli söz tapmaq mümkün deyildir. Bu mübaligəsiz həqiqət həm türk xalqları filoloqlarının, həm Avropa, həm də bütöv dünya şərqsünas-türkoqlarının diqqətini həmişə bu nadir ədəbi-bədii və tarixi etnoqrafik abidəyə bağlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bazən L. “Dədə Qorqud” əfsanəsinin mənşəyi necə ola bilər? (Tarixi və etimoloji diskussiya). Paris, 1999, 24 Sentyabr.
2. Bazən L., Gökalp A. “Kitabi-Dədə Qorqud” (fransız dilində). Paris: Qallimar, 1998.
3. Bazən L. Dədə Qorqud axtarışında. Paris: Adrian-Mezanov, 1968.
4. Bazən L.”Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyasının inkişafı haqqında tədqiqat. Paris, xronoloji tədqiqat, 1999.
5. Ergin M. Dede Korkut kitabı. 24 baskı, İstanbul: Boğaziçi yayımları, mart 2002.
6. Zeynalov F., Əlizadə S. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988.

Али Аллахвердиев

«КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» НА ЕВРОПЕЙСКИХ ЯЗЫКАХ

«Китаби-Деде Горгуд» как самая древняя сокровищница устного народного творчества стоит наравне с известными памятниками фольклора народов мира.

Первый перевод «Китаби-Деде Горгуда» на европейские языки относится к началу XIX века.

Впервые в Европе об этом дастане сообщил немецкий учёный Фридрих Фон Диц в 1815-ом году, который перевел на немецкий язык и издал

дастан «Убийство Басатыном Одноглазого». В будущем к этой теме обращается немецкий востоковед Теодор Хелдеке, русские учёные В.В.Бартольд, В.М.Жирмунский и А.Н.Кононов, которые издали дастан на русском языке. В 1998-ом году эпос был переведен французским академиком, востоковедом и тюркологом Луи Базеном, а затем и турецким профессором Алтанам Гёкальпом и напечатан в Париже в издательстве «Галлимар».

Ключевые слова: *известные литераторы, историческое существование, турецкие главари, грамматические и лексические особенности, содержание, начало XIX века, национальный характер, история культурной цивилизации, известный немецкий востоковед, выдающийся французский академик.*

Ali Allahverdiyev

“KITABI DEDE GORGUD” IN EUROPEAN LANGUAGES

The epos “Kitabi Dede Gorghud”, one of the oldest and most precious pearls of the oral word art, stands along with the most famous folklore monuments of world nations. The existence of “Kitabi Dede Gorghud” in the European languages, generally in the world of science and its first translation dates back to the early XIX century. In Europe German scientist Heinrich Fredric Fon Dits first informed about this epoch, as well as, he translated the part “Basatin Tepegozu oldurduyu boyu” (Basat killed Tepegoz) into German and published. Then this topic was dealt by German orientalist Theodor Heldeke, Russian scientists V.V.Berthold, V.M.Jirmunski, and A.H.Kononov. At the end of the XX century “Kitabi Dede Gorghud” epoch attracted French orientalists’ attention. Thus in 1998 it was translated by the prominent French academician, orientalist and turkologist Lui Basin and professor Alta Gokalp who is Turkish by origin and published in “Gallimar” publishing house in Paris.

Key words: *famous folklore monuments, historical existence, Turkish leaders, grammatical and lexical features, preface, the beginning of the XIX century, national character, history of human culture, prominent German orientalist, prominent French academician.*

MEHRİBAN SULTAN
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA OBRAZLAR SİSTEMİ

Məqalədə xalqın təfəkkürü, əxlaqı və tarixini əks etdirən, ümumtürk mədəniyyət abidəsi, dünya mədəniyyət xəzinəsinin nadir incisi, yaradıcılıq mirvari olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında obrazlar qalereyası tədqiq olunur. Burada dastanın müəllifi və eyni zamanda əsas qəhrəmanı Dədə Qorqud, Oğuz dövlətinin başçısı Bayındır xan, baş güyəgisi Qazan xan kimi əsas obrazlara müasir elmi mülahizələr əsasında yanaşmanın təşəbbüsü edilir. Məqalədə şanlı Oğuz bəylərinin, Burla xatunun və başqa qadın obrazları sistemli və müqayisəli təhlil olunur, onların müsbət xarakterli xasiyyətləri, zəngin daxili aləmləri açılır. Eyni zamanda Şöklü Məlik əsas düşmən obrazı kimi və onun simasında bütün qəddar və divanə düşmənlər – xainlər, işğalçılar müzakirə edilir. Təpəgöz, Pəri qız, Allah, Əzrayıl kimi mifik obrazlar da müqayisəli təhlilə cəlb edilir. Müəllif ədəbiyyatşünaslıqda aktual elmi-nəzəri yanaşmaları təhlil edərək və müasir milli təfəkkürün əsasında belə bir nəticəyə gəlir ki, bu obrazlar Xeyrin Şər, azadlığın əsarət, ədalətin haqsızlıq, sədaqətin xəyanət, mərdliyin namərdlik, sevginin nifrət üzərində qələbəsinin, azadlıq, milli birlik, qəhrəmanlıq ideyalarının tərənnümünə xidmət edir.

Açar sözlər: *nurani el ağsaqqalı, müdrək filosof, ozan, müqəddəs qopuz, təfəkkür və duyum tərz, bədii təxəyyül, Vətəni müdafiə, işğalçı hücumlar, mifik obrazlar, obrazların daxili aləmi və xarakteri, azadlıq, müstəqillik, milli birlik, qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ideyaları.*

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1300 illik yubileyi beynəlxalq miqyasda qeyd olunan [3, s. 3-5], hazırda alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyi keçirilən [4; 13] “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycanın Ata kitabı, ümumtürk mədəniyyət abidəsi, dünya mədəniyyət xəzinəsinin nadir incilərindəndir. Ana südü kimi qanımıza, iliyimizə hopan “Kitabi-Dədə Qorqud” xalq təfəkkürünü, mənəviyyatını, tarixini əks etdirən qan yaddaşı, milli qürur mənbəyimizdir. Bu dastan bütün unikal cəhətləri ilə yanaşı, rəngarəng, maraqlı obrazlar qalereyası ilə də seçilir. Obrazların maraqlı epitetlər ilə təqdimatı bilavasitə bu dastana xas olan bədii məziyyətdir: “Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudu, Amit soyunun aslanı, Qaraçuğun qaplanı, qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın güyəgisi, qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan” [12, s. 37]. Dastandakı boy-ların hər birinin bir oğuz qəhrəmanının adı ilə adlandırılması, bu obrazın taleyi, döyüş və mübarizə yolu, şücaəti, mənəvi dünyası ilə bağlı olması da buradakı obrazlar sisteminin tədqiqini aktuallaşdırır. Dastanın həm müəllifi, düzüb-qoşanı və söyləyəni, həm də əsas qəhrəmanı, bütün hadisələrin canlı şahidi, iştirakçısı, “Oğuznamə”si ilə hər bir boya xitam verən Dədə Qorquddur. Folklorşünasların, qorqudşünasların bu obraz haqqındakı elmi qənaətləri belə ümumiləşdirmək olar ki, Dədə Qorqud keçmişin şahidi və yaşadıcısı, dövrünü xarakterizə edən, gələcəyi görən, tərbiyələndirən övliya, müdrək el ağsaqqalı, ozandır. Dədə Qorqudun həyat-ölüm, yaradan-yaranış, yaxşı-pis, düz-yanlış, dost-düşmən, insan-dünya-təbiət barədə fəlsəfi görüşlərini əks etdirən “Müqəddimə”

[12, s. 19-23] bu obraz haqqında çox şey deyir. Dədə Qorqud iti ağıla, güclü yaddaşa, müşahidə və təsviretmə qabiliyyətlərinə, şirin və axıcı təhkiyə dilinə malikdir. O, digər obrazların taleyində mühüm rol oynayır. Oğuz elində yeniyetmə gəncin qəhrəmanlığını Dədə Qorqud qiymətləndirir, şücaətinə uyğun ona ad verir ki, bu ad da o dövr üçün “xalq titulu” mahiyyəti, dəyəri daşıyırdı. Oğuz gənci məhz onun təqdimatına əsasən bəylik, taxt, vərəsə qazana bilir. “Oğuzun tamam bilicisi”, [12, s. 19], el içində böyük nüfuz sahibi olan Dədə Qorqud “Oğuz qövmünün müşkülünü həll edərdi” [12, s. 19]. O, Dəli Qarcardan bacısı Banuçiçəyi Bamsı Beyrək üçün alır [12, s. 58-60], hətta vəhşi Təpəgözlə belə kəsim kəsə bilir [12, s. 127]. Dədə Qorqudun alqışı alqış, duası dua, qarğıışı qarğışdır. O, kobudluq, saymazlıq edən Dəli Qarcarı həm “vilayət issi” kimi bəduvası ilə cəzalandırır [12, s. 59], həm də danəndəliklə, ağıl və fəndgirliklə – birələri onun canına daraşdırmaqla ondan heyfini çıxır [12, s. 60]. Qeyri-adi qüdrətə malik Dədə Qorqud meşədə aslan südü ilə bəslənərək böyüyən Basatı insan övladı olduğuna inandırır onu cəmiyyətə adaptasiya edə bilir. Basat Vətəninə, elinə, doğmalarına sevgi, sevinc və kədər, humanizm kimi ali insani hisslərə məxsus şəxsiyyət kimi formalaşır, qəhrəmanlıq mərtəbəsinə yüksələcək dərəcədə sosiallaşır [12, s. 125]. Bu onu göstərir ki, sözün, mədəniyyətin insan psixologiyasına unikal təsir gücü barədə xalq arasında əsrlər öncə bilgi mövcud olmuşdur. Qopuz ulu qüvvətə malik, ilham, ruh mənbəyi, müqəddəs simvolik obraz – milli mentalitetin, xalq təfəkkür və duyumunun, bədii fantaziyasının rəmzi kimi dastanda ən müxtəlif situasiyalarda öz ecəzkar qüdrətini göstərir. Salur Qazan düşmən əsirliyində ölüm ayağında olanda [12, s. 155-159], Qanturalı Sarı donlu Selcan xatun uğrunda Təkurun vəhşi heyvanları ilə döyüşəndə [12, s. 109-112], Əgrəklə Səgrək qardaşları düşmən fitvası ilə üz-üzə gələndə [12, s. 151-153], əsirlikdən qayıdan Bamsı Beyrək ozanlıq edərək özünü nişanlısına tanıdanda [12, s. 72-75] və s.

“Bəkil oğlu İmran” boyunda isə Dədə Qorqud siyasi müşavir, məşvərətçi qismində çıxış edərək xərac verməkdən boyun qaçıran Gürcüstanın müstəqilləşmə istəyini, tezliklə hücumlar edəcəyini uzaqgörənliklə başa düşür, sərhədlərin qorunması, müdafiənin gücləndirilməsi ilə bağlı Bayandır xana dəyərli məsləhət verir [12, s. 135]. “...Nurani el ağsaqqalı və müdrik filosof keyfiyyətlərini daşıyan ozan” [6, s. 9]. Dədə Qorqud hadisələrə aydın münasibəti ilə bugünkü oxucunun da əxlaq və mənəviyyətinə nüfuz edərək onu milli ruhda tərbiyələndirə bilir, öz soy-kökünü unutmamağa çağırır. Bu obraz qeyri-adi xarakterik xüsusiyyətləri, xalq təfəkkürünü, ideyalarını, mənəviyyətini təcəssüm etdirməsi, milli kökə, tarixə bağlılığı ilə həmişəyaşardır: “Dədə Qorqud fəlsəfəsi arxaik olduğu qədər də müasirdir” [6, s. 9].

Dastandakı digər əsas obraz Oğuz dövlətinin başçısı, xanlar xanı Bayandır xandır. O, döyüş meydanlarında görünür, əsasən dövləti siyasi cəhətdən idarə edir, hərbi məclislər, yığıncaqlar çağırır, hərbi və müdafiə məsələləri ilə bağlı yekun qərarlar qəbul edir. Oğuz bəyləri hərbi yürüşlər üçün ondan izn alırlar.

Bayındır xan düzgün daxili siyasəti ilə tayfalararası birliyə, xarici siyasəti ilə dövləti yadelli işğalçılardan qorumağa nail olur. Onun vahid Azərbaycan xalqının formalaşmasında, oğuz dövlətinin qüdrətlənməsindəki rolu dastanda hətta padşah səviyyəsində qiymətləndirilir [12, s. 137]. Bayındır xanın dastanda ara-sıra görünməsi, sıradan bir qəhrəman kimi şənində ayrıca boy həsr olunmaması onu xaqan, lider kimi fenomenallıq mərtəbəsinə yüksəldir.

Dastanın əsas qəhrəmanı, xanlar xanı Bayındır xanla digər bəylər, qəbilə başçıları ilə əlaqələndirici rol oynayan, onun göstərişlərinin icrasına rəhbərlik edən, hər bəhnələrindəki əsas sima Qazan xandır. Evinin yağmalandığı, oğlunun və özünün əsir alındığı səhnələrdə onun qəhrəmanlığı, Vətənə, Anaya, ailəyə, silahdaşlarına münasibəti əks olunur. O, vətənpərvər, sədaqətli, yenilməz və məğrur, ideal bir qəhrəmandır. Əsirlikdə olarkən düşmənin “bizi ög, Oğuzı sındır” təklifi [12, s. 155] müqabilində həyatla ölüm arasında qaldıqda şəərəfsiz yaşamaqdansa ləyaqətli ölümü üstün tutması bu obrazın xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir:

Əlünə girmiş ikən, mərə kafir, öldür mənə
Qara qılıcın sal boynuma, kəs başım!
qılıcından saparım yoq.

Kəndü əslim, kəndü köküm sımağım yoq! [12, s. 156].

Qazan xan oğlu Uruzu hünərsiz hesab edərək sərkərdə kimi Oğuz dövlətinin gələcək taleyi ilə bağlı nigarançılıq keçirir. Oğlu Uruzun cavabına müsbət reaksiyası, onun cəsarətindən xoşlanması isə Qazan xanın despot deyil, demokratik düşüncəli olduğunu təsdiqləyir [12, s. 78-79]. Bu Oğuz sərkərdəsinin daxili aləminin bütünlükdə açılmasında “İç oğuz Daş oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy” adlı son boy [12, s. 164-170] – dayısı Aruzu öldürdüyü səhnə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin təəssüf ki, bu, bəzən ədəbiyyatşünaslıqda “xəyanətlə öldürülmüş Bamsı Beyrəyin qanını almaq” kimi dar prizmadan təhlil olunur, “Oğuzun Oğuz əl qaldırması”, “faciə”, “arzu olunmaz hal” kimi qiymətləndirilir. Bunun faciəvililiyi nə qədər reallıqdırsa, günahı birbaşa Qazan xanın ayağına yazmaq da bir o qədər ədalətsiz olar. Unutmaq olmaz ki, bu faciənin əsl səbəbkarı, asilik körpüsünü salan, Qazan xana arxadan zərbə vurub onu diz çökdürmək məqsədilə Oğuzun say-seçmə igidi, Qazan xanın arxası Bamsı Beyrəyi xaincəsinə öldürən Aruzdur. Əslində, Aruzun məğlubıyyəti, faciəsi elə Beyrəyi öldürdüyü səhnədə də açıq-aydın verilir. Aruz tərəf çıxan Daş oğuz bəyləri çəşqinlik içində donub, tutduqları əməldən peşiman olub, əvvəldən şərtləşdikləri kimi Beyrəyi öldürməyə kömək etmirlər. Aruz meydanda təklənir və artıq məğlubdur. Qazan xan düşmən əsirliyində, həyatla ölüm arasında qaldığı zaman “Kəndü əslim, kəndü köküm sımağım yoq!” deyən, üzüdönük və qorxaq zənn etdiyi oğlu Uruzu belə bağışlamayıb cəzalandırmaq, qılıncı ilə paralayıb, altı böyük edib altı yol ayrıcına atmaqla ibrət dərsi vermək qərarına gələn [12, s. 84] bir bəylərbəyi, başcıdır. Vahid Azərbaycan naminə Daş Oğuz qiyamını yatırmaq da məhz onun missiyası, tarixi reallıq, zərurət idi. Boyun sonunda Daş

Oğuz bəyləri günahlarını dərk edib yenidən Qazan xana biət edir, Qazan xan isə aman diləyə nə aman verib onların günahlarını bağışlayır. Beləliklə, Qazan xan lider, başçı kimi milli birliyə nail olur. Məsələyə bu cür yanaşsaq, bu faciədən sonra “Dədəm Qorqud gəlib şadlıq çaldı” ənənəvi ibarənin təkrar olunması ilə bağlı paradoksa da [2, s. 216-217] aydınlıq gətirmiş olarıq. Bu Oğuz elinin qardaş qanı bahasına da olsa yenidən əldə olunmuş birliyinin, həmrəyliyinin şadyanalığıdır. Bu həm də ideyalılıq baxımından dastanın “kədərli final”la [2, s. 217] yox, nikbin ovqatla, gələcəyə inam ruhunda bitməsi deməkdir.

Vətəninə, elinə, sərkərdəsinə, silahdaşlarına, sevgilisinə sədaqət rəmzinə çevrilən Bamsı Beyrək, namus uğrunda qurban getməyə hazır olan Uruz, Qazan xan uğrunda fiziki qüvvəsi və iradəsi ilə sonadək vuruşan Qaraca Çoban, qardaşı uğrunda ölümə getməyə razı olan Səgrək, Oğuz elini Təpəgöz kimi bələdan xilas edən Basat, igidlikdə heç də onlardan geri qalmayan Qanturalı, Buğac, Bəkil və oğlu İmran, Dəli Dondar, Yeynək kimi digər obrazların timsalında oğuz igidlərini ümünilikdə belə səciyyələndirmək olar: Ömürləri qanlı döyüş meydanında, müharibələrdə keçən Oğuz igidləri əslində sülhsevər, humanist insanlardır. Lakin yaşadıkları mühit və coğrafi şərait, Vətənin dürlü-dürlü sərvətləri, həmsərhəd ölkələrin aramsız işğalçı hücumları, üzdənirəq qonşuların xəyanətkar siyasəti onları Vətəni müdafiə uğrunda silaha sarılıb at üstündə, döyüş meydanında ömür sürməyə sövq edir. Qorxaqlıq, satqınlıq, düşmən qarşısından qaçmaq, məğlubiyyət Oğuz bahadırlarına yaddır. Oğuzlar öz düşmənlərinə qarşı mərdanə siyasət yeridir, onların üzərinə qəfildən hücum etmir, sərhədlərini pozmur, Vətən uğrunda yekdil mübarizə aparırlar. Onların “İgid basdığıni kəsməz!” deyə qaçanı qovmayıb aman deyəni öldürməmələri Azərbaycan xalqına, türkcə məxsus ərənlik əlamətidir. Oğuz bəyləri qonaqpərvər, səxavətli, xeyriyyəçidirlər. Salur Qazanın qadınının əlindən tutub evdən çıxıb bütün var-dövlətini camaata dağıtması [12, s. 164] buna bariz nümunədir. Oğuzlar hər dəfə döyüşdən zəfərlə qayıtdıqda çoxlu qul, kəniz azad edirlər. Dastanda Oğuz igidlərinin idealizə edilməməsi, xarakterlərindəki müəyyən mənfi cəhətlərin verilməsi hadisələrin reallığına, inandırıcılığına xidmət edir. “Ağlı çaşmış, biliyi yetmiş” Dirsə xan 40 namərdin fitnəsinə uyaraq oğlu Buğacı öldürməyə qalxacaq qədər sadəlvəhdür [12, s. 28-36]. Dəli Domrul körpü salıb xərac yığmaqla qoluzorluluq, tamahkarlıq edir. Onun özündən müştəbehliyi ölümə meydan oxumaq, Əzrayilla çilingəğac oynamaq dərəcəsinə çatır [12, s. 95-103]. Dəli Qarcar ipə-sapa yatmayan, tərsin biridir. Sözündən dönüb bacısı Banuçiçək üçün gələnlə elçi qarşısında mümkünsüz şərtlər qoyur [12, s. 58-60]. Oğuz bəylərində özünəməxsus təşəxxüs də var. “Başıma qaxınc, üzümə rişxənd olacaq” tendensiyası ilə Salur Qazan Qaraca Çobanın köməyindən imtina etmək istəyir [12, s. 43-44], Bamsı Beyrək Banuçiçəyi məğlub edir [12, s. 57]. Diyarbadiyar düşüb ən ağır maneələri dəf etməklə sevdiyinə qovuşan Qanturalı isə sevgilisi Sarı donlu Selcan xatunu öldürmək qərarına gəlir [12, s. 116]. Bəkil xanın küsəyənliyi [12, s. 136-137]. Aruzda qatı intiriqaya, qardaş qırğına səbəb olacaq xainlik, kinlilik

dərəcəsinə çatır [12, s. 164-170]. Oğuz igidlərinin onlara bəlalər gətirən ümumi bəlası, “kiçik ölüm” – yuxu isə düşməyə qarşı etinasızlıq, ehtiyatsızlıq, sayıqlığı əldən vermək əlaməti kimi verilir. Oğuzlardan olan, amma ata adından da göründüyü kimi, yalançılığı irsi xislət kimi daşıyan, Banuçiçəyə yiyələnmək üçün yalana, hiyləyə əl atıb Oğuz elini Bamsı Beyrəyin ölümünə inandıran Yalancıq bütövlükdə mənfi, Aruz isə sonradan milli faciə törətmək dərəcəsinə mənfiləşən obrazdır.

Dastandakı qadın obrazları orta əsrlərdə Azərbaycanda qadına cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü kimi yüksək qiymət verildiyini bir daha təsdiqləyir. Dastanın əsas ideyalarından biri “Ana haqqı – Tanrı haqqı!”dır. Şöklü Məlik tərəfindən bütün var-dövləti talanan Qazan xan ailəsindən, övladından, hər şeyindən keçir, amma anasından keçmir [12, s. 47-51]. Bəşər tarixində qadın ülviliyinə, gözəlliyinə, zərifliyinə bunca dəqiq, incə qiymət verilməyib:

Bərü gəlgi başum baxtı, evüm taxtı,
Evdən çıxub yürüyəndə səlvi boylum!
Topuğında sarmaşanda qara saçlum.
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum.
Qoşa badam sığmayan dar ağızlum,
Güz almasına bənzər al yanaqlum,
Qavunum, verəgüm, döləgüm [12, s. 25].

Ecazkar poetik təşbehlərdən ibarət bu misralar, qadına müqəddəs varlıq kimi bu cür ali, həssas, aşıqanə münasibət xalqımızın əsrlər öncə nə qədər əsilzadə, incə zövq və duyuma, bədii-poetik təxəyyülə malik bir xalq olduğunu bir daha təsdiqləyir. Oğuz qadını özünün, ərinin, ailəsinin hüquqlarını, Vətəni müdafiə edən, ən çətin məqamlarda döyüş meydanını kişilərlə bölüşüb onlara silahdaş, arxa olmaqla düşməyə qan udduran, azad, mütilikdən uzaq biridir. Dastandakı baş qadın obrazı şifahi və yazılı ədəbiyyatımızdakı bütün qəhrəman, mübariz, məğrur Azərbaycan qadınlarının əcdadı, bu gün də milli qadın ideali zirvəsində dayanan Burla xatundur. O, at çapıb qılınc oynadaraq hər b meydanına girir, baş kəsib qan tökür, Vətəni müdafiədə oğuz ərlərindən heç də geri qalmır. Dastanın ən təsirli səhnələrindən biri düşmən əsirliyində Burla xatunun analıq, qadınlıq, vətənpərvərlik hisslərinin sınağa çəkilməsidir. Namus, ismət – oğlu Uruz dilemması qarşısında qalan Burla xatun nəinki Qazan xanın, bütövlükdə Oğuz elinin şərəf və ləyaqətini qoruyur, onu düşmən önündə alçaldıb rəzil etmir [12, s. 37-51]. Məhz Burla xatun kimi anaların – dişi aslanların döşündən süd əmən Oğuz oğlu özünə ömür-gün yoldaşı seçəndə də bu kriteridən yanaşır, dastanda deyildiyi kimi, özünə qardaş, arxadaş, silahdaş axtarır. Bakirəlik, ismət, həya, vəfa və sədaqət Banuçiçək, Selcan xatun, Dirsə xanın arvadı kimi qadınların zinatidir. Bu müsbət xarakterik keyfiyyətlər Oğuz qadınının hey-rətamiz zahiri gözəlliklərini tamamlayır. Bamsı Beyrək-Banuçiçək sevgisi iki aşıqın sədaqət və dəyanətinin, məşəqqət və izzitablarının dolğun bədii təcəssü-

münə, poetikasına görə dünya ədəbiyyatının qalın cildli məhəbbət əsərlərini, dünya romantizminin ən şedevr nümunələrini üstələyəcək səviyyədədir.

Bərü gəlgi başum baxtı, evüm taxtı,
Xan babamın göyğisi,
Qadın anamın sevgisi,
Atam-anam verdiği,
Göz açuban gördüğüm
Könül verüb sevdüğüm [12, s. 30].

Bu incə mətləbə də diqqət edək. Qanturalı kimi oğuz kişiləri əsasən siyasi məqsədlərlə yadelli qızları ilə evləndikləri halda Oğuz qadını öz dilindən də deyildiyi kimi, yalnız öz soyundan, öz qanından olan, özü də valideynlərinin razılıq verdiyi birinə ərə gedir. Milli genefondu qorumaq, yaşatmaq kimi Azərbaycan, türk qadınına məxsus bu ali dəyər bu gün də qorunub saxlanılır. Səgrəyin nişanlısının dilindən deyilən, sevgilisinin ölüsünə belə sadıq qalacağını bildiren “Ərkəg sinəgi üzərimə qondurmayam” metaforası [12, s. 149] qadın sədaqətinin fəvqündə dayanır. “Ögünərsə ər ögünsün-aslandır! Ögünməklük övrətlərə böhtandır” [12, s. 116] deyən Oğuz qadını ərini ailə başçısı, ocağın qoruyucusu kimi hər zaman uca tutur. Bununla belə övlad sevgisi Burla xatunu və Buğacın anasını nəinki düşmənlə, hətta ərləri ilə pəncələşə biləcək yaralı aslana döndərir [12, s. 84-87; 30-33].

Dastanın başlıca ideyası – milli birlik təkcə döyüş səhnələrində deyil, zəfər şənliklərində, yığıncaqlarda, xeyir-şər mərasimlərində, qisas andı zamanı da özünü göstərir. Sonuncu boydakı milli faciə də məhz bu birliyin, bütövlüyün pozulmasının acı nəticəsi kimi ustalıqla verilir [12, s. 164-170]. Bu yekdillik obrazlara ayrı-arılıqda deyil, bütöv bir xalqın təmsilçisi kimi vəhdətdə yanaşmağı tələb edir.

Dastanda Azərbaycana həm qərb və cənubi-qərb, həm də şimal tərəfdən hücumlar, erməni və gürcü feodallarına, onların havadarları olan Bizansa, həmçinin gürcü hakimləri ilə ittifaqa girən qıpçaq türklərinə qarşı müdafiə geniş və qabarıq şəkildə əks olunmuşdur. Burada “qara donlu kafirlər”in türkləri bir-birinə salışdırmaq, onları öz əlləri ilə məğlub etdirmək siyasəti də ustalıqla öz bədii inikasını tapmışdır. Dastanda “ip üzəngili, keçə börkli, azgun dinli, quzğun dinli kafir” [12, s. 80], “yedi min qaftanın ardı yırtıxlu, yarımından qara saçlu, sasi dinlü, din düşməni, alaca atlu kafir” [12, s. 37] adlandırılan düşmən obrazları namərd, qorxaq, şərəfsiz, hiyləgər, məkrli, özgə torpağına göz dikən təsvir olunur. Düşmən casusluq, çuğulluq yolu ilə, pusquda durmaqla fürsət tapıb Oğuzun başının üstünü alır. Ən qatı, qarı düşmən isə Şöklü Məlikdir. Şöklü Məlik tamahkar, Anaya, qıza-qadına sataşacaq qədər şərəfsiz, oğul ətini şişə çəkib Anaya yedirəcək qədər qəddar, Qazan xanın qarşısında isə qorxaq və rəzilidir. Salur Qazan düşməndən anasını istəyib əvəzində sülhlə razılaşacağına söz verdiyində Şöklü Məliyin adamları:

– Mərə Qazan!

Dünlügi altun ban evini gətürmüşiz, – bizimdir!
 – Qırq incə bellü qızla
 Boyı uzun Burla xatunu gətürüb durur, – bizimdir!
 – Qırq yigidlən oğlun Uruzu gətürmüş, – bizimdir!
 Tavla-tavla şahbaz atların,
 qatar-qatar dövələrin gətürmüşiz, – bizimdir!
 Qarıcıq ananı gətürmüşiz, – bizimdir!
 Sana verməziz, Yayxan Keşiş oğluna vevəriz,
 Yayxan Keşiş oğlından oğlı doğar,
 Biz anı sana garım qoruz, – dedilər.
 Böylə digəc Qarıcıq çobanın açığı tutdı, dodaqları təpsərdi. Çoban aydır:
 Mərə dini yoq, ağılsız kafir!
 Ussı yoq, dərnəksiz kafir!
 Qarşu yatan qarlı qara dağlar
 qarıyubdur otı bitməz.
 Qanlı-qanlı irmaqlar
 qarıyubdur suyu gəlməz.
 Şahbaz-şahbaz atlar
 qarıyubdur qulun verməz.
 Qızıl-qızıl dövələr
 qarıyubdur köşək verməz
 Mərə kafir, Qazanın anası
 qarıyubdur oğul verməz.

Dölin almaqdan səfan varsa, Şökli Məlik, qara gözlü qızın varsa, gətür Qazana ver! Mərə kafir, sənin qızından oğlı doğsun, siz anı Qazan bəgə qədim qoyasız, – dedi [12, s. 48].

Keyirlə Şərin qarşılaşdığı bu səhnə təsdiq edir ki, oğuzlar təkcə fiziki qüvvə ilə deyil, öz əqidə, iradə, qətiyyət və əzəməti ilə, mənəvi qüdrətləri ilə də qalib gəlmişlər.

Dastanda xalq nümayəndələri, rəiyyət, nöker, çoban obrazları da təsvir olunur. Vaxtilə akademik İsa Həbibbəylinin Dədə Qorqud obrazı haqqında dediyi “...tarixi şəxsiyyətin cizgilərini özündə yaşadan ədəbi qəhrəman, estetik tip” ifadəsini [5, s. 15] bu və ya digər dərəcədə dastandakı bütün real obrazlara şamil etmək olar.

Eposun maraqlı cəhətlərindən biri də Təpəgöz, Pəri qız, Allah, Əzrayıl kimi mifik obrazlara rast gəlinməsidir. “Dədə Qorqud özü də mənşəyi etibarilə mifik obrazdır” [2, s. 185]. Dastanın yaranmasından əlimizdəki nüsxələrdəki şəklinə qədər keçdiyi dövrləri şərti olaraq beş mərhələyə ayıran xalq yazıçısı Anar Təpəgöz – Basat mövzusu kimi ən arxaik motivləri, süjetləri dastan dövrünün ilkin mərhələsinə – Dədə Qorquddan qabaqki dövrə, tarixin dərinliklərində itən yüzilliklərə aid edir [2, s. 201]. Bu boyda “bəşəriyyətin ilkin çağları ilə bağlı mifoloji motivlər qorunub saxlanılmışdır” [9, s. 789]. “Yarıfantastik

nağıl” [2, s. 210] kimi səciyyələndirilən, “bu gün də öz fəlsəfi məna və əhəmiyyətini, öz əxlaqi dəyərini mühafizə edən” [14, s. 129]. “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”dakı [12, s. 125-134] Təpəgöz və Basat obrazları Qədim Şərq nağılları, yunan əsətlərindəki müxtəlif versiyaları ilə yetərinə müqayisə edilib araşdırılmış [14, s. 112-130], sonnda bu elmi qənaətə gəlinmişdir ki, “Dədə Qorquddakı Təpəgöz daha mükəmməl və bitkin surətdir” [9, s. 791]. Təpəgöz dastanda Oğuz kişininə yad olan qadına xəyanətdən, ötəri ehtirasdan doğulan eybəcər bir məxluq kimi təsvir edilir. İnsanın cilovlaya bilmədiyi ehtiras və nəfsi onun özünə qənim kəsilir. Təpəgözün acgözlük, cəlladlıq, qaniçənlik, həramilik xislətinə doğulma səbəbinin nəticəsi kimi yanaşmaq lazımdır. Anası Pəri qızı isə onun vasitəsilə insan oğlundan yetərinə qisas alır. Maraqlıdır ki, körpəlikdən cəmiyyətə uyğunlaşa bilməyən, zahirdən də çox öz qeyriinsani xisləti ilə seçilən Təpəgöz Basatla qarşılaşdıqda, tək gözü kor edildikdə günahlarını dərk edib peşmanlıq hissi keçirir.

“Ağır mancılaq daşla atam deyərdim.

Enüb, daş başıma düşübən öləm, deyərdim” [12, s. 133] sözlərinə əsasən onun intihar etmək istəməsi ehtimalı da ədəbiyyatşünaslıqda müəmmalı qarşılır [2, s. 201-211]. Xatırladaq ki, Təpəgöz öz vəhşi istəkləri ilə günahları arasında ölümqabağı mənəvi-psixoloji sarsıntılar keçirir. İntihar istəyi də məhz onun fizionomiya və xarakterindən, nəhayət çarəsizliyindən irəli gələn acı reallıqdır. Bu müasir dövrümüz üçün də çox əhəmiyyətli olan insan genefondunun, daha dar mənada desək milli genefondun mutasiyaya uğramasının, genomodifikasiyanın acı aqibəti kimi də ibrətamizdir. Yarımifik obraz olan qəhrəman Basatın qeyri-insani güclə deyil, ağıl, iradə hesabına Təpəgözə qalib gəlməsi isə “insanın yenilməzliyi onun ən ali şüurlu varlıq olmasındadır” ideyasını təbliğ edir. Bu qələbə insan oğlu-nun öz ötəri ehtirasları, nəfsi üzərində qələbəsi kimi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

“Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda [12, s. 95-103] isə ölümsüzlük axtarışında olan real insan – Dəli Domrul əbədiyyətin mümkünsüzlüyünü, qadir Allah qarşısında acizliyini dərk edir:

Yucalardan yucasan,

Kimsə bilməz necəsən.

Görklü Tanrı,

Neçə cahillər səni gögdə arar, yerdə istər.

Sən xud möminlər könlindəsən” [12, s. 98].

Bu “fəlsəfi poema” [2, s. 210] yunan əsətlərində də rast gəldiyimiz, qəhrəmanın Əzrailə mübarizəsi, arvadının öz canını ərinə qurban verməsi kimi maraqlı süjetlərə malikdir. Dəli Domrulun qadınının valideynlərindən fərqli olaraq ondan öz canını əsirgəməməsi, onsuz yaşamamaqda ısrarlı olması Allaha xoş gəlir, onları yüz qırx il ömürlə mükafatlandırır. 1957-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına yenidən bəraət qazandırmaqla adı tarixiləşən professor Həmid Araslı vaxtilə sovetlər dövründə ateist mövqedən çıxış etmək məcburiyyə-

tində qalaraq Allah obrazının adı insan, xudbin, məğrur və tərif sevən bir obraz kimi təhlil etmiş, Əzrayılın isə real qəhrəmandan zəif verildiyini yazmış, boyun əsas ideyasını yanlış olaraq xalqın öz qəhrəmanını dini qüvvələrdən üstün tutması kimi qiymətləndirmişdir [10, s. 7]. Əksinə, Allah dastanda da qüdrətli, bağışlayan, mərhəmətli və mükafatlandırın təsvir olunur. Dəli Domrul isə nə qədər igid, qəhrəman olsa da, Allaha tapınanadək ölüm qarşısında bir o qədər acizdir. Əzrayıl yaradanla insan oğlu arasında əlaqələndirici, vasitəçidir, Allahın diktəsini yerinə yetirən, əmrinə tabe olan aciz bir məxluqdur. Burada əsas ideya “əbədi olan yalnız məhəbbətdir” fəlsəfəsindədir: “Dəli Domrul boyu”nda ölümə qalib gələn məhəbbətin gücüdür. İnsan və ölüm problemi fəlsəfi bir məsələ kimi, məhz bu boyda qoyulur və yüksək humanist pafosla həll olunur: İnsanın sevgisi, etibar, sədaqəti ölümdən üstündür” [2, s. 171]. Bu boy həm də dastanın yazıya alındığı dövrlərdə Azərbaycanda İslama keçmə prosesinin yekunlaşmasını da bədii şəkildə inikas etdirir.

Bütün bunlar təsdiq edir ki, “türk xalqlarının nadir dastanı” olan “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı obrazlar Xeyrin Şər, azadlığın əsarət, ədalətin haqsızlıq, sədaqətin xəyanət, mərdliyin namərdlik, sevginin nifrət üzərində qələbəsinin, azadlıq, milli birlik, qəhrəmanlıq ideyalarının tərənnümünə xidmət edir. “Dədə Qorqud” birliyə çağırış, vətənpərvərlik, müstəqillik dastanı olaraq bu gün də türk xalqları üçün önəmli öyüdnamə və ibrətnamədir” [5, s. 18].

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. Mifdən yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı: Mütərcim, 2009, 376 s.
2. Anar. Dünya bir pəncərədir. Bakı: Gənclik, 1986, 536 s., s. 125-217.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanı / “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 1999, 204 s.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” 20 fevral 2015-ci il tarixli Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 2015, 21 fevral № 41(6895).
5. Dede Korkut bilgi şöleni (1 nisan 1998, Van). Van, 1998, 88 s.
6. Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı: Öndər, 2004, 240 s.
7. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 404 s.
8. Əliyev K. Açıq kitab – “Dədə Qorqud”. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 116 s.
9. Həbibbəyli İ.Ə. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 846 s., s. 789-797.
10. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edəni H.Araslı. Bakı: Azərnəşr, 1962, 176 s.
11. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Gənclik, 1977, 182 s.

12. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
13. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planının təsdiq edilməsi haqqında 25 iyul 2015-ci il tarixli Sərəncamı.
14. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları: orta əsrlər. Bakı: Elm, 1972, 400 s.

Мехрибан Султан

СИСТЕМА ОБРАЗОВ В ЭПОСЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

В статье исследуется галерея образов в эпосе «Китаби-Деде Горгуд», отражающем мышление, нравственность и историю народа, являющемся общетюркским культурным памятником, редкой жемчужиной в сокровищнице мировой культуры, перлом творения. В ней делается попытка подойти к таким основным образам, как автор эпоса и в то же время главный герой Деде Горгуд, глава огузского государства Байындыр хан, главный полководец Газан хан, исходя из современного научного мышления. В статье системному и сравнительному анализу подвергаются образы славных огузских беков, Бурлы хатун и другие женские образы, раскрываются их положительные характерные качества, богатые внутренние миры. Также рассмотрен главный вражеский образ Шоклу Мелик и в его лице другие жестокие и безумные враги – предатели, захватчики. Такие мифические образы, как Тепегёз, Пери-гыз, Аллах, Азраил также привлекаются к сравнительному анализу. Автор, анализируя актуальные научно-теоретические подходы в литературоведении и исходя из современного национального мышления, приходит к выводу, что эти образы служат воспеванию победы Добра над Злом, свободы над рабством, справедливости над несправедливостью, преданности над предательством, идей патриотизма, свободы, независимости, национального единения, героизма и т. п.

Ключевые слова: *седовласый народный мудрец, мудрый философ, озан, священный гопуз, образ мышления, художественное воображение, защита Отчизны, захватнические нашествия, мифические образы, внутренний мир и характер образов, идеи свободы, независимости, национального единения, героизма и патриотизма.*

Mehriban Sultan

THE SYSTEM OF CHARACTERS IN THE EPOS OF “KITABI-DEDE GORGUD”

In this article have been studied the gallery of characters in the epos of “Kitabi-Dede Gorgud” which is the one of the rare pearl of world heritage and the epos which keeps people mentality, culture, history, Turkish cultural monument. The author, speaker, and main hero of the epos Dede Gorgud, Bayandir Khan, head of the state Oghuz, head warlord Gazan Khan, and such other main heroes have been investigated by the modern prism of sciences. The author has investigated other Oghuz beys, Burla Khatun and other women and summarizing and analyzing them shows their positive characters and rich internal world. In this epos were talking about main enemy image of Shoklu Melik and enemies of Oghuz like aggressors, ruthless, unbridled and betrayer enemies.

Tepegöz, the girl Peri, Good, Azrael and other such myths have been investigated in a comparative ways, by the point of view of modern science. The author analyzing existing scientific theoretical ideas on “Dede Gorgud” Epos in modern literary criticism concluded that these images is the reflection of the victory of good over bad, liberty over the bondage, justice on unfairness, loyalty on betrayal, patriotism, freedom, independency, national solidarity and the idea of heroism.

Key words: *resplendent and respected person of people, wise philosophy, ashugh, holy qobuz, national mentality, manner of thinking and sensation, art imagination, defense of homeland, occupational wars, the myth images, their characters and internal worlds, freedom, independency, national solidarity, heroism, idea of patriotism.*

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ismayilzulfiyye@yahoo.com

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNDƏ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN İNKİŞAF SƏVİYYƏSİ

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının misilsiz əhəmiyyətindən bəhs olunur. Ənənəvi dilçilikdəki ismi birləşmələrin digər bir qolu olan qeyri-təyini ismi birləşmələr, onların növ və modellərinə uyğun nümunələr “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilindən seçilərək tədqiqata cəlb edilib. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində müşahidə etdiyimiz qeyri-təyini ismi birləşmələr səciyyə etibarlı ilə də bugünkü normalardan heç nə ilə fərqlənmir. Dilçiliyin bu birləşmələrlə əlaqəli qaydalarına tam uyğundur.

Açar sözlər: *Dədə Qorqud, Azərbaycan dili, isim, dil vahidi.*

“Kitabi-Dədə Qorqud” milli etnik varlığımızın tarixi-ədəbi ensiklopediyasıdır. Bu dastan dilimizin incəliklərini, xalqımızın mədəniyyətini öyrənməkdə əvəzsiz mənbədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dünya miqyasında geniş tədqiqat obyektinə çevrilsə də, bəzi məsələlər hələ də öz həllini tapmamışdır. Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının fonetikasını, leksikasını, qrammatik quruluşunu, onomastikasını ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən təhlil olunmasına baxmayaraq yenə də müasir elmi metodlarla araşdırılması və yeni baxış müstəvisində tədqiq olunması lazım gəlir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” 2015-ci il fevralın 20-də və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilinə ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında” 2015-ci il iyulun 25-də imzaladıqları sərəncamlara əsasən Dədə Qorqudla bağlı uzun illərdən bəri aparılan müxtəlifsəpkili tədqiqat işləri yenidən vüsət almağa başlamışdır.

Orta əsrlər xalq danışığı dilinin bütün laylarını küll halında özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” zəngin leksik sistemə malikdir. Əsas etibarlı ilə milli sözlərdən ibarət bu leksik sistem istifadə dairəsi, quruluşu, semantik təsnifatı və s. baxımdan rəngarəngdir. Müvafiq dövrdə söz yaradıcılığı xüsusiyyətlərini, o cümlədən dilimizin leksik sistemini təkamül istiqamətini öyrənmək üçün dastanın dilindəki ismi birləşmələr və ismi birləşmələrin növlərinin tədqiqi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri-təyini ismi birləşmələr söz birləşmələri sistemində özünəməxsusluğu ilə seçilən böyük dil vahidlərindən olsa da, tarixi inkişaf yolu nəzəri cəhətdən hələ də gərəyincə öyrənilməmişdir. Bu baxımdan, qeyri-təyini ismi birləşmələrin tədqiqi tarixinə, ötəri də olsa nəzər salmaq, bu sahədəki tədqiqatların mənzərəsi ilə tanış olmaq vacib məsələdir.

Böyük öndər Heydər Əliyev dilimizin yaranma və inkişafı ilə bağlı deyirdi: “Xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışiq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu bünövrə üzərində Azərbaycan yazılı ədəbi dili səviyyəsinə qalxanadək bir təşəkkül tarixindən keçmişdir” (2). Biz, bu ali fikirlərin işığında, qeyri-təyini ismi birləşmələri ədəbi şifahi dillə müqayisəli şəkildə tədqiq edirik. Azərbaycan dilində qeyri-təyini ismi birləşmələrin sinxron planda olduğu kimi, diaxron planda da tədqiqi aktualıq kəsb edir.

Halbuki qeyri-təyini ismi birləşmələrin formalarının inkişafına nəzər yetirdikdə bu və ya digər səviyyədə Azərbaycan dilinin bizə məlum olan yazılı mənbələrinin hamısında işləndiyini müşahidə edirik. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından başlamış müasir dövrə qədər Azərbaycan dilinin üslublarının hamısında qeyri-təyini ismi birləşmələrdən istifadə edilir.

Azərbaycan dilçiliyində müasir Azərbaycan dilinin söz birləşmələri sisteminə qeyri-təyini ismi birləşmələr haqqında müəyyən fikirlər deyilmişdirsə də, tarixi planda bu haqda bir kiçik işarəyə də rast gəlmək mümkün deyil. Çünki Azərbaycan dilində ismi birləşmələr fonunda qeyri-təyini ismi birləşmələr tarixən müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Bütünlüklə təyini söz birləşmələri kimi qeyri-təyini ismi birləşmələrin də inkişafı Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun inkişafının müəyyən cəhətlərini görməyə kömək edir.

Bu əsnada onu qeyd edək ki, professor Yusif Seyidovun dəfələrlə müraçət etdiyimiz “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı monoqrafiyasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından götürülmüş qeyri-təyini ismi birləşmələrin müxtəlif formalarına uyğun bir neçə nümunə verməklə bu istiqamətdə ilkin tədqiqinə başlanmışdır. Həmin elmi prinsipə əsaslanaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları dilinin bizə verdiyi dil faktlarını qeyri-təyini ismi birləşmələrlə bağlı təsnifat [9, s. 185] əsasında tədqiq etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Qeyri-təyini ismi birləşmələr tarixi aspektdə öyrənilməmişdir. “...hər bir abidənin ədəbi dilin inkişaf tarixində mövqeyi ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməlidir” [8, s. 223]. Bu fikrə əsasən, vurğulamaq zəruridir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını tədqiq etdiyimiz zaman bir faktı müəyyən etdik ki, abidənin dilində bu birləşmələrin işləkliyi onların formalaşma tarixinin qədimliyinin göstəricisidir. Dastanın dilində qeyri-təyini ismi birləşmələrin demək olar ki, bütün növlərinə, forma və modellərinə rast gəlmək mümkündür. Bu formaların işlənmə tezliyi arasında ciddi şəkildə olmasa da, fərq var. Birləşmələrin üç növündən, təxminən, eyni dərəcədə, qoşmalı və əlavəli birləşmələrdən daha az istifadə olunmuşdur. Dəqiq statistik mənzərə bu cürdür: dilçilikdə elmi təsdiqini tapan beş forma, həmçinin bu formaların daxilində müəyyənləşən müxtəlif modelləri yüz iyirmi dörd dəfə işlənilib.

Qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci forması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində xüsusi yer tutur. Bu tip birləşmələr həm işlənmə tezliyi, həm

də struktur-semantik baxımdan, xüsusi olaraq diqqətimizi cəlb edir. Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə, ikinci tərəfi, əsasən, düzəltmə sifətlə ifadə olunan birləşmə həm məzmunca, həm də mənaca təyini söz birləşməsinə yaxınlaşır. Amma ümumi cəhətlər bu tip birləşmələri təyini söz birləşmələri kimi təqdim etməyimizə əsas vermir. Bu cür birləşmələrin Azərbaycan ədəbi dilində birinci növ təyini söz birləşmələrlə müvazi işlənməsini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindən başlamış müasir ədəbi dilimiz daxil olmaqla bütün dövrlərdə müşahidə edirik. Milli dəyərlərimizin əvəzsiz xəzinəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları bu birləşmələrlə bağlı xeyli sayda dil faktı verir. Professor Yusif Seyidovun müəyyən əlavələrlə ikinci dəfə nəşr olunan “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı monoqrafiyasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindən gətirdiyi “Mərə! *Saqqalcığı ağca* qoca!” [9, s. 185] – bu nümunənin mənbəyi kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1962-ci ildə çap olunan nəşri göstərilir. Bu da təbiidir. Çünki alimin bəhs olunan monoqrafiyası ilk dəfə 1966-cı ildə nəşr olunub. Zaman etibarını ilə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənin 1988-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un ən mükəmməl variantını çap etdirmədən 24 il əvvəl. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının hər üç (1938, 1962, 1978) nəşri dil və imla xüsusiyyətləri baxımından prinsipial fərqlərə malik deyil. 1988-ci ildə yenidən tərtib və transkripsiya edilmiş mətni və dastanların müasir dildə verilməsini, həm orfoqrafik-fonetik, həm də leksik-qrammatik səciyyəli dəyişiklərin olduğunu müşahidə edirik. Bu haqdakı izahımızın başlıca səbəbi “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”ndan gətirilən nümunə ilə bağlıdır. Diqqət edək: 158 – “Mərə, *saqqalcığı ağca* qoca”, ardınca gələn “*Gözcügəzi çöngə* qoca” [3, s. 80] misrasının bəhs olunan monoqrafiyada nümunə kimi veril-məməsini struktur-semantik baxımdan əlaqələndiririk. Müasir dilə uyğunlaşdırılmış variantına nəzər salaq: *Ay saqqalı ağca* qoca, *Gözləri domba* qoca [3, s. 178] – ikinci verdiyimiz nümunəyə struktur-qrammatik baxımdan yanaşsaq, müasir ədəbi dildə norma daxilindədir. Onu da qeyd edək ki, *saqqalcığı ağca, gözcügəzi çöngə* “Dədə Qorqud”un dili üçün səciyyəvi olan -cığı mənsubiyyət bildirən şəkilçi ilə düzələn bu nadir nümunə kimi -lər cəm şəkilçisinin -cügəz kimi işlənən arxaik formasının mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək birləşmədə iştirak etməsinə daha sonrakı ədəbi dil mənbələrində rast gəlmirik. “*Əlcügəzi qınalı* qızcığazları çox yemişəm” [3, s. 103]. Qeyd etmişdik ki, belə modellər müasir Azərbaycan dili üçün xarakterik deyil, “Dədə Qorqud”un dili üçün isə səciyyəvidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində müşahidə etdiyimiz dil faktlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Müasir Azərbaycan dilində səciyyəvi olan ikinci tərəfi -li, -li, -lu, -lü şəkilçili sözlərlə ifadə olunan birləşmələr dastanının dilində işlənən ən fəal birləşmədir. Bu model birləşmələr dastanının on iki boyunda altmış dəfədən çox işlənmişdir. Bu tip birləşmələrin potensialında eyni leksik-semantik tərkibdəki birləşmələrin dəfələrlə işlənməsini izləyirik: Bir *Keçi başlu* Keçər aygırı, bir *Toğlı başlu* Turı aygırı [3, s. 55]; *Toqlı başlu* Turı ayqır yorul-

dı. Dədə Qorqud *Keçi başlu* Keçər ayğıra sıçradı, bindi [3, s. 56]; Xan Qazanın oğlu Uruz bəg üç yüz yigidlən *əli bağlu*, *boynu bağlu* geldi [3, s. 43]; *Qara tonlu*, *azğın dinli* koyərlərə bir oğul aldırıdınsa, degil mana [3, s. 38]; Oğlan anda yığıldıqda *Boz atlu Xızır* oğlana hazır oldu [3, s. 39]; *Altun başlu* ban evlər gedərsə, bənim gedər [3, s. 40]; *Ay üzlü*, *ala gözlü* gəlinlər gedərsə, bənim gedər [3, s. 40]; *Qara tonlu*, *azğın dinli* kafərlərə bir oğul aldırıdınsa, degil mana [3, s. 38]; *Ağır adlu* şəhərlərdən gəldigində *Beyrək adlu* bir yigidə bulışmadınmı [3, s. 61]; *Boz atlu Xızır* mana gəldi [3, s. 39]; *Boz ayğır* Beyrək çapar yetdi [3, s. 49]; *Çaya çalmalı*, *çal qaraquş ərdəmlü*, *qurqurma quşaqlu*, *qulağı altun kübəli*, Qalın Oğuz bəglərinin bir-bir atından yıqığı [3, s. 49]; *Əli bağlu*, *boynu bağlu* yüzi üzərinə salıb aldılar yürüyü verdilər [3, s. 72]; Gök üzündə *ağ qanatlu* Əzrayilə əmr elədi, uçub gəldi [3, s. 81]; Atlasda yapılanda *gög sayvanlu*, Tavla-tavla çəkiləndə *şahbaz atlu*, Çağırılan dad verəndə *yol çavuşlu*, Yıqandıqında yağ dökülən *bol nemətlü* [3, s. 61]; Al məxmuri şalvarlı, at bəhri hotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq çapar yetdi [3, s. 49]; *Adı görklü* Məhəmməd Mustafaya yüzi suyu bağışlasun, xanım hey [3, s. 51]; Acığı tutanda bığlarından qan çıxan *biği qanlı* Bügdüz Əmən çapar yetdi [3, s. 50]; Bir *ağzı dualının* alqışılə allah-təala bir əyal verdi [3, s. 35]. Dastanın dilindən topladığımız xeyli sayda nümunələrin bir qismini verdik. Belə misallar çoxdur. Gətirilən bu nümunələrin müasir Azərbaycan dili ilə bir fərqi özünü apaydın göstərir ki, birləşmələrin ikinci komponentinin qəbul etdiyi *-li* şəkilçisi yerinə *-lü*, *-lu* şəkilçisinin əvəzində isə *-lu* fonetik variantının işləndiyini müşahidə edirik ki, bu da qədim abidəmizin dili üçün səciyyəvidir.

Birinci formanın birinci modeli ilə yanaşı birinci tərəfi mənsubiyyət, ikinci tərəfi adlıq halda olan birləşmələr işlənmə tezliyi seyrək olsa da, dastanın dilindəki varlığını beş-altı nümunə ilə isbatlayır: *Ağzı böyük* xümrələr ortalığa salınmış idi [3, s. 68]; *Köksi gözəl* qaba tağlara gün dəgəndə [3, s. 37]; *Saqqallu boz ac* “*Turğay*” sayradıqda, *Saqalı uzun* tat əri banladıqda [3, s. 34]. Birinci formanın hər iki modelinin dastanın dilindəki fəallıq səviyyəsini nəzərə alaraq, bir cəhəti xüsusi olaraq vurğulayırıq ki, Azərbaycan dilində olan başqa mənblərdə qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci formasından istifadə bu qədər geniş deyil.

Tədqiq etdiyimiz abidənin dilində işlənən birinci tərəfin ifadəsinə görə ismin hal şəkilçisi ilə ifadə olunan ikinci formanın birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi ilə əmələ gələn modeli işlənmə tezliyinə görə yalnız birinci formadan geri qalsa da, birinci tərəfi çıxışlıq hal şəkilçisi ilə düzələn birləşmələrdən sayca üstündür. Bütövlükdə, bu birləşmə abidənin dilində otuz iki dəfə işlənmişdir. Eyni struktur-semantik tipli birləşmələrin təkrar işlənməsini diqqətə alsaq, bu kəmiyyət qırxa yaxınlaşar. Məsələn, *Şeytana lənət* qıldım [3, s. 96]; Anları sağ və əsən gördi, *Allaha şükür* eylədi [3, s. 67]; Adı görklü *Məhəmmədə salavat* götürüldilər [3, s. 50] – bu nümunələrin tərkibindəki *şeytana lənət*, *Allaha şükür*, *Məhəmmədə salavat* kimi birləşmələrin dastanın dilində müxtəlif cümlələrin tərkibində

dəfələrlə işləndiyini müşahidə edirik. Birinci tərəfi şəxs əvəzliliklərinin iştirakı ilə düzələn bu quruluşdakı birləşmələr də bu sıranı artırmağa xidmət edir. Nümunələrə nəzər salaq: Bu yaradan *sana ölüm* yoqdu. Tağ çiçəgi, anan südi *sana məlhəmdir* [3, s. 39]; Qara başın sədəqəsi, yigit *mədəd mana* [3, s. 55]; Ağayıldə ağca qoyunum *Sana şülən* olsun [3, s. 66]! Birinci tərəfi ümumi isimlə ifadə olunan birləşmələrin də sayı kifayət qədərdir. Bu tip birləşmələrə aid daha bir neçə misal: *Ataya-anaya, qonuma-qardaşa həsrətəm* [3, s. 59]; Hey Dirsə xan! *Oğlana bəglik* vergil [3, s. 36]; Qara tonlu *dərvişlərə nəzirlər* verdim [3, s. 38]; Xanlar xanı *Bayandıra xəbər* var [3, s. 37]; Qalın Oğuz içində *başuma qaxınc, yüzimə toxınc* edərlər [3, s. 55]; Beyrək padşahlar padşahı *həqqə vasil* oldu, bəllü bilsün [3, s. 125]; *Günahına tövbə* eylədi [3, s. 56]; Babasından *oğluna bəglik* istəsin, təxt alı versin [3, s. 36].

Müasir Azərbaycan dilində birinci tərəfi ismin yerlik halı ilə ifadə olunan qeyri-təyini ismi birləşmə modeli cümlə daxilində, adətən, tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində yerlik halında işlənmiş sözlərə rast gəlsək də, birləşmə rolunda deyil. Görünür, ikinci formanın ikinci qismi uzun sürən tarixi inkişafın nəticəsidir. Çünki bu tip birləşmələrin azlığı ədəbi dilimizin bütün dövrlərində müşahidə olunmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində ikinci formanın üçüncü qismi də tamamilə formalaşmış bir şəkildə özünü göstərmişdir. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu elə mükəmməl bir quruluşa malikdir ki, burada heç bir artıq-əskik element, ünsür özünə yer tapa bilməmişdir. Bu baxımdan qeyri-təyini ismi birləşmələr içərisində birinci tərəfi ismin çıxışlıq halı ilə ifadə olunan model xüsusilə fərqlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üçün bunlar normaldır və çox işlənir. Məsələn: Qoyü, *qırq yerdən avaz* verərsiz [3, s. 46]; Yayxan keşiş *oğlundan oğlu* toğar Biz anı sana gərim qoruz dedilər [3, s. 49]; Mərə kafər, sənin *qızından oğlu* toğsun [3, s. 49]; Altmış *ərkəc dərindən kürk* eləsə, topuqlarını örtmiyə, altı ökəc *dərindən külah* etsə, qulaqlarını örtmiyə [3, s. 50]; *Ari sudan abdəst* aldılar [3, s. 50]; Üç kərrə *ağzından iqrar* eylədi [3, s. 56]. *Alçaqdan yuca* yerlərə çapub çıxdı [3, s. 38]; Qara *gözdən acı yaş* dökdürdinmi [3, s. 72]; Qara-qara *tağlardan xəbər* aşmış, qanlıqanlı *sulardan xəbər* keçmiş. Dəmür-qapu *Dərvəndindən xəbər* varmış [3, s. 106]; *Ağız-dildən beş kəlmə xəbər mana!* Baybörəmin bunları gördüğündə ah eylədi, *Başından əqli* getdi [3, s. 52]; *Bəndən alçaq* kişiləri ağ otağa, qızıl otağa, qondurdu [3, s. 34]; Xanım, bu gün *Bayandır xandan buyruq* şöylədir [3, s. 34]. Dastanın dilindən gətirdiyimiz yuxarıdakı nümunələrin işlənmə tezliyinə diqqət etsək hər bir birləşmə sadəcə bir dəfə qarşımıza çıxırsa, növbəti verəcəyimiz bu səpkidəki misallarla dastanın dilində dəfələrlə rastlaşırıq: Dirsə xan dişi əhlinin sözilə ulu toy elədi, hacət dilədi *Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç* qırdırdı [3, s. 35] – bu birləşmə struktur-semantik cəhətdən tərkibində heç bir dəyişiklik olmadan dastanın eyni boyunda üç dəfə [3, s. 34-38-72] işlənmişdir. Aşağıdakı misallara da belə yanaşmaq olar: Ana, ağlamağıl, mana bu *yaradan ölüm* yoqdur, qorxməgil

[3, s. 39]; *Qaytabandan qızıl dəvə* vergil bu oğlana (3, s. 36); *Qaytabandan qızıl dəvə* gedərsə, mənim gedər [3, s. 40]; *Aydan arı, gündən görkli* qız qırdaşın Banıçıəgi Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm [3, s. 56].

Hər iki tərəfi şəkli əlamətə malik, birinci tərəfi ismin çıxışlıq halı ikinci tərəfi yönlük hal şəklçisi ilə ifadə olunan modelə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində sadəcə bir dəfə təsadüf edirik: Ala *tağdan təbərə* aş, xanlar xanı Bayandıra xəbər var [3, s. 37].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində qoşmalı birləşmələrə on dörd dəfə rast gəlirik. Qeyd edək ki, bənzətmə bildirən kibi, gibi qoşmaların vasitəsi ilə düzələn birləşmələrdən başqa digər qoşmalara dastanın dilində rast gəlsək də, birləşmədə iştirak etdiyini müşahidə etmirik. Dastandan topladığımız bir neçə nümunəyə müraciət edək: *Dəpə kibi ət* yığdı. *Göl kibi qımız* sağdırdı. Əl götürdülər, hacət dilədilər [3, s. 35]; *Dəpə kibi ət* yığdım, *göl kibi qımız* sağırdım [3, s. 38]; *Gümüş kibi ağ biləgin* açdı, əlin çıxardı [3, s. 65]; *Güz alması gibi al yanağını* tartdı, yırtı *Güz alması kibi al yanağını* yırtı [3, s. 65]. *Qarğu kibi qara saçın* yoldınmı, qız *Güz alması kibi al yanağın*, yırtdınmı, qız [3, s. 65]. Bu tip birləşmələrin *kibi* qoşması ilə düzələn tərkibi ədəbi dilimizin bütün dövrlərində müşahidə olunsada, *gibi* qoşmasını daha sonrakı ədəbi dil tarixində birləşmə əmələ gətirmədiyini müşahidə edirik.

Əlavəli birləşmələrin hər iki tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə düzələn modelinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində yalnız bir dəfə rast gəlirik: Mərə, *sən səni* bilürsən, bizim halımızdan xəbərin yox [3, s. 60] – burda ikinci şəxsin təki ikinci dəfə təkrar işlənərək birinci tərəfin əlavəsi kimi çıxış edir. Hər iki tərəfi qayıdış əvəzliyi ilə formalaşan birləşməni də qədim abidənin dilində qeydə almışıq: *Kənd özin* yer yüzində gördü Allaha şükr eylədi [3, s. 60] – müasir ədəbi dilimizdə *öz özün* kimi ifadə olunan *kənd özin* birləşmə formasının birinci tərəfindəki *kəndi* sözü ədəbi dilimizdə varlığını sürdürməsə də, qədim və orta əsr dili üçün xarakterikdir. Bu əvəzlilikdən çağdaş Türkiyə türkcəsində *kəndi* əvəzlənməsiylə istifadə olunur: “Kəndi kəndinə, dağ başında bir can yaşaya bilirsənmi?” – H.R.Gürpnar. *Öz* əvəzliyi isə “Bir kimsənin mənliliyi, kəndi mə-nəvi varlığı” mənasını ifadə edir. XVI əsrdən sonra işlənmə tezliyi zəifləyən bu modelə sonrakı əsrlərdə təsadüf etmirik. Sadəcə, Hüseyn Cavidin dram əsərlərində “Daha vur! Bir də, bir də... (*kəndi-kəndinə*)”; “Keçərim sanki *kəndi-kəndimdən*” – kimi nümunələrə rast gəlsək də “istisnalar qaydanı pozmur” – prinsipinə əsaslanaraq bildiririk ki, bu model, ümumən, XX əsr ədəbi dili üçün səciyyəvi deyil, sadəcə Hüseyn Cavid və türkçülük meyllərinə bağlı müasirlərinin yaradıcılığına xasdır. Ədib bu birləşmələrdən obraz nitqinin tipikləşdirilməsi prosesində istifadə ilə kifayətlənmir, məlumdur ki, böyük sənətkarın əsas sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən biri yaradıcılığının dilində Osmanlı türkcəsinə üstünlük verməsidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *kəndi-kəndimdən* ifadəsi *öz özümdən* ifadəsinə bərabərdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilindən topladığımız materialları qeyri-təyini ismi birləşmələr üzrə sistemləşdirdiyimiz zaman say birləşmələri işlənmə tezliyi ilə birinci və ikinci formalardan kəmiyyət hesabında geri qalsa da, seyrək işlənən əlavəli birləşmələrdən və kifayət qədər müşahidə etdiyimiz qoşmalı birləşmələrdən daha çoxdur. Qədim abidənin dilində iki sözdən ibarət say birləşmələrini işlənmə tezliyi üç və dörd sözlü birləşmələrdən bir neçə dəfə artıqdır. Ümumən, bu tip birləşmələr on doqquz dəfə nəzərimizə çarpır. Aşağıdakı misallar bu işləkliyi göstərir: Hər atanda *on iki* batman taş atardı [3, s. 48]; *On altı* yıllık həsrətin – oğulun Beyrək gəldi, axır [3, s. 66]; Beyrək *otuz toquz* yigidin üzərinə gəldi [3, s. 67]; *Üç yüz* yigidlən oğlum Uruz mənim evim üstünə tursun [3, s. 42]; *Beş yüz* Oğuz yigitləri şahid oldı [3, s. 50]; Yarımasun-yarçıməsün ol məlun *yedi yüz* kafərlə yığdı [3, s. 57]; *Toqsan tümən* gənc oğuz söhbətinə dərilməşdi [3, s. 68] – bu səpkidəki say birləşmələrinin cərgəsinə üç və dörd sözdən ibarət birləşmələri əlavə edirik. Bu tip birləşmələrin dastanın dilində işlənən iki sözlü birləşmələrdən kəmiyyətcə kiçik sayları bildirir: *On altı min* un üzəngili, keçə börkli, azğın ginli, quzğun dilli kafir (Qazanın önünə) çıxa gəldi [3, s. 71]; *Üç yüz altmış altı* alp ərənlər yanına yığnaq oldı [3, s. 123]. Say birləşmələrinin *otuz toğuz* şəklindəki struktur-semantik tipi abidənin dilində çox az işlənir: *Otuz toğuz* yigidim əmanəti, mərə kafər! *Otuz toquz* yigidim əmanəti, mərə kafər! – dedi [3, s. 60]; *Otuz toquz* yigidlən Beyrək tutsaq getdi [3, s. 57].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində müşahidə etdiyimiz qeyri-təyini ismi birləşmələr səciyyə etibarlı ilə də bugünkü normalardan heç nə ilə fərqlənmir. Dilçiliyin bu birləşmələrlə əlaqəli qanunlarına tam uyğundur.

Bu yığcam izahdan da aydın görünür ki, Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dilində işlənən ismi birləşmələrin tədqiqi zəruridir. Ulu dastanın dilinin yeni elmi müstəvidə müasir metodlarla təhlili bu dastanın daha geniş təbliğinə xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi: 4 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
2. Kitabi-Dədə Qorqud – 1300: Məqalələr toplusu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 344 s.
3. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib, müqəddimə Zeynalov F.R., Əlizadə S.Q. Bakı: Yazıçı, 1988, 165 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi H.Araslı. Bakı: Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1962, 175 s.
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Sadələşdirilmiş mətn. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 144 s.
6. Qorqud Ə.F. Dədə Qorqud sözü. Bakı: Maarif, 1999, 348 s.
7. Məhərrəmov R. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz xəzinəsi. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 192 s.

8. Нариманоглы К.В. Поэтика «Китаби-Деде Горгуда». Монография. Баку: Маариф, 1999, 248 с.
9. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 408 s.
10. Seyidov Y.M. Əsərləri: 15 cildə. I c., Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 628 s.

Зульфия Исмаил

УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ СУБСТАНТИВНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ДАСТАНЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

В статье подчеркивается большое значение дастана «Китаби-Деде Горгуд». К исследованию привлечены неопределенные субстантивные словосочетания, являющиеся в традиционной лингвистике одним из видов субстантивных словосочетаний, из текста дастана «Китаби-Деде Горгуд» приведены и изучены соответствующие их типам и моделям примеры. Автор приходит к выводу, что особенности неопределенных субстантивных словосочетаний в дастане «Китаби-Деде Горгуд» мало чем отличаются от современных норм. Они полностью соответствуют правилам языкознания, относящимся к этим словосочетаниям.

Ключевые слова: *Деде Горгуд, азербайджанский язык, существительное, языковая единица.*

Zulfiya Ismayil

LEVEL OF SUBSTANTIVE WORD-COMBINATIONS IN THE EPOS “KITABI-DADA GORGUD”

The paper emphasizes the importance of the epos “Kitabi-Dada Gorgud”. Undefined substantive word-combinations, a type of substantive word-combinations in traditional linguistics, are involved in the research, examples matching its types and models are given from the text of the epos “Kitabi-Dada Gorgud” and considered. The author concludes that the substantive features of undefined word-combinations in the epos “Kitabi-Dada Gorgud” are not much different from today’s standards. They fully comply with the rules of linguistics pertaining to these word-combinations.

Key words: *Dada Gorgud, Azerbaijani language, noun, linguistic unit.*

NURAY ƏLİYEVƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: naliyeva22@mail.ru

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARININ LEKSİKASININ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İZLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə paralel şəkildə işlənən leksik vahidlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Qeyd olunur ki, dilin tarixini tədqiq edərkən ilk növbədə onun qədimliyini özündə qoruyub saxlayan yazılı mənbələrə və canlı xalq dilinə müraciət etmək lazım gəlir. Dilimizdə elə qədim sözlər vardır ki, onların tarixi ortağ türk dili ilə bağlıdır. Onlar qədim yazılı abidələrimizdə müşahidə olunur və müasir türk dillərinin də bəzilərində ədəbi dil, bəzilərində isə dialekt və şivə səviyyəsində işlənir. Bu cür sözlər bu gün ədəbi dilimizdə arxaikləşsə də, dialekt və şivələrin lüğət tərkibində qorunub saxlanmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində də belə maraqlı leksik vahidlərə rast gəlirik.

Açar sözlər: Naxçıvan dialekti, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, leksika, dil tarixi.

Xalqımızın tarixində olduğu kimi, dilimizin də tarixinə nəzər salan zaman tədqiqatçıların bir qayda olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”a müraciət etməsi bir zərurət halını almışdır. Yəni əgər söhbət xalqdan və onun dilindən gedirsə biz məhz bu dastanın dilini öyrənməliyik. Çünki bu əsər dilimizi özündə əks etdirən ən möhtəşəm abidədir və VI-VIII əsrlərdə dilimizin vəziyyəti haqqında bizdə aydın təsəvvür yaradır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili özündən sonrakı əsrlərdə yaranmış əsərlərin dili ilə müqayisədə daha saf və təmiz, ərəb və fars dillərinin güclü təsirinə məruz qalmamış, bugünkü ədəbi dilimizlə səsleşən orijinal türk dilidir. Ona görə də ədəbi dilimizin zənginləşməsi üçün dastanın dil materialı çox mühüm mənbə rolunu oynayır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dili əvvəlki saf Oguz dili deyil, bu dil Azərbaycanda qarşılaşan və qaynayıb-qarışan Oguz və Qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmış ümumxalq Azərbaycan dilinin başlanğıc dövrünü əks etdirir və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları da bu dilin ilk abidələrindən biridir [4, s. 28-29].

Dastan o qədər mükəmməl və yetkin, həm qədim, həm də müasir bir dildə yazılmışdır ki, oxuyanlar ona heyran olmaya bilmir. Fikrimizcə, dastanı düzüb qoşan ozan əsərin dilinin bu cür alınmasına görə məhz həmin dövrdə xalq dilinin kamilliyinə borcludur. Çünki xalq dilinin sadəliyi, axıcılığı bütün dastan boyu özünü göstərir. Bu əsərin ən böyük uralığı onun dilində təzahür edir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, 1300 il bundan əvvəl dilimizin vəziyyəti bugünküne çox yaxın imiş. Çünki dastanın dili həm qrammatik, həm də leksik cəhətdən bu günlə səsleşir. Buradakı söz və ifadələrin böyük əksəriyyəti bu gün dilimizdə eynilə işlənəməkdədir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi-

Dədə Qorqud”u türk kökündən ayıraraq bir dil zəminində tədqiq etmək doğru deyil. “O, ümumi kontekstdə, “Orxon-Yenisey”, “Divani-lügət-it-türk”, “Kutadqu bilik”, “Qisəsül-ənbiya” kimi dəyərli mənbələrlə, ümumtürk abidələri ilə bağlı öyrənilməlidir. Əks təqdirdə, oradakı bir çox sözlərin, ifadələrin, qrammatik formaların izahı natamam olar” [5, s. 219].

Dastanın Azərbaycanda yarandığı onunla tanış olan heç bir insanda şübhə yaratmır. Ümumiyyətlə, dünya alimlərinin ümumi qənaəti də budur ki, əsər Azərbaycan dilində yaranmış və azərbaycanlılara aid bir abidədir. Bu isə yalnız onunla izah olunmur ki, burada yer alan toponimlərin əksəriyyəti Azərbaycanla bağlıdır. Professor Q.Paşayev yazır ki, bu əsər dilin fonetik və leksik göstəricilərinə əsasən Azərbaycan dilinin cənub və şərq qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətləri ilə səsləşdiyi üçün bir sıra tədqiqatçıları onun azərbaycanlılara məxsus olduğunu və ümumiyyətlə, Azərbaycanda qələmə alındığını təsdiq edirlər.

Dialekt və şivələrimiz dilimizin ən qədim vəziyyətini, dil tariximizi özündə əks etdirən mənbələrdən biridir. Dildə elə leksik vahidlər var ki, onlarda xalqın tarixinin izləri, adət-ənənələri, milli ruhu yaşayır. Cəmiyyətin inkişafı, həyatının, məişətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq bu sözlərin bir qismi dilin lügət tərkibindən çıxsa da, onun tarixinin canlı şahidi kimi xalqın dilində – dialekt və şivələrdə yaşayır. Ona görə də dilin tarixini tədqiq edərkən ilk növbədə onun qədimliyini özündə qoruyub saxlayan yazılı mənbələrə və canlı xalq dilinə müraciət etmək lazım gəlir. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm, dilimizin bütün incəliklərini özündə əks etdirən bir abidənin izləri müasir dialekt və şivələrdə özünü göstərməyə bilməzdi. Dilimizdə elə qədim sözlər vardır ki, onların tarixi ortaq türk dili ilə bağlıdır. Onlar qədim yazılı abidələrimizdə müşahidə olunur və müasir türk dillərinin də bəzilərində ədəbi dil, bəzilərində isə dialekt və şivə səviyyəsində işlənir. Bu cür sözlər bu gün ədəbi dilimizdə arxaikləşsə də, dialekt və şivələrin lügət tərkibində qorunub saxlanmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lügət tərkibində də belə maraqlı leksik vahidlərə rast gəlirik. Belə ki, burada elə sözlər vardır ki, onlar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmişdir. Bu cür vahidlərin etimoloji izahı olduqca maraqlı dil faktları ortaya çıxarır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tez-tez goygü//güyəgi sözünə rast gəlirik. Məsələn: “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda:

Bərü gəlgil başım baxtı, evim taxtı
Xan babamın göygisi,
Qadın anamın sevgisi.
Atam-anam verdiği,
Göz açuban gördüğüm,
Könül verib sevdigim
A Dirsə xan [7, s. 30].

“Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda: -Bir gün Ulaş oğlu, Tulu (tüklu) quşun yavrısı, bizə miskin umudu, Amit soyunun aslanı, Qaraçuğun qap-

lanı, qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın güyəgisi, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən durmuşdı [7, s. 37].

Dastanda kürəkən mənasında işlənən bu qohumluq termini bu gün Naxçıvanın ayrı-ayrı bölgələrində eyni mənada işlənməkdədir. Belə ki, Naxçıvanda kürəkən, yeznə; Culfa şivələrində giyəv//gev, yeznə; Şahbuz şivələrində giyəv şəklində həmin sözə rast gəlirik. Eyni leksemnin həm “Kitabi-Dədə-Qorqud”da, həm də müasir dialekt və şivələrimizdə işlənməsi bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu söz əsl türk mənşəli sözdür və qədim dövrlərdən dilimizdə işlənməkdədir. Eyni sözə güyöv şəklində XIII əsrə aid Azərbaycan dilində yaranmış ilk məsnəvi olan “Dastani-Əhməd Hərami”də də rast gəlirik. Bu söz qədim türk lüğətlərindən Mahmud Kaşğarının “Divan”ında, Əbu Həyyanın və İbn Mühənnanın lüğətlərində də yeznə, kürəkən mənalarında işlənmişdir. Görünür ki, bu söz o dövrlərdə dilimizdə işlək sözlərdən biri olmuş, lakin zaman keçdikcə tədricən arxaikləşmişdir. Dialekt və şivələrimizdə arxaikləşmə prosesi ədəbi dilə nisbətən daha ləng gedir. Ədəbi dildən arxaik sözlər sürətlə çıxdığı halda, dialekt və şivələrimizdə bu sözlər uzun müddət qorunub saxlanıla bilir ki, giyəv sözü də belə sözlərdəndir. Ədəbi dilimizdən çıxan bu sözlərin dialektlərdə yaşaması dil tariximizin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətliyədir. Kürəkən mənasını verən bu söz göyüm şəklində Zaqatala şivəsində müşahidə olunur [1, s. 205]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində eyni mənada göy//gev leksik vahidi işlənməkdədir [1, s. 204]. Türk dialektlərində bu sözə yaxın olan güvey sözü işlədilir ki, bu sözlər eyni fonetik tərkibə malikdirlər. Eyni mənada müasir başqırd və tatar ədəbi dilində kiyəv, qazax dilində küyev, özbək dilində küyav, qırğız dilində küyo, uyuğur dilində isə küyoğul sözləri işlənir [9, s. 146].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da tez-tez rast gəldiyimiz sözlərdən biri də görkli leksik vahididir: Qazan oğlını alub qara dağlar üzərinə ava çıxdı. Av avladı, quş quş-ladı. Sığın-keyik yıqdı. Gök alan görklü çəmənə çadır tikdi. Bir qaç gün bəglər ilə yedi-içdi [7, s. 80].

Urduğunu ulatmayan ulu Tanrı!

Basduğun bəlürtməyən bəllü Tanrı!

Götürdügin gögə yetürən görklü Tanrı!

Qaqıduğun qəhr edən qəhhar Tanrı [7, s. 123]!

Dastanda görk sözü gözəllik, görünüş, görkəm, sifət, mübarəklik, örnək mənalarındadır. Görklü isə gözəl, görünüşlü, görkəmli, bənzər, kimi mənalarına gəlir [5, s. 329]. Naxçıvan dialektində də görk sözünə bənzər mənalarda rast gəlirik. Burada daha çox Şahbuz şivələrində nümunə mənasında işlənən bu sözə Şahbuz rayonunda doğulub boya-başa çatmış Xalq şairimiz Məmməd Arazın əsərlərində də rast gəlirik. Şair bu sözü daha çox görünüş, dərs mənasında işlətməmişdir:

Gedən gedər, qəmi qalar bir içim,

Fərqi yoxdur: ya üç mini, ya üçü...

Məzar üstə çoxu ağlar görk üçün,
Ağlayırsan-sağlığında ağla sən [2, s. 258].

Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində nümunə, nümunə olmaq [1, s. 203], Çəmbərək şivələrində görk olmaq-ibrət olmaq [3, s. 163] mənasında işlənən bu sözə qədim türk yazılı abidələrində də müxtəlif variantlarda rast gəlirik. Belə ki, burada “gör” felindən formalaşmış olan “görk”, körklük//körklü (yaraşılı, gözəl, gözəgəlimli) sözləri işlənmişdir.

“Divani lüğəti-it türk”də oxuyuruq: “Görklük toniğ özündə, tatlığ aşığ azınka”/Gözəl, yaraşılı paltar özünə, dadlı yeməyi özgəsinə. Bu vahidə bəzi müasir türk dillərində də müstəqil lüğəvi vahid kimi geniş rast gəlinir [9, s. 78].

Dastanda işlənən maraqlı leksik vahidlərdən biri də yaxnı sözüdür. Bu söz ət qovurması, ətdən hazırlanan yemək mənasında işlənir:

Ol kafirin üçün atıb birin yarmaz oqçısı olur.

“Hı!” demədin başlar kəsən cəlladı olur.

Adam ətin yaxnı qılan aşbazı olur.

Sən varası kafir degil [7, s. 82].

– Qara qoyun yəxnisindən öginə götürün. Yersə, yesun, yeməzsə, tursun-getsün – demişdi (7, s. 86).

Düzdür Azərbaycan dili dialekt və şivələrində, o cümlədən Naxçıvan dialektində yaxnı//yəxni sözünə rast gəlmirik, lakin Naxçıvan dialektində yaxın-keş//yaxnıkeş sözünə rast gəlirik ki, bu söz boşqab mənasında işlənir. Bu söz çox güman ki, yeməyin adından yaranmış, birinci komponent yaxnı yeməyin adını, ikinci komponent – keş isə onun yeyildiyi qabı, yəni yaxnı yeyilən qab bildirmişdir.

Müasir Türkiyə türkcəsinin Diyarbakır şivələrində də bu söz yahni variantında mal ətindən hazırlanan yemək mənasında işlənərkəndədir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qulun leksemində rast gəlirik ki, bu söz at balası mənasında işlənmişdir:

– Hey ana! Ərəbi atlar olan yerdə

Bir qulunu olmazmı olur? [7, s. 46].

Naxçıvan dialektində bu söz qulun və ya kurix' variantında atın bir yaşa qədərki erkək və ya diş balası mənasında işlənir. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də yeni doğulandan altı aya qədər atın erkək və ya diş balası, təzə doğulmuş at balası, iki yaşa qədər at balası, altı aylıq at balası, atın yeni doğulmuş balası və s. mənalarda Zəngilan şivələrində kurux, Kəlbəcər şivələrində kuru şəklində qeydə alınmışdır.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə Şəki dialektində qulix' variantında işlənən bu söz “körpə at balası”, qulix'li “körpə balası olan at” [1, s. 345] mənasında izah edilmişdir.

Qulun leksik vahidi işlənə arealına görə geniş əhatəlidir. Belə ki, bu söz türk dillərinin əksəriyyətində yaxın mənalarda işlənərkəndədir. Məsələn: qırğız dilində kulun “altı aylıq at balası”, altay, qaraqalpaq, tuva, özbək, uyğur, yakut

dillərində kulun, başqırd dilində kolon, noqay dilində kulin “bir yaşa qədər at balası” [9, s. 514], V.V.Radlovun lüğətində kulun eyni mənada qeydə alınmışdır.

Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”da biz bir də qulan sözünə rast gəlirik:

Getdikdə yerin otlaqların keyik bilür,

Genəz yerlər çəmənlerin qulan bilür [7, s. 157].

H.Araslı dastanda bu sözün mənasını çöleşşəyi kimi izah edir və verdiyimiz misala nəzər salanda doğurdan da sözün dəqiq izah olunduğu aydın olur. Əlimuxtar Ağayev “Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət” əsərində yazır ki, H.Araslının verdiyi izahı dastandakı cümlə də təsdiqləyir. Çünki atın körpə balası gənəz çəmənlerin yerini bilməz, ancaq qulan, yəni çöleşşəyi bilər [5, s. 363]. Müasir dilimizdə daha çox qulun sözü ilə eyni mənada işlənən bu leksik vahid görünür ki, dilimizdə qədim sözlərdən biri olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə sözün mənası daralmış və hər iki söz eyni mənanı ifadə etmişdir.

Qərbi Azərbaycan şivələrində bu leksik vahidin qula variantı sarı rəngli at mənasında işlənir [3, s. 254]. İmişli şivələrində isə qula sözü yalı və quyruğu ağ at mənasını verir [1, s. 344].

Qaxınc sözü dastanda danlaq, qınama, başa qaxma, eyni zamanda da zərbə mənasında, bəzən də qaxınc variantında işlənmişdir: Beyrək aydır: “Bu qıza basılacaq olursam, Qalın oğuz icində başuma qaxınc, yüzimə toxınc edərlər”, – dedi [7, s. 57].

Həmin leksik vahidə Naxçıvan dialektində də eyni mənalarda rast gəlirik. Burada insanın eyibini üzünə vurmaq, onu başqalarının yanında pis vəziyyətdə qoymaq, baş vermiş hər hansı bir pis hadisə və ya hərəkətdən qarşdakının əleyhinə istifadə etmək kimi mənaları vardır. Naxçıvan dialektində bu leksem başına qaxınc etmək, başına qaxmaq frazeoloji birləşmələrinin tərkib hissəsi kimi də işlənir. Qərbi Azərbaycan şivələrində də bu söz başa qaxılan söz, üzə vurulan tənə, eyib, qaxmax sözü isə tənə etmək, demək, üzə vurmaq mənalarında işlənir.

Toğlu/toxlu sözünün də “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənməsi bunu deməyə imkan verir ki, bu leksik vahid işlənmə arealı geniş, tarixi baxımdan qədim türk mənşəli leksemlərdəndir. Belə ki, bu söz Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş dialekt və şivələrinin materiiallarında həm fonetik baxımdan, həm də leksik məna baxımından çox yaxın olan mənalarda qeydə alınmışdır. Naxçıvanın Ordubad dialektində, Culfa, Şahbuz, Babək şivələrində bu söz daha çox toxlu/toxlu variantında bir yaşına qədər olan quzu mənasında işlənir. Bu leksik vahid to:lu/toğlu “altı aydan bir yaşa kimi erkək və ya dişi bala” mənasında Gəncə, toflu/toxlu “altı aylıq quzu” Şəki, toğlı Bakı, Qazax, Quba, toxluman/toğluman “altı aylıq dişi quzu” qərb qrupu dialekt və şivələri, Muğan qrupu, Cəbrayıl, toğlı Salyan, toğlu (1 yaşında) Füzuli şivələrində qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Əştərək şivələrində bu söz toğlu/toğlubası variantında hörgüdə istifadə olunan yumru daş mənasında işlənir. Sözün bu mənası həmin daşların toğlu başına bənzədilməsi ilə izah olu-

nur [3, s. 378]. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində, qədim və müasir türk dillərində də özünü göstərir. Məs.: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında: “Toğlıcılar, dövlətim saqar qoç, gəl, keç” – dedi [7, s. 130]. Bu leksik vahidə əksər türk dillərində eyni mənada rast gəlirik. Tuvin dilində toqtu, türkmən dilində toklı, qırğız dilində toktu, qaraqalpaq dilində toklu//tokle//tokti sözlərinin birillik quzu mənasında işləndiyi göstərilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Naxçıvan dialekt və şivələri ilə uyğunluğu təkcə leksika ilə məhdudlaşmır. Burda olduqca çox fonetik, qrammatik paralelliklər də mövcuddur. Məsələn: Naxçıvan dialekti üçün xarakterik fonetik hadisələrdən sayılan $d > t$ əvəzlənməsi dastanda da müşahidə olunur. Müasir dilimizdə d ilə yazılan sözlərin əksəriyyəti dastanda t ilə yazılmışdır: taş, ton, tavşan, tırnaq, turna, tağarcıq və s. Onu da qeyd edək ki, Orxon-Yenisey abidələrində, M.Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” əsərində də həmin sözlər t ilə yazılmışdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, qədim türk dilində bu sözlər məhz t ilə olmuş, sonradan dəyişikliyə uğrayaraq t səsi d ilə əvəzlənmişdir. Dialekt və şivələrdə isə sözlərin qədim variantı mühafizə olunmuşdur. Naxçıvan dialektində: tifar, tüşdü (bu sözlər M.Kaşğarlıda da belədir), patışah, gobut, iyit, bulut və s.

Ümumiyyətlə, qorqudşünasların gəldiyi ümumi nəticə bundan ibarətdir ki, Azərbaycan dili şivələri içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinə ən yaxın olan şivə indi Türkiyə ərazisində yaşayan vaxtilə Azərbaycandan köçüb getmiş tərəkəmə-qarapapaq və ya çinçavad şivəsidir. Dastanın Azərbaycan dili dialekt və şivələri ilə uyğunluğu, burada müşahidə olunan paralelliklər dastanda təsvir olunan hadisələrin tarixən Azərbaycan dilinin yayıldığı və onun təsir dairəsində olan ərazilərdə (Azərbaycan, Şərqi Anadolu) baş verməsi ilə bağlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilinin tədqiqi dilimizin böyük bir tarixi dövrdə keçdiyi inkişaf yolu, onda baş vermiş dəyişikliklər, o dövrlə indiki vəziyyəti arasında olan oxşar və fərqli cəhətləri ortaya çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık, 1999, 661 s.
2. Araz M. Yol ayrıcında söhbət. Bakı: Azərbaycan, 1997, 318 s.
3. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Kitabi-Dədə Qorqudun dili. Bakı: Elm, 1999, 140 s.
5. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004, 368 s.
6. Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı: Öndər, 2004, 240 s.
7. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
8. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. II c., Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 567 s.

9. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1992, 1183 s.

Нурай Алиева

**СЛЕДЫ ЛЕКСИКИ ЭПОСА «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» В
ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ
РЕСПУБЛИКИ**

В статье привлечены к исследованию лексические единицы использованные в эпосе «Китаби-Деде Горгуд», которые имеются в словаре диалектов и говоров Нахчыванской АР. Подчеркивается, что во время исследования истории языка, придется обращаться в первую очередь к письменным источникам, которые сохраняют его древность, и к живому народному языку.

В азербайджанском языке есть такие древние слова, история которых связана с общим тюркским языком. Не смотря на то, что такие слова стали уже архаичными, они сохранились в словаре диалектов и говоров. И в таком же словаре Нахчыванской АР мы встречаемся с этими интересными лексическими единицами.

Ключевые слова: *нахчыванский диалект, эпос «Китаби-Деде Горгуд», лексика, история языка.*

Nuray Aliyeva

**TRACES OF LEXIS OF “KITABI-DADA GORGUD” EPOS IN
DIALECTS OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

The lexical units used in the dialect and accents vocabulary of Nakhchivan AR parallel with “Kitabi-Dada Gorgud” epos are drawn into research in the paper. It is noticed that while researching the history of a language first of all you must refer to the written sources keeping its antiquity in itself and lively folk speech. There exist so ancient words that their history is related with the common Turkish language. They appear in our ancient written sources and are used in some of the contemporary Turkish languages in literary language level and in some in dialect and accent level. Although these kinds of words archaized in our literary language nowadays have been kept and saved in the dialect and accents vocabulary. We come across such interesting lexical units in Nakhchivan dialect and accents vocabulary.

Key words: *Nakhchivan dialect, “Kitabi-Dada Gorgud” epos, vocabulary, history of language.*

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: reshadzulfugarov@yahoo.com

CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BİR SIRA ARXAİK LEKSİK VAHİDLƏRİN “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA ƏKSİ

Məqalə Culfa şivələrində işlədilən bəzi arxaik leksik vahidlərin öyrənilməsinə həsr olunub. Bu leksik vahidlər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı nümunələrlə müqayisəli tədqiq edilmişdir. Araşdırma nəticəsində sübut olunmuşdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən bir sıra sözlər Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmişdir. Lakin bu sözlərin böyük əksəriyyəti dilimizin dialekt və şivələrində mövcuddur. Məqalədə həmin leksik vahidlərin etnolinqvisitik təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, dialekt, arxaik leksik vahidlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları türk xalqlarının yaratdığı milli mədəniyyətin ən zəngin və tutarlı mənbələrindən biridir. Dastan həmçinin xalqımızın tarixi keçmişini, adət-ənənə və inanclarını, həyat tərzini və məişətini özündə yaşadan olduqca gərəklili qaynaqdır. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçılar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını Azərbaycan xalqının şifahi və yazılı ədəbiyyatının babası [12, s. 5] adlandırırlar. Məlumdur ki, sovet hakimiyyətinin müəyyən bir dövründə dastan “mürtəcə ədəbiyyat” nümunəsi adlandırılaraq uzun müddət tədqiqatlardan, dolayısıyla diqqətdən kənar qalmışdır. Lakin keçən əsrin ortalarından etibarən dastanın öyrənilməsi istiqamətin müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına ilk böyük qiymət xalqımızın böyük oğlu, fenomen şəxsiyyət, ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən verilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev dastanın əhəmiyyətindən danışarkən demişdir: “...“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları bizim tariximizin 1300 illik dövrünü həm əks etdirir, həm də bir daha təsdiq edir. O, tarixi köklərimizi dünyaya göstərir, oğuz türk mənşəmizi və zəngin tariximizi sübut edir” [8, s. 80]. Məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı ilə dastanın 1300 illik yubileyi ölkəmizdə böyük təntənə ilə qeyd edilmiş və YUNESKO Beynəlxalq Mədəniyyət Təşkilatı 1998-ci ili “Dədə Qorqud” ili elan etmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının Azərbaycanda yarandığı təkcə burada mövcud olan yer adlarının əksəriyyətinin Azərbaycanla bağlı olması ilə sübut olunmur. Eyni zamanda əsərin dil və üslub xüsusiyyətləri dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrinin xüsusiyyətləri ilə bir sıra ortaq cəhətlərə malik olduğundan tədqiqatçılar onun azərbaycanlılara məxsus olduğunu və Azərbaycanda qələmə alındığını qeyd edirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili olduqca zəngin və axıcıdır. Burada oğuz-türk leksikasının mühüm layları yatmaqdadır. Dastan erkən orta əsrlər dövrü türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi mənzərəsini əks etdirir. Məlumdur ki, ictimai mühitin, ictimai-iqtisadi

əlaqələrin dəyişməsi, elm və texnikanın, mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq dil də dəyişir və inkişaf edir. Bununla əlaqədar olaraq köhnəlmiş məfhumlar aradan çıxır, onun yerini yeni məfhumlar tutur. Bu dəyişikliklər dilin leksikasında da özünü göstərir. Müəyyən dövrdə ümumişlək xarakter daşıyan sözlər zaman keçdikcə dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna keçirərək ədəbi dil üçün arxaikləşir [9, s. 151]. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən bir çox sözlər var ki, onlar artıq müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Lakin dilimizin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində, xalq arasında belə sözlər hələ də öz varlığını qorumaqdadır. Bu baxımdan Culfa şivələrində işlənən bir sıra arxaik leksik vahidlər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı nümunələrlə səsləşir.

Müasir Culfa şivələrində işlənən *bayqu* sözünün təhlili olduqca maraqlı doğurur. Rayonun Boyəhməd kəndində əhali arasında belə bir deyim var. “*Səni bayqu aparsın*”. *Bayqu* sözünün etnolinqvisitik təhlilinə əsasən deyə bilərik ki, sözün kökündə dayanan *bay* komponenti qədim türk dili üçün ümumişlək olan “*bayımaqölmək*” feilindən yaranmışdır. Söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da geniş şəkildə işlənmişdir. “... *Qadir Tanrı verməyincə ər bayımaz*” [12, s. 31]. Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş bu leksik vahid Culfa şivələrində yaşamaqdadır. *Bayqu* sözü bəhs olunan şivələrdə “*ölüm mələyi*” mənasında işlədilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Türkiyə türkcəsində işlədilən “*bayılmaq-özündən getmək, hədsiz xoşlanmaq*” sözü də oğuz-türk leksikasında ümumişlək söz olan “*bayımaq-ölmək*” feilindən yaranmışdır. Məs.: *Şu çocuk bayılmış, kendindən geçmiş (K.)* [2, s. 163].

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş *arı* sözü Culfa şivələrində “*təmiz, pak, duru*” mənalarında varlığını qorumaqdadır. Məs.: *Arı suyu çihləndirməx' günahdı, bala. Arı* sözü Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyatında “*Aydan arı, sudan duru*” atalar sözündə, “*arıtlamaq*” felinin kökündə də öz ilkin mənasını saxlayır. Söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, klassik yazıçılarımızın əsərlərində də eyni mənanı daşımışdır.

Axıb gedən arı sudan dəst aldı [12, s. 38].

Qırxların qəlbi durudur,

Gələnin qəlbin arıdır [10, s. 322].

Sözə dilimizin Bakı [17, s. 111], Quba [14, s. 278] dialektlərində, Qaraqalpaq dilində də *arı* şəklində eyni mənada rast gəlinmişdir. *Arı* sözü “Divani lüğət it türk” əsərində *arı//aruğ* [11, s. 32], Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində *arığ* [4, s. 122] şəklində, eyni mənada işlənir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında geniş şəkildə istifadə olunan “*ün-səs*” sözünə Culfa şivələrində də “*səsin-küyün*” leksik vahidinə paralel işlədilən “*səsin-ünün*” mürəkkəb sözünün tərkibində rast gəlinir. Məs.: *Səsin-ünün yoxdu haralardasan?* “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında isə “*Ünüm ünləyən bəylər, sözüm dinləyən bəylər*” [12, s. 39]. Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşən *ün* sözü müasir Türkiyə türkcəsində *ünlü (sait, tanınmış), ünsüz (samit)* sözlərinin

tərkibində işlənməklə öz ilkin leksik mənasını ifadə edir. “Divani lüğət-it-türk” əsərində *ün* [11, s. 712] şəklində, eyni mənada rast gəlinir. Həmçinin Culfa şivələrində *ün* sözünə sinonim olaraq *cınqırtı*, *cınqır*, *şinqrığ* kimi ifadələr də işlədilir. Məs.: *Cınqırın çıxmasın!*

Culfa rayonun Ərəfsə kənd şivəsində işlədilən *yeg//yey* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *yeg* şəklində öz əksini tapmışdır. *Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa yeg* [12, s. 32]; *Dünən şə:rdən bi dossum gəlmişdi sən yeg olmasın*. Söz müasir Türkiyə türkcəsinin dialekt və şivələrində *ey//iyi* [3, s. 187] şəklində eyni mənada işlənir. Məs.: *Nasılsın, eymişin (iyimisin)? (Tok.)*

Yey//yeg sözünün linqvistik təhlilinə diqqət yetirsək, burada sözün əvvəlində işlədilən “y” samiti artımının qədim türk dili üçün xarakterik fonetik hadisə olduğunu görürük. Belə ki, dilimizdə işlədilən *ıldırım*, *ilan*, *ağlamaq*, *ulduz* və s. kimi sözlər qədim və orta əsrlər dövründə daha çox *yıldırım*, *yıldız*, *yığlamağ*, *yılan* şəklində olmuşdur. Qeyd olunan sözlər müasir Türkiyə türkcəsində öz ilkin fonetik variantını qoruyub saxlamışdır. *Yeg* sözü M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində də “daha yaxşı, xeyirli” [11, s. 768] mənasında işlənmişdir. Klassik ədəbiyyatımızda da *yey* geniş istifadə olunmuşdur.

Ey Füzuli, odlara yansın büsati-səltənət,

Eydir ondan həq bilir, bir guşeyi-külkan mana [6, s. 17]

Bütün bu faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, müasir Culfa şivələrində işlədilən *yeg//yey* sözü dilimizin qədim fonetik xüsusiyyətlərini özündə saxlayan arxaik leksik vahidlərimizdən biridir.

Müasir Culfa şivələrində “*çöl*, *səhra*” mənasında işlənən *yazı* sözü də maraqlıdır. Məs.: *Qoyun-geçilər yazıda ottar da*). *Yazı* sözü vaxtilə dilimizdə geniş dairədə işlədilsə də, artıq indi ədəbi dilimiz üçün arxaıqlaşmışdır. Buna baxmayaraq ində də dilimizin bir sıra dialekt və şivələrində *yazı* sözünə rast gəlirik. Hətta bəzi yer adlarımız tərkibində bu sözün işləndiyinin şahidi oluruq. Göyçay rayonun Qarayazı kəndinin adını buna misal göstərə bilərik. Söz Azərbaycan dilinin Salyan şivəsində də [1, s. 166-167] eyni fonetik tərkib və mənada rast gəlinmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da *yazı* sözü geniş işlənmə arealına malikdir. Məs.: *Ozan evin tayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər* [12, s. 33] və yaxud *Qalxar bizə gen yazıyı dar edər* [12, s. 140]. Bu söz Kərkük türkmənlərinin dilində *yazi* [5, s. 244] şəklində *düzənlik*, Türkiyə türkcəsinin Ərzincan və ətrafı şivələrində *yazı* – *çöllük ərazi* [16, s. 428] mənalarında işlənir.

İrax//irağ sözü də müasir Culfa şivələrində işlənən arxaik leksik vahidlərimizdən biridir. Məs.: *İrax qurnab tükünnən*. Söz həm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, həm də klassik ədəbiyyat nümunələrimizdə eyni mənada işlənmişdir.

Olmaya kim pir qatında,

Səni edə irax bir söz [6, s. 321]

Söz özbək dilində *iorok*, qaraqalpaq dilində *djrak*, oyrot dilində *irak* şəklində, eyni mənada işlənir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *irmək-çatmaq* feili geniş şəkildə istifadə olunur. Məs.: *Əcəl vadə irməyincə kimsə ölməz* [12, s. 31]. Bu feil Culfa şivələrində *irişmək* şəklində, eyni mənada işlənir. Məs.: *Mə:m qula:ma sə:n atın irişəmməz*. *İrmək* feili klassik ədəbiyyatımıza aid nümunələrdə də geniş istifadə olunmuşdur.

Çün zəhmət yağmuru irdi zəminə,
Ki, hər bir ğazinin yüz nami vardır [10, s. 49]
Çəkmə aləm qeydini, ey sərbuləndi-fəqr olan,
Səltənət təxtinə irdin, bəndü zindani unut [6, s. 34]

Türkmənşəli arxaik leksik *irmək* feili Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında da geniş istifadə edilmişdir.

İrənləri hak yadıdan ğafil bolmas,
Ricalun la tulhıhim dir xalikul-nas
İrən yolun tutkan hərgiz yolda kalmas
Ol həzzətdə sır əsrarı makmu bolur [4, s. 57].

Müasir Culfa şivələrində işlədilən *qırım* sözü “*fikir, meyil, əhval, sərt*” kimi mənaları ifadə edir. Məs.: *Gərəx' bir işi görəndə qırımlı olasan*. Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, klassik ədəbiyyatımızda da geniş işlənmə arealına malikdir.

Qara polad üz qılıcı çalmanınca qırım dönməz [12, s. 31]
Baxdım ki, munun qırımı özgə,
Mənimplə alım-verimi özgə [10, s. 12]

Ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş *qırım* sözü Culfa şivələri ilə yanaşı, dilimizin Quba dialektində [14, s. 306], Mərəzə [1, s. 303], Abşeron yarımadasının qərb şivələrində *qırım* şəklində eyni mənada rast gəlinmişdir.

Diringə sözü Culfa şivələrində *toy, yığıncaq, çalğı* mənalarında işlədilir. Məs.: *Toyda diringə olmasa, una bizzər toy demərix'*. Sözə dilimizin Bakı [17, s. 174], Salyan [1, s. 333], İsmayılı [1, s. 284], Mərəzə [1, s. 305] dialekt və şivələrində *diringi* formasında, eyni mənada rast gəlinmişdir. *Dirində* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da *diringi* şəklində eyni mənada işlənir.

Culfa şivələrində “*şıltaq, dəcəl*” mənasında rast gəlinən *kür* sözü də arxik leksik vahidlərimizdən biri kimi maraqlıdır. Məs.: *Sə:n bı oğlun yaman kür uşaxdı*. *Kür* sözü türkmənşəli arxaik leksik vahidlərdən biri kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da işlədilir. Belə ki, dastanda düşmənlər Dirsə xanı öz oğlu Buğacı öldürmək üçün qızısdıran zaman Buğac haqqında atasına “*Sənin oğlun kür qopdı, ərcəl qopdı*” [12, s. 36] deyirlər. *Kür* sözü qədim türk dilində “*coşqun, cəsur, qarşı gələn*” [18, s. 317] mənalarında işlənməmişdir. F.Rzayev tədqiqatlarında Naxçıvanda *kur//kür* komponentli yer adlarından da bəhs etmişdir [15, s. 246-247].

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, türk xalqlarının ulu tarixini, qəhrəmanlığını, zəngin dilini və mədəniyyətini yaşadan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ölkəmizdə, bütövlükdə dünya ədəbiyyatında özündən sonra yaranmış bir çox ədəbi nümunələr üçün əsas mənbə olmuşdur. Bu gün Culfa şivələrində işlənən bir çox arxaik leksik vahidlərin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı nümunələrlə səsleşməsi bir tərəfdən bəhs olunan şivələrimizin qədim türk dili elementlərini özündə yaşatmasını göstərsə, digər tərəfdən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının Azərbaycanla, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanla bağlılığı fikrini əyani dil faktları ilə sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: Maarif, 1955, 305 s.
2. Caferoğlu A. Orta Anadolu ağızlarından derlemələr. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 264 s.
3. Caferoğlu A. Sivas və Tokat illeri ağızlarından toplanmalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 276 s.
4. Əhməd Yəsəvi. Divani-hikmət. Bakı: Çayıoğlu, 2004, 128 s.
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Maarif, 1999, 354 s.
6. Füzuli M. Əsərləri. I c., Bakı: Azərənəşr, 1988, 581 s.
7. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. III c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 381 s.
8. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərənəşr, 2006.
9. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 215 s.
10. Xətai Ş.İ. Keçmə namərd körpüsündən. Bakı: Yazıçı, 1988, 365 s.
11. Kaşğarlı M. Divani lüğət-it-türk: 4 cildə. IV c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
12. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
13. Oğuznamələr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 93 s.
14. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı: Azərənəşr, 1954, 282 s.
15. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezini tarixindən. I c., Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2014, 448 s.
16. Mukim S. Erzincan ve yöresi ağızları. Ankara, 1995, 435 s.
17. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı: Azərənəşr, 1957, 321 s.
18. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.

Решад Зулфугаров

**ОТРАЖЕНИЕ НЕКОТОРЫХ АРХАИЧНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ ДЖУЛЬФИНСКОГО ДИАЛЕКТА В ЭПОСЕ
«КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»**

Статья посвящена изучению некоторых архаичных лексических единиц, используемых в джультинском говоре. Дается сравнительный анализ этих лексических единиц с употребляемыми в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». В результате исследований доказано, что некоторые слова, употребленные в эпосе «Китаби-Деде Горгуд» являются архаичными для литературного азербайджанского языка. Но большинство этих слов до сих пор употребляются в некоторых говорах и диалектах. В статье производится этнолингвистический анализ этих лексических единиц.

Ключевые слова: *Нахчыван, эпос «Китаби-Деде Горгуд», диалект, архаичные лексические единицы.*

Rashad Zulfugarov

**REFLECTION OF SOME ARCHAIC LEXICAL UNITS IN “KITABI-
DADA GORGUD” EPOS USED IN JULFA ACCENTS**

The paper has been devoted the learning of some archaic lexical units used in Julfa accents. These lexical units have been comparative investigated with the examples used in “Kitabi-Dada Gorgud” epos. As a result of the investigation it is proved that some words used in “Kitabi-Dada Gorgud” epos are archaic for Azerbaijan literary language. But majority of these words are exist in the dialects and accents of our language. In the article those lexical units have been ethnolinguistic investigated.

Key words: *Nakhchivan, “Kitabi-Dada Gorgud” epos, dialect, archaic lexical units.*

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
AMEA-nın müxbir üzvü, professor
E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINA DÖVLƏT QAYĞISI

Məqalədə Azərbaycan türklərinin möhtəşəm ədəbi abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına dövlət qayğısından bəhs edilir. Qeyd olunur ki, dastan Sovet hakimiyyəti illərində təqiblərə məruz qalsa da, ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda birinci və ikinci siyasi hakimiyyəti dövründə geniş tədqiq və təbliğ olunmağa başlamışdır. Bu qayğı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında Ali Məclisin Sədri Vasif Talbov tərəfindən dastanın tədqiqi və təbliğinə böyük diqqət və qayğı göstərilir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Kitabi-Dədə Qorqud, Prezident fərmanı, Dədə Qorqud parkı.

Azərbaycan xalqının möhtəşəm ədəbi abidəsi, xalqımızın tarixi keçmişini, vətənpərvərliyini, qəhrəmanlığını, müdrikliyini, fəlsəfəsini, folklorunu, saz-söz sənətini, coğrafiyasını, dünyagörüşünü, mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini, dilimizin incəliklərini, mədəniyyətini, toponimlərini özündə əks etdirən, yaranma tarixi daha əvvəlki dövrlərə təsadüf etsə də, XI yüzillikdə qələmə alınan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycanda keçən yüzilliyin 30-cu illərindən tədqiq olunmağa başlamışdır. Ancaq təəssüf ki, az sonra onun tədqiqinə yasaq qoyulmuş və təqib olunmuşdur. Dastan Azərbaycan K(b)P-nin 1951-ci ilin may ayında keçirilən XVIII qurultayında şiddətli tənqid obyektinə çevrilmiş, “başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədilə Azərbaycana gələn Oğuz köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifi etməyə həsr edilmiş”, “millətçilik zəhəri ilə dolu”, “müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmış” kitab kimi xarakterizə edilmişdir [10]. Bundan sonra tədqiqinə bir neçə il ciddi yasaq qoyulan, hətta oxunması belə qadağan edilən dastan, yalnız 1957-ci ildən sonra tədricən tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Həmin vaxtdan keçən müddət ərzində bu sahədə bir sıra uğurlu tədqiqatlar aparılmışdır.

Bu sahədə ən böyük addımlar keçən yüzilliyin 70-80-ci illərində atılmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev 1969-cu ilin iyulunda Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gəldikdən sonra mədəniyyətimizin bütün sahələri kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına, onun genişmiqyaslı, dərin, hərtərəfli tədqiqinə də diqqət artırıldı. Nəticədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müxtəlif problemləri tədqiqata cəlb olundu, bununla əlaqədar Ş.Cəmşidovun, S.Əlizadənin, Ə.Sultanlının, M.Təhmasibin, E.Əlibəyzadənin, T.Hacıyevin və başqalarının əsərləri nəşr olundu. ADU-nun (indiki BDU) Elmi Əsərlərinin bir nömrəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına həsr olundu. Hətta mərkəzdən – Moskvadan edilən təzyiqlərə baxmayaraq 1975-ci ildə Anarın ssenarisi əsasında iki seriyalı, geniş ekranlı, rəngli “Dədə Qorqud” filmi çəkildi.

Bu diqqət və qayğı ümummilli liderin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətinin ikinci dövründə (1993-2003) özünü daha qabarıq şəkildə göstərdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi bir sıra beynəlxalq tədbirlərdə çıxış edən ümummilli lider dəfələrlə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından bəhs etdi, onu yüksək qiymətləndirdi. Bu baxımdan ulu öndərin türk dilli dövlətlərin 21 oktyabr 1996-cı ildə Daşkənd şəhərində keçirilən IV forumunda dediyi sözlər çox diqqətəlayiqdir: “Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış” kimi min illik tarixə malik eposlarımız bizim mədəni sərvətimizdir, xalqlarımızın yüksək mədəniyyətinin və əxlaqının təməlidir, bizi xeyirxahlıq və humanizm ruhunda yetişdirmiş ümumi qaynaqlardır”. Nəhayət, ümummilli lider 20 aprel 1997-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi haqqında” fərman imzaladı [3]. Fərmanda xüsusi olaraq vurğulandığı kimi “yüksək bəşəri ideyalar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mədəni sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuş” dastanın yubileyi ilə əlaqədar yaradılan Dövlət Komissiyasına Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi ulu öndərin özünün sədrlik etməsi onun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına nə qədər böyük hörmət və ehtiramla yanaşdığını əks etdirən çox böyük göstəricidir. Fərmanın imzalanmasından sonra “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi, nəşri və təbliği sahəsində möhtəşəm tədbirlər həyata keçirildi. Ümummilli liderin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının 14 aprel 2000-ci ildə keçirilən yekun iclasında qeyd etdiyi kimi, “hər bir kollektivdə, hər bir şəhərdə, hər bir rayonda, hər bir qəsəbədə, kənddə Dədə Qorqud yada salındı, təbliğ olundu, Dədə Qorqudun tanınması üçün xeyli işlər görüldü” [2, s. 300]. İkicildlik, çox möhtəşəm “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyasının hazırlanaraq nəşr olunması çox mühüm hadisəyə çevrildi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına hörmət və ehtiramına, ona göstərdiyi diqqət və qayğıya görə ümummilli lider Heydər Əliyev Türkiyənin Bayburt valiliyinin “Dədə Qorqud” mükafatına layiq görüldü.

9 aprel 2000-ci ildə Bakı şəhərində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin dəvəti ilə yubiley mərasimində bir sıra dövlət, hökumət və beynəlxalq təşkilatların rəhbərlərinin, o cümlədən Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin, Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevin, Qırğızıstan Prezidenti Əsgər Akayevin, Özbəkistan Ali Məclisinin Sədri Erkin Xəlilovun, Türkmənistan Məclisinin Sədri Səhhət Muradovun, YUNESKO-nun baş katibi Koisuro Matsanranın, Fransa parlamentinin üzvü Jak Bomelinin və başqalarının, həmçinin bir sıra görkəmli alimlərin iştirak etməsi [2, s. 179] ulu öndərin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına nə qədər böyük önəm verməsinin, ona yüksək hörmət və ehtiramının bariz nümunəsidir.

Yubiley tədbirləri Naxçıvan Muxtar Respublikasında da geniş vüsət aldı. Naxçıvan şəhərində bu münasibətlə beynəlxalq simpozium keçirildi. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərlərinin bir nömrəsi [12] “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına həsr olundu. Türkiyə Respublikasının Van Yüzüncü İl Universitetin-

də 1 aprel 1998-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə birlikdə Uluslararası Dədə Qorqud simpoziumu keçirildi. Simpoziumun plenar iclasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri, dastanın 1300 illiyini keçirən Dövlət Komissiyasının üzvü Vasif Talıbov təbrik sözü söyləmiş, müasir şəraitdə Ata kitabımızın tədqiqi və təbliği sahəsində qarşıda duran vəzifələrdən bəhs etmiş, bu sahədə Prezidentin verdiyi fərmanın əhəmiyyətindən danışmışdır [12, s. 111]. Həmçinin, Ali Məclisin Sədri Vasif Talıbov Dədə Qorqudun yağlı boya ilə çəkilmiş portretini Van Yüzüncü İl Universitetinə bağışlamışdır [12, s. 112]. Dədə Qorqudun xatirəsini əbədləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Naxçıvan şəhərində mühüm bir tədbir həyata keçirildi. Şəhərin Heydər Əliyev prospektində, “Təbriz” mehmanxanasının önündə Dədə Qorqudun Naxçıvan Muxtar Respublikası əməkdar incəsənət xadimi Elman Cəfərov tərəfindən hazırlanmış 5.3 metr hündürlüyündə heykəli ucaldıldı [11, s. 75-76]. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 75 illik yubileyi münasibəti ilə Naxçıvanda olarkən bu heykəli ziyarət etməsi, hətta onun qarşısında oğlu, hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovla xatirə şəkli çəkdirməsi onun Dədə Qorquda, bütövlükdə keçmiş irsimizə hörmət və ehtiramının parlaq nümunəsidir. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Naxçıvan şəhərindəki 4 sayılı məktəbdə təşkil etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına həsr olunmuş elmi konfrans da dastanın yubileyi ilə əlaqədar keçirilən tədbirlər çərçivəsində özünəməxsus yer tutur [12, s. 112].

Oğuz türklərinə, ilk növbədə Azərbaycan xalqına məxsus olan, Türkmənistan alimi, akademik Ordalovun da təsdiq etdiyi kimi, ilk dəfə Azərbaycanda yaradılan [1, s. 331] “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını bir sıra xalqlar özlərinə məxsus olduğunu qeyd edirlər. Ümummilli lider Heydər Əliyev 10 aprel 2000-ci ildə Türkiyənin səhiyyə naziri Osman Durmuş ilə söhbətində bu məsələyə toxunaraq demişdir: “Türkiyə deyir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bizimdir, qazax deyir bizimdir, türkmən deyir bizimdir, Azərbaycan deyir bizimdir, özbək deyir bizimdir. Bu da çox gözəldir. O hamınıdır. Yəni “Kitabi-Dədə Qorqud” türkdilli ölkələrin hamısına mənsubdur” [2, s. 362]. Ancaq dastanın yubileyinin Prezident fərmanı ilə qeyd olunması ilk dəfə ancaq Azərbaycanda baş vermişdir. Bu cəhəti qiymətləndirərək Bakıda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi şənliklərində iştirak edən Türkiyəli alim, professor Rəşad Gənc demişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə bağlı Azərbaycanda, Türkiyədə, başqa türk cümhuriyyətlərində, dünyanın digər ölkələrində bir çox beynəlxalq toplantılar oldu, tədqiqat aparıldı, məqalələr, kitablar çap edildi. Amma “Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinin qeyd olunması barədə fərmanı ilk dəfə Prezident Heydər Əliyev imzaladı [2, s. 211]. Bu ümummilli liderin Azərbaycan xalqının keçmiş irsinə hörmət və ehtiramının, operativ münasibətinin ifadəsidir.

Dünya xalqlarının ən möhtəşəm şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə bir sırada duran, onların içərisində özünəməxsus yer tutan, böyük türk alimi Fuad

Köprülünün “bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, “Kitabi-Dədə Qorqud”u o birinə qoysanız, yenə də “Dədə Qorqud tərəf ağır gələr” [13, s. 5] kimi dəyərləndirdiyi, yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər olan bu dastanla əlaqədar Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 20 aprel 1997-ci ildə imzaladığı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi haqqında” fərmandan sonra YUNESKO Beynəlxalq Mədəniyyət Təşkilatı 1998-ci ili “Dədə Qorqud ili” elan etdi. YUNESKO kimi nüfuzlu bir təşkilatın “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına belə yüksək önəm verməsi, onun 1300 illiyinin qəbul olunması beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən dastanın ən azı 1300 il bundan əvvəl yaranması fikrinin qəbul olunması deməkdir. “Azərbaycan xalqının, bütün türk xalqlarının tarixi abidəsi, mədəniyyət abidəsi, elm abidəsi, fəlsəfə abidəsi” (2, s. 194) olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin qeyd edilməsini Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində indiyə qədər qeyd edilmiş bayramların, yubileylərin hamısından üstün olduğunu vurğulayan ümummilli lider Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi şərəfinə Azərbaycan Prezidenti adından “Gülüstən” sarayında təşkil olunmuş rəsmi qəbulda çıxışı zamanı diqqəti bu cəhətə yönəldərək qeyd etmişdir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un bizim xalqımıza – Azərbaycan xalqına yenidən qayıtmasına nail olduq”. “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 il yaşı olduğunu bütün dünyaya bəyan etdik. Tarixdə – nəinki Azərbaycan tarixində, dünya tarixində – “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaşı dəqiq, düzgün müəyyən olundu” [2, s. 194].

“Kitabi-Dədə Qorqud”u “ana kitabımız, “Dədə Qorqud”u isə ulu babamız, əcdadımız” kimi dəyərləndirən [2, s. 180] ümummilli lider Heydər Əliyev dastanın və Dədə Qorqudun xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə böyük önəm verirdi. Ona görə də o, 1999-cu ilin əvvəlində və 11 mart 2000-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının Prezident sarayında keçirilən iclasında bu məsələyə toxunmuş, Bakının ən gözəl yerlərindən birində “Dədə Qorqud Parkı”nın salınması və Dədə Qorqudun heykəlinin qoyulması barədə tövsiyə və tapşırıqlar vermişdir: “Dədə Qorqud Parkı”nı yaradaq, orada heykəl də qoyaq” [1, s. 341].

Fərmandan sonra tədqiqi sahəsində yeni mərhələ başlayan dastan haqqında aparılan son tədqiqatlar sübut edir ki, Dəmir qapı Dərbənddən başlamış Borçalı çökəyinə, Gəncəbasara, Qarsa, Ərdəhana, Göyçə gölünə, Ağrı dağına, Naxçıvana, Əlincəqalasına, Bayburta, Ərzuruma, Diyarbəkərə, Vana qədər [12, s. 5-6] çox geniş bir coğrafi ərazidə cərəyan edən hadisələri özündə əks etdirən, eyni zamanda qədim türk xalqlarının bədii təfəkkürünün qiymətli incisi, Azərbaycan xalqına məxsus, məşhur Qorqudşünas Ş.Cəmşidovun təbirincə desək, “tarixçi üçün xalqımızın tarixi, ədəbiyyatşünas üçün onun epopeyası, etnoqraf üçün isə milli əlamətlər salnaməsi” olan dastan, orada haqqında bəhs olunan hadisələr Naxçıvan bölgəsi ilə sıx bağlı olmuşdur. Bunu təsdiq edən əsas faktlardan biri dastanda özünə yer alan, tarixin çox sanballı qaynaqlarından sayılan yer adları – toponimlərdir.

Ona görə də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov Naxçıvan diyarının və ona qonşu olan bölgələrin “Dədə Qorqud” dastanları ilə səsləşən yer adlarını, xalq ədəbiyyatı nümunələrini daha dərindən və əhatəli şəkildə öyrənilməsinə tədqiqatçıların qarşısında duran aktual vəzifə kimi qoymuşdur [12, s. 6]. Bu vəzifəyə uyğun olaraq Naxçıvanda qeyd olunan istiqamətdə tədqiqatlar genişləndi. Bu sahədə Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının qərarı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Naxçıvan toponimləri” mövzusunda doktorluq dis-sertasiyası üzərində işləyən, sonralar AMEA-nın müxbir üzvü seçilən, professor S.Babayevin apardığı tədqiqatlar xüsusilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatlarının nəticəsi olaraq 1999-cu ildə nəşr etdirdiyi “Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri” monoqrafiyası göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Naxçıvanla əlaqədar 50-dən artıq toponim və mikro-toponim vardır [7, s. 10-11, 80].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan yüksək dövlət qayğısı onun siyasi varisi, hazırda Azərbaycan Respublikasına uğurla rəhbərlik edən cənab İlham Əliyev tərəfindən yüksək səviyyədə davam etdirilir. Prezident İlham Əliyevin 2004-cü ildə Belçikanın paytaxtı Brüssel şəhərində, Dünya Gömrük təşkilatının iqamətgahı qarşısında Dədə Qorqud abidəsinin açılışında iştirak və çıxış etməsi onun möhtəşəm eposa verdiyi dəyərin yüksək ifadəsi idi [9]. Mərasimdə çıxış edərkən Azərbaycan Prezidenti demişdir:

“Mən bu gün burada, Ümumdünya Gömrük Təşkilatının binası qarşısında olmaqdan və Dədə Qorqudun abidəsinin açılmasından çox xoşbəxtəm. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının yaratdığı incilərdən biridir. Onun Azərbaycan xalqı və bütün türk dünyası üçün qədim tarixi və böyük mənası var. ... Bu ədəbi inci bu gün də yaşayır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı ideyalar və fikirlər bu günkü nəsil üçün də əhəmiyyət kəsb edir və mən əminəm ki, hələ bir neçə əsrlər boyu öz aktuallığını saxlayacaqdır” [4, s. 152].

Fəaliyyətində keçmiş irsə böyük önəm verən Prezident İlham Əliyev 2007-ci ildə imzaladığı “Azərbaycandakı monumental heykəltəraşlıq abidələri, xatirə-memorial və memarlıq kompleksləri haqqında” Sərəncama əsasən Dədə Qorqud heykəli və “Dədə Qorqud dünyası” tarixi-etnoqrafik kompleksinin yaradılması ilə bağlı müvafiq tədbirlərin görülməsi haqqında tapşırıq verilmişdir (6). Beləliklə, ümummilli lider Heydər Əliyevin tövsiyə və tapşırıqlarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xüsusi tapşırığı və himayəsi ilə Bakı şəhərinin Nərimanov rayonunda Dədə Qorqud parkı salınmışdır. Təxminən 6 hektar sahəni tutan parkda “Kitabi-Dədə Qorqud” abidə-kompleksi yaradılmışdır. Altı il ərzində yaradılan abidənin 13 dekabr 2013-cü ildə açılış mərasimi olmuşdur. Açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev iştirak və çıxış etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev açılış mərasimində çıxış edərkən bu abidənin ucaldılmasını böyük hadisə kimi qiymətləndirmiş və demişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud”

Azərbaycan xalqının milli sərəvətidir. Bu əsərdə Azərbaycan xalqının keçmiş həyat tərzini, məişəti, psixologiyası əks olunmuşdur. Əsərin qəhrəmanlarının adlarını Azərbaycanın çox saylı yaşayış məntəqələrində görmək olar. Bu əsərdə Azərbaycan toponimləri əks olunmuşdur. Bir sözlə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalq ədəbiyyatının yazılı abidəsidir. Bu dastan hər bir azərbaycanlı üçün əzizdir. Bu gün abidənin ucaldılması Azərbaycan xalqının bir daha öz tarixi keçmişinə, mədəniyyətinə olan münasibətinin təzahürüdür” (6). Həmçinin Prezident çıxışında bu abidənin ümummillə lider Heydər Əliyevin tövsiyə və tapşırıqları, imzaladığı Sərəncam əsasında yaradılmasını xüsusi şəkildə vurğulamışdır: “Ulu öndər Heydər Əliyev Dədə Qorqud heykəlinin ucaldılması haqqında sərəncam vermişdir. ... Ulu öndərin Sərəncamı ilə Dədə Qorqud heykəlinin məhz bu parkda ucaldılması nəzərdə tutulmuşdur. Sadəcə olaraq, biz ulu öndərin siyasətinə sadıq qalaraq bu işləri başa çatdırdıq. Mən çox şadam ki, bu gün bu gözəl park və abidə açılır” [6].

20 fevral 2015-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına dövlət qayğısının yeni bir təzahürünün şahidi olduq. Həmin gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” fərman imzalamışdı [5]. Tarixin müxtəlif vaxtlarında əlyazma nüsxələri əllərdən qapılıb alınan, şəxsi və ümumi kitabxanalardan təmizlənən, vətən torpağında qalıb yaşaması qadağan edilən, xoşbəxtlikdən hansı bir müdrik əlləyə Drezden və Vatikan kitabxanalarına ötürülüb mühafizə olunan [8, s. 424] “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” ilk dəfə alman alimi Fridrix fon Dits tərəfindən tərcümə edilmiş, alman dilinə çevrilmiş və 1815-ci ildə nəşr etdirilmişdir. Bununla da “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı elmi dövriyyəyə daxil edilmiş və müxtəlif ölkələrin tədqiqatçılarının tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu il həmin tarixi hadisənin 200 ili tamam olur. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev belə bir Fərman imzalamışdır. Fərmandan irəli gələn vəzifələrin icrasını təmin etmək məqsədi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov 25 iyul 2015-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilməsi ilə bağlı “Tədbirlər Planı” təsdiq etmişdir. “Tədbirlər planı”na əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasında Dədə Qorqud beynəlxalq elmi simpoziumun keçirilməsi, professor Səfərli Babayevin “Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri” monoqrafiyasının yenidən redaktə və nəşr olunması, “Kitabi-Dədə Qorqud” və Naxçıvan” televiziya filminin hazırlanması, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və onun Naxçıvanla bağlılığı mövzusunda açıq dərslərin təşkili, kütləvi informasiya vasitələrində “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş tematik verilişlərin və qəzet materiallarının hazırlanması, keçirilən tədbirlərin işıqlandırılması və s. nəzərdə tutulmuşdur. Bu sahədə artıq bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 25-ci c., Bakı: Azərənəşr, 2008, 520 s.
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 26-cı c., Bakı: Azərənəşr, 2009, 512 s.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 1997, 21 aprel.
4. İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir. Bakı: Azərənəşr, 2009, 400 s.
5. “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 20 fevral 2015-ci il. “Azərbaycan” qəz., 2015, 21 fevral.
6. Bakıda “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin və Dədə Qorqud parkının açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışı. “Azərbaycan” qəz., 2013, 14 dekabr.
7. Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 1999, 224 s.
8. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı: Gənclik, 1998, 524 s.
9. Hacıyev İ. “Kitabi-Dədə Qorqud” tariximizin aynasıdır. “Şərq qapısı” qəz., 2015, 12 sentyabr.
10. “Kommunist” qəz., 1951, 25 may.
11. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 521 s.
12. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. Xüsusi buraxılış, 1998, № 2.
13. Ergin M. Dədə Qorqud kitabı. İstanbul, 1980.

Фахреддин Сафарли

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ЗАБОТА О ДАСТАНЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

В статье говорится о государственной заботе, проявленной по отношению к величественному литературному памятнику Азербайджанских тюрков – эпосу «Китаби-Деде Горгуд». Отмечается, что несмотря на то, что во время Советской власти эпос подвергался преследованиям, в период первого и второго прихода к политической власти общенационального лидера Г.Алиева проводились в широком масштабе исследование и пропаганда эпоса. Эта забота удачно и благополучно продолжается со стороны Президента Азербайджанской Республики Илхама Алиева. И в Нахчыванской Автономной Республике оказывается большое внимание и забота Председателем Али Меджлиса Васифом Талыбовым.

Ключевые слова: Нахчыван, «Китаби-Деде Горгуд», указ Президента, парк «Деде Горгуда».

Fakhraddin Safarli

STATE CARE FOR “KITABI-DADA GORGUD” EPOS

The article deals with the state care to “Kitabi-Dada Gorgud” one of the grandiose literary monument of the Azerbaijan Turkis. It is noted that though the epos was undergone to pursuits in the Soviet power years, during the national leader Heydar Aliyev’s the first and the second political authority in Azerbaijan the epos begun to be popularized and was widely investigated. This care is successfully continued by the President of the Azerbaijan Republic Ilham Aliyev. The Chairman of the Supreme Majlis of Nakhchivan Autonomous Republic Vasif Talibov pays a great attention and care to the investigation and propaganda.

Key words: *Nakhchivan, Kitabi-Dada Gorgud, President Decree, “Dada Gorgud” park.*

QADİR QƏDİRZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
AMEA-nın müxbir üzvü
E-mail: hqadirzade@yahoo.com.tr

“KİTABİ DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA TOY-DÜYÜN, BƏYLİK MƏSƏLƏSİ, BİR STATUSDAN DİGƏRİNƏ KEÇİD VƏ NAXÇIVANDA BUNUN İZLƏRİ

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında advermə mərasimi, bəylik hüququ, toy, toy sözünün mənşəyi, evlənmə adətləri və digər türk xalqları arasında orta qəhətlər araşdırılmışdır. Müqayisəli araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Dədə Qorqud dastanlarında mövcud olan bir sıra mərasimlər, adətlər, inamlar XX yüzilliyin ortalarına qədər Naxçıvan toylarında və Novruz bayramı ilə əlaqəli mərasimlərdə qorunub saxlanmışdır.

Açar sözlər: *Kitabi-Dədə Qorqud, advermə, toy, bəylik məsələsi.*

Kiçik ön söz. Əski çağlardan demək olar ki, bütün türk xalqlarında toy, “tüy”, “düyün”, “ulu toy” və s. adlarla məlum olmuşdur.

Azərbaycanlılarda “toy” deyərək evlənmə mərasiminin əsas məclisi nəzərdə tutulur. Bir çox hallarda sünnət adəti ilə bağlı məclis “sünnət toyu” adlanır. Bizim başlıca məqsədimiz “toy” sözünün mənşəyini araşdırmaqdan ibarət olmasa da, qaynaqlar əsasında yığcam halda məsələyə müəyyən açıqlama vermək yerinə düşərdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında toy-el şənliyi, müxtəlif oyunlar, yarışlar keçirilən, ayrı-ayrı adətlər və inamlara əməl edilən musiqili məclis kimi təsvir olunur.

“Dirsə xan oğlu Büğac xan boyu”nda yazılır ki, xanlar xanı Bayandır xan ildə bir kərə toy edib oğuz bəylərini qonaqlardı. Yenə toy edib atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdır” [1, s. 34].

Buradan aydın olur ki, toy şənlik, qonaqlıq mərasimidir. Yenə həmin boyda övladı olmayan Dirsə xan sonsuzluqdan qurtulmaq üçün xanımının sözü ilə ulu toy elədi, hacət dilədi. Atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. İç oğuz, Daş oğuz bəylərini üstünə yığmaq etdi. Ac görsə, doyurdu, yalın görsə donatdı. Borcluyu bocundan qurtardı. Tepe kimi ət yığdı, göl kimi kımız sağdırdı. Əl götürdülər, hacət dilədilər. Bir ağzi dualının alqışı ilə Allah-Təala bir əyal verdi. Bu toy məclisi yarıdanla əlaqə vasitəsi, hacət diləmə toplantısı olmaqla “el duası” etmək məqsədi ilə qurulmuşdur [39, s. 35].

Bamsı Beyrəklə bağlı “toy” ifadəsi evlənmə adəti kimi xatırlanır. Beyrək əsirlikdən qurtarıqdan sonra bulaqdan su götürən kiçik bacısı ilə qarşılaşır. Və görür ki, bacısı “qardaş, Beyrək” – deyib ağlar-bozlar. “Toy-düyünün qara oldu” deyib ağlar [1, s. 60].

Əbülqazi Bahadır Xanın “Türklərin soy kütüğü (Şecere-i Terakime)” əsərində də toyun şənlik, advermə məclisi olduğu aşkarlanır. “Oğlan bir yaşına gəlincə Qara xan ölkəyə dəvət çıxardı və böyük toy etdi.

Toy günü oğlanı meydanın ortasına gətirib Qara Xan bəylərinə dedi: “Bizim bu oğlumuz bir yaşına basdı. İndi buna nə ad qoyarsınız, deyib, bəylər cavab vermədən öncə oğlan dedi: mənim adım Oğuzdur” [3, s. 14].

Azərbaycan türklərində olduğu kimi, Orta Asiya türklərində də “toy” oğlan evində keçirilən musiqili, əyləncəli şənlik mənasında işlənməklə gəlinin gətirilməsi ilə xarakterik olan məclisdir. Qazaxlarda toyun əsas hissəsi “uzatar toy” adlanır [10, s. 304].

A.T.Bekmuratovanın və digər müəlliflərin məlumatlarına görə, evlənmə ilə bağlı olaraq qızın oğlan evinə gətirilməsi üçün bir sıra adətlər həyata keçirilir. Toyun qız evində olan hissəsi “kına toy”, oğlan evindəki məclis “oramal toy” adlanır [5, s. 62]. Qırğızlarda da azərbaycanlılarda olduğu kimi, mərasimin qız evində keçirilən məclisi “qız toyu”, “qız alun” adlanır [10, s. 350].

Q.P.Vasilyeva, N.A.Kislyakov, A.Dikiyev, Ş.M.Abramzon və digər müəlliflərin məlumatlarından aydın olur ki, Orta Asiya və Qazaxıstanda evlənmə adətləri kompleksinin əsas zirvəsi “toy” adı ilə tanınan məclisin keçirilməsidir [6, s. 324-326; 8, s. 114; 7, s. 62-68; 4, s. 31-37].

Altay və Sibir türklərində də evlənmə mərasimi, gəlini oğlan evinə gətirməklə bağlı olaraq qız və oğlan evlərində keçirilən əsas şənliklər “toy”, “tuy” adlanır [12, s. 6-36].

S.İ.Rudenko başqırdlarda toydan bəhs edərək yazır ki, kalım tam ödənildikdən sonra qız evində toy şənliyi keçirilir [11, s. 263].

Anadolu türklərində evlənmə mərasiminin ən yüksək zirvəsi qız və oğlan evində keçirilən törən – “dügün” adlanır. Xatırladaq ki, bəzi bölgələrdə bu törənin toy-düyün adlanması da olmuşdur. Düyün-törənilə bağlı “Kitabi-Dədə Qorqud”da da xəbər verilir. Dastanda toy – “ulu dügün” adlanır.

Kərkük türkmənlərində toy “düyün” adlanmaqla evlənməni bildirir.

Yuxarıdakılara yekun olaraq demək olar ki, toy (dügün) evlənmə adətinin çoxkomponentli şənliklərindən biri olmaqla, özündə əski adətlər və inamları qoruyub saxlamışdır.

Tarixi uzaq keçmişə, bir sıra süjetləri miladdan öncəyə aid olan, bəzi məqamlarda Şumer dastanı “Bilqamis”la səsleşən “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının elmi cəhətdən araşdırılmasından 200 il keçir. Bu müddət ərzində dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda və Türkiyədə dastanla əlaqəli müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmalar aparılmışdır. Müstəqillik illərində bu sahəyə diqqət artırılmaqla Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin sərəncamı ilə dastanın 1300 illik yubileyinin keçirilməsi bu sahəyə diqqəti daha da artırmaqla müxtəlif səviyyəli elmi məclislərin keçirilməsinə, yeni əsərlərin nəşrinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Kitabi Dədə Qorqud”un alman dilində tərcüməsi və nəşrinin

200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” 2015-ci il 20 fevral tarixli sərəncamından sonra diqqətlər bir daha bu sahəyə yönəldilmişdir. Digərləri ilə yanaşı biz də dastanın tədqiqi, ayrı-ayrı məsələləri öyrənilməsi, təbliği ilə bağlı olaraq müəyyən işlər görmək qərarına gəldik. Dastanla ilk dəfə 1977-ci ildə tanış olmuşam və deyərdim ki, o mənim əl kitabıma çevrilib. Araşdırmalarımda geniş istifadə etməklə dastanla əlaqəli “Kitabi Dədə Qorquda ailə məişəti” adlı ilk yazım 1982-ci ildə nəşr olunub və bu yazıda məişət münasibətləri ilə yanaşı bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirmişdik – oğuzların qonşuluğunda yaşayan və “kafər” adı ilə tanınanların türk dilli, türk kökənli olmaları (2, s. 30-32). O vaxt rəhmətlik Həsən Mehdiyev (“Elm və Həyat” jurnalının baş redaktoru) dedi ki, Qadir yazı böyükdür, müəyyən ixtisar ediləcək. Razılaşdıq ki, türklüklə bağlı məsələlər saxlanılsın və yazı istədiyimiz kimi nəşr edildi. Onu da deyim ki, o dövrdə daha çox rus dilində olan ədəbiyyatlardan istifadə edirdim. Sonralar Türkiyədə aparılmış tədqiqatlarla tanışlıq dastanın daha dərinədən öyrənməyimə səbəb oldu. Nəticədə ayrıca olaraq bir neçə yazı nəşr etdirdik. Hazırda uzunmüddətli araşdırmalardan sonra dastanda bəzi süjetlərin genezisinə, Naxçıvanla bağlılığına, inamlar sistemə, İslamla əlaqəli məsələlərə aid müəyyən yazılar hazırlanmışdır.

Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da ad vermə, bir statusdan digərinə keçmə adətən oğlan uşaqlarında on beş, on altı yaşlarında olur. Uşaq kimi tanınan oğlan qəhrəmanlıq göstərir, Dədə Qorqudu çağırırlar gəlib ona ad verir. Yəni o vaxta qədər onları taxma adlarla çağırırdılar. Bundan sonra o cəmiyyətə yeni adı ilə daxil olur. Ona bəylik hüququ verilməklə müəyyən mənada müstəqilləşir. Əvvəlcədən qeyd edək ki, xalq arasında, şifahi xalq ədəbiyyatında da bu dövr oğlanlar üçün “həddi-buluğ” adlanmışdır. Dastanda bir neçə yerdə bununla rastlaşırıq. Buğaçla bağlı boyda yazılır ki, Dirsə xanın oğlu üç uşaqla meydanda aşıq oynayarkən 3 nəfər sağından, 3 nəfər solundan tutaraq zəncirlənmiş buğanı buğa ilə savaşıdırmaq üçün meydana gətirirlər və uşaqlara “qaçın” deyib buğanı buraxırlar. Hər kəs qaçır, Dirsə xanın oğlu meydanın ortasında dayanıb buğa ilə döyüşür və onu öldürür. Oğuz bəyləri yığınaq olub el ağsaqqalı Dədə Qorqudu çağırırlar ki, gəlib ona ad qoysun, yeni göröv, status versin, “sənin aşıq oynaman bitmişdir, ərlək, ərənlik, bəylik, igidlik məqamın başlamışdır” desin:

Hey Dirsə Xan! Oğlana bəylik vergil,
Təxt vergil – ərdəmlidir!
Boynu uzun bədəvi at vergil,
Binər olsun, hünərlidir!
Ağ ayıldan tümən qoyun vergil,
Bu oğlana şişlik olsun, ərdəmlidir!
Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana,
Yüklət olsun, hünərlidir!
Altun başlu ban ev vergil bu oğlana,

Kölgə olsun, ərđəmlidir!
Çigin quşlu cübbə ton vergil bu oğlana,
Geyər olsun, hünərlidir!

Beləcə, buğanı öldürüb ad çıxardığı üçün Dədə Qorqud ona Buğac adı verir və deyir: “Adını bən verdüm, yaşını Allah versün” [1, s. 36].

O təkcə Buğac adını almır, onun statusunda, vəzifəsində də dəyişiklik baş verir. Bir anda aşiq oynamaqdan bəyliyə keçir, hakimiyyət qazanır. Beləcə, yeni hakimiyyət, idarə üsulu yarandı, bir bəy də taxt sahibi oldu. İstərdik ki, bu kiçik bədii hissədə olan mənaya bir az yer ayıraq. Allahım! Bu millət nə qədər zəngindir. Cəmisi bir neçə sətirdən ibarət olan nümunədə nələr yoxdur?! Bəylik vermək, idarə sisteminə malik olmaq, bir statusdan digərinə keçmək, sərbəst məşğuliyyət sahələri-maldarlıq (qoyunçuluq) yaratmaq, döyüş üçün bədəvi ata, ticarətin, yükdaşımanın inkişafı üçün dövəyə malik olmaq, yeni el, oba qurmaq, idarəçilik üçün saray, nəhayət türkün hakimiyyət rəmzi, damğası olan quşlu cübbə vermək. Burada bir məsələni də vurğulamaq istərdik. Bəylik verilmiş və ya bəy adlananların hər birinin özünəməxsus silahlı dəstəsi – 40 igidi olur. Bu say mövqeyə görə dəyişə bilir. Məsələn Gürcüstan ağzında oturub sərhəddi qoruyan Bəkilin 300 igidi var. Oğuz igidlərinə, alpanlarına diqqət versək onların özlərinə məxsus qiyafələri, atları var: Al məxmuri şalvarlı, atı bəhri qotazi Qaragünə oğlu Qarabudaq, qurqurma quşaqılı, qulağı altun küpəli Qazlıq qoca oğlu bəy Yegnək, altmış ərkəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtməyən, altı ökəc dərisinə küləh etsə qulaqlarını örtməyən, at ağızlı Aruz və s. Bəylər geyimləri, qiyafələri, atları ilə tanınardılar.

Yuxarıda dedik ki, bəylik statusu verilməklə oğuz igidləri evlənmək hüququ da alırlar.

Amma Buğacın ad vermədən sonra evlənmədiyinin şahidi oluruq. Hadisələrin sonrakı inkişafı onun həyatının fərqli olduğunu, ətrafdakıların qızısdırması, yalan sözləri əsasında atası Dirsə xanın onu öldürmək üçün oxladığının şahidi oluruq. Ətrafindakılar Dirsə xana xəyanət etdilər, oğlunu oxladı və beləliklə atalıq hüququn itirdi. Buğac isə Xızır peyğəmbər tərəfindən, elmi ədəbiyyatdakı kimi desək, kutsandı və ona “Bu yaradan sənə ölüm yox” deyilməklə dərmanın ana südü dağ çiçəyi olduğu söyləndi. Buğac sağaldı, atasını ona xəyanət edən yoldaşlarının əlindən qurtardı. Oğlu tərəfindən xilas edilsə də, etdiyi hərəkətə görə Dirsə xanda atalıq üzü və haqqı qalmamışdı. Ona görə də onun verdiyi bəylik hüququ qüvvəsiz hesab olunmaqla sonda Xanlar xanı Bayandır xan Buğaca yenidən bəylik hüququ verir.

Beyrəyə də iki dəfə bəylik verildiyini görürük. Birinci dəfə atasının tacirlərini düşmənlərdən qurtardıqdan sonra göstərdiyi qəhrəmanlıq qarşısında Dədə Qorqudu çağırırlar ki, gəlib ona ad versin. Dədə qorqud xeyir-duadan sonra onun adını Boz ayğırlı Bamsı Beyrək çağırır. Burada bəylik verilməsindən bəhs edilməsə də məclisdən sonra Beyrəyin bəylərlə birlikdə ova çıxması onun yeni statusundan xəbər verir. Ov zamanı Beyrək Banuçiçəklə qarşı-

laşır və evlənmək üçün razılığa gəlirlər. Bəlli olduğu kimi Banuçiçək Beyrəyin “Beşikkərti” adaxlısı idi (Bununla əlaqəli ayrıca yazımız nəşr olunduğundan məsələnin üzərində geniş dayanmayacağıq). Amma əsl razılaşma ov zamanı olmuşdur. Deməli, Beyrək adla bərabər evlənmək hüququ da qazanmışdır. Dastandan bəlli olduğu kimi nişanlılıqdan sonra düşmən basqın edib Beyrəyin yeni salınmış obasını, bəy otağını dağıdıb Beyrəyi və 39 igidini əsir aparmışdı. Beyrək bu hüquqdan da istifadə edə bilməmişdir.

Dastanda Qazan xan tərəfindən Beyrəyə bəylik hüququnun verilməsi son dövrlərə qədər Naxçıvanın Şərur, Şahbuz, Culfa bölgələrində toylarda mövcud olmuş “Bəyin bəylik gecəsi” (Bəzi yөрələrdə “Bəyin asdı-kəsdisi”) adətinə uyğun gəldiyi məlum olur. Beyrəklə bağlı boyda bu adət belə təsvir edilir – 16 il dustaqlıqda qalan Beyrək qalaya gəlmiş tacirlərdən öyrənir ki, Yalançı oğlu Yalançıq yalandan onun ölüm xəbərini aparıb Banuçiçəklə evlənmək üçün ulu toy edir. Beyrək qalanın bəyinin qızının köməkliyi ilə qaçır və qiyafəsini dəyişərək ozan sifətində toy məclisinə gəlir. Ən maraqlı məqam bu vaxt baş verir və görür ki, toyda göyü (kürəkən) ox atır. Oğuz igidləri göyginin (Yalançıqun) üzüyünə nişan atırdılar. Kim ox atsa, Beyrək alqış dedi. Yalançıq atdıqda “əlin qurusun, barmaqların çürüsün. Hey, donuz oğlu donuz”, – dedi. Bu, Yalançıqun acığına gəldi. Yayını Beyrəyə verib atmaq təklif etdi. Beyrək çəkib onun yayını qırdı. Beləliklə, düşmən silahdan mərhum oldu. Beyrəyin yayını gətirdilər. Yayını tərif edəndən sonra vurub üzüyü paraladı. Burada bir incə mətləbə diqqət yetirmək yerinə düşər ki, Beyrək üzüyü özgə yayla deyil, öz yay-oxu ilə vurur. Deməli, düşmənin nikah simvolunu dağıdır, öz haqqını bərpa edir.

Kənardan tamaşa edən Qazan xan ozanın atıcılığına valeh olur, onu yanına çağırtdırır. Bəyrək onu öyür. Bundan sonra Qazan deyir ki, mərə dəli ozan! Məndən nə dilərsən? Beyrəksə: “Sultanım, məni qoqsan da şülən yeməgin yanına varsam. Qarnım acdur, toyursan”, – dedi.

Qazan aydır: “Dəlü ozan, devlətin dəpdi. Bəglər, bugünkü bəgligim bunun olsun. Qoyın, nerəyə gedərsə-getsün, neylərsə eyləsün”, – dedi. Beyrək qarnını doyurduqdan sonra xörək qazanlarını tökdü. Qazan bəyə xəbər oldu: “Sultanım, dəlü ozan hep yeməgi dökdi” – dedilər, – şimdi qızlar yanına varmaq ister”. Qazan aydır: “Mere, qonus, qızlar yanına da varsun!” – dedi [1, s. 64]. Beyrək surnaçıları, naqaraçıları qovdı (Naxçıvanda da ənənəvi toylar bu alətlərlə edilirdi H.Q), kimini döyür, kiminin başını yarıq, qızların yanına varır.

“Bunu gördi Qazan bəgin xatunu Boyu uzun Burla qaqqdı, aydır: “Mərə, qavat oğlu dəlü qavat, sana düşərmi bitəkəllüf bənim üzərimə gələsən?” – dedi. Beyrək aydır: “Xanım, Qazan bəgdən mana buyruq oldu. Mana kimsə tolaşamaz, – dedi” [1, s. 64].

Yuxarıdan görünür ki, Qazan xan Beyrəyə bir gün bəylik vermiş və oda bundan istifadə edərək öz hüquqlarını bərpa etmişdir.

Naxçıvan ərazisindən etnoqrafik materiallar toplayarkən xalq arasında yayılmış bir deyim bizləri düşündürməkdə idi: “Bir günün bəyliyi də bəylikdir”. Mate-rialların qarşılıqlı müqayisəsindən bəlli oldu ki, deyim çox əski çağlara dayanmaqla Azərbaycan türklərinin toyla bağlı adətlərində xüsusi yer tutmuşdur.

XX yüzilliyin 70-ci illərinə qədər Naxçıvanın Şərur, Sədərək, Şahbuz və Culfa bölgələrində toyun ikinci gecəsi oğlan evində xüsusi bir məclis qurulurdu. Məclisə təzə bəyin yaxın dostları, münasib insanlar toplanırdılar. Qədim zamanlardan formalaşmış adətə uyğun olaraq musiqiçilərin iştirakı ilə böyük şənlik və əyləncə məclisi qurulurdu. Məclisin əvvəlində kəndin ağası, bəyi yeni evlənən oğlanı bəy olması münasibəti ilə təbrik edib ona hədiyyə verər və deyirdi ki, bəy, nə əmriniz olsa gözüm üstünə. Yəni, sənin bəyliyi qəbul etdim. Beləliklə, o qanuni bəyin yerinə yetirdiyi vəzifələrə sahib olmaqla ətrafdakılardan özünə vəzir, vəkil, cəllad, vergi məmuru və s. seçirdi. Bundan sonra “yeni bəylik” başlayırdı. O istədiyi adamı divana çağırır cəzalandıra, cəzanı hədiyyə xarakterli cərimələrlə əvəz edə bilirdi. Bu daha çox müəyyən səbəbdən mübarəkbalığı gəlməyənlərə aid idi. Onlar bəyin adamları tərəfindən məclisə gətirilib cəzalandırılırdılar. Bəy əvvəlcə fiziki cəzaya hökm verirdi: şallaqlanmaq, zindana atılmaq, hətta simvolik olaraq qurulmuş dar ağacından asılmaq. Bəyin hökmündən sonra “günahlı” aman istəyər, ətrafdakılar cəzanın yüngülləşməsinə xahiş edərdilər. Bəy deyilənləri nəzərə alıb münasibətə uyğun olaraq cəzanı rəqs, məzəli oyun, məclisə şirniyyat, yeyib-içmək gətirmək və s. ilə əvəz edərdi.

Belə şənliklərlə yanaşı bəy kəsülüləri barışdırar, kənddəki mübahisəli məsələləri həll edərdi. Kimsə onun sözündən çıxmazdı. Bu vəziyyət bir gün davam edərdi. Toydan sonra bəy hakimiyyətdən düşmüş sayırdı. Ona görə də el arasında deyirdilər ki, bir günün bəyliyi də bəylikdir. Etnoqrafik materiallara əsasən demək olar ki, toyun bitməsi ilə bəylik də bitirdi. Vəzifə bitsə də, hər halda, hər bir kişi həyatında bir gün olsa da, bəylik edirdi. Beləliklə, “Bir günün bəyliyi də bəylikdir” ifadəsi bu gün də xalq arasında işlədilməkdədir.

Toplanmış çöl materialları göstərir ki, Naxçıvanın bir sıra kəndlərində “təzə bəy”, “təzə gəlin” statusu kənddə növbəti toy olana qədər davam edirdi. Şahbuz bölgəsinin Nursu kəndində növbəti toy olanda musiqiçilər bundan əvvəlki toyun bəyi və gəlinini həmin toya dəvət etmək üçün göndərilirdi. Bəy və gəlin toya gətirilir, toy sahibi onlara xələt verir və hər ikisi toyda oynadılırdı. Bununla onlar taxtdan salınmış hesab edilirdilər. Artıq onlara “təzə bəy”, “təzə gəlin” deyilmirdi. Bəzən toylar tez-tez olurdu. Zarafatla deyirdilər ki, filankəs sən bəyliyinə son qoydu, heç bir həftə də bəy olmadın.

Toplanmış etnoqrafik materiallara əsaslanaraq demək olar ki, yaxın keçmişə qədər Ordubud bölgəsinin bir sıra kəndlərində və Ordubad şəhərində də toylar bu qaydada keçirilmişdir. Qadın məclislərində kişilər iştirak edə bilməz-

dilər. Türk xalqları üçün xarakterik olan bu adətə Azərbaycanın bir sıra bölgələrində ciddi əməl edilmişdir.

Yuxarıdakı mətndən görünür ki, bəylik verilməsi toyda olur. Heç təsadüfi deyil ki, toyu olan oğlan indi də “bəy” adlanır. Qıza isə həmişəkindən fərqli olaraq xanım deyil, gəlin deyirlər. Oğlanın bəyliyi toy bitənə qədər davam edirdi. Hazırda bu ifadə formal xarakter daşıyır. Faktiki olaraq bəy heç bir hakimiyyətə və ya imtiyaza malik olmur. Yəni Beyrəyin malik olduğu hüquq indiki toylarda görünür.

Tanınmış türkoloq X.Koroğlu bəyin “bəylik hüququ” məsələsinin təzə bəyə böyük hörmət və sayğının azərbaycanlıların toylarında son illərə qədər qorunub saxlandığını xüsusi qeyd edir [9, s. 215].

Problemi araşdırarkən çox ciddi bir məsələ ilə də qarşılaşdıq – bəy nişanlığının toyunda. Ümumtürk xarakteri daşıyan bu süjetə bir çox nağıl və dastanlarımızda rast gəlirik. Müəyyən səbəblərdən kənarında olan oğlana nişanlığının özgəsinə verilməsi xəbəri çatdırılır. O, təcili geri qayıdıb öz hüquqlarını bərpa edir. Əgər Beyrək bunu qopuzu, yayı və oxu ilə qazanırsa, Məlikməhəmməd sehrli atı və qılıncı, Aşıq Qərib sazı ilə əldə edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında igidlərə bəylik bir qayda olaraq, ilk hünərdən sonra verilir. Eyni zamanda, onlar həmin vaxt evlənmək hüququ qazanırlar. Oğuz igidləri üçün bəylik haqqı evlənmək, ayrıca yurd qurmaq, mala, mülkə sahib olmaq, idarə etmək hüququ qazanmaq idi. İgid evlənmək üçün ad çıxarmalı, döyüşüb qan tökməli, qalib gəlməli idi. Xüsusən, döyüşmək düşməne qalib gəlmək əsas şərt idi. Qanturallı qoyulmuş şərtə əməl edərək qızmış buğanı, qağan aslanı və nər dəvəni öldürüb Selcanxatunu alsa da bu düşmən qanı tökməmişdir. Yolda ikən düşmənlər hücum etdikdə Qanturallı baş kəsib qan tökür, igidliyini isbatlayır. Səgrəklə bağlı boyda dustaqlıqda olan qardaşının arxasınca getməsin deyə Əgrəki evləndirirlər. O and içib, gərdəyə girmir, Səgrəyi qurtarmağa gedir, baş kəsib qan töküb qardaşını qurtarır və sonra hər ikisi evlənilər. Təkcə igidlər deyil, Oğuz xanımları da Oğuz döyüşçüsüdür, qəhrəmandır. Heç təsadüf deyil ki, oğuz igidləri özünə qadın axtararkən deyirlər ki, “Mən yuxudan durmadan o durmuş ola! Qara quc atına minmiş ola, baş kəsə, qan tökə” [1, s. 85]. Bəli ər meydanında qadın ər istəyirdilər. Banuçiçək Beyrəklə sınısarkən, Selcanxatun Qanturallı ilə birgə düşməne qarşı döyüşərkən, Burlaxatın Oğuz bəylərinin səfəndə Qazan xanı azad etmək üçün meydana atılarkən bunları sübut etmişlər. Amma hansı səviyyəyə yüksəlirlərsə yüksəlsinlər onlar öz yerlərini, məqamların gözəl bilmişlər. Düşməne qarşı döyüşdə böyük qəhrəmanlıq göstərmiş gedib Oğuz elində bundan söhbət açmasında qorxan Qanturallının sözlərinə qarşı Selcanxatun deyir:

Bəg yigit, ögünərsə, ər ögünsün-aslandır!

Ögünməklük övrətlərə böhtandır.

Ögünməklə övrət ər olmaz [1, s. 92].

Sosial yöndən yanaşsaq toyun bəyi ilə yanaş xanımı da bir statusdan digərinə keçmək hüququ qazanır.

Hər yetənə bəylik hüququ verilməzdi, baş kəsib qan tökməyə, igidlik edib ad çıxarmayan kəslər Bayandır xanın, Qazan bəyin divanına vara bilməzdilər. Varsaydılar, onları məzəmmət edərdilər. Deməli, hər kəs bu statusu qılını, igidliyi və mərdliyi ilə qazanmalı idi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 265.
2. Qədirzadə Q.İ. “Dədə Qorqud” dastanı və ailə məişəti // Elmi və Həyat, № 4, Bakı, 1982, s. 30-32.
3. Ebülkazi B.H. Şecere-i Tarakime. Türklərin soy kutuğu // Tercuman, 1001 temel eseri, 33 / hazırlayan M.Ergin, 97 s.
4. Абрамзон С.М. Свадебный обычай киргизов Памира // Сб. памяти М.С.Андреева. Труды АН Таджикской ССР, Сталинабад, 1960, т. 120, с. 31-37.
5. Бекмуратова А.Т. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус, 1970, 117 с.
6. Василева К.Т. О роли этических компонентов в сложении свадебной обрядности туркмен / История, археология и этнография Средней Азии. Сб. в честь 60-летия С.П.Тольстова. Москва, 1968.
7. Джикиев А. Семья и брак у туркмен Юго-восточного побережья Каспийского моря в XIX-XX вв. // Изв. АН Турк. ССР, 1958, т. 2, с. 62-68.
8. Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград: Наука, 1969, 240 с.
9. Короглы Х. Огузский героический эпос. Москва: Наука, 1976, 239 с.
10. Лобачева Н.П. Различные обрядовые комплексы в свадебных церемониях народов Средней Азии и Казахстана / Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. Москва: Наука, 1975, с. 298-333.
11. Руденко С.И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. М.-Л., 1955, 393 с.
12. Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. Москва: Наука, 1978, 215 с.

Гадир Гадирзаде

**ВОПРОСЫ СВАДЕБНЫХ ТОРЖЕСТВ, ПОЛОЖЕНИЯ
НОВОБРАЧНОГО И ПЕРЕХОДА ИЗ ОДНОГО СТАТУСА В
ДРУГОЙ В ЭПОСЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» И ИХ
ПРОЯВЛЕНИЯ В НАХЧЫВАНЕ**

В статье исследованы церемонии переименования детей (сыновей), статус «бейлик», т.е. новобрачного, происхождение слова «той», свадебные обряды и общие черты с другими тюркскими народами.

В результате сравнительных анализов выявлено, что ряд ритуалов, церемоний и обрядов, упомянутых в эпосе, сохранялись в свадебных обрядах, а также в ритуалах Новруз байрама в Нахчыване до середины XX века.

Ключевые слова: *«Китаби Деде Горгуд», свадьба, присвоение имени, свадьба, статус овобрачного.*

Kadir Kadirzade

**PROBLEMS OF WEDDING CELEBRATIONS, BRIDEGROOM
STATUS AND TRANSITION FROM ONE STATE TO ANOTHER IN
“KITABI-DEDE GORGUD” EPOS AND THEIR TRACES IN
NAKHCHIVAN**

Ceremonies of children (sons) renaming, the “bridegroom” status, ie, newly married, origin of the word “toy”, wedding ceremonies, and their features common with other Turkic peoples are investigated in the paper.

A comparative analysis revealed that a number of rituals, ceremonies mentioned in the epos, remained in wedding ceremonies, as well as in the rituals of Novruz Bayram in Nakhchivan until the middle of the twentieth century.

Key words: *“Kitabi-Dada Gorgud”, wedding, naming, bridegroom status.*

VƏLİ BAXŞƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
AMEA-nın müxbir üzvü, dosent
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DA XATIRLANAN TARİXİ YERLƏR VƏ ABİDƏLƏR

Türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixinin bir hissəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında öz əksini tapmışdır. Böyük bir tarixi dövrü əks etdirən dastanda həmçinin müasir Azərbaycan xalqının yaşadığı tarixi coğrafiya əks olunmuşdur. Bu baxımdan dastanda xatırlanan Bayburd, Sürməli, Amid, Dəmir Qapı Dərbənd, Göyçə yer adları [5, s. 37, 38, 92, 80] diqqəti cəlb edir. Araşdırmalar göstərir ki, bu böyük coğrafi areal qədim dövrdən Azərbaycanda yaşayan tayfaların məskəni olmuşdur. Bu coğrafiyanın təbii sərvətləri, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli olması qədim dövrdən insanların məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, hələ e.ə. VII-VI minilliklərdən başlayaraq Urmiya hövzəsi və Naxçıvanda yaşayan qədim tayfa-lar Göyçə gölü hövzəsi və Zəngəzur dağlarında olan xammal mənbələrindən istifadə etmişlər. Xalqımızın tarixindən xəbər verən Kitabi-Dədə Qorqud dastanı özü də tarixləşmiş və tarixi bir abidəyə çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, dastanın gələcəkdə araşdırılması, yer-yurd adlarının lokallaşdırılması xalqımızın yaşadığı geniş coğrafiya haqqında daha ətraflı məlumat verəcəkdir.

Açar sözlər: *Kitabi Dədə Qorqud, Naxçıvan, Göyçə, türkdilli xalqlar, Urmiya hövzəsi.*

Türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixinin bir hissəsi Kitabi-Dədə Qorqud dastanında öz əksini tapmışdır. Böyük bir tarixi dövrü əks etdirən dastanda həmçinin müasir Azərbaycan xalqının yaşadığı tarixi coğrafiya əks olunmuşdur. Bu baxımdan dastanda xatırlanan Bayburd, Sürməli, Amid, Dəmir Qapı Dərbənd, Göyçə yer adları [5, s. 37, 38, 92, 80] diqqəti cəlb edir. Araşdırmalar göstərir ki, bu böyük coğrafi areal qədim dövrdən Azərbaycanda yaşayan tayfaların məskəni olmuşdur. Bu coğrafiyanın təbii sərvətləri, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli olması qədim dövrdən insanların məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, hələ e.ə. VII-VI minilliklərdən başlayaraq Urmiya hövzəsi və Naxçıvanda yaşayan qədim tayfalar Göyçə gölü hövzəsi və Zəngəzur dağlarında olan xammal mənbələrindən istifadə etmişlər. Naxçıvanda yaşayan qədim tayfaların Göyçə hövzəsi ilə əlaqələri xüsusilə intensiv olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, hələ e.ə. VII-VI minilliklərdə Kültəpə sakinləri Göyçə hövzəsində yerləşən [3, s. 257] obsidian yataqlarından da istifadə etmişlər. Kültəpə obsidianının böyük hissəsi Göyhasar (50%) və Sünikdən (28%) gəlmişdir. Azərbaycanın cənubunda yerləşən Mərənd Kültəpəsində obsidianın 95%-i [6, p. 1964], Əliköməktəpəsində isə 85%-i Sünikdən gətirilmişdir [3, s. 259]. Urmiya hövzəsində yerləşən yaşayış yerləri də başlıca olaraq Sünik obsidianından istifadə etmişdir. Tədqiqatçılar Sünik obsidianının Naxçıvan ərazisindən keçərək İrana, həmçinin Urmiya hövzəsinə yayıldığını

düşünməkdədirlər [6, 2013, p. 1964]. Ehtimal ki, Kültəpə yaşayış yerinin strateji cəhətdən əlverişli mövqedə olması digər yaşayış yerlərini də obsidianla təmin etməyə imkan vermişdir. Bu isə Göyçə hövzəsinin Naxçıvanda yaşayan tayfaların nəzarətində olduğunu deməyə əsas verir. Araşdırmalar Göyçə gölü və Urmiya gölü hövzəsində yaşayan tayfaların iqtisadi-mədəni əlaqələrini aydın şəkildə təsəvvür etməyə imkan verir.

Araşdırmalar bu tarixi coğrafiyanın müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan xalqının ulu əcdadları tərəfindən məskunlaşdırıldığını göstərir. Kitabı-Dədə Qorqud dastanında xatırlanan tarixi yerlərdən biri Sədərəkdir [5, s. 146]. Araşdırmalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Sədərəkdə ulu əcdadlarımız hələ Eneolit dövründən məskunlaşmış, tarixin sonrakı mərhələlərində də burada məskunlaşma davam etmişdir.

Dastanda xatırlanan tarixi yerlərin bir qisminə Antik dövr və Orta əsrlərdən başlayaraq məskunlaşma olmuşdur. Belə yerlərdən biri də Böyükdüz yaşayış yeridir.

Araşdırmalar göstərir ki, Böyükdüzdə hələ Antik dövrdən yaşayış olmuşdur. Bu dövrə aid maddi-mədəniyyət qalıqları Köhnə Böyükdüz kəndindən qərbdə, Böyükdüz çaylağının sağ tərəfində yerləşir [1, s. 201-203]. Yaşayış yerinin əksər hissəsi yuyularaq dağılmışdır. Aparılan kəşfiyyat işləri zamanı dairəvi formada olan nazik bad qırıqları, kül yığınlarına təsadüf edildi. Yaşayış yeri demək olar ki, tamamilə yuyulduğundan onun sahəsini dəqiqləşdirmək mümkün olmamışdır. Yerüstü materiallar içərisində çəhrayı və boz rəngli gil qab qırıqlarına, şüşə qabların gövdəsinin parçalarına təsadüf edilirdi. Bəzi yerlərdə dairəvi və dördkünc formalı daş düzümləri qalmışdır.

Böyükdüz ərazisində Antik dövrə aid bir neçə nekropol var. Onlardan biri Köhnə Böyükdüz kəndindən cənub-şərqdə, üçtəpələrin başlanğıcında “Yarma” adlanan ərazidə yerləşir. Nekropolun sahəsi 320 kvadrat metrdir. Qəbirlər əsasən daş qutu tiplidir. Onların hamısı daşqın zamanı yuyulub üzə çıxmışdır. Qəbirlərin sayı 50-dən artıqdır. Onlar yarlardan iki, baş və ayaqda bir iri sal daşla qurulmuş, üzəri daş piltələrlə örtülmüşdür. Qəbirlərin istiqaməti müxtəlifdir. Bəzi qəbirlərin örtük daşları yoxdur. Tədqiqat göstərir ki, qəbirlərin qurulması üçün istifadə edilən daş piltələr nekropolun yaxınlığındakı (təqribən 100 m aralıda) olan daş yatağından çıxarılmışdır. Qəbirlərin birində bizim tərəfimizdən aparılan qazıntı zamanı insan skeletinə aid qalıqlar aşkar edildi. Qəbirdə pis vəziyyətdə saxlanmış iki kəllə, alt çənə sümükləri var idi. Qol və ayaq sümükləri bir-birinə qarışmışdı. Qazıntı yerindən zərif şüşə qabın qırıqları tapılmışdır. Lakin onun formasını tutmaq mümkün olmamışdır.

Bu nekropolda 1972-ci ildə dağıdılmış bir neçə qəbrin materialları sərhəd-gözetçi məntəqəsinin zabitləri tərəfindən toplanaraq Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə verilmişdir. Həmin materiallar İ.Q.Əliyev və V.H.Əliyev tərəfindən nəşr edilmişdir. Aşkar edilmiş materiallar şüşə flakonlardan, boz və çəhrayı rəngdə bişirilmiş gil qablardan, bəzək əşyalarından, dəmir qılınc, xəncər, bıçaq,

ox ucluğu və at əsləhəsinin qırıqlarından ibarətdir. Aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri yerli tayfaların, o cümlədən Azərbaycanın Son Antik dövrü abidələri arasında özünə geniş oxşarlar tapır. Bu, xüsusilə şüşə flakonlara, üç pərli ox ucluqlarına, xəncərlərə və gil məmulatına aiddir.

Böyükdüzün Antik nekropolları üçün kollektiv-qarışıq dəfnlər xarakterikdir. Belə dəfnlər Naxçıvanda e.ə. I minillik boyu mövcud olmuşdur. Onlar Kolanı, Sarıdərə, Muncuqlutəpə, Qızılburun və b. nekropollarda aparılan tədqiqat zamanı aşkar olunmuşdur. Fikrimizcə, Böyükdüz nekropolu yerli tayfalara məxsus olmuşdur. Nekropolun tapıntıları bu tayfaların I-III əsrlərdən burada yaşadığını təsdiq edir.

Araşdırmalar göstərir ki mövsümi həyat keçirən böyükdüz tayfaları Böyükdüz düzənliyinin Arazboyu hissəsində müxtəlif yerlərdə məskunlaşmışlar. Belə yaşayış yerlərindən biri Köhnə Böyükdüz kəndin cənubunda, Araz çayının sol sahilində yerləşir. Bu ərazi yerli əhali tərəfindən “Vəllum” adlanır. Abidə ilin üç fəsli suyun altında, iyul, avqust, sentyabr aylarından isə Arazın suyu çəkildikdən sonra quruda qalır. Yaşayış yeri 1991-ci ildə qeydə alınmışdır. Daşqın zamanı yaşayış yeri demək olar ki, tamamilə yuyulmuşdur. Tədqiqat zamanı buradan Son Orta əsrlər üçün xarakterik olan çəhrayı rəngdə bişirilmiş gil qab qırıqları tapılmışdır. Onlardan birinin üzəri göy rəngli şəffaf şirlə örtülmüşdür. Yaşayış yeri tamamilə yuyulduğundan onun sərhədlərini müəyyən etmək mümkün olmadı. Lakin yaşayış yerinin yerləşdiyi uzunsov alçaq təpənin cənub tərəfində 10 ədəd skeletə təsadüf olundu. Qəbirlər torpaqda qazıldığı üçün tamamilə yuyulmuş, skeletlər qumun üzərində qalmışdı. Onlar müsəlman adəti ilə qərb-şərq istiqamətində, sağ böyrü üstə uzadılmış, ayaqlarının baş barmaqları bir-birinə bağlanmışdı. Şübhəsiz ki, bura yaşayış yerinin nekropolu olmuşdur.

Yaşayış yerindən aşkar edilmiş keramikanı XVII-XVIII əsrlərə aid etmək olar. Yaşayış yerinin yaxınlığında (təqribən 500 m aralıda) antik nekropol, ondan 2 km şərqdə isə müasir Böyükdüz qışlağı yerləşir. Düzənliyin bu sahəsi maldarlıq üçün əlverişli olduğundan Böyükdüz kəndinin yerli sakinləri yayda mal-qaranı və xırdabuynuzlu heyvanları əsasən burada saxlayırlar. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Böyükdüz düzənliyinin cənub-şərq hissəsi yaşayış üçün əlverişli olduğundan əhali burada qədim dövrdən məskən salmışdır. Orta əsr Böyükdüz yaşayış yerində həyat XI əsrdən başlamışdır. Bu yaşayış yeri Orta əsr mənbələrində xatırlanan Böyükdüz (Bək-düz) tayfasının yadigarıdır. Bu tayfa haqqında Orta əsr müəlliflərindən M.Qaşqarının, Rəşidəddinin, Əbülqazi Bahadır xanın əsərlərində və Kitabı-Dədə Qorqudda məlumat verilmişdir. Bu tayfanın adı ilə bağlı bir sıra ərəb və fars mənbələrində də məlumat verilmişdir. Yuxarıda qeyd edilən mənbələrdə bu tayfanın adı “Buqdur”, “Bəkdəz”, “Bukdüz”, “Bəkdüz”, “Böyükdüz” şəklində xatırlanmışdır [5, s. 128]. Böyükdüz tayfaları Orta əsrdə xatırlanan iyirmi dörd oğuz tayfasından biridir. Bu tayfanın özünəməxsus damğası və quşu olmuşdur. Damğa, içərisində

diaqonal boyunca xətt çəkilən düzbucaqlı təsvirlərdən ibarətdir. Böyükdüz tayfasının quşu şahindir [2, s. 51]. Əbülqazi Bahadır xanın məlumatına görə “Büqdüz” xidmət etmək mənasındadır.

Şəkil. Azərbaycanın “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında xatırlanan coğrafiyası.

Əbülqazi Bahadır xanın “Türkmənlərin şəcərəsi” əsərində Büqdüz Oğuz xanın altıncı oğlu kimi xatırlanmışdır [2, s. 45].

Kitabi-Dədə Qorqudda Bəkdüz Əmən Bayandır xanın və Qazan xanın yaxın silahdaşı kimi xatırlanır [4, s. 31]. Mənbələrdə yad edilən rəvayətlərə görə Bəkdüz Əmən Məhəmməd Peyğəmbərlə görüşmüş, oğuzlar içərisində ilk dəfə İslamı qəbul etmiş və onu yaymışdır. Şübhəsiz ki, Böyükdüz düzənliyi və burada salınmış Böyükdüz adlı yaşayış məntəqələri bu tayfaların adı ilə bağlıdır.

Kitabi-Dədə Qorqudda xatırlanan abidələrimizdən biri də Əlincə qaladır. Hazırda bu qalada təmir-bərpa işləri aparılır. Qeyd edək ki, milli-mənəvi dəyərlərimizin bir parçası olan tarix və mədəniyyət abidələrinin tədqiqi, bərpası və qorunması həmişə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi və onun Sədri Vasif Talıbovun diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu abidələr yalnız Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün deyil həmçinin ümumdünya tarixinin öyrənilməsi üçün də əhəmiyyətlidir. 11 fevral 2014-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov tərəfindən “Culfa rayonundakı “Əlincəqala” tarixi abidəsinin bərpa edilməsi haqqında” sərəncam imzalanmışdır. Sərəncamda deyilir: “Əlincəqala” tarixdə Azərbaycan xalqının əyilməzlik və mübarizlik rəmzi kimi böyük şöhrət qazanmış, 1387-1401-ci illərdə, 14 il ərzində Əmir Teymurun qoşunlarının hücumlarına müqavimət göstərmişdir”.

Bənzərsiz və özünəməxsus müdafiə sistemi olan “Əlincəqala”nın bərpası həmçinin tariximizin də bərpası deməkdir. Qala divarları və yaşayış binaları bir

baş a qayanın üzərində inşa olunduğundan seysmik baxımdan olduqca davamlı və təhlükəsizdir. Divarların inşasında istifadə olunan inşaat materialları onların tarixin müxtəlif mərhələlərində bərpa olunduğunu təsdiq edən maddi sübutdur. Azərbaycanın və Yaxın Şərqlin müxtəlif hakim sülalələrin istinadgahı olan “Əlincəqala” monqolların və teymurilərin zamanında xüsusilə dağıntıya uğramış və yenidən bərpa olunmuşdur. Mənbələrin məlumatına görə Atabəy hökmdarı Özbək Xarəzmşahların yürüşü zamanı qalaya sığınmışdır. O, qalada olarkən arvadı Mehrican xatunun Xarəzmşah Cəlaləddinlə evləndiyini eşidir. Mənbələr göstərir ki, o, bu xəbəri eşitdikdən sonra qızdırmaya düşür və tezliklə vəfat edir. Onu “Əlincəqala”nın yaxınlığında dəfn edirlər. Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, Əlincəqala yaxınlığında “Özbək yeri” adlanan ərazi Atabəy hökmdarının dəfn olduğu yerdir. Çox təəssüf ki, vaxtilə Xanəqah kəndi yaxınlığında mövcud olan zəngin kitabəli qəbir abidələrindən əsər-ələmət qalmamışdır. Amma tarixlərin şahidi olan, neçə cahangirlərə sinə gərən “Əlincəqala” hələ də öz möhtəşəmliyini qorumaqdadır.

“Əlincəqala”nın Əmir Teymura qarşı on dörd il müqavimət göstərməsi onun tarixində şanlı səhifələrdən biridir. Bəzi mənbələr göstərir ki, Hindistana yürüşdən geri qayıdarkən Əmir Teymur artıq tərک edilmiş qalaya daxil olur və onun möhtəşəmliyinə heyran olur. “Əlincəqala” yazılı qaynaqlarda VI əsrdən başlayaraq xatırlanmışdır. Qalanın xatırlandığı ən qədim mənbə Kitabı-Dədə Qorqud dastanıdır. “Əlincəqala” haqqında tarixçilərdən Nəsəvi (XIII əsr), Şərafəddin Əli Yəzdi (XV əsr), türk səyyahı Övliya Çələbi (XVII əsr) və başqaları məlumat vermişlər. Əlincəqala XIII-XIV əsrlərdə Hülakülərin, XIV əsrin II yarısında Cəlairilərin hakimiyyəti altında olmuşdur. Hakimlərindən Sultan Tahirin, kutvallarından (qala rəisi) Uztəmurun (1343), Xacə Cövhərin (1390), əmir Altunun (1390), Seyid Əlinin, Hacı Salehin və Əhməd Oğulşayinin (1401) adları məlumdur.

Kastiliya kralının Teymurilər dövlətindəki səfiri Rii Qonsales Klavixo Əlincə qalanı belə təsvir etmişdir: “Əlincəqala yüksək və sıldırım bir dağ üzərində qərar tutaraq divar və bürclərlə əhatə olunmuşdur. Divarların daxilində, dağ yamaclarının aşağı tərəflərində üzümlüklər, bağlar, zəmilər, otlar, bulaqlar və hovuzlar vardır. Qəsər və ya qala dağın zirvəsində yerləşir”.

Xalqımızın tarixindən xəbər verən Kitabı-Dədə Qorqud dastanı özü də tarixləşmiş və tarixi bir abidəyə çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, dastanın gələcəkdə araşdırılması, yer-yurd adlarının lokallaşdırılması xalqımızın yaşadığı geniş coğrafiya haqqında daha ətraflı məlumat verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 302 s.
2. Bahadırxan Ə. Türkmənlərin soy qutluğu (şəcəreyi tərəkəmə) / Hazırlayan Məhəmməd Erkin. Tərcüman, 1001.

3. Бадалян Р.С., Кикодзе З.К., Коль Ф.Л. Кавказский обсидиан: источники и модели утилизации и снабжения (Результаты анализов нейтронной активации) // Историко-филологический журнал, 1996, № 1-2, с. 245-264.
4. Кероглу Х. Огузский героический эпос. М.: Наука, 1976, 340 с.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
6. Farhang Khademi Nadooshan, Akbar Abedi et al. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // Journal of Archaeological Science, 2013, № 40, p. 1956-1965.

Вели Бахшалиев

ИСТОРИЧЕСКИЕ МЕСТА И ПАМЯТНИКИ, УПОМЯНУТЫЕ В ДАСТАНЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

Определенная часть истории тюркских народов, в том числе и Азербайджанского народа, отразилась в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». В этом эпосе отражена география большого исторического периода, в том числе и география современного Азербайджанского народа. В этом отношении привлекают внимание такие исторические места, упомянутые в эпосе, как Байбурт, Сюрмели, Амид, Дербент, Гекче и другие. Исследования показывают, что этот большой географический ареал с древнейших времен заселен прадедами Азербайджанского народа. Археологические исследования показывают, что еще с VII-VI тысячелетий до н.э. население на территории Нахчывана и бассейна озера Урмии использовало природные ресурсы бассейнов Гейче и Зангезурского хребта. Дастан «Китаби-Деде Горгуд», сообщающий об истории нашего народа, и сам стал историей, превратившись в один из исторических памятников. Несомненно, что дальнейшее исследование эпоса будет способствовать локализации некоторых топонимов, упомянутых в эпосе.

Ключевые слова: *Китаби-Деде Горгуд, Нахчыван, Гейче, тюркоязычные племена, Урмия.*

Veli Bakhshaliyev

**THE HISTORICAL PLACES AND MONUMENTS MENTIONED IN
KITABI-DADA GORGUD**

A certain part of history of the Turkish people including the Azerbaijani people was reflected in the epos Kitabi-Dada Gorgud. In spite of the fact that in the epos it is reflected geography of the big historical period, including geography of the modern Azerbaijani people. In this regard draws attention such historical places mentioned in the epos as Bayburt, Surmeli, Amit, Derbent, Geycha and others. Researches show that this big geographical area since the most ancient times is populated with great-grandfathers of the Azerbaijani people. Archaeological researches show that else with the VII-VI millennia BC the population, occupied in the territory of Nakhchivan and the Urmia basin natural resources ridge used of the pool Geycha and Zangezur. The relation of the population, occupying in Nakhchivan's territory, especially was intensive with the basin of the lake of Geycha. It is undoubted that further research of the epos will promote localizations of some toponyms mentioned in the epos.

Key words: *Kitabi-Dede Gorgud, Nakhchivan, Geycha, Turkish tribes, Urmia.*

ZƏHMƏT ŞAHVERDİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

NAXÇIVAN VƏ “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” TOPONİMİYASINDA ETNOGENOLOJİ BAĞLAR SİSTEMİ

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastamında rast gəlinən Naxçıvanla bağlı toponimləri təhlil olunur. Qeyd olunur ki, bu toponimlər və dastanda bəhs olunan hadisələr təsdiq edir ki, qədim Naxçıvan diyarı Azərbaycana məxsus olmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Kitabi-Dədə Qorqud, toponimlər, Qaraçuq.*

Ən qədim insanların yaşayış məskənlərindən biri olduğu arxeoloji qazıntı-
lar nəticəsində dönə-dönə təsdiqlənən Azərbaycanın Naxçıvan diyarı ötən bir
neçə yüz illiklər boyunca türk mənşəli tayfaların və xalqların yaratdıqları, uzun
əslər boyu dillərində işlətdikləri bir sıra sözləri, toponimləri – ərazi, çay, göl,
dağ-dərə, yer adlarını da özündə yaşatmış və bu gün də yaşatmaqdadır.

Yaranma tarixi miladdan öncə 2-ci minilliyə təsadüf edən Naxçıvan səhə-
rində və onun ətraf bölgələrində yüzlərlə türk mənşəli toponimlər vardır ki,
həmin toponimlər içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı olanlar və
Dədə Qorqud zamanının adət-ənənələrini, toponim yaratma prinsiplərini özündə
əks etdirənlər yetərincədir.

Tədqiqatçıların fikrincə, “Dədə Qorqud” toponimləri Naxçıvan Muxtar
Respublikasının müxtəlif regionlarında mövcud olmaqla tam sübut edir ki,
həmin ərazilər qədim türk torpaqları olmuş və haqqında söz açılan toponimləri
bu torpaqların ilkin sakinləri oğuzlar – Azərbaycan türkləri yaratmışlar.

Ümumiyyətlə, Naxçıvanda “Dədə Qorqud” eposu ilə bağlı toponimlər
problemi Azərbaycanşünaslıq elmində aktuallığı ilə səciyyəli və həmin
aktuallığı Səfərəli Babayevin “Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri”
kitabına yazdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında yeni tədqiqat” adlı ön sözdə
akademik İsa Həbibbəyli belə mənalandırmışdır: “... Naxçıvan ərazisində “Dədə
Qorqud”un çoxsaylı toponimlərinin qeydə alınması bu regionun qədim Oğuz
yurdu, Azərbaycan torpağı olduğunu bir daha təsdiqləyir. Çünki “Dədə
Qorqud” toponimləri Qorqud Atanın torpağa basılmış Türk-Oğuz möhürüdür.
Bu mühüm elmi nəticə hələ də Naxçıvana ərazi iddiaları xülyası ilə yaşayan
bədnam erməni qəsbkarlarına çox tutarlı cavabdır. Deməli, Dədə Qorqud
toponimləri hətta bu gün də Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublika-
sının ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi baxımından
mühüm əhəmiyyətə malikdir” [3, s. 7]. Şübhəsiz ki, qədim Naxçıvan diyarına
məxsus bəzi toponimlərin “Kitabi-Dədə Qorqud” da işlədilməsi zaman-zaman
tarixçi, dilçi, coğrafiyaçı alimlərin diqqətini cəlb etmiş, eyni mövzuda müxtəlif
məzmunlu müddəalar irəli sürmüşdür. Bu mənada bir çox qorqudşünasların

xidmətləri dəyərləndirilməlidir. Problemin bütöv bir sistem halında öyrənilməsi isə ilk növbədə S.Babayevin adı ilə bağlıdır. Coğrafiyaçı alim problemə bir neçə sahə elmsünaslıq prinsipləri ilə yanaşaraq yazmışdır: “Bütün dünyaya çatdırmaq və bütün dünyanı həqiqətə inandırmaq lazımdır ki, ərazisində “Kitabi-Dədə Qorqud” la əlaqədar 50-dən artıq türk-oğuz toponim və mikrotoponimləri olan, bir dənə də erməni toponiminə rast gəlinməyən Naxçıvan diyarı, ərazisində minlərlə Azərbaycan-türk-oğuz toponimi cəmləşən Qərbi Azərbaycan torpağı “Qədim erməni məskəni” ola bilməz. Bu ərazilər min illərdən bəri Azərbaycan türklərinin ana torpağı, doğma diyarı olmuşdur” [1, s. 11].

S.Babayev haqlı olaraq bu gün də Naxçıvan coğrafiyasında yer tutan aşağıdakı toponimlərin “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə bağlılığı qənaətə gəlmişdir. Ağ qaya, Altun taxt, Bayat Əşirətinin kəndləri, Böyük düz, Buğaçəşmə, Qazançı, Qazançı yaylağı, Qazan göl, Qazangöl dağı, Qazangöl aşırımını, Qazan-köç, Qazançı qalası, Qazançı mineral bulağı, Qazançılı kəndi, Qaradağ, Qaradərə, Qara çoban düzü, Qaraçuğ kəndi, Dana qalası-Dana sazı, Dana qalası kəndi, Daşqışlaq kəndi, Dərbəndlər, Dərəşam, Dərəşam suyu, Dərəşam mineral bulaqları, Əyrək kəndləri, Əlincə qalası, Əlincə dağı, Əlincəçay, Göy dağ, Köksu gözəl, Göygöl, Günortac, Oğuzdaşı kəndləri, Sulaxana-Salaxan, Sədərək, Sədərək düzü, Sarı ağıl, Sarı bulaq, Xan bulağı, Xan yurdu, Şərur, Şərur düzü.

Göründüyü kimi, bu gün artıq qədim Naxçıvanın “Kitabi-Dədə Qorqud” la əlaqəli toponimlər sistemindən danışmaq mümkündür. Və daha maraqlısı budur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un əksər boylarında Naxçıvanın qədim toponimlərindən biri və ya bir neçəsi yer tutmaqdadır.

Əlbəttə, Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə bağlı yer adlarının əksəriyyəti leksik mənə baxımından şəffaf toponimlərdir və onların heç bir etimoloji təhlilə ehtiyacı yoxdur. Bəzi toponimlər isə “Kitabi-Dədə Qorqud”a qədər də zəngin bir tarixi inkişaf yolu keçdiyindən dil qanunlarına uyğunluqla müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır ki, həmin yer adlarının nüvəsində daşınan semantik mənə yükünün dəqiqləşdirilməsi elmi fikri daim məşğul etmiş və etməkdədir. Eyni səbəbdən tarix, coğrafiya, toponimiya, linqvistika, etnoqrafiya ilə əlaqədar tədqiqatlarda Şərur, Qaraçuq, Sədərək toponimlərinə dair daha geniş təhlillərə rast gəlmək mümkündür. Düşündürücüdür ki, bütün tədqiqatçılar adicəkilən yer adlarının mənə açımı məqsədilə dilin qədim alt qatlarına üz tutmuş, birbaşa qədim oğuzların tarixinə, həyat tərzinə, dünyabaxışlarına istinad etmişlər. Bununla belə, tədqiqatlara aparən yol yenə də eposun uyğun mətnlərindən başlamışdır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qaraçuq toponiminə bir neçə yerdə rast gəlinə də, bu toponim ilkin olaraq oğuzlarda bəylər bəyi məqamına yüksəlmiş Qazan xanı təqdim etmək məqsədilə işlədilmişdir: “Bir gün Ulaş oğlu Tülü quşun yavrisı, bizə miskin umudı, Amit soyının aslanı, Qaracığın qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzın ağası, Bayandır xanın göygüsü, Qalın Oğuzın dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdı” [5, s. 42].

A.Bağirov "Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri" kitabında Qaraçuq yer adı ilə bağlı Ş.Cəmşidovun, S.Babayevin, A.Bayramovun, F.Sumərin, İ.Cəfərovun açıqlamalarını diqqətə çəkərək yazır: "Qaraçuq adı qara və çuq tərkib hissələrindən ibarətdir. Burada qara sözü "böyük", "iri", "geniş", "ərazi" mənalarında çuq sözü isə qədim türk dillərində çaq sözünün fonetik variantı olub "yer", "məkan", "yurd" anlamlarında işlənir. Qaraçuq sözü birlikdə "böyük yer", "iri məkan", "geniş yer, məkan", "böyük yurd" anlayışları yaradır və "oğuzların yaşadığı yurd, məkan" mənalarında işlənir. Demək oğuzlar harada yaşayıblarsa, oraya Karaçuk//Qaragüc//Qaracıq//Qaracoq//Qaracaq//Qaracuq adlarını veriblər. Bu fikri Qarasuq variantlı onomastik vahidlərin coğrafiyasının genişliyi də sübut edir. Şübhəsiz ki, Naxçıvan ərazisindəki Qaraçuq oykonimi də vaxtilə oğuzların yaşadığı yurd yerlərindən biridir" [2, s. 59].

Tədqiqatçıların Naxçıvan və "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimiyasında eyniyyət təşkil edən yer adları sırasında ən çox söz açdıqları toponimlərdən biri də Şərurdur. A.İmanlı eyni onomastik vahidin həm düz, həm rayon, həm də şəhər adı bildirdiyini göstərərək toponimin tədqiqi tarixini araşdırmış, müxtəlif mülahizələrin müqayisəsini aparmış, nəhayət, Şəhur yer adının etnotoponim olması qənaətinə gəlmiş, bu sözü qədim türkləri Çaruk boyu ilə əlaqələndirmişdir [4, s. 6-7].

Naxçıvanın ən böyük və qədim yaşayış məskənlərindən olan Sədərək kəndinin adını da "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Səkrək" adı ilə əlaqəli olması haqqında mülahizələr mövcuddur.

Dastanın "Uşun qoca oğlu Səkrəyin boyunu bəyan edər" boyundan götürülmüş "Üç yüz say cidalı yiğit bunu yanına cəm oldu. Meyxanədə beş gün yeməicmə oldu. Ondan Şərukun ucundan Göyçə dənizə təkin el çarpdı. Qələbə boyum oldu. Yolu Əlincə qalasına oğramışdı". Cümlələrindəki "Sərukun ucu", "Göyçə dəniz", "Əlincə qalası" kimi toponimlər bilavasitə Naxçıvanın, Şəhurun və Sədərəyin coğrafi mövqeyi ilə uyğun gəlir və bu mövzuda tədqiqatlar aparılmasına diqqəti artırır.

Maraqlıdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili ilə Naxçıvanın Türkiyə ilə sərhədində yerləşən Sədərək kəndi əhalisinin indiki yerli ləhcəsi arasında da çox yaxınlıq və oxşarlıq vardır. Bu oxşarlıq iki istiqamətdə özünü göstərir:

1. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı sözlərin bir çoxunda müasir Azərbaycan dilində çox nadir hallarda istifadə edildiyi halda Sədərək kəndinin yerli ləhcəsinə uyğun olaraq bu sözlərdən Sədərəkdə hazırda geniş istifadə olunur. Aşağıdakılar həmin sözlərdəndir. Börk (papaq), qənarə (kəsilmiş heyvanı soymaq məqsədi ilə asmaq üçün istifadə edilən çəngəl), döl (nəsil), iraq (uzaq), gor (qəbir), qaxmaq (üzə vurmaq), badya (ağzı gen qab).

2. Dastandakı sözlərin bir qismi isə indiki Sədərək kəndində, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işləndiyi mənayı yox, "Kitabi-Dədə Qorqud" da daşdığı mənayı ifadə edir. Atışmaq (sözləşmək), arı (təmiz), qaba (məhkəm), kirimək (danışmamaq), yırtmaq (deyinmək), ağır (qiymətli, əziz) və s.

Ümumiyyətlə, yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, türk oğuz tayfalarının qədim yazılı mənbələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı toponimlərin bir çoxunu Naxçıvanda bu günə qədər yaşaması sübut edir ki, bu torpaq qədim Türk torpağı olmaqla, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında təsvir olunan hadisə və epizodların bir çoxu qədim Naxçıvanla əlaqəlidir və gələcəkdə bu istiqamətdə daha geniş tədqiqatlar aparılmasına ehtiyaclar var.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999.
2. Bağırov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm.
3. Həbibbəyli İ. “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında yeni tədqiqat. Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999.
4. İmanlı A. Şərurun Arazboyu oykonimləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2006.
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 132 s.

Захмат Шахвердиев

СИСТЕМА ЭТНОГЕНЕАЛОГИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ В ТОПОНОМИИ ДАСТАНА «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» И НАХЧЫВАНА

В статье анализируются топонимы, связанные с Нахчываном, встречающиеся в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». Отмечается, что эти топонимы и события, упомянутые в эпосе, доказывают, что Нахчыванский край принадлежал с древних времен азербайджанскому народу.

Ключевые слова: *Нахчыван, «Китаби-Деде Горгуд», топонимы, Гарачуг.*

Zahmat Shahverdiyev

SYSTEM OF ETHNOGENEALOGICAL TIES IN THE TOPONOMY OF NAKHCHIVAN AND “KITABI-DADA GORGUD”

The paper analyzes toponyms related to Nakhchivan found in the epos of “Kitabi-Dada Gorgud”. It is also noted that these toponyms created by Oguz-Azerbaijan turks and events mentioned in the epos proves that Nakhchivan land has belonged to Azerbaijan nation since ancient times.

Key words: *Nakhchivan, “Kitabi-Dada Gorgud”, toponyms, Garachug.*

FİRUDİN RZAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: firudinrzayev@gmail.com

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” BOYLARININ TARİXİNƏ YENİ BAXIŞ

Məqalədə xalqımızın tarixi və dilinin tədqiqində əsas mənbə olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanındakı boyların tarixi ilə bağlı məsələlərdən bəhs olunur. Dastanın boyları bir neçə əcnəbi və yerli tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış, onların tarixi əsasən eramızın V-VI əsrlərinə aid edilmişdir. Bu məqalədə isə boylar yeni aspektdən ayrı-ayrılıqda müqayisəli tədqiq edilmiş, onların bir qisminin m.ö. oğuznamə kimi mövcudluğu elmi cəhətdən təsdiq edilmişdir. Dastandakı boylarda adı çəkilən tayfa adları, məişət və inanc əlamətləri, boyların yekunlaşma xarakteri əsas amil kimi qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqat zamanı eyni zamanda “Dədə Qorqud” sözünün bir rütbə, titul olduğu, hər boyun özünün “Dədə Qorqud”u olması, eləcə də boyların hər birinin bir oğuznamə olduğu elmi faktlarla əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *Dədə Qorqud, oğuznamə, Tanrı, Təpəgöz, Dəli Domrul, Qaba ağac, Kəngər, Bulqar, Bayat, Kayı, Bus, Urum, Urus.*

Xalqların dövlət şəklində mövcudluğu, onun qədim tarixi, yazı mədəniyyəti, min illərə söykənən məişəti və adət-ənənələri, tarixi ərazisi ilə vəhdətdə tanınır. İşğal altında olmasına baxmayaraq belə öz dili və tarixinə sahib çıxan xalq, öz qədim mədəniyyəti və tarixinin mövcudluğunu da dili, məişəti, folkloru və qədim yazıları ilə təsdiq edir. Hər hansı bir xalq işğal zamanı itkilərlə üzləşsələr də, bu proses belə tarixi həqiqətləri tamamilə silib atmaq gücündə deyil.

Azərbaycan hələ m.ö. V minillikdən tarix səhnəsində olmuş ulu keçmişi, qədim tarixi, əlifbası, mədəniyyəti, məişəti olan belə bir xalqdır. Lakin böyük əraziləri öz işğalı altına alan Rusiya Azərbaycanı da parçalamaqla onu “XII əsrdə formalaşmış xalq” damğası ilə tabeliyində olan xalqlara təqdim etmiş [5, s. 9], əsl tarixi bu xalqın adından uzaqlaşdırmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq əski mənbələrdə xalqımıza aid yazılar və dastanlarımız bu tarixin təsdiqində əvəzsiz mənbə olaraq hələ də özünü qorumaqdadır. Belə əvəzsiz yazılı mənbələrdən biri də qədim dilimizi, tarix və məişətimizi özündə yaşadan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanımızdır.

Böyük siyasətçi və milli düşüncə sahibi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2000-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin YUNESKO xətti ilə beynəlxalq səviyyədə təntənəli qeyd etdirməsi, abidənin tədqiqi tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı olmaqla bərabər, QƏDİM XALQ statusumuzun özümüzə dönüşünə də təkan vermişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin alman şərqşünas alimi Fridrix fon Dits tərəfindən “Kitabi-Dədə Qorqud”un üzə çıxarılması, nəşr

edilməsi və dünya elm aləminə tanıtılmasının 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında 20 fevral 2015-ci il sərəncamı da bu milli gedişin davamı kimi xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Bunun ardınca Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclis Sədri Vasif Talibovun bu tarixi məsələ ilə bağlı 25 iyul, 2015 tarixli sərəncam və qərarları da kökümüzün, əbədiyaşar varlığımızın inkaredilməz təsdiqi istiqamətində əsl vətəndaşlıq nümunəsidir. Sərəncam və qərarlarda 2015-ci ildə Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlər xəzinəsində müstəsna yeri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin yenidən müxtəlif istiqamətlərdən tədqiqi zərurəti də əsaslı məsələlər kimi qeyd edilir. Bildiyimiz kimi dastanla bağlı çox sayda araşdırmalar aparılmış və qorqudşünaslığın ayrıca sahə kimi formalaşması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Lakin dastanda hər boyda ortalığa çıxan tarix, dil və digər elmi əhəmiyyətli faktlar, burada hələ də tədqiq olunması vacib olan xeyli elmi faktların mövcudluğunu sübut edir.

Qeyd edək ki, XIX əsrin əvvəllərində “Dədə Qorqud” dastanlarının bir əlyazma nüsxəsi Drezden kitabxanasında Fridrix fon Dits tərəfindən aşkarlanıb tərcümə edilmiş, son illərdə isə Vatikanda bu əsərin ikinci bir nüsxəsi tapılmış və İtalyan alimi Ettore Rossi tərəfindən 1952-ci ildə nəşr edilmişdir. Lakin ikinci nəşrdə 12 boydan ibarət olan dastanın 6 boyu yer almışdır. Bəs dünya ictimaiyyətinə təqdim olunan, YUNESKO xətti ilə beynəlxalq səviyyədə tən-tənəli qeyd edilən bu dastanın və onun boylarının tarixi hansı dövrləri əhatə etmişdir?

Əgər öncəki tədqiqat və müqayisəli təhlillərə diqqət etsək, dastandakı hadisələrin və boyların tarixi hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Bu istiqamətdə V.Bartold “Qafqazda türk eposu” məqaləsində bu dastanı türkmənlərə aid etmiş, sonda isə boyların Qafqaz türkmənlərinə aid olmaqla, onların ayrırı-ayrı ozanlar tərəfindən yazıldığı nəticəsinə gəlmişdir [1, s. 109-120].

1950-ci ildə H.Araslı, M.Təhmasib, 1962-ci ildə H.Araslı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını yenidən nəşr etdirərək oradakı boyların IX-X əsrlər, bəzən isə XI-XIII əsrlər yazıya alınıb, XV əsrdə yenidən nəşr edildiyini göstərmişlər [7, s. 6-7]. Ə.Dəmirçizadə isə bu dastandakı boyları geniş tədqiq edərək, onların VIII-IX əsrlər qələmə alındığını yazmışdır [3, s. 39-41, 91-97, 103]. Bu istiqamətdə V.Jirmunskinin fikirləri də maraq doğurur. O, A.Kononovla birgə 1962-ci ildə bu əsəri çapa hazırlamış, oradakı məqaləsində bu boyların, əsasən də “Duxa qoca oğlu dəli Domrul”, boyunun V-VI əsrlərə gedib dayandığını yazmışlar [6, s. 109-120].

Bu müəlliflərin, eləcə də A.Yakubovski, Ə.Sultanlı, Ş.Cəmsidov və başqalarının məqalə və əsərlərinə istinad edən F.Zeynalov, S.Əlizadənin 1988-ci ildə nəşr etdirdikləri “Kitabi-Dədə Qorqud” kitabında boyların adət ənənələrini tarixi prosesləri və VIII əsrdə ərəb dilinə tərcümə variantlarını əsas götürərək, bu əsərin VII əsrdən mövcud olması qənaətinə gəlmişlər [7, s. 16-19]. Bəs əsl həqiqətdə bu boylar hansı tarixi dövrləri əhatə edirdi?

Biz mənbələr əsasında “Oğuznamə” və “Dədə Qorqud” dastanındakı bəzi məqamları müqayisəli təhlil etdikdə bu yazılı abidələrin hər ikisinin təhrif olunduğunu, lakin onlardan bir qisminin m.ö. minilliklərə aid olduğunu görürük. Bunu əsərlərdəki xeyli sayda faktlar da təsdiq edir. Biz “Yaradılış” dastanında Qara xandan başqa mövcud olan maddi varlıq olaraq yalnız suyu görürük. Bu dastanda tanrılar göyə məxsusdur. Lakin, dünyanı yaratmaq əmrini ona, suyun altından çıxan “Ağ Ana” verir və sonradan suya qərq olur. Qara xanın yeri yaratması isə sonda Erliklə bağlıdır və suyun altından torpaq gətirməyi ona əmr edir. Biz “Oğuznamə”də də Qara xanın (Diqqət edək bu “Yaradılış” dastanında da “Qara xandır”) oğlu Oğuzun 3 gün süd əmmədiyini görürük. Anası uşağının yaşayacağına ümitsizdir, lakin uşağın yuxuda onu tək tanrıya inanca çağırması ilə ana inanca sahib olur və Oğuz süd əmir (4, s. 10-11). Bu ifadəyə diqqət etsək, buradan haqlı bir sual ortalığa çıxır. İslam dinində olan şahın arvadı necə dinsiz ola bilər? Son cümlədə “İsa kimi” ifadəsi isə sonradan siyasi yöndən əlavə olunub. Eyni təhriflərlə biz “Dədə Qorqud” dastanında da qarşılaşırıq. Ümumiyyətlə Dastanda İslam, Tanrıçılıq inanclarının birgə verilməsi, şamançılığın burada yer alması, su, ağac, dağların canlandırılması (animizm) isə büt-pərəstliyə qədər dayanır ki, bütün bunların geniş araşdırılması zərurəti yaranır. Bütün bu amillərə istinadən biz də dastandakı əski tayfa adları, mifologiya, tarixi proseslər, dil elementlərinin tarixi və s. faktları nəzərə almaqla öz fikirlərimizi də bildirmək istərdik.

Əsərin müqəddiməsində təkcə 2 boyda vasitəli nitqlərdə-danışıqda 9 dəfə Tanrı, əlavə məlumatlarda isə 2 dəfə Allah adı işlənmişdir ki, buradakı “Rəsuləy-hissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqut deyərlər bir ər qopdı” və “Allah-allah diməyincə işlər onmaz, Qadir tənri verməyincə ər baymaz” ifadələri mətndə dəyişikliklər, əlavələr olduğunu sübut edir [7, s. 35]. Təkcə bu ifadələrə diqqət etsək, o dövr hələ İslam dini yoxdur, Peyğəmbər yoxdur, “onun zamanına yaxındır”, lakin, Qorqud ata “Tanrı” kəlməsindən qabaq “Allah” sözünü işlədir. Biz bunun sadəcə kitabı tərcümə edənlərin əlavələri-təhrifləri olduğunu düşünürük (F.R.). “Tənri-Tanrı” kəlməsinə gəldikdə isə, mənbələr hələ m.ö. III minillikdə şumerlərdə, bundan sonra m.ö. III əsrdən də əvvəl hun və altaylarda tanrıçılığın mövcud olduğunu göstərir [11, s. 500-501]. Fikrimizcə, əsərin ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən tərcümə olunması zamanı milli və siyasi maraqlar nəticəsində bu ifadələr kitabda yer almışdır. Bunlara tam aydınlıq gətirilməsi üçün onun ilkin variantı əldə olunmaqla yenidən tədqiq olunmalı və oğuznamələrimizin tarixi ilə yanaşı öz tariximizin əski dövrləri də öyrənilməlidir (F.R.).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı qəhrəmanların dəfələrlə Oğuz kimi qeyd olunmaları isə bu tarixi yazıların – “Oğuznamələrin” bir parçası olduğunu təsdiq edir. Burada Qorqud ağsaqqal, qopuzu yaradan şaman olaraq göstərilir. Bu fakt isə Qorqud obrazını bir əski oğuz qəhrəmanı kimi Altay miflərindəki şaman Erliklə eyniləşdirir. Eyni amilləri və faktları dastanın “Dirsə xan oğlu

Buğac xan” boyunda da müşahidə edirik. Burada “QAM OĞLU (şaman) xan “Bayandur” ifadəsi (7, s. 34) qədim türk şamançılıq inanclarının mövcudluğu boyun hələ şamanizm dövründəki siyasi hadisə olduğuna danılmaz sübutdur. Bundan başqa boyda boz atlı XIZIR Buğacın köməyinə gəlir [6, s. 39], bəşəriləşib, onun yarasına 3 dəfə əlini çəkir və bu yaradan ölüm olmadığını ona çatdırmaqla əlacını da göstərir. Əgər bütün bu ifadə və məlumatlara istinad etsək, dastandakı göstərilən boyun İslamdan xeyli əvvəl, ən azı m.ö. VII-V əsrlərə aid olduğu tamamilə sübut olunur. Mənbələrə diqqət etdikdə isə, Azərbaycanın qədim dövr Manna, Midiya və Atropatena dövlətlərində də biz m.ö. minilliklərdə Azərbaycan türklərində qam-şamançılığın İslam di-nindən xeyli əvvəl mövcud olmaqla geniş yayıldığını görürük [17, s. 594-596]. Bu faktlar da İslamla bağlı adların dastana sonradan əlavə edilməklə onu siyasi məqsədlə təh-rif etdiyini tam olaraq təsdiq edir.

Bu mövzu və “Dədə Qorqud” dastanındakı şamançılıqla bağlı qədimlik S.Rzasoyun da yazılarında öz əksini tapır. Burada gələcəkdən xəbər vermək, kahinlik kimi keyfiyyətlərin Qorqud Atanın, Bayındır xanın icraçılığında cəm-ləşməsi və ayrıca qam-şamançılıq xüsusi tədqiq olunur [13, s. 76]. Bu isə bütün “Dədə Qorqud” boylarının qədimliyini bir daha təsdiq edən əsas amillər və tarixi faktlardır. Qeyd edək ki, son dövr oğuz mədəniyyəti ilə bağlı arxeoloji abidələr də onların qədimliyini sübut edir. L.Levinanın Sırdərya ətrafında apar-dığı arxeoloji tədqiqatlar zamanı protooğuzların qədim dövrə aid olduğuna dair xeyli sayda yetərli mədəniyyət nümunələri aşkarlanmaqla bu tarixi qədimliyi təsdiq edir [10, s. 64-76].

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının müqəddiməsində biz Məkkənin, dini kitab “Quranın”, Məhəmməd peyğəmbərin, Əli, Əbubəkir və Osmanın da adla-rının çəkildiyini görürük [7, s. 31-33]. Bununla yanaşı dastandakı bu müqəd-dimədə hər dəfə tanrıya dua edilir və biz “Qadir tənri verməyincə ər bayımaz”, “Azıb gələn qəzayı tənri savsın”, “Ağız açıb ögər olsam tənri görkli”, “Ol ögdigim yuca tənri dost oluban mədəd irsün” kimi ifadələr [7, s. 32-33] ilə rastlaşırıq. Bununla bərabər I boyun sonunda “Dədəm Qorqud bu Oğuznaməyi düzdi qoşdı” ifadəsi də [7, s. 41] boyun İslamdan xeyli qabaq yazıldığını, Tanrıya inancın əsərdə əsas amil olduğunu, eləcə də hər boyun bir Oğuznamə olduğunu ortalığa çıxarır. Bu faktlar İslam dini ilə bağlı adların tərcümə zamanı bura əlavə edildiyini birmənalı sübut edir və boyların hər birinin ayrı-ayrılıqda yenidən tədqiq edilməsi zərurətini yaradır.

Bu cür İslamdan kənar elementlər “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu bəyan edir” boyunda da öz əksini tapır. Yəgnək Qazan xana “keşiş” deyə müraciət edir, bununla bərabər boyda “Bən bu suyla xəbərləşim”, “Qurd yüzü mübarəkdir, qurdla xəbərləşim”, “Qadir tənri səni namərdə möhtac etməsin”, “Tanrının birliyinə yoxdur güman”, “Uşun qoca oğlu Səkerək” boyunda “Ana həqqi, tənri həqqi” kimi ifadələr də [7, s. 42, 44-45, 51, 111] İslamdan öncəki inanclarımızla bağlı olan tarixi faktlardır. Burada Qurd mifinə, kainatı forma-

laşdıran su, od, torpaq, hava kimi dörd ünsürə müraciətlər və ananı Tanrı ucalıqda görüb, Tanrıya sitayiş İslam qanunlarına ziddir. Yegnəkin Qazan xana “keşiş” deyə müraciəti isə Xristianlıq dininin Tenqrianlıq üzərində qurulduğunu göstərən əsas əlamətlərdən biridir ki, bu qaynaqlarla da təsdiq olunur [12, s. 30-37, 93, 103-107]. Bütün bu amillər və göstərilən faktlar boylardan bir qrupunun m.ö. yarandığını və sonradan ümumiləşdirilərək yazıldığını bir daha sübut edir.

Dastandakı qədim siyasi hadisələri əks etdirən və İslamdan öncə yarandığı tarix, məişət və etnoqrafik baxımdan təsdiqlənən boylarından biri də “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul” boyudur. Burada Dəli Domrulun gözünə Əzrail mələyinin görünməsi-bəşəriləşməsi, onların vuruşu və Əzrayılın bacadan qaçışı, eləcə də Domrulun əlində şamançılıqla bağlı Toğan quşunun olması faktları ilə qarşılaşırıq. Ən başlıcası ümumi yazıda Əzrayıl ona Allahla danışmasını məsləhət görürkən, o, ata, ana və sevdiyindən can istəyərək vasitəsiz nitqdə Tanrı-Tənri ilə danışarkən “Görklü tənri”, “Daim turan tənri”, “Baqi qalın tənri”, “Qadir tənri tanığ olsun”, “Kərəmi çox qadir-tənri”, eləcə də qadını “Qadir-tənri tanığ olsun” kimi ifadələr işlədirlər. Lakin buna baxmayaraq vasitəli nitqə keçiddə, yəni məlumatçının hekayətində yenə də “Allah təalaya Dəli Domrulun sözü xoş gəldi” ifadəsi işlənir ki, bu iki Tanrıçılıq-iki inanc-çoxallahlıq kimi səciyyələnməklə [6, s. 79-81, 85] İslama zidd olan əlamətlərdir. Bütün bu dil və inancla bağlı faktlar dastanın m.ö. mövcud olan inam və adətlərlə uyğunluğunu, İslamdan qabaq, baş verən hadisələr olduğunu birmənalı təsdiq edir.

“Dədə Qorqud” dastanında “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da da bu amillərlə qarşılaşırıq. Sarı çobanın su üstünə gələn pəri ilə evliliyi, müqəddəs mələyin bəşəriləşməsi, nəticədə müqəddəs mələklə insanın izdivacından şər qüvvənin Təpəgöz varlığının doğulması bu boyların qəti olaraq m.ö. yarandığını göstərir [7, s. 98-104]. Yunan tarixçisi Herodot “Tarix” əsərində özünün Homerdən 400 il sonra doğulması haqqında məlumat verməklə yanaşı, onun yazılarında təkgözlülərdən də xəbər verir və onların Homerdən də qabaq olduğunu göstərir [8, II, 53; IV, 32]. Bu məlumatda Homerlə Herodotun tarixi dövrlərini nəzərə alsaq və təkgözlülərin əsərdəki tarixinə istinad etsək, bu tarix m.ö. IX-VIII əsrlərə söykənir ki, bu da oğuz-skiflərin tarixi dövrünə təsadüf edir. Əgər Homerin yazılarında təkgözlülər sürü halındadırlarsa, “Dədə Qorqud” dastanında Təpəgöz ilkin yaranışdır və bu yaranışın dünyaya gəlişinin bütün səbəb və amilləri açıq şəkildə göstərilir. O zaman Təpəgöz təkgözlülərin ilkin yaranışı olmaqla, onlardan daha qədimdir və m.ö. X əsrdən də qabağa gedir. Bu faktın özü də adı çəkilən boyun m.ö. X əsrdən əvvəl yazıldığını söyləməyə əsas verir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, boylardakı bir tarixi fakt da bu qədimliyə işarədir. Biz bütün boylarda “Oğuz” sözünü tayfa adı və yurd mənasında görürük. Təkcə “Qanlı qoca oğlu Qantural” boyunda biz dəfələrlə “Oğuz elləri”, “İç Oğuz”, “Taş Oğuz”, kimi deyimlərdə bunu tayfa adı, “Oğuzda”, yəni eldə, “...gəldi Oğuzla çıxdı”, “Oğuzda dörd yigit inqabla gəzərdi” kimi ifadələrdə isə

sözün “yurd, el” mənasında olduğu ifadələrlə təsdiq olunur [6, s. 85-93]. Buradakı amillər nəzərə alınmaqla fikrimizi tərəfimizdən ilk dəfə müqayisəli şəkildə hesablanmış Dədə Qorqudla bağlı “Oğuznamə”dəki bir tarixi faktla da əsaslandırmaq istərdik.

F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində Oğuz əmiləri Kuz xanın, Kür xanın və Qara xanın qızlarına nişanlanmaqla (ən azı 16-17 yaş arası) sonuncu ilə evlənilir. Sonra o, 75 il əmilərinin qəbilələri ilə vuruşur, 7 ilə Hindistan, Çin, Maçın, Nankiyası ərazilərini, 22 ilə Kıl-Barakı 5 ilə Xəzər Dərbəndini və Gürcüstanı, Şamaxı, Muğan və s. əraziləri tutaraq burada qalır [4, s. 16-17, 23-24]. Bundan sonra o, 4 il 6 aya Dəclə, Şam, Antakiya, Rum və Firəngi tutur. Bunun ardınca Oğuz 5 il 6 aya Bağdad, Bəsrə, İsfahan, Fars, Kirman, İraqi-Əcəmi tutub öz yurduna dönür və burada 50 il ömür edir və Oğuzun min il ömür sürdüyü də qeyd olunur (yenə orada, s. 33-38). Sonra Oğuzun oğlu Gün xan 70 yaşında xanlığa keçib 70 il (cəmi 140 il, s. 38), Dib Yavqu bir müddət, Kurs Yavquy 30 il, Koru Yasaq Yavquy 90 il, İnal Yavquy 120 il, İnal Sır Yavquy 7 il, Kayı İnal xan uzun müddət hakimiyyətdə olur. Onun dövründə İslam dini yayılır, xan Dədə-Qorqudu peyğəmbərin yanına (622-ci ildə) göndərir. Əgər göstərilən tarixləri cəmləsək, zamanı göstərilməyən şahlıqları da bura əlavə etsək (təqribən 25 il) 1412 il edir. Bu tarixdən 622-ni çıxsaq oğuzların meydana gəlməsi Oğuz kağandan başlamaqla m.ö. 790-cı ilə (VIII əsr) təsadüf edir ki, bu da iskitlərin-işquz-ıç oğuzların dövrü ilə eyni tarixi dövrü əhatə edir.

Oğuznamədə digər bir məlumatda isə, Kayı İnalın ölümündən sonra oğlu Tuman 41 il, onun oğlu Kayı Yavqu 90 il, digər oğlu Uladmur 75 il, onun qardaşı Qara Alp 22 il [4, s. 46-49] hakimiyyətdə olur və Yavqu nəslə sona çatır. Bundan sonra Qara xanın oğlu Buğra 107 il, onun oğlu Qoru təkkin 75 il, qohumu Oyunaq 7 il, oğlu Kara Asraq 75 il, əmioğlu Osman xan 15 il, onun ölümündən sonra Əsli xan 3 il, Şaban xan 22 il, oğlu Buran 18 il, oğlu Əli 20 il [yenə orada, s. 53-55], Toksurmuş İçinin oğlu Toğrul hakimiyyətə gəlməklə sultan olur və qardaşı Arslanı Ruma göndərir. O, burada 20 il Məhəmmədin peyğəmbərliyinə qədər [622-ci ilə qədər, s. 58] xan olur. Yəqin ki, köçürülmə zamanı bu tarix qarışdırılır. Çünki Kayı İnal dövründə peyğəmbər din yaymağa başlayırsa, bu xanlıq dövrləri 663 il edir və oğuzların tarix səhnəsində mövcudluğu m.ö. 1453-cü ilə (XV əsrə), yəni II minilliyə təsadüf edir [14, s. 132-133]. Biz ikinci versiyanın doğru olduğunu düşünürük.

Buradakı göstərilən tarixi dövrlərlə bağlı təbii bir sual ortaya çıxır: Buradanmı Dədə Qorqud bu tarixlər nəzərə alınmaqla 1000 il yaşayıb? Təbii ki, yox! Fikrimizcə, “Dədə Qorqud” adı və sözü hun və göytürklərdəki “yanzi”, “kağan” kimi bir rütbə olmuş və hər boyun öz Dədə Qorqudu olmuşdur. Boylar isə tarixi baxımdan müxtəlif dövrlərdə qələmə alınıb müxtəlif dövrlərin hadisələrini özündə əks etdirməklə oğuznamə-boy şəklinə ümum dastanda yer almışdır (F.R.).

Fikrimizin doğruluğunu dastandakı prototürk tayfa adlarının tarixi dövrləri də təsdiq edir. Biz “Kitabı-Dədə Qorqud” dastanı üzərində apardığımız müqayisəli təhlillər zamanı burada Oğuz boylarından olan Bayat, Qayı-Kayı, Salur, Beçənə, Xələc, Eymur, Yıva, Kınık, Qaraul, tayfa adlarına, protobulqarlardan olan Bulqar, qədim Bus (Basa), Qıpçaq (7), eləcə də son tədqiqat və tarixi məlumatlarda m.ö. III minilliklərlə bağlılığı sübut olunan Kəngər tayfa adlarına rast gəlirik [15, s. 10-16]. Əgər Kəngər, Bulqar, oğuzların Bayat və Kayı, Midiyaya aid Bus tayfa adları dastanda çəkilirsə (7, s. 98-104), mənbələr bu tayfaların m.ö. II minillikdən başlayaraq, m.ö. IX-VII əsrlər, bundan sonra isə onların varislərinin tarix səhnəsində olduğunu, göstərir. Qeyd edək ki, mənbələrdə Bulqar, Bus boyları komanlarla birgə m.ö. IV minillikdəki tarixi proseslərdə yer aldıkları da qeyd olunur [17, s. 182, 238, 402, 627]. Onların ərazilərimizdəki tarixi proseslərə qatılması isə qeyd etdik ki, m.ö. II əsrə aiddir. Bu tarixi faktlar da boylardan bir qisminin m.ö. tarixdə yer almaqla sonradan yazılı şəkildə dastanda yer aldığını birmənalı olaraq təsdiq edir.

Burada həm də oğuzların qədim dövrlərə, m.ö. minilliklərə təsadüf etdiyini və dastanın çox əski bir tarixi salnamə olduğunu görürük (F.R.). Bu fikir A.Bernştamın yazıları ilə də təsdiq olunur. O, dastandakı Urum, Urus kimi etnonimlərə istinadən “Oğuz” dastanının hunlar dövründən qabaq yarandığını [2, s. 234] göstərir. L.Qumilyev isə hunlar haqqında ilkin məlumatın Çin tarixçisi Sıma Çyananın yazılarında olduğunu qeyd edərək, bu müəllifin fikirlərinə əsasən yazır: “Sıma Çyananın yazılarına istinad edən Deqin məlumat verir ki, ilk Hun dövləti m.ö. II minillikdə (m.ö. 1200-ci ildə) yaranmışdır. Bu dövrdə hunlar Heybeyadan başlayaraq Barkolemə qədər bütün düzənlərə sahib olmuş, Çin ərazilərinə hücumlarını buradan başlamışlar” [9, s. 216]. Əgər bu məlumatları da nəzərə alsaq, o zaman “Oğuz” dastanının tarixi m.ö. 1200-cü ildən də qabağa gedir ki, bizim oğuz hakimlərinin tarixi ilə bağlı hesablamalarımız tamamilə özünü təsdiq edir (F.R.).

“Dədə Qorqud” dastanındakı yer alan boyların bir qisminin məzmununda qədim məişətimiz, adət və inanclarımızın m.ö. ayrı-ayrı siyasi hadisələrdə yer aldığı da əks olunur. Buna baxmayaraq bu boyların hər birinin dastan şəklində qələmə alındığı dövr isə hələlik tam tədqiq edilməmiş, ilk əlyazma şəklinin də hansı dövrə aidliyi sübut olunmamışdır.

Biz I, II, III və s. boylarda “Dirsə xan ulu toy elədi, ...Göl kibi kımız sağdırdı” (2 dəfə), “Al şərabın itisindən aldı, içdi”, “...üzümü sıyırlar al şərab olur”, “Ol şərabdan içən əsrük olu. Şərablıydım...”, “İçüb-İçüb Salur qazanın alına şərabın itisi çıxdı”, “Bu göz oğlan şərab içərkən içməz oldu” kimi ifadələrdə kımız və şərab ard-arda deyilir [7, s. 35, 37, 41, 53, 80]. Bildiyimiz kimi burada “kımız”, “şərab” sözlərinin hər ikisi, bu içkilər İslama zidd olmaqla əski türklərin məişətində geniş yer alırdı ki, bu məişət faktları da boyların İslamdan öncə “Oğuznamə” statusu aldığını göstərir.

Daha bir maraqlı fakt boylarda inancla bağlı olmaqla diqqəti cəlb edir. Biz boylarda “Anam adın sorar olsan Qaba Ağac”, “Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin” və s. ifadələrlə də qarşılaşırıq. Bu əsatir protooğuz təsəvvürlərinə uyğun olaraq ulu təbiətin, əsasən də ağacın canlandırılması-animizm ilə soykök sayılmasıyla müşahidə olunur. Qədim türklərdə ağac “Xilaskar Tanrı” məqamında qəbul olunurdu [16, s. 226-229]. Burada yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi su, dağ, ağac və s. ünsürlərə tez-tez müraciətlərlə, onların həyat əhəmiyyətli canlı dağ, su, eləcə də ağac kölgəsinin müqəddəsliyi ilə qarşılaşırıq ki, burada inanc m.ö. minilliklərlə səsləşir. Qəhrəmanların Qaba ağacın yaradan, ana yerində belə dayandığına inamları isə (7, s. 102), tam olaraq əski bütprəstlik əlamətidir. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, Dağları tanı-Ata bilib qız və gəlinlərin ona baxarkən üzlərini örtməsi canlı qəbul etmələri türk mifində çox əski dövrlərə söykənir (16) və tamamilə İslamla bağlı deyil.

Hər boyun bir ayrıca “Oğuznamə” mərtəbəsində olduğu da boyların sonluqları ilə təsdiq olunur. Biz dastanın istər I, II, istərsə də III, IV və digər boylarının sonunda Qorqud atanın dilindən qopan “Bu Oğuznamə Qazanın olsun”, “Bu Oğuznamə Beyrəgin olsun”, “Bu Oğuznaməyi düzdü qoşdı”, “Bu boy Dəli Domrulun olsun” kimi ifadələr ilə qarşılaşırıq [7, s. 41, 50, 67, 78, 83 və s.]. Bu sonluq ifadələri hər boyun bir Oğuz dastanı olduğunu tamamilə sübut etməklə hər boyun ayrıca Dədə Qorqudu da olduğunu sübut edir.

Beləliklə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanındakı bütün göstərilən inanc, tayfa adı, məişət və s. məsələlərlə bağlı faktları ümumiləşdirərək nəticə kimi aşağıdakıları söyləmək mümkündür:

1. Boylardakı inancların müxtəlifliyi, çoxallahlıq və bütprəstlik əlamətləri, məişətdəki mərasimlər və s. faktlar bu boyların İslam dinindən qabaqkı siyasi hadisələri əks etdirdiyini göstərir.

2. Dastandakı “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”, “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul” boyu və digər boylardakı tarixi siyasi və etnoqrafik əlamətlər bu boyların m.ö. minilliklərin siyasi hadisələri olduğunu sübut edir.

3. F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində Oğuz hakimlərinin tarixi dövrünə istinadən Dədə Qorqudun min il yaşaması tarixi “Dədə Qorqud” adı və sözünün bir şəxsə deyil, hun və göytürklərdəki “yanzi”, “kağan” kimi bir rütbə olduğunu və hər boyun öz Dədə Qorqudu olduğunu sübut edir.

4. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanındakı boylar tarixi baxımdan müxtəlif dövrlərin hadisələrini özündə əks etdirməklə oğuznamə-boy şəklində ümum dastanda yer almış, sonradan bu boylar ümum “Oğuznamə” şəklində toplanıb qələmə alınmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. Сочинения. Т. V, М.: Наука, 1968, 757 с.

2. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Л.: Изд-во ЛГУ, 1951, 262 с.
3. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı: API, 1959, 157 s.
4. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı: Azərnəşr, 1992, 72 s.
5. Наси́ев Т.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, 187 s.
6. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974, 727 с.
7. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
8. Геродот. История / Пер. и примеч. Г.А.Стратановского. Л.: Наука, 1972, 599 с.
9. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Наука, 1967, 504 с.
10. Левина Л.М. Керамика Нижней и Средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э. М.: Наука, 1971, 251 с.
11. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, М.: Советская энциклопедия, 1987, 671 с.
12. Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. М.: Политиздат, 1988, 336 с.
13. Rzasoy S. Oğuz mifinin paradimləri. Bakı: Səda, 2004, 200 s.
14. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
15. Rzayev F.Q. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Kəngər türkləri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Naxçıvan: Qeyrət, 2015, № 2 (67), s. 10-16.
16. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
17. Всемирная история. Т. I, М.: Госиздат, 1956, 746 с.

Фирудин Рзаев

НОВЫЙ ВЗГЛЯД К ИСТОРИЮ ПЛЕМЕН В ЭПОСЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

В статье говорится о проблемах истории племен в эпосе «Китаби Деде Горгуд», который является основным источником при исследовании истории и языка нашего народа. Разделы эпоса были исследованы местными и зарубежными учеными, были получены разные результаты, и в основном они были датированы V-VI веками нашей эры. А в этой статье разделы эпоса (бойлар) отдельно путем сопоставления исследованы в новом аспекте, и научными фактами подтверждено, что некоторые из них, например, «Огузнамэ», существовали ещё до нашей эры. Названия племен, которые отмечены в эпосе, черты повседневного быта, верований и характер законченности разделов, были использоаваны как основные критерии оценки.

Одновременно при исследовании научными фактами обосновано, что имя “Деде Горгуд” – это титул, звание, и каждый раздел эпоса имел своего “Деде Горгуд”а, и является независимой «Огузнамэ».

Ключевые слова: *Деде Горгуд, «Огузнамэ», Тенгри, Тенггёз, Дели Домрул, Каба агач, Кангар, Булгар, Байат, Кайы, Бус, Урум, Урус.*

Firudin Rzayev

A NEW OPINION ON TRIBAL HISTORY IN “KITABI-DADA GORGUD”

The article deals with the problems connected with “Kitabi-Dada Gorgud” tribes' history which is one of the main source of the history and language of our people. The tribes of the epos were investigated by some local and foreign investigators and their history is taking from the V-VI centuries of our era. But in this article the author has comparative investigated the tribes by new aspect, and result of the investigation by scientific facts it is proved that some of these tribes are exist in oghuznames and belong to B.C. The kin names, belief features, end of the tribes in the epos has been valued as a main factor. Result of the investigation by scientific facts the author tries to prove that the word “Dada Gorgud” is a title, each tribe has its “Dada Gorgud” and each tribe is a oghuzname.

Key words: *Dada Gorgud, “Oghuzname”, Tanri, Tapagoz, Dali Domrul, Kaba agaj, Kanqar, Bulqar, Bayat, Kayi, Bus, Urum, Urus.*

EMİN ŞİXƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TÜRK TARİXİNƏ İŞIQ TUTAN YAZILI YADDAŞIMIZ

Türklər tarixdə daim önəmli rol oynayıblar. Bu baxımdan türkləri “tarix yaradan millət” də adlandırırlar. Sözlü tarix həmişə türklər üçün prioritet məsələ olmuşdur. Onlar başlarından keçən-ləri danışdıblar, amma yazmayıblar. Buna görə də dastanlarımız çox, tarix kitablarımız azdır. Bütün bunlara baxmayaraq, qeyd etmək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” türkün tarixinə işiq tutan yazılı yaddaşımızdır.

Açar sözlər: *Kitabi-Dədə Qorqud, türk tarixi, yazılı yaddaş, tarix yaradan millət, sözlü tarix.*

Məlum olduğu kimi, türklər dünya tarixində birinci dərəcədə əhəmiyyətli rol oynamış millətlərdəndir. Qurduqları dövlətlər və imperiyalarla çox geniş bir coğrafiyada hökm sürmüş, həm siyasi baxımdan, həm də inkişaf etdirdikləri mədəniyyət ilə tarix səhnəsində öz yerini alaraq, dünya tarixinin formalaşmasına təsir etmişlər. Ancaq təəssüf doğuran məqam budur ki, türk tarixini bir bütünlük içərisində keçmişdən günümüzə qədər araşdıran sanballı elmi tədqiqat işi ortaya qoyulmamışdır. Düzdür, mövzu ilə bağlı ayrı-ayrı tarixçilərin yazmış olduqları əsərlər mövcud olsa da, mübahisə və ziddiyyət təşkil edən cəhətləri də çox olmuşdur. Məsələn, tanınmış türk tədqiqatçısı Doğan Avcıoğlunun 5 cildlik “Türklərin tarixi” adlı əsərində türklərin tarixi materialist tarix təfəkkürü ilə şərh edilmiş, heç bir siyasi məqsədi olmayan təşkilatsız fəaliyyəti kimi dəyərləndirilmişdir. Prof. Dr. Sina Aqşinin 5 cildlik “Türkiyə tarixi” adlı əsərində İslam öncəsi türk tarixi çox səthi araşdırılmışdır. Yılmaz Öztunanın “Böyük Türk Tarixi” adlı 12 cildlik əsəri isə bu günə qədər türklər haqqında ortaya qoyulmuş ən geniş tədqiqat işidir. Lakin məqalələr toplusundan ibarət olan bu əsərdə Türkiyə mərkəzli bir baxış hakimdir. “Tarixdə türk dövlətləri” adlı 2 cildlik araşdırma hər dövlətdən çox qısa bəhs edən təbliğlər kolleksiyasıdır. “Türk Dünyası Əl Kitabı” adlı əsər də çox dar çərçivəli bir tədqiqat işidir. Vurğulamaq istədiyimiz cəhət odur ki, bu araşdırmalar sanballı elmi-tədqiqat əsərləri olsalar da, hər şey bununla qurtarmayıb, türk tarixi ilə bağlı qaranlıq məqamlar hələ də qalır.

Türklərin tarixini iki hissəyə bölmək mümkündür:

İslam öncəsi türk tarixi;

İslam sonrası türk tarixi

Bu, başlı başına bir Türk sivilizasiyasıdır. Bozkır, yəni Çöl mədəniyyətindən Türk-İslam sivilizasiyasına gedən yol. Burada olduqca maraqlı bir məqama toxunmaq istərdik. Qərb alimləri sivilizasiyaları təsnifləndirərkən heç bir halda Türk sivilizasiyasına ayrıca bir sivilizasiya olaraq baxmamışlar. Nə

Samuel Hantinqtonun [4], nə Arnold Toynbinin [8], nə Frensis Fukuyamanın [7], nə Harald Müllerin [5], nə də başqalarının əsərlərində və ifadələrində Türk sivilizasiyası anlayışına müstəqil bir sivilizasiya növü kimi rast gəlinmir. Türk sivilizasiyası İslam sivilizasiyasının bir parçası, ən yaxşı halda isə onun sub-sivilizasiyası olaraq qəbul edilib göstərilir. Təbii ki, İslam sivilizasiyası Türk sivilizasiyası üçün başlıca xüsusiyyətlərdən biridir. İslami dəyərləri özündə ehtiva etməsinə baxmayaraq, Türk sivilizasiyasına Ərəb və İran sivilizasiyaları kimi müstəqil bir tip kimi baxılmalıdır. Türk sivilizasiyasına tamamilə İslam sivilizasiyası daxilində baxılması məsələsi tamamilə yanlış bir yanaşmadır. Çünki məsələyə bu aspektdən yanaşılsa, türklərin islamaqədərki ən azı minillik inkişaf tarixi nəzərdən qaçırılmış olar.

Hər iki mərhələdə türklərin dünya tarixində oynadığı rol nədən ibarət olub? Bu suala konkret olaraq belə cavab vermək olar ki, tarixi türklərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Elə götürək, Türk (Hun)-Çin müharibələrini. Çin səddinin türklərə qarşı inşa edildiyini burada xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Hal-hazırda Çin səddi dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olaraq bilinir. Digər bir fraqment; Asiya hunlarının hökmdarı Atillanın səfərləri! Dünya tarixində özünəməxsus bir yer tutan məşhur xalqların köçü məhz Atillanın əsəridir. Atillanın Avropaya təşkil etdiyi yürüşlərlə türklər Qərbi Roma imperiyasının süqutuna səbəb olaraq kütlə hegemonluğuna əsaslanan İlk Çağrı sona çatdırdılar və Orta Əsrlər dövrünü başladılar. Düzdür, Roma imperiyası German vandal tayfaları tərəfindən dağıdılsa da, onun süqutunda Avropa hunlarının rolu inkar edilməz. Fateh Sultan Mehmet isə Şərqi Roma imperiyasının (Bizansın) varlığına son verərək çözülməyə başlayan və qul hegemonluğuna əsaslanan Orta əsrlərin süqutuna səbəb oldu. Türklər Qərbi Roma imperiyasının süqutundan 1699-cu il Karlovitsa müqaviləsinə qədər tam 1300 il Qərb üzərində qəti üstünlüyünü qoruyub saxladı. Avropalıların xristianlıq uğrunda təşkil etdikləri 8 xaçlı səfərinin hamısına türklər sinə gərdilər və onları ağır məğlubiyyətə uğratdılar [2, s. 181-182].

Bəli, türklər dünya tarixinin ən qədim və köklü millətlərindən biridir. Ümumiyyətlə, tarixin hər bir mərhələsində türklər var olublar. Türklərin yaşadıkları coğrafiyadan başlayan macəraları mənimsədikləri mədəniyyət və həyat tərzini səbəbiylə ana yurd olaraq xarakterizə etdikləri bölgənin kənarına yayılıb, beş qitədə iz buraxmışdır. Hal-hazırda dünyada 180 milyon türk yaşayır. Tarixdə 16-ı böyük, 113 Türk dövləti qurulub. Hal-hazırda 7 Türk dövləti var. Türklərin dünya tarixindəki yeri həm türk insanına, həm də dünya ictimaiyyətinə kifayət qədər çatdırılmayıb. Türklər min illərdir Asiya, Avropa və Afrikada hökm sürmüş, bu üç qitənin tarixində baş rol oynamışlar. Belə demək mümkündürsə, tarix onların üzərində qurulub. Bu səbəbdən türklərə tarix yaradan millətlər arasında ön sıraları vermək haqsız sayılmaz. Ancaq bu müsbət keyfiyyətlərlə yanaşı bəzi problemləri də qeyd etməmək olmaz. Yəni türklər üçün deyilən müsbət məziyyətləri tarix yazmaq baxımından söyləmək mümkün

deyil. Türklər baş aktyorları olduğu tarixi yazmaqda istəklilə olmayıblar. Sözlü tarix onlar üçün prioritet məsələ olmuşdur. Türklər tarixləri ilə həmişə öyünüb-lər, fəxr ediblər, qürur hissi keçiriblər. Başlarından keçənləri danışdıblar, ancaq yazmayıblar. Yəni türklər üçün yazmaq heç vaxt anlatmaq, danışmaq qədər önəmli olmayıb. Türklər üçün əsas məsələ öz macərələrini, başlarından keçənləri dastanlaşdırmaq olmuşdur. Elə bu səbəbdəndir ki, dastanlarımız çox, tarix kitablarımız azdır. Ancaq bu, dastanların tarixi bir mənbə olaraq dəyərsiz görünməsi mənasına da gəlməməlidir. Buna baxmayaraq, həqiqətin bir üzü də var. Qərbi tarixçiləri dastanları tarixi mənbə olaraq hesab etmirlər, ona görə də türk tarixinin ilk dövrlərini qara nöqtə olaraq görmə meylindədirlər. Lakin bu, o demək deyildir ki, tarix yazmayanların tarixləri də olmaz. Bu da elmi deyil. Dastanlar, düzdür, tədricən həqiqətlərdən uzaqlaşa bilirlər, ancaq müəyyən həqiqətləri də özlərində saxlayırlar. Məsələn, Türk tarixində İslam öncəsi “Şu dastanı”, “Xannamə”, “Alpər Tonqa”, “Oğuznamə”, “Ergenekon” dastanları var. Türk tarixini bu dastanlar olmadan düşünmək mümkün deyil. Ən azından ona görə ki, bu dastanlar türk tarixinin çox sayda bilinməyən hadisələrini digər mənbələrin köməyi ilə açıqlığa qovuşdurur. Ancaq burası da bir həqiqətdir ki, yazılmayan və ya sadəcə dastanlarla kifayətlənən tarix zamanla unudulmağa məhkumdur.

Türklərin tarixinin əsas mərhələsi dastanlarla birlikdə xronikalardan da ibarətdir. Məsələn, 12 heyvanlı türk təqvimini, Orhun yazıtları, Tonyukuk abidəsi buna ən yaxşı misaldır. Bu tərz xroniki yazma ənənəsi osmanlıların ilk dövrlərinə qədər davam edib. Ancaq bu əsərlərin yetərsiz olması türkləri öz tarixlərini öyrənmək üçün başda Çin olmaqla, digər millətlərin yazdıqlarına möhtac etmişdir.

Türk tarixi və mədəniyyəti türk mədəniyyətindən uzaq xalqların tarix təfəkkürü ilə yazılıb. Əski türk tarixini araşdırmaq istəyən tədqiqatçıların mütləq çincə, monqolca, rusca, sanskritcə, ərəbcə, farsa və hətta latınca öyrənmək məcburiyyətində qalması onları müəyyən bir mərhələdən sonra durmaq nöqtəsinə gətirir və nəticədə obyektiv tədqiqatlar aparılmır. Bu vəziyyət türk tarixşünaslığında çox önəmli bir problemlərin ortaya çıxmasına rəvac vermişdir. Xüsusilə türk tarixinin ilk dövrləri üçün Çin mənbələrinin əsas götürülməsi o dövrün türk dövlətlərinin, xalqlarının və önəmli şəxslərin adlarını müəmmalı duruma gətirmiş, belə demək mümkündürsə, özümüzə və kimliyimizə yadlaşdırmışdır. Hun – Hsiung-nu, hun imperatoru Mete – Mao-tun, Türk – Tou-kiue kimi. Hətta bəzi türk boylarının adları da bizlərə yaddır: Ti, Yuan-ho, Hulu, Chie-pi, Hu-ku, İ-chi-chih kimi türk boylarının adlarının əsl türkcəsi bizə qaranlıqdır.

Qısacası, Ümumi Türk Tarixində belə qaranlıq məqamlar çoxdur. Belə məsələlərin ortaya çıxarılması üçün ortaqlıq türk tarixi əsas götürülərək obyektiv tarix ortaya qoyulmalıdır [bu barədə geniş məlumat üçün bax: 6, s. 9-14].

Türkiştanı coğrafi məkan baxımından bir-birindən ayrı fərqli bölgələrə ayırmaq mümkündür, ancaq türk tarixini ayırmaq tarixə arxa çevirməkdir. Bu baxımdan qeyd etmək mümkündür ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu türk tarixinin bütövlüyünü tarix, mədəniyyət, sənət, dil və ədəbiyyat kimi fərqli aspektlərdən özündə əks etdirən bir dastandır. Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” türkən tarixinə işıq tutan yazılı yaddaşımız olaraq önə çıxır. Ən azından bizə ip ucu verir. Buradan yola çıxaraq türk tarixini öyrənmək olar. Dədə Qorqud dastanı qəhrəmanlıq dastanıdır və bu dastan millətin tarixi yaddaşdır. Türk dastançılığında yeganə kitab “Dədə Qorqud” eposudur ki, Oğuzların ilk növbədə Azərbaycan türklərinin yazılı yaddaşdır və heç bir dəyişikliyə uğramadan yaddaşımıza necə daxil olubsa, elə də qalıb. Düşüncə tariximizdə əfsanəvi bir anlayışa dönüb, mükəmməl sinkretik tarix sənədidir, salnamədir. Bu kitab elə bir etibarlı salnamədir ki, bir çox tarixçilər Oğuzun tarixi haqqında məlumat verərkən ona dönə-dönə müraciət etmişlər. Görkəmli Türk qorqudşünas alimi Muharrem Ergin “Dədə Qorqud kitabı” adlı əsərində göstərir ki, Rəşiddədin, Osman Bayburdu, Əli Yazıcıoğlu, Əbülqazi Xivəli və digər görkəmli oğuzşünas tarixçilər Dədə Qorqud kitabına tarixi mənbə kimi baxmışlar [3, s. 9].

Akademik Tofiq Hacıyev isə qeyd edir ki, qəhrəmanlıq dastanları tarixin şifahi dərslisi sayılır. Dədə Qorqudun hadisələri bizə oğuznamə halında, yəni yazılı şəkildə gəlib çatdığı üçün mən onu Oğuz tarixinin yazılı dərslisi kimi təqdim etmişəm [1, s. 15].

Təbii ki, Dədə Qorqud kitabının mübahisələri və problemləri də var. Problemlərdən biri budur ki, bu dastan bizimkidir, amma içimizdə yoxdur. Sonra boyların sayı məsələsi! 12 boy olaraq göstərilər, ancaq bu bir qismidir. Digər tərəfdən, hadisələrin tarixi haqqında da yekdil fikir birliyi yoxdur. Bütün bunları araşdırmaq şübhəsiz ki, qorqudşünas alimlərin üzərinə düşür.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə cəmləşdirən bir eposdur. Dastanın əsas mahiyyətini qəhrəmanlıq ideologiyası təşkil edir. Ölkəmizin yaşadığı bugünkü mərhələdə xalqımızın qarşısında duran ən ümdə problemlərin həlli, xüsusilə dövlətimizin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və ərazi bütövlüyünün qorunması baxımından müasir Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu qəhrəmanlıq ideologiyasından faydalanmasının nə dərəcədə vacib olduğu aydınlaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. “Dədə Qorqud kitabı” Oğuz tarixinin yazılı dərslisi kimi, yaxud dastanımızın həcmi haqqında / “Dədə Qorqud” toplusu, 2001, № 1, s. 9-24.
2. Çimen A. Tarihi dəyişirən imparatorluklar. İstanbul: Timaş yayınları, 2009, 496 s.
3. Ergin M. Dede Korkut kitabı. İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1995, 212 s.
4. Huntington, S.P. Medeniyetlər Çatışması və Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması. İstanbul: Okuyan Us, 2005, 536 s.

5. Müller H. *Kültürlerin Uzlaşması*. İstanbul: Timaş yayınları, 2001, 232 s.
6. Sepetçioğlu M. Necati. *Dedem Korkutun kitabı*. İstanbul: İrfan, 1998, 224 s.
7. Фукуяма Ф. *Конец истории и последний человек* / Пер. с англ. М.Б.Левина. М.: Издательство АСТ, 2004, 588 с.
8. Тойнби А. *Цивилизации перед судом истории (сборник)* / Пер. с. англ. М.: Прогресс, 1995, 479 с.

Эмин Шихалиев

ПАМЯТНИК ПИСЬМЕННОСТИ, ОСВЕЩАЮЩИЙ ИСТОРИЮ ТЮРКОВ

В истории тюрки играли важную роль. Из-за этого тюрков называют народом, который создал историю. Словесная история была для тюрков основным приоритетом. У них словесная история передавалась, а не писалась. По этой причине у нас легенд много, а исторических книг мало. Но несмотря на это, эпос «Китаби-Деде Горгуд» – один из ярких примеров тюркской истории.

Ключевые слова: эпос «Китаби-Деде Горгуд», история тюрков, эпос, народ, который создал историю, словесная история.

Emin Shikhaliyev

OUR WRITTEN MEMORY THROWING LIGHT ON TURKISH HISTORY

The Turkis for ever have played great role in the history. From this view point of Turkish were called “the nation maker of history”. The verbal history always was priority task for Turkis. They have spoken all accident, but have not written. For this reason we have many eposes, but historical books are less. For all that, has notice that, the epos of Dada Gorgud is the written memory throwing light on Turkish history.

Key words: “Kitabi-Dada Gorgud” epos, turkish history, written memory, nation created the history, verbal history.

ASƏF ORUCOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

KİTABI-DƏDƏ QORQUD DASTANINDA YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud dastanında adı çəkilən yemək və içkilərdən bəhs edilmişdir. Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, dastanda həm heyvandarlıq həm də əkinçilik təsərrüfatından alınan məhsullardan hazırlanmış yeməklər olmuşdur. Dastanda eyni zamanda içki məhsulların: ayran, şərab, kımız və s. adları çəkilmişdir.

Açar sözlər: *Kitabi-Dədə Qorqud, dastan, yemək, içki, heyvandarlıq, təsərrüfat.*

Bütün insanların yaşamaq üçün yemək yemələri, qidalanmaları lazımdır. Ancaq bir insanın nə yediği və necə yediği onun yaşadığı ərazi ilə bir sözlə, təbii coğrafi şəraitlə və onun mədəniyyəti ilə bağlıdır. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yemək və içkilərə nəzər salmaq məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Çünki bu dastan Azərbaycan xalqının soy kökünü özündə əks etdirir.

Dastanın boylarından görüldüyü kimi oğuz tayfaları oturaq həyat sürmüşdülər. Taxıl əkib-biçmək onların əsas peşələrindən biri idi. Oğuzların su dəyirmanları var idi. Un, ələk nə olduğunu çoxdan bilirdilər. Bu da oğuz türklərinin, qədim azərbaycanlıların təsərrüfat mədəniyyəti ilə əlaqədardır. Yeməklərinin bir çoxu heyvandarlıq məhsulları ilə bağlıdır. Ancaq bitkisel yeməkləri də az deyil. Dastanda yemək adları ilə bərabər qab-qacaq adları, yemək hazırlamaq üçün əşyaların adları da öz əksini tapmışdır. Dastanda “altın ayaq sürəhilər düzülüşdür” deyimi də buna misal ola bilər.

Yemək və içkilərlə bağlı bəhs edərkən ilk növbədə süfrə mədəniyyətinə nəzər salmaq lazımdır. Dastanın müqəddiməsində süfrə ilə əlaqəli deyilir: Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz [7, s. 31]. Qədirzadə H.Q. yazır ki, mətbəx mədəniyyətini iki yerə ayırmaq olar.

1. Xörəklərin, müxtəlif yeyəcəklərin hazırlandığı yer və hazırlanma qaydaları.

2. Süfrə mədəniyyəti [8, s. 72].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bunların hər ikisi ayrı-ayrılıqda verilmişdir. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyda düşmənin Qazanın yurd-yuvasını dağıtdığı, əhli-əyalını əsir apardığı, qara mudbaq (mətbəx) tikilində ocaq qaladığı bəlli olur.

Uca evimin tikilisi, yurdu qalmış,
Qoca anamın oturduğu yer də qalmış.
Oğlum Uruzun ox atdığı nişan qalmış.
Bəylərin at çapdırdığı meydan qalmış.

Qara mətbəxin yerində ocaq qalmış [7, s. 142].

Dastanda verilmiş nümunədən bəlli olur ki, mətbəx xörək bişirilən yerin ümumi adı olmuşdur. Burada diqqəti çəkən məqam qara ifadəsidir ki, bu da Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvandakı “qaradam”a uyğun gəlir. Xalq arasında “qara dam” yaşayış evi ilə yanaşı, xörək hazırlanan yerə də deyilmişdir [8, s. 78]. Buradakı ocaq “qaradam”lardakı “bala təndir”lə bağlıdır.

Oğuzların əsas qida vasitəsi çörək “ətməkdir”. Xalqımızın qədim yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da oğuz yurdunun övladlarının yeməklərinin arasında tez-tez ətmək (Naxçıvanda əppək) adına rast gəlirik. Ətmək (əppək) sözü isə bir qayda olaraq əkmək sözündən yarandığı bilinməkdədir [7, s. 62]. Ətmək növləri isə köməc və bozlamacdır. Tarixən xalqımız çörək bişirmə vasitəsi kimi sac və təndirdən istifadə etmişdir. Təndir haqqında dastanda məlumat verilməsə də sac haqqında məlumat vardır. Bundan əlavə çörək növlərindən olan, sac üstündə bişirilən köməcinin də adı çəkilmişdir.

Sübh tezdən tez yerindən duran qızlar
Ağ otaqda qara oğağa girən qızlar !
Ağ çıxarıb, qara paltar geyən qızlar!
Ciyər kimi sərnicedə qatıq varmı?
Qara sac altında köməciniz varmı?
Tabağınızda çörəyiniz varmı?
Üç gündür yoldan gəlmişəm doyurun məni,
Üç gün keçməsin, allah sevindirsin sizi! [7, s. 160].

Bozlamac çörək növünə gəldikdə isə dastanda da buna rastlanmışdır. Gəldin, o ki, soy soldurandır, oğrunca yerindən qalxar, əl üzünü yumadan doqquz bozlamacla bir bardaq qatığı gəvələyər, tıxıb basıb doyunca yeyər, əlini böyrünə vurur, deyər [7, s. 131].

Araşdırmalardan məlum olur ki, bozlamac çörək növü Quba –Xaçmaz zonasında eyni adla bişirilməkdədir [5, s. 14]. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bozlamac sözü müxtəlif variantlarda və fərqli mənələrdə yemək məfhumu bildirir: bozdamac – Bakı, İsmayılı, bozzamac – Şamxor, Şəmkir, əlim xəmir, qarnım acbozdamac deyimi Bakı; Şanisə xala, bozdamacı bişirib qurtardun, mən də bir-iki dənə bişirəcəm – İsmayılı [10, s. 56].

“Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy” da arpa çörəyinin adı çəkilmişdir. Dastanda Uruz dustaq olanda kafərlər ona atası Qazan xanla görüşünə icazə verir. Bu zaman Uruz atasına anası onu soruşanda oğlun dustaqdır, yeməyi yanmış arpa çörəyi, acı soğandır deyərsən [7, s. 173].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına nəzər salsaq görürük ki, oğuzlarda heyvandarlıq təsərrüfatı ön planda olmuşdur. Heyvandarlıqda isə köçərilik yox, köçmənçilik, yəni yaylaq-qışlaq xarakteri daşmışdır. Dastanda oğuz türklərinin təsərrüfat həyatının əsas sahəsini maldarlıq-heyvandarlıq təşkil edirsə, deməli, onların yeməklərində heyvandarlıq məhsullarından hazırlanmış yeyəcəklər üstünlük təşkil etməlidir. Bunlardan dastanda qovurma, yəxni, şişlik (kabab),

qaymaq, pendir və s. adına rast gəlmək mümkündür. Dastanda üzərində durulası məsələlərdən biri də qovurma və yəxnidir. “Dirsə xan oğlu Buğac xan boy”unda yazılır: Bayandur xan buyurmuş: “Kimin oğlu-qızı yoq qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun yəxnisindən ögünə gətürün. Yersə yesün, yeməzsə tursun getsün” [7, s. 34]. Və yaxud adam ətin yəxni qılan aşbaz olur deyimi işlənmişdir. Burda yemək növü kimi yəxni adına rast gəlinir. Ancaq dastanın müasir variantında tərcümə zamanı yəxni qovurma kimi göstərilmişdir. Ancaq dastanın “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da “Mərə varın Qazanın oğlu Uruzu tartun çəngələ asun. Qıyma-qıyma ağ ətindən çəkin, qara qaurma bişürüb, qırq bəg qızına ilətün” [7, s. 46] burada da qovurma adına rast gəlinib. Tədqiqatçı alim Ə.Əsədova öz tədqiqatlarında yazır ki, dastanda adı çəkilən “yəxni” müasir dövrdə də Qarabağ əhalisinin məişətində qorunub saxlanılmışdır [5, s. 14].

Mənbələrdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adı keçən yəxni və qovurmanın fərqli yemək olduğu göstərilmişdir. İkincinin (qovurma – A.O) birinci xörəklə (yəxni – A.O) müqayisədə daha seçimli, sayımlı olduğu bildirilir. Görünür “yəxni” qoyun ətindən hazırlanmış və qovurmada dadlı olmayan bir yeməyin adıdır. Ola bilsin ki, yəxni nə kabab, nə də qovurmadır [9, s. 69]. İ.Məmmədov Naxçıvanda soyutma ət xörəyinin “yəxni” adlandırılmasını qeyd etmişdir [10, s. 284]. Həmçinin müəllif Naxçıvan dialektində “qab” mənasında “yax-nikeş” sözü işləndiyini də yazır [10, s. 241]. Ancaq onu da qeyd edək ki, biz bununla bağlı heç bir materiala rast gəlməmişik.

Qovurma yeməyinə gəldikdə o əhalinin qış ərzaq ehtiyatı sıralarına daxildir. Qovurma Azərbaycanın digər bölgələrində elatlar arasında yayıldığı halda, Naxçıvanda digər təsərrüfat sahələri ilə məşğul olan əhali və şəhər əhalisi də istifadə edir.

Dastanda adı çəkilən və müasir məişətimizdə istifadə olunan məhsullardan biri də süd, pendir, qaymaqdır.

Qaranlıq axşam olanda qayğılı çoban

Qar-yağış yağanda od-ocaqlı çoban!

Südü, pendiri bol, qaymaqlı çoban! [7, s. 141].

Dastanda adı çəkilən, Azərbaycan xalqının indi də ən əziz yeməyi sayılan kababdır. Oğuzların istifadə etdiyi digər yemək növlərindən biri də aşdır. Qazan xanın arvadı Burla xatunun dilindən deyilən: “Umanına, usanına aş yedirdim” – ifadəsi də buna əyani misaldır. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, xalq arasında aş çox zaman plov adı ilə adlandırılır. Aparılan tədqiqatlar Azərbaycanda plovdan (aşdan) istifadənin qədim tarixi olduğunu təsdiqləyir. Dastanda aş həm də ehsan kimi qeyd edilmişdir. Buna misal olaraq “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”una nəzər salaq. Uruz atasına demişdir:

Anam məni özü üçün dərd etməsin!..

Üç ayda gəlməsəm. O vaxt bilsin ölmüşəm.

Ayğır atımı kəsdirib, aşımı versin! [7, s. 173].

Araşdırmalardan, toplanmış materiallardan aydın olur ki, günümüzdə Azərbaycanın demək olar ki, həmən-həməni hər bölgəsində mərhuma, dünyasını dəyişən insana ehsan verərlər. Ancaq burada diqqəti çəkən məqam odur ki, veriləcək ehsanın at əti ilə hazırlanmasıdır. Bu Azərbaycan xalqı üçün xarakterik xüsusiyyət deyildir. Atın kəsilməsi, onun ətinin yeyilməsi Orta Asiyada yaşayan türk xalqları üçün xarakterikdir.

“Kitabi Dədə-Qorqud” dastanında soğan və sarımsağın da adları xüsusi qeyd edilir. Dastanda işlədilən “sarımsaq otun yemədən için göynər”, “arpa ətməyi, acı soğan öynəcəyi deyəyimmi?” – kimi ifadələrin işlədilməsi Azərbaycanda soğan və sarımsaqdan istifadənin tarixi qədimlərlə səsləşdiyini təsdiqləyir. Soğan və sarımsaq həm göyərti kimi, həm baş bağladığından sonra çiyrək şəkildə ilboyu yeyilir, həm də xörəklərin tərkibinə əlavə edilir [2, s. 216].

Oğuzların içkilərinə gəlincə onların içkiləri su, ayran, şərab və kımızdır. Dastanda görüldüyü kimi oğuzların içkilərinin içərisində şərab vardır.

Bizim böyük sahəli dağlarımız olur
O dağlarımızda bağlarımız olur.
O bağların qara salxımlı üzümü olur.
O üzüm sıxılar, al şərabı olur [7, s. 160].

Buradan az da olsa, hətta şərabın alınma üsulunu da, nədən alındığının da verildiyini görürük.

Dastana nəzər salsaq oğuzların içkilərindən biri də kımızdır. Türklər atı təkə minmək, çapmaq üçün deyil, həm də südündən *kımız* hazırlamaq üçün istifadə ediblər. *Kımız*, *kımran* qədim türklərin istifadə etdiyi içki növləri olubdur. Bunlardan *kımız*, *kımran* eyni etimoloji (kım) mənəbəndir [6]. Onu da qeyd edək ki, kımız Azərbaycanda içki növü olmamışdır.

Oğuz qəhrəmanları təkə maldarlıqla deyil, bağçılıqla da məşğul olmuşdurlar. Yetişdirdikləri üzümdən al şərab hazırlayırlar. Bunu dastanın qəhrəmanlarından Dəli Domrulun sözlərindən də aydın olur [3, s. 109]. Bundan əlavə “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Qazan xan su ilə soraqlaşanda suya bağ ilə bostanın zinəti su deyərək müraciət edir [7, s. 143]. Qoşa badam sığmayan dar ağızlım və payız almasına bənzər al yanaqlım [7, s. 133] deyimi də bağçılıq təsərrüfatı haqqında məlumatla səsləşir.

Sonuc olaraq qeyd etmək istərdim ki, “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanında yeməklər və içkilərin tədqiqi göstərir ki, maddi mədəniyyət sahəsində ənənələr itməmiş, bu ənənələr cüzi dəyişikliklərlə günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Elm, 1964, 241 s.
2. Bünyadov T., Quliyev Ş., Cavadov Q. Bostançılıq və tərəvəzçilik / Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. I c., Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, s. 124-132.
3. Cəmşidov Ş. Dədə Qorqud kitabında coğrafi mühit // Dədə Qorqud dünyası. Bakı: Öndər, 2004, s. 109-123.

4. Əliyeva L.Q. Kitabı-Dədə Qorqud dastanında işlədilmiş terminlər // ADAİ Elmi əsərləri, Gəncə, 2014, № 2, s. 138-141.
5. Əsədova Ə. Kitabı-Dədə Qorqud dastanı etnoqrafik mənbə kimi: Namizədlik dis. avtoref. Bakı, 2010, 26 s.
6. Xəlilov B. Kitabı-Dədə Qorqud: oxuduqlarım, gördüklərim, eşitdiklərim. Moderin.az/articles.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
8. Qədirzadə H.Q. Milli mətbəx və qonaqpərvərlik. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 112 s.
9. Məmmədova A. Kitabı-Dədə Qorqud motivli əsərlərdə arxaizmlərin üslubi xüsusiyyətləri // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Humanitar seriya, 2009, № 4, s. 67-72.
10. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Elm, 2008, 273 s.

Асаф Оруджов

ЕДА И НАПИТКИ В ЭПОСЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

В статье рассмотрен вопрос о еде и напитках в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». Исследованием определено, что в эпосе упоминается приготовление еды из продуктов животноводства и земледелия. В эпосе одновременно упоминается ряд продуктов и напитков: айран, шараб (вино), кымыз и др.

Ключевые слова: *«Китаби-Деде Горгуд», эпос, еда, напиток, животноводство, хозяйство.*

Asaf Orujov

MEALS AND DRINKS IN THE EPOS “KITABI-DADA GORGUD”

The paper deals with the issue of food and beverages in the epos “Kitabi-Dada Gorgud”. The study determined that in the epic mentioned production of food products of animal husbandry and agriculture. In the epos at the same time a number of foods and drinks: ayran, sharab (wine), kymyz and others are mentioned.

Key words: *“Kitabi-Dada Gorgud”, epos, meal, drink, cattle-breeding, economy.*

ASİF ŞİRƏLİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA İQTİSADI MƏSƏLƏLƏR

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda orta əsr Azərbaycanın sosial-iqtisadi, həyat və istehsal tərzini, təsərrüfat sahəsi və digər məsələlər barəsində lazımi təsəvvür yaradır.

Açar sözlər: *“Kitabi-Dədə Qorqud”, istehsal, təsərrüfat.*

İqtisadi bilik və ünsür, anlayışlar istehsalın tələbindən və inkişafından təşəkkül tapdığından onlar bəşər tarixinin özü kimi qədimdir. Məhz həmin prosesdə əmək, istehsal fəaliyyəti, məqsədə çatmağın vasitə üsürləri iqtisadi biliklərin və iqtisadi üsürlərin formalaşmasını əsas şərti rolunu oynamışdır. Özü də istehsal, iqtisadiyyat, ticarət hansı ölkədə inkişaf etmişdirsə, iqtisadi anlayışlar, təsəvvür və üsürləri, hətta ilk iqtisadi cərəyanlar da demək olar ki, orada qərarlaşmağa başlamışdır. F.Engels haqlı olaraq qeyd edirdi ki, Asiyanın ən qabaqcıl tayfalarında başlıca əmək sahəsi olan əkinçilik, heyvandarlıq, suvarma sistemləri xeyli inkişaf etmiş və ilk əmək bölgüləri də bu ölkələrdə yaranmışdır. Dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Azərbaycanda da ilk iqtisadi təsəvvür və anlayışların tarixi istehsalın inkişafının tələbinin zəminində öyrənilməsi qanunauyğun bir haldır və el-mi-metodoloji baxımdan çox düzgündür.

Hər bir xalqın, o cümlədən Azərbaycanın çox qədimlərdə yaşadığı iqtisadi həyat tərzini, istehsal üsulu barədə ilk iqtisadi bilik və anlayışlar, əlbəttə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində əks etdirilmişdir. Çünki hər bir xalqın sosial-iqtisadi, əxlaqi baxışlarını əvəzsiz mənəvi sərvət olan folkloruz təsəvvür etmək olmaz.

Bu mənada xalqımızın ictimai-iqtisadi tarixinin yaranmasında da ilkin mənbələrdən biri kimi min üç yüz illiyini qeyd etməyə hazırlaşdığımız “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xalqımızın ensiklopedik mənada qamusu – lüğət kitabı olan bu eposda ciddi səciyyə daşıyan iqtisadi bilik, təsəvvür və anlayışlara toxunulmuş gələcək iqtisadi cərəyanımızın formalaşmasının ilk üsürləri təşəkkül tapmışdır. Bir qəhrəmanlıq dastanında iqtisadi ünsür və anlayışları müntəzəm olaraq daha dərinə araşdırmaq iqtisadi bilik və təfəkkürümüzün zənginləşməsi və milli iqtisadi elimizin öyrənilməsi baxımından çox vacibdir. Azərbaycanın, Türkcülüynün məkanın qədimliyini təsdiqləyən on iki boydan və bir müqəddimədən ibarət olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun əfsanə, əsəti, əhvalat və deyimlərində Oğuz tayfalarının köçəri həyat keçirməsi, maldarlıqla məşğul olması, əhalinin həyat tərzini, məişət, adət-ənənələri, mübarizəsi, sosial-iqtisadi münasibətlərinin səciyyəsi sahəsində baxışlar təcəssüm olunmuşdur.

Epos xalis istehsal, iqtisadi məsələlərə həsr edilmiş əsər deyildir. Lakin nəsr ilə nəzmin məcmusu olan çoxlu iqtisadi ünsür və anlayışlar mövcuddur, mükəmməl olmasa da, mövcuddur, öz dövrü üçün iqtisadi təlim idi, dünya iqtisad elminin inkişafına Azərbaycanın ilkin mənbəyi və töhfəsidir.

Bu bədii abidədəki təsvirlər, eyni zamanda quldarlıq istehsal üsulunun qərarlaşdığını təsdiq edir. Ev işində əkinçiliklə, qışlaqlarda qul əməyindən geniş istifadə olunur. Azərbaycanda quldarlıq klassik formada xeyli fərqlənmiş, tayfa başçıları ilə əsir olan qullar arasında münasibətlər patriarxal münasibətlər sisteminə əsaslanmışdır.

Epos orta əsr Azərbaycanın sosial-iqtisadi, həyat və istehsal tərzini, təsərrüfat sahəsi və digər məsələlər barəsində lazımi təsəvvür yaradır. Oğuzların fəaliyyətində ekstensiv köçəri heyvandarlıqla əkinçiliyin əlaqələndirilməsi qayda üsulları, ovçuluğun onlar üçün mühüm məşğuliyyət olduğu, sənətkarlığın xeyli inkişaf etdiyi bədii boyalarla, bəzən isə rəsmi qaydada təsvir edilir. Oğuz türklərinin köçəri yarım köçəri və daha sonra oturaq həyat tərzinə dair eposda maraqlı material və məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Eposdan məlum olur ki, Oğuz icmasının iqtisadi bazasını köçəri və oturaq icma mülkiyyəti təşkil edir. Bu köçerilik isə əlbəttə, “Mədəni şəhər həyatının əsasıdır və bütün insanların oturaq həyat yaşamasından öncə yaşadıkları və keçirdikləri bir dövrdür”.

Qədim xalq eposunun hekayələrində Azərbaycanın bütün münasibətlər üzrə zəngin material və cizgiləri öz əksini tapmışdır.

Eposun boy və sayları göstərir ki, Azərbaycan Oğuzlarının ortaq cəmiyyətində icma-qəbilə münasibətlərinin qalıqları ilə yanaşı, yeni iqtisadi münasibətlərin feodal-ictimai münasibətlərinin mükəmməl inkişaf etmiş sistem qərarlaşmışdır. Dastanın sürətləri və ümumiyyətlə bütün iştirakçıları sosial diferensial, feodal cəmiyyətində yaşayış və fəaliyyət göstərirlər. İbn Xaldunun fikrincə, X əsrin başlanğıcında mülkiyyətçi Oğuzların sahibliyində yüz min qoyun var idi, köçəri sahələrin, su mənbələrinin xeyli hissəsinə onlar sahiblik edirlər. Əsas istehsalçı olan sıravı Oğuzları – özləri bəylərin idarəsində idilər. Tayfa başçıları ilə çobanlar arasında mənafe ayrılığı qəti hiss olunurdu.

Eposda Azərbaycanda mübadilə, ticarət, alqı-satqı münasibətlərinin mövcudluğu qəti təsdiq edilir. Həmin dövrdə Azərbaycan Oğuzlarının həyatında pul münasibətləri həlledici rol oynamasa da, əmək bölgüsü əmək qeyri-bərabərliyi, xarici iqtisadi münasibətlər yaranmış və inkişaf etmişdir.

Əkinçilik və sənətkarlıqla yanaşı, maldarlıq da bazara cəlb edilmişdir. Dastandan aydın olur ki, əmtəə mübadiləsində vasitəçilik edən pul Azərbaycan Oğuzlarının iqtisadi fəaliyyətində əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Orta əsrdə Azərbaycanda Oğuzlarının Gürcüstan və yaxın Şərqi ölkələri ilə sıx iqtisadi və xüsusilə, ticarət əlaqələri eposda əks olunmuşdur. Belə ki, diri və kəsilmiş mal-qara, taxıl, bəzək əşyaları, xalça, dəri ayaqqabı, xəz və s. daxili və xarici ticarətdə

iştirak etməyə başlamışdır. İdxal və ixraca görə alınır. Xarici ticarət ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasına cəlb olunur.

Eposun boylarında qızıl və gümüşün ümumi ekvivalent, dəfinə və yığın funksiyasını yerinə yetirdiyi işarələr vardır. Onun “Qanlı Qocaoğlu Qanturalı boyunu bəyan edir” hekayəsində Qanlı Qoca öz oğluna yığımı və qənaətçiliyi məsləhət görür.

Ölkəmizdə aqrar bölmə həmişə üstünlük təşkil etdiyindən bu sahə şifahi və bədii ədəbiyyatda zaman-zaman öz inikasını tapa bilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da belə motivlər vardır. Burada feodal rentası və onun ilkin forması olan biyar/işləyib/odəmə/ rentasının adı çəkilir. Həmin dövrdə icmanın sırası üzvü torpaq payına görə tayfa başçısına odun və yem tədarükündə kömək etməli idi. Onu qeyd etmək lazımdır ki, rentanın bu forması köçəri maldarlıqda son vaxtlara kimi tətbiq olunurdu.

Azərbaycandakı gömrük ticarəti həmişə mövcud olduğundan öz əksini söz gedən eposda tapmışdır. Eposun “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun boyu bəyan edir” adlanan beşinci hekayəsində qeyd edilir ki, Domrul körpü tikdirmişdir və oradan keçən və gecələyən adamlardan 33 sikkə alırdı.

Azərbaycan Oğuzları cəmiyyətində mal-qara, ilxı, dəvə karvanı sərvət və mülkiyyətin əsas forması kimi çıxış edir. Eposun “Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edir” boyunda təsvir edilir ki, Qazan xanı Düşmən tərəfindən aparılan mal-qara sürüsü kədərləndirir, onu mülkiyyət və sərvətin qorunması və qənaətçilik düşündürür.

“Dirsə xan oğlu Buğanın boyu bəyan edir” hekayəsində isə istehsal, borc, borca faiz almaq kimi iqtisadi anlayışların adı çəkilir, söhbət daha çox borc kapitalından deyil, sələm kapitalından gedir.

“Uşun qoca oğlu Səgrək boyu bəyan edir” boyunda istehsal etmək, yaratmaq ideyaları açıq şəkildə təsvir olunmuşdur. Eposun qəhrəmanlarından olan Qaraca çoban obrazında dövrün əməkçi, bolluq yaradan və əsl istehsalçı simvolu kimi tərənnüm edilir.

Ümumiyyətlə, eposun boylarında Azərbaycan Oğuz cəmiyyətinin iqtisadiyyatının və iqtisadi ünsürlərin bir sıra mühüm məsələlərinin açılıb göstərilməsinə cəhd edilmişdir. Elə buna görə də “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu Azərbaycan iqtisadi fikrinin ilkin mənbəyi və mərhələsi kimi qiymətləndirilməli, dastandakı iqtisadi ünsürlər daha dərin araşdırılmalı və tədqiq edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları. Bakı, 1980.
2. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları. Bakı, 1980.
3. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, 1991.

Асиф Ширалиев

**ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ЭПОСЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ
ГОРГУД»**

В статье анализируется понятие о производстве, объясняется жизненный уровень населения в данный период, рассматриваются проблемы земледелия и ремесленничества, освещается положение таможенной работы.

Ключевые слова: *«Китаби-Деде Горгуд», производство, хозяйство.*

Asif Shiraliyev

ECONOMIC ASSUMPTIONS IN “KITABI-DADA GORGUD” EPOS

The economic is analyzed in the article. The quality of life of the population of this period is explained, trade issues are investigated. In addition, the issues of agriculture and craft are analyzed. The status of customs business is clarified.

Key words: *“Kitabi-Dada Gorgud”, production, economy.*

YUSİF HÜSEYNOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: y.h.huseynov@mail.ru

MÜDRİKLİYİN DƏDƏ QORQUD İFADƏSİ

“Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi Azərbaycan xalqının etnoqrafiyasını, tarixi coğrafiyasını, dilini, düşüncə tərzini, dünyagörüşünü, əxlaqi-etik baxışlarını, bütövlükdə zəngin mentalitetini və mədəniyyətini əks etdirən əvəzsiz mənbədir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da əks olunan hadisələr, yürüdülmən mühakimələr, hikmətli sözlər məzmunlarına əsasən ilahi iradənin müəyyənediciliyi, zərurətin dərk edilməsi, təbiət və həyat qanuna-uyğunluqlarını, ağıln, idrakın üstünlüyü, əxlaqın və müsbət xüsusiyyətlərin qiymətləndirilməsi, qohum-əqrəba, valideyn-övlad münasibətləri kimi sahələri əhatə edir.

Açar sözlər: *“Kitabi-Dədə Qorqud”, müdriklik, dünyagörüşü, epos, cəsarət.*

Müdriklər vətəni olan xalqımızın zaman-zaman ulu müdrikləri olmuş, xalq onları sevmiş, onların məsləhətinə ehtiyac duymuş, nəsihətinə qulaq asmış, sınaqdan keçmiş kəlamlarını nəsil-dən-nəslə keçirərək qorumuş və saxlamışlar. Belə müdriklərdən olan Dədə Qorqud xalq mədəniyyətinin mücəssəməsi olaraq Oğuz tayfalarına məxsus müdrikliyin ümumiləşmiş obrazı kimi çıxış edir. Kitabı-Dədə Qorqud eposunda Oğuz elinin başbiləni, yol göstərəni olan bu müdrikin uca tutulması, bu elin müdrikliyə verdiyi yüksək qiymətin ifadəsidir.

Eposun bütövlükdə orta əsrlərdə formalaşmış yazıya alınmasına baxmayaraq, onun tarixi İslamdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Dastandan aydın olur ki, Dədə Qorqud dastanda cərəyan edən hadisələrin bilavasitə iştirakçısı və onları əks etdirən boyların müəllifidir. Bu baxımdan əsərdə təbiətə, cəmiyyətə və insana dair müdrik ifadələr Dədə Qorqud dühasının məhsuludur [2, s. 40]. Kitabı-Dədə Qorqud abidəsi Azərbaycan xalqının etnoqrafiyasını, tarixi coğrafiyasını, dilini, düşüncə tərzini, dünyagörüşünü, əxlaqi-etik baxışlarını, bütövlükdə zəngin mentalitetini və mədəniyyətini əks etdirən əvəzsiz mənbədir. Ulu Öndər Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının təbliği istiqamətində mühüm qərarlar vermiş, Fərmanlar imzalamışdır. Hazırda möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev bu ənənəni əzmlə davam etdirir. 2013-cü ildə Dədə Qorqud parkı salınıb və Kitabı-Dədə Qorqud abidəsi ucaldılıb. Bundan əlavə “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 fevral 2015-ci il tarixli 1059 nömrəli Sərəncamı olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da əks olunan hadisələr, yürüdülmən mühakimələr, hikmətli sözlər məzmunlarına əsasən ilahi iradənin müəyyənediciliyi, zərurətin dərk edilməsi, təbiət və həyat qanunauyğunluqlarını, ağıln, idrakın üstünlüyü, əxlaqın və müsbət xüsusiyyətlərin qiymətləndirilməsi, qohum-əqrəba, valideyn-

övlad münasibətləri kimi sahələri əhatə edir [3, s. 227]. Dastanda müdriklik hər şeydən və hər kəsdən üstün tutulur. Müdrikliyin simvolu olan Dədə Qorqud hamı tərəfindən qəbul edilir və sevilir. Ulu xanların idarəçiliyi, insanlara münasibəti, ərgən igidlərin şücaəti müdrikliklə, ədalətlə şərtlənmirsə, xalqa xeyir gətirmirsə, xanlar əsl xan, igidlər əsl igid sayılmırdılar. Dastanın dilindən aydın olur ki, müdrikliklə şərtlənən insan fəaliyyəti xeyir törədir, insanlığı şərdən qoruyur, xalqın yaşayış inamını və ümidini artırır. Dastanda deyilir: “Qorqud ata oğuz qovmunun müşkülünü həll edərdi, hər nə iş olsa Qorqud ataya danışmayınca işləməzlərdi. Hər nə iş buyursa qəbul edərlərdi, sözünü tutub tamam edərlərdi” [1, s. 11]. Sadə xalq dili ilə deyilən bu sözlər mənsub olduğumuz xalqın ibtidadan müdriksevər, əməksevər, yüksək mədəniyyətə malik olmasının təkzibedilməz sübutudur. Dastanın əsasında igidliklə fədakarlığın, məhəbbətlə ehtiramın, dostluqla səmimiyyətin, müdrikliklə səciyyəlonən tərənnümü durur. Müdriklik qol qüvvəsindən üstün, qılıncdan kəsərlidir. İgidlik təkəbbürə çevrilərsə şər yaranar, ağılsız yerə kükrəyib qalxmaqla məqsədə nail olmaq olmaz. Bu baxımdan ibrətamiz olan Dədə Qorqud hikmətləri bütün dastan boyunca igidlərin dilində səslənir, əməllərində öz icrasını tapır. Kitabı-Dədə Qorquddakı müdrik ifadələr həmişə yaşıldır və bütün dövrlər üçün keçərlidir. Bunlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

Ulaşıban sular daşsa dəniz olmaz,
Təkəbbürlük eyləyəni tanrı sevməz,
Könlün uca tutan ərdə dövlət olmaz,
Əski pambıq bez olmaz,
Qarı düşmən dost olmaz.
Kişi malına qıymayınca adı çıxmaz,
Qız anadan görməyincə öyüd almaz.
Oğul atadan görməyincə süfrə açmaz [1, s. 12].

Dədə Qorqud hikmətləri xalqın həyat fəlsəfəsi, Dədə Qorqud igidləri xalqın vətənpərvərlik mücəssəməsidir. Dastanda Oğuz igidlərinə münasibətdə onların məzmunları ilə formalarının uyğun gəlməsi şərt sayılırdı. Əməli olmaya ad verilmir, əməli olana əməlinə uyğun ad verilirdi. Oğuz xanlarından Dir-sə xanın oğlu 15 yaşına çatsa da hələ ki, adı yoxdur. Həddi-buluğa çatanda oğlan Bayandur xanın əfsanəvi buğası ilə vuruşaraq buğaya qalib gəlir. Bu hadisə dastan dili ilə belə deyilir: “Dədəm Qorqud gəlsin bu oğlana ad qoysun. Biləsinçə alıb babasına varsın, babasından oğlana bəylik istəsin, taxt alıb versin”. “...Dədəm Qorqud gəlir oldu..., oğlanı alıb babasına verdi”. Babasına xitabla: “Bir buğa öldürmüş sənin oğlun adı Buğac olsun. Adını mən verdim, yaşını Allah versin, – dedi” [1, s. 19-20]. Dastanda Azərbaycan övladlarına vətənpərvərlik hissi aşılayan el qeyrəti, ata-anaya münasibət, ana-bacı qeyrəti oğuz mentalitetinin təməl istiqaməti kimi mədh olunmuşdur. “Qoruya bilmədiyini torpağı əkib-becərməyin xeyri yoxdur”, deyən Dədə Qorqud vətən qeyrətini hər şeydən üstün tutmuşdur. Buna görə də dastanda vətənlə və insanlıqla

bağlı dəyərləri qorumaq uğrunda igidlik ərənlik də uca tutulur. Vətən təsvibi, qeyrət-namus naminə igidlik və şücaət ön plana çəkilir. Dastanda oğuz igidlərinin qəhrəmanlıq şücaəti o zaman təqdirəlayiq hesab olunur ki, bu Dədə Qorqud müdrikliyi ilə təqdir olunsun, Dədə Qorqud tərəfindən məqbul sayılsın. İgidlərin müdrikliklə şərtlənən qəhrəmanlığının tərənnümü dastan boyu qırmızı xətt kimi keçir.

Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunda Qanlı Qoca oğlu Qanturalı evləndirmək üçün qız axtara-axtara Trabzona gəlir. Trabzon təkurunun qızını görüb bəyənir və oğluna layiq görür. Lakin bu qızı almaq üçün hünər göstərmək, qoyulan şərtlərə görə üç canəvərə qalib gəlmək lazım idi. Qanlı Qoca öz elinə qayıdıb bunu oğluna çatdırır. Oğlu cavabında deyir: “Baba yelisi Qara Qazlıq atıma əyər salayım. Qanlı kafir elinə aqın çapayım. Baş kəsim, qan töküm, kafirə qan qusdurayım, qul qaravaş gətirəyim.

Qanlı Qoca aydır:

– Hay, canım oğul! Hünər dediyin ol deyil. Ol qız üçün üç canəvər saxlamışlar. Hər kim ol üç canəvəri bassa, ol qızı ona verərlər. Basıb öldürməzsə, başın kəsərlər, bürçə asarlar” [1, s. 94].

Bu üç canəvərin biri dağan aslan, biri qara buğa biri isə qara dəvə idi. Bu canəvərlərlə döyüşə girən Qanturalı igidliyi ilə yanaşı ağılı işlədir, fəndgirlik edir. Yəni buğa ilə döyüşəndə alına bərk yumruq vurub yana əyilir, buğa müvazinətini itirib yıxılır. Aslana və dəvəyə də bu cür ağılla, fənd işlətməklə qalib gəlir. Dastanda həmçinin Basatın da Təpəgözə ağıl və fənd işlətməklə qalib gəldiyi tərənnüm olunmuşdu.

Dədə Qorqudun hikmət dünyasında mövcudluq, varlıq formalarının birinin digərinə çevrilməsi, yarananın məhv olunması, yeninin köhnəni əvəzləməsinin labüdlüyü qeyd olunur. Dünyada bu tərzdə naturalist baxış, təbiətdəki qanunauyğunluğu sezmə Oğuz soyunun həyat şəraitindən, yaşayış tərzindən irəli gəlirdi. Dədə Qorqud ölümlə əlaqədar müdrik ifadəsində deyir: “Onlar dəxi bu dünyaya gəlib keçdi. Karvan kimi qondu köçdü. Əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya kimə qaldı. Gəlimli, gedimli dünya! Son ucu ölümlü dünya!” [1, s. 27].

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında sosial-siyasi hadisələr də öz əksini tapmışdır. Sosial-siyasi hadisələr dövrünə uyğun şəkildə dastan dili ilə verilmişdir. Burada oğuzların özlərinə məxsus hakimiyyət qayda-qanunları idarəçilik üsulları göstərilir. İdarəçiliyi əsasən ayrı-ayrı kiçik xanlar (bəylər) həyata keçirirlər. Onlar vahid idarəçiyə – Xanlar xanına tabedir. Xanlar xanına tabeçilik itaətdən daha çox rəğbətə və sədaqətə əsaslanır. Xanlar xanı iltifatlıdır, elin taleyini düşünür. Dəmir qapı Dərbənddən tutmuş Göyçə dənizində (gölündə), Mardindən tutmuş Əlincəyə – Naxçıvanadək geniş və gözəl ərazidə məskunlaşan oğuz nəslinin qeydinə qalır, qayğısını çəkir.

Dastanda oğuz təəssübkeşliyinə, oğuzlar arasındakı birliyin tərənnümünə də geniş yer verilmişdir: “Yalnız igid alp olmaz” kimi müdrik ifadə oğuzların başçılarından tutmuş çobanınaqədər hər kəsə hakimdir.

Kitabi-Dədə-Qorqud dastanı el ağsaqqalı, el atası, dünyanın hər üzünü görmüş müdrik Dədə Qorqudun el igidlərinə məsləhəti, nəsihəti və vəsiyyətidir. 1300 ildən çox tarixə malik olan bu qədim müdriklik və qəhrəmanlıq dastanının ömrü xalqımızın ömrü qədər əbədi qalacaq və həmişəyaşar olacaqdır.

2013-cü ildə salınan Dədə Qorqud parkında Kitabi-Dədə Qorqud abidəsinin açılışında möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev dastanı Azərbaycan xalqının milli sərvəti adlandıraraq, qeyd etmişdir ki, hər bir azərbaycanlı üçün əziz olan bu əsərdə xalqımızın həyat tərzini, məişəti, psixologiyası əks olunub.

Göründüyü kimi, Kitabi-Dədə Qorqud dünyagörüşü qədim oğuz şüurunun vahid bölünməz universal formasıdır. O, yarandığı dövrün nəyi varsa hamısını əks etdirmişdir. Burada həm də xalqın mentalitet zənginliyi və müdrikliyi öz əksini tapmışdır. Bir sözlə Kitabi-Dədə Qorqud Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrində özünəməxsus yeri olan əvəzolunmaz mənbədir. Xalq müdrikliyinin həyat fəlsəfəsi olan Dədə Qorqud boyları Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Azərənəşr, 1962.
2. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: İrşad, 1994.
3. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası nəşriyyat-poliqrafiya Birliyi, 1997.

Юсиф Гусейнов

ВЫРАЖЕНИЕ МУДРОСТИ ДЕДЕ ГОРГУДА

«Китаби-Деде Горгуд» – это бесценный источник, описывающий образ мышления, мировоззрения, социально-политических и нравственных взглядов азербайджанского народа. Мудрые умозаключения, изречения, мысли, отраженные в эпосе, нашли свое выражение в виде тезисов. Содержание этих мудрых изречений можно условно отнести к определенным темам: предопределенность божественной воли; осознание необходимости; природная и жизненная закономерность, оценка разума, сознания и положительных качеств и т.д. В этом плане все взгляды, мысли о природе, обществе и человеке, имевшие место в этом историческом произведении, являются выражением мудрости Деде Горгуда.

Ключевые слова: *«Китаби-Деде Горгуд», мудрость, мировоззрение, эпос, от-важность.*

Yusif Husseinov

THE WISDOM OF DEDE KORKUT

The paper explores that the epos “Kitabi-Dada Gorgud” is rich with expressions about nature, society and human being. It analyzes and scientifically evaluates the philosophical phrases about nature, society and human being used in the epic. It is concluded that Azerbaijan people have been wise by nature, loved wisdom and always appreciate wise people highly. The epic claims that heroism and kindness of brave men is acceptable. And Dada Gorgud considers such kind-hearted and good-will people to be real brave men and glorifies them.

Key words: *“Kitabi-Dada Gorgud, wisdom, brave, heroism, epic, kindness.*

ABBAS SEYİDOV
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
E-mail: abbas.seyidov@gmail.com

BAYBURT ŞƏHƏRİNDƏ (TÜRKİYƏ) “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANI QƏHRAMANLARININ İZLƏRİ

Azərbaycanın da daxil olduğu Oğuz türklərinin mənəviyyat tarixində əhəmiyyətli yer tutan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının əhatə etdiyi ərazilər çox genişdir. Onlardan biri də Bayburt bölgəsidir. Dədə Qorqudun məzarı Bayburtun Masat kəndində yerləşir. 16 il Bayburt qalasında əsir olan Bəy Beyrəyin (Bamsı Beyrək) məzarı da qaladakı “Zindan”ın tam qarşısında olan Duduzar təpəsindədir. Dastanda Bayburtun adı 7 dəfə çəkilir. Burada Qazan xanın, Bayandur xanın və dastanın digər qəhrəmanlarının qəbir abidələrinə də rast gəlinir. Şah İsmayıl Səfəvini müşayiət edənlər arasında şamlı, rumlu, ustacı, qacar, əfşar, zülqədər, təkəli, arəşli, qazaxlı ilə birlikdə bayburtlu tayfası da olub.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, Bayburt, Masat, Qazan xan, Bayandur xan, Duduzar təpəsi, dastan.

Məlum olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının öyrənilməsinə alman şərqşünası H.F.Ditsin 1815-ci ildə Drezden kitabxanasında XV əsrdə yazıya alınmış əlyazmanı aşkar etməsilə başlanılıb. Əlyazmanın üzərində belə yazılıb: “Kitab-i Dədəm Qorqud əla lisan-i taife-i Oğuzan” (“Oğuz tayfalarının dilində Dədəm Qorqudun kitabı”). “Kitabi-Dədə Qorqud”un hələlik iki əlyazma nüsxəsi (Drezden və Vatikan) məlumdur. Drezden nüsxəsi müqəddimə və 12 boydan, Vatikan nüsxəsi isə eyni müqəddimə və 6 boydan ibarətdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsi bütöv halında ilk dəfə 1916-cı ildə İstanbulda Kilisli Rüşfət tərəfindən ərəb əlifbası ilə nəşr olunub. 1938-ci ildə isə kitab latın əlifbası ilə Orxan Şaiq tərəfindən Türkiyədə, 1939-cu ildə isə akademik H.Araslı tərəfindən Azərbaycanda nəşr olunur.

Şəkil 1. Bayburt qalası.

1951-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Azərbaycan və Türkmənstanda oxunmasına qadağa qoyulur. Belə ki, dastana münasibət 24 may 1951-ci ildə AK(b)P-nın XVIII qurultayının hesabat məruzəsində birinci katib M.C.Bağirov tərəfindən elan edilir. Onun “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında çıxışından: – “Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlıqlarını və məsuliyyət hissələrini itirərək, uzun müddət ərzində bu təhlükəli, xalqa zidd olan kitabı Azərbaycan dastanı adı altında təbliğ etmişlər. Dədə Qorqud xalq dastanı deyil. O əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına qatil və soyğunçu kimi gəlmiş oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunub. Kitab büsbütün millətçilik zəhərinə hopdurulmuş, o təkcə müsəlmanlara qarşı deyil, başqa dinə mənsub olan, əsasən də qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəlmişdir. Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərliyinin və Ədəbiyyat İnstitutunun kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir” [1, s. 24-25].

Şəkil 2. Dədə Qorqudun türbəsi.

Lakin bütün qadağalara baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı 1957-ci ildə Azərbaycanda, 1980-cı ildə isə Türkmənstanda bəraət alır.

Dastanın ikinci həyatı Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. 1997-ci il aprelin 20-də Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev “Dədə Qorqud kitabı”nın 1300 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı Fərman imzaladı. YUNESCO 1998-ci ili Dədə Qorqud ili elan

etdi. Qeyd edək ki, Prezident Fərmanına qədər əsər haqqında əsaslı, ciddi araşdırma aparılmamışdı.

09 aprel 2000-ci il tarixdə “Gülüstan” sarayında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi şərəfinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti adından təşkil olunmuş rəsmi qəbuldakı çıxışı zamanı H.Əliyev dastanın əsil mahiyyətini xalqa çatdırdı. O, dedi: “...Azərbaycan xalqının, bütün türk xalqlarının tarixi abidəsi, mədəniyyət abidəsi, elm abidəsi, fəlsəfə abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyini qeyd etmək, deyə bilərəm ki, Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində indiyə qədər bizim qeyd etdiyimiz bayramların, yubileylərin hamısından üstündür. Biz bundan nəyə nail olduq? Son üç il müddətində Azərbaycanda indiyə qədər heç vaxtlar olmadığı kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqinə, təhlilinə, onun mənasının və məzmununun dərinədən öyrənilməsinə, böyük əsərlərin yaranmasına və ən əsası isə “Kitabi-Dədə Qorqud”un bizim xalqımıza – Azərbaycan xalqına yenidən qayıtmasına nail olduq. “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 il yaşı olduğunu bütün dünyaya bəyan etdik. Tarixdə – nəinki Azərbaycan tarixində, dünya tarixində – “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaşı dəqiq, düzgün müəyyən olundu. “Kitabi-Dədə Qorqud”u dünyaya tanıtdıq. YUNESKO çərçivəsində “Kitabi-Dədə Qorqud”un yubiley mərasimlərinin keçirilməsi, Drezdendə, Moskvada, Türkiyənin bir çox şəhərlərində, başqa yerlərdə “Kitabi Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin keçirilməsi və bununla bərabər yaranmış əsərlər, üç il müddətində “Kitabi-Dədə Qorqud”un təbliğ olunması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını bütün dünyaya tanıtdı.”

Şəkil 3. Kutlu bəyin məzarüstü türbəsi.

Bu ənənənin sonrakı illərdə də Respublika rəhbərliyi tərəfindən davam etdirilməsi, yeni-yeni əsərlərin meydana çıxmasına şərait yaratdı. 13 dekabr 2013-cü il tarixdə Bakıda Dədə Qorqud parkının açılışı zamanı Azərbaycan Respub-

likasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin söylədiyi kimi: "...Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan xalqının milli sərəvətidir. Bu əsərdə Azərbaycan xalqının keçmiş həyat tərzini, məişəti, psixologiyasını əks etdirən əsərdir. Əsərin qəhrəmanlarının adlarını Azərbaycanın çoxsaylı yaşayış məntəqələrində görmək olar. Bu əsərdə Azərbaycan toponimləri əks olunmuşdur. Bir sözlə, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan xalq ədəbiyyatının yazılı abidəsidir. Bu dastan hər bir azərbaycanlı üçün əzizdir. Bu gün bu abidənin ucaldılması Azərbaycan xalqının bir daha öz tarixini keçmişinə, mədəniyyətinə olan münasibətinin təzahürüdür..."

Dədə Qorqudun bir şəxsiyyət kimi 570-632-ci illər arasında, Hz. Məhəmməd zamanında yaşadığı, oğuzların Kayı və ya Bayat boylarından gəldiyi, həm keçmişdən və həm də gələcəkdən xəbər verən, "kərəm sahibi bir övliya" olduğu rəvayət edilir. "Məhəmməd peyğəmbərin zamanına yaxın Bayat boyunda, Qorqud ata deyilən bir kişi vardı. O kişi oğuzların kamil bilicisi idi: nə deyirdisə, olurdu. Gələcəkdən qəribə xəbərlər söyləyirdi. Allah onun könlünə ilham verirdi...[2, s. 129].

AMEA-nın vitse-prezidenti, millət vəkili, akademik İ.Həbibbəyli "Qorqudsünaslıq elminin genişlənən imkanları" adlı məqaləsində yazır: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının ayrı-ayrı boyları bizim eramızın VII əsrinə qədər formalaşmışdır. Bununla belə, "Dədə Qorqud" boyları içərisində qədim mifologiya ilə bağlı olan süjetlər və obrazlar da vardır. Dastandakı məşhur Təpəgöz boyu bizim eradan əvvəlki mifoloji düşüncə və mifik obrazlarla səsleşir... Oğuzların oturaq həyat sisteminin formalaşması əsasən bizim eramızın III-V yüzilliklərində başa çatdığı üçün "Dədə Qorqud" boylarının da həmin dövrlərdən etibarən daha sürətlə yaradılmaqda olduğunu düşünmək mümkündür. Şifahi şəkildə uzun əsrlər ərzində formalaşsa da, "Kitabi-Dədə Qorqud" boyları artıq VII əsrdə tam bitkin bir dastana çevrilmişdir... "Dədə Qorqud" ümumtürk əhəmiyyətinə malik olan möhtəşəm Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanıdır" [3].

Şəkil 4. Kutlu bəyin məzarı.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının coğrafiyası çox genişdir. Onun qərb sərhədləri Qara dənizə, Türkiyənin Trabzon-Ərzurum ərazilərinə qədər uzanır. Onlardan biri də Trabzon-Ərzurum-Ərzincan üçbucağı arasında yerləşən, orta əsrlərdə Azərbaycanın strateji əhəmiyyətli bölgələrindən olan Bayburt ərazisi-dir. Bu bölgə qədim türk tayfalarının Anadoluda məskunlaşdığı ilk yerlərdəndir. Türk dünyasının orta qədim mədəniyyət və mənəviyyət xəzinəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı burada canlılığını qoruyur və yaşayır.

Bayburt şəhərinin və çevrəsinin tarixi m.ö. IV minilliyin sonlarından başlayır. Prototürk Hürri tayfalarının məskənlərindən olan Bayburt “Karaz” arxeoloji mədəniyyətinin (m.ö. 3250-2000) yayıldığı ərazidə, dəniz səviyyəsindən 1550 metr yüksəklikdə, Çoruh çayının hər iki sahilində yerləşir. Şəhərin şərq tərəfində, 1610-1665 metr yüksəklikdə qayalar üzərində möhtəşəm qala vardır. Qala divarları üçbucaq, dairəvi, düzbucaqlı, dördkünc bürclərlə və kontrforslarla möhkəmləndirilmişdir (şəkil 1). Bayburt adı iki hissədən ibarət olub, Övliya Çələbinin göstərdiyi kimi, ağqoyunlular tərəfindən verilmiş “Bay”-yəni “ulu”, “yüksək”, “zəngin” və “Yurt” sözünün birləşməsindən ibarətdir. Bayburt Dədə Qorqudun da vətəni sayılır. Dədə Qorqudun məzarının burada yerləşməsi (şəkil 2), Bəy Beyrəyin 16 il [4, s. 8] bu qalada əsir saxlanması və məzarının olması (şəkil 3) onu göstərir ki, ərazi hələ miladdan çox-çox öncələrdən qədim türklərin yurd yerləri olub (Dədə Qorqudun Dərbənddə, Mərkəzi Asiyada da məzarının olduğu bildirilir. Qeyd edək ki, harada türk dünyası var, orada Dədə Qorquda hörmət və ehtiram var).

Bayburt bölgəsi m.ö. 780-cı illərdə urartuların, bir qədər sonra kuman-qıpçaqların (m.ö. 336), romalıların (m.ö. 40-cı illər), ərəblərin (VIII əsr), 1074-ci ildən etibarən səlcuqluların, osmanlıların, elxanilərin, burada kök salmış ağqoyunluların, səfəvilərin məskəni olmuş, 1514-cü il Çaldıran döyüşündən sonra, Yavuz Sultan Səlim zamanında osmanlılar tərəfindən fəth edilmişdir. Bu el Qızılbaş tayfa birliyinin 32 qolundan birinin məskənidir [5, s. 10-16, 88, 108].

Şəhərin 30-35 kilometrliyində – Çayır yolu (Sünür) kəndindəki qədim qəbiristanlıqda iki Azərbaycan – Ağqoyunlu şahzadəsi dəfn olunub. Onlardan biri Uzun Həsənin ulu babası, Turəli bəyin oğlu Kutlu (şəkil 4) bəy (1360-1389), ikincisi isə, Uzun Həsənin oğlu Uğurlu Məhəmməddir. Məlum olduğu kimi 1468-1501-ci illərdə mövcud olmuş Ağqoyunlu dövlətinin ərazisi çox geniş idi. Onun sərhədləri şərq, cənub və cənub qərbdə – Loristan, fars, Kirman, Diyarbək, Ərəb İraqı, Əcəm İraqı, şimalda – Qarabağ, Kür çayı qərbdə – Anadolunun Ərzincan, Bayburt elinə qədər uzanırdı [6, s. 130-134].

Bayburtda artıq 21 ildir ki, hər il “Uluslararası Dədə Qorqud kultür-sənət şöləni” keçirilir. Tədbirlər Masat kəndindəki Dədə Qorquda aid edilən, xalq arasında “Ali Baba”, “Böyük Baba” adlanan məzardan başlanır. Xalqa təlqin olunur ki, İslam dinli türklərin yaşayışını, dilini, tarixini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini əks etdirən türklərə məxsus nümunələr: – söz sahibi olmaq, müqəddəs

dəyərlər uğrunda ölmək, mütləq bir igidlik göstərdikdən sonra ad kimi müxtəlif xarakterlər dastanın ana xəttini təşkil edir.

Dədə Qorqud bütün türk xalqlarının atasıdır. Türk dastanlarında və xalq hekayələrində Dədə Qorqud adına və onun möcüzəvi sözlərinə rast gəlmək hər zaman mümkündür. Türk hökmdarlarının ağıl müəllimi və vəziri olduğu bilinən Dədə Qorqud bütün türklüyün yeganə nümayəndələrindən və bu gün də əzəmətlə xatırlanan atalarındandır [7].

Son olaraq qeyd edək ki, hələ də Vatikanda, Drezdendə, Matenadaranda (“mətn”-“dəri”. İrəvanda dəri mətnlərin saxlanıldığı yer) və bir sıra digər əlyazmaları saxlanılan, gizlədilən arxivlərdə vaxtilə Azərbaycandan aparılmış xalqımıza məxsus neçə-neçə “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi mənəviyyat dastanlarımız yatır. Söz yox ki, gələcək tədqiqatçılar bu cür yazılı abidələrimizin özümüzə qaytarılmasında mühüm rol oynayacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımov C.Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması. Bakı, 2013, 180 s.
2. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
3. Həbibbəyli İ. Qorqudşünaslıq elminin genişlənən imkanları / Azərbaycan, Bakı, 2015, 5 mart, № 51.
4. Seyidov A., İbrahimov K. Dədə Qorqud yadigarı Bayburt. Bakı, 2015, 150 s. Kültürün Kale Kenti Bayburt. Ankara, 2011, 240 s.
5. Seyidov A., Baxşəliyev V., İbrahimov K. Uğurlu Məhəmmədin məzarı haqqında // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, № 2 (58), Naxçıvan, 2014, s. 130-134.
6. Hacıyev T. Dədə Qorqud kitabı: tariximizin ilk yazılı dərsliyi, Bakı, 2014, 344 s.

Аббас Сеидов

СЛЕДЫ ГЕРОЕВ ЭПОСА «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» В ГОРОДЕ БАЙБУРТ (ТУРЦИЯ)

Эпос «Китаби-Деде Горгуд» (полное название – «Китаби-Дедем Горгуд а-ла лисан-и таифеи огузан» – *пер.* «Книга моего отца (деда) Горгуда на языке огузских племен»), написанное позднее на Дрезденской рукописи охватывает обширную территорию. Среди них – и Байбуртский регион. В эпосе 7 раз упоминается о Байбурте. Деде Горгуд покоится в селе Масат (Байбурт). Здесь же, на Дудузарском холме крепости Байбурт, есть гробница Бек Бейрека (Бамсы Бейрек), который 16 лет находился в плену в этой крепости. Здесь также встречаются надгробные памятники Газан-хана, Баяндур-хана и других героев эпоса. Представители байбуртского племени были и среди сопровождавших Шаха Исмаила Сефеви.

Эпос «Китаби-Деде Горгуд» стал изучаться после того, как в 1815 году немецкий востоковед Г.Ф.Диц нашел в Дрезденской библиотеке рукопись XV века. Дрезденский экземпляр «Китаби-Деде Горгуд» впервые был целиком опубликован в 1916 году Килисли Руфатом в Стамбуле арабским, а в 1938 году Орханом Шаигом, но уже латинским алфавитом. В Азербайджане эпос издан в 1939 году академиком Г.Араслы. Позднее, в 1951 году, книга «Китаби-Деде Горгуд» запрещается в Азербайджане и Туркменистане.

Возрождение эпоса связано с общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым. Его указом от 20 апреля 1997 года были проведены торжественные мероприятия, посвященные 1300-летию юбилею «Китаби-Деде Горгуд».

Эта традиция продолжается Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым.

«Китаби-Деде Горгуд» является произведением духовности и героизма тюркского мира.

Ключевые слова: *Китаби-Деде Горгуд, Байбурт, Масат, Газан-хан, Баяндур-хан, Дудузарский холм, эпос, Дрезденская библиотека.*

Abbas Seyidov

TRACES OF THE HEROES OF THE EPOS "KITABI-DEDE GORGUD" IN THE CITY OF BAYBURT (TURKEY)

The epos "Kitabi-Dede Gorgud" – the Book of Dede Gorgud (full name – "Kitabi Dedem Gorqud el-a lisan-I taifei-Oghuzan" – "The book of my father (my grandfather) Gorgud in Oghuz tribes' language") covers a vast area. The Bayburt region is one of them. Bayburt is mentioned 7 times in the epos. The grave of Dede Gorgud is in the Masat village of Bayburt. Bey Beyrek (Bamsy Beyrek) was in captivity in Bayburt Fortress for 16 years and buried here on the Duduzar hill. There are also graves of Gazan-khan, Bayandur-khan and the other heroes of the epos. The representatives of Bayburtlu tribe were among the people who accompanied of Shah Ismail Safavi.

The epos "Kitabi-Dede Gorgud" was studied after H.F. Von Diez found the XV century manuscript of it in the Royal Library of Dresden in 1815. The manuscript was first entirely published in 1916 in Istanbul by Kilisli Rufat in Arabic alphabet, then in 1938 by Orhan Shaig in Latin alphabet. In 1939 the epic was published by the professor G.Arasly in Azerbaijani. Later, in 1951 the epos "Kitabi-Dede Gorgud" was prohibited in Azerbaijan and Turkmenistan.

The rebirth of epic is related to the national leader of Azerbaijani people Heydar Aliyev. According to his decree of the 20th of April, 1997 there were

held the celebrations dedicated to the 1300th anniversary of the "Kitabi-Dede Gorgud".

This tradition is continued by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev.

"Kitabi-Dede Gorgud" is a work of spirituality and the heroism of the Turkic world.

Key words: *Kitabi-Dede Gorgud, Bayburt, Masat, Gazan-khan, Bayandur-khan, Duduzar hill, epos, Royal Library of Dresden.*

VAHİD RZAYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: Vahid.Rzayev52

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARI VƏ PEDAQOJİ DÜŞÜNCƏMİZ

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Azərbaycan xalqının tarixi inkişafının müəyyən mərhələsini əks etdirməklə yanaşı, pedaqoji düşüncəmizi də ifadə edən əbədi-tarixi mədəni abidədir. Epos Azərbaycan xalqının tərbiyə keyfiyyətlərini, etnosun qəhrəmanlarının davranış və rəftarının təzahür xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Məqalədə oğuz türklərinin həyatı, məişəti, yaşayış tərzinin sosial mənası, tərbiyəvi əsasları təhlil edilib üzə çıxarılır, müasir şəraitdə yetişən nəslin bu əxlaqi sərvətlərlə tərbiyə olunması vacibliyinin əsaslandırılmasına səy göstərilir.

Açar sözlər: *“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları pedaqoji düşüncəmizin abidəsi kimi, etnosun qəhrəmanlarının davranış və rəftarının təzahür xüsusiyyətləri, oğuz türklərinin əxlaqi təbiəti, məişəti, güzəran psixologiyası, dastanların tərbiyə imkanları, bu gün yetişən nəslin bu əxlaqi sərvətlər üzrə tərbiyəsi məsələləri.*

“Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərindən bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevəcəkdir”.

Heydər Əliyev

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Azərbaycan xalqının qədim tarixini, həyat tərzini, mənəvi-ruhi aləmini əks etdirən ədəbi abidə olmaqla yanaşı xalqımızın min illər öncə formalaşdırdığı pedaqoji düşüncəni və etnik psixoloji xüsusiyyətləri də özündə ehtiva edən kitablar toplusudur. Xalqının etnopedaqoji duyumunun kökləri bu kitablarda əks olunmuşdur. Dastanlar Azərbaycan xalqının pedaqoji düşüncəsini, tərbiyə xüsusiyyətlərini əks etdirən qədim və təkrarolunmaz abidədir. Buradakı etnosun qəhrəmanlarının davranış və rəftarında məhz Azərbaycan – oğuz türklərinə məxsus keyfiyyətlərin təzahürləri, etnik xüsusiyyətlər və adət-ənənələr əsasında tərbiyə keyfiyyətləri və s. bu kimi məsələlər tərbiyə tariximizin, pedaqoji fikrimizin ilkin ifadəsi, dəlil-sübutudur.

Dastanların yazıya alınmasından hələ çox-çox qədim dövrlərdə yaranmış, tərbiyə vasitəsi kimi nəsillərin formalaşmasında mühüm rol oynamış milli dəyərlərimiz bu nadir abidədə parlaq şəkildə ifadə olunmuşdur. Toy-nişan dəyərləri, ad qoyma mərasimləri, elliklə şadlıq məclisləri keçirmə, özünəməxsus etnik psixologiyaya, adət-ənənələrə malik olma oğuz türklərinin bir etnos

kimi formalaşdığıı ifadə edən əlamət və keyfiyyətlərdir. Bu dəyərlər humanist xarakteri, ümumbəşəri mahiyyətinə görə özünü müxtəlif təzahür formalarında müasir şəraitdə də mühafizə etmiş, qoruyub saxlaya bilmişdir. Ulu əcdadlarımızın etnik xarakterinin, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin xüsusi təzahürü kimi doğma yurda, Vətənə həqiqi sevgi, qəhrəmanların davranış və hərəkətlərində, fikir və niyyətlərində nəciblik və alicənablıq, ağsaqqala, ata-anaya hörmət, qonaqpərvərlik, sədaqət, etibar, pak sevgi, əhdə sadıqlıq, igidlik, dözümlülük, mərdanəlik, əliaçıqlıq, xeyirxahlıq, şərəf və ləyaqət, insanpərvərlik, fədakarlıq və s. bu kimi keyfiyyətlər eposu onu oxuyana və dinləyəyə aşılamaq istədiyi əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər toplusu kimi, tərbiyə kitabı kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Epos Azərbaycan pedaqoji mədəniyyətinin, oğuz tayfalarının mənəvi simasının güzgüsüdür. Ən azı ona görə ki, bəd niyyətlər, pis hərəkətlər, yalan, riya ilə öz səadətini qurmağa çalışmaq, özgə malına göz dikmək, özünü düşünmək kimi mənfi, zərərli davranış və əməllər hamı tərəfindən lənətlənir, qınaq obyektinə çevrilir, xeyirli, faydalı əməllər isə elliklə alqışlanır, oğuz ellərinin toy-düyününə çevrilir.

Epos xalqın mənəvi aləmi, əxlaqi təbiəti, məişəti, güzəran psixologiyası, onun tarixi təcrübəsinin böyük pedaqoji ensiklopediyasıdır. Dünya və onun mənası haqqında hissələrin böyüklüyü, əqlin müdriklik zirvəsi, böyük bir tarixi dövrün qeyri-adi səviyyədə vəsf edilməsi bu böyük abidəni sonrakı zamanlar üçün də pedaqoji düşüncə simvolu kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Dastan xalqımızın həyat və gerçəklik haqqında xatirələri, şöhrətli fəlsəfi, ədəbi, pedaqoji gündəlikləri və ən nəhayətdə şöhrətli keçmiş, yaşadığı uzaq dövrlər haqqında salnamədir. Dastanlar özünün çox böyük bədii qüdrəti ilə xalqımızın həyat fəlsəfəsini, tərbiyə məsləkini təmiz, doğma ana dilində ifadə etməklə də yüksək dəyərlər daşıyıcısına çevrilmişdir.

Dastanlar xalqımızın tərbiyə xəzinəsini, xalqın pedaqoji düşüncəsini böyük qüdrət və qüvvətlə əks etdirir. Epos hər şeydən əvvəl azərbaycanlıların milli, özünəməxsus xarakterini açır, onun həyatında önəmli rol oynayan tarixi hadisələri, keçilmiş yolu təsvir edir, ulularımızın həyat tərzini, psixologiyasını, öz yaşayışını, güzəranını qurmaq məqsədilə istifadə etdiyi, formalaşdırdığı tərbiyə keyfiyyətlərini göstərir ki, bu mənəvi xəzinə, mədəni sərvətlər günümüz üçün də xüsusi bir əhəmiyyətə və mahiyyətə malikdir.

Epos çox böyük tərbiyə imkanlarına malikdir ona görə ki, tarixi hadisələrin bədii gerçəkliyi xalqımızın ən yaxşı xarakter keyfiyyətlərini əks etdirir, onun daxili və xarici gözəlliklərinin harmoniyasını göstərir. Boylarda qəhrəmanlar maddi seçim situasiyasında insana və insanlığa layiq elə davranış nümunəsi göstərir, elə bir əxlaq modeli təqdim edir ki, bu fəxr etməli, öyünməli əxlaqi modeli yalnız Azərbaycan xalqına, onun qəhrəmanlarına məxsusdur.

Dastandakı boylar oğuz türklərinin müəyyən tarixi mərhələdəki müəyyən sosial inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Buna uyğun olaraq oğuz türkləri boylarda özünün bənzərsiz, təkrar olunmaz konkret tarixini, etnik xüsusiyyətlərini, özü-

nün digər xalqların tarixi və məişətindən fərqli keyfiyyətlərini əks etdirir. Epos xalqın milli mədəniyyəti və milli xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğunu, yəni fərqli, bənzərsiz milli etnik düşüncəyə, psixologiyaya, pedaqoji mədəniyyətə, tərbiyəvi təsir vasitələrinə malik olduğunu göstərir. Bütün bunlar eposun Azərbaycan xalqının mənəvi aləmini və tarixi-pedaqoji düşüncəsini, gələcəyə çatdırmaq istədiyi fikirləri, ideyaları, davranış və əxlaq normalarını ifadə edir və bu cür tərbiyə sərvətlərinin gələcək nəsilləri şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq məqsədilə tövsiyələr, qaydalar, üsullar məcmusu kimi əhəmiyyətini şərtləndirir.

Tədqiqat göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları xalqımızın öz tarixi inkişafının müəyyən mərhələsində əmək, yaşayış şəraitinin təsiri altında topladıqları pedaqoji bilik, təcrübə, baxış, qayda-qanun və adət-ənənələrin toplusudur. Bu epos xalqın araya-ərsəyə gətirdiyi, formalaşdırdığı, möhkəmlənmiş, qanunlaşmış tərbiyə keyfiyyətlərinin tarixi və nəzəriyyəsi sayıla bilər.

Eposun tərbiyə keyfiyyətlərini əhəmiyyətli edən digər bir cəhət isə onun həyatla, insan məişəti və yaşayış tərzilə sıx bağlı olmasıdır. Bu cəhət, necə deyirlər, onun həyat qabiliyyəti, sosiallaşmış mənası, əhəmiyyətidir. Yetişən nəslin xalqın pedaqoji irsini mənimsəməsi, başa düşüb qiymətləndirməsi, milli psixologiyaya zəminində tərbiyə alması, xalq işinə, Vətənə sədaqət ruhunda yetişməsinə köməklik məqsədilə onlarda dastanlarımıza, ümumən folklorumuza maraq oyatmaq lazımdır. Belə bir həqiqətin mənası zaman-zaman dərk edilib aydınlaşır ki, gələcəyimiz olan övladlarımızı etnik pedaqoji düşüncə və psixologiyamızın yaxşı cəhətləri ilə tərbiyələndirmək günümüzün reallığını əks etdirir. Bu işdə dünya folklor incilərindən biri kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının imkanları genişdir.

Diqqətəlayiq haldır ki, bu epos ümumtəhsil məktəbində müxtəlif yaş qruplarında, sinifdən sinfə daha da dərinləşdirilərək öyrədilir. Lakin qabaqcıl müəllimlərimizin təcrübəsi, pedaqoji-metodik tədqiqatların nəticələri göstərir ki, bu sahədə görülən işlərlə kifayətlənmək olmaz. Etnopedaqoji sərvət kimi ümumtəhsil məktəbində yetişən nəslin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşması və inkişafında misilsiz imkanlara malik olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından bacarıqla istifadə etmək lazımdır. Belə qiymətli əsərin uşaq ruhuna, psixologiyasına, əxlaqi simasına necə bir təsir imkanlarına malik olduğunu yaxşı bilmək, dərk etmək, ondakı mənəvi-əxlaqi cəhətləri üzə çıxarmağı bacarmaq hər bir müəllim-pedaqoqun başlıca vəzifəsi olmalıdır. Müəllim “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını Azərbaycan xalqının tarixən formalaşmış mənəvi xəzinəsi, adət-ənələrimizin mənbəyi kimi təqdim edərək göstərməlidir ki, xalqın yaratdığı və yaşatdığı bu möhtəşəm abidə oğuz türkünün nəsil-dən-nəslə ərməğanı, xalqın ruhunu, ürəyini, qanını və canını özündə canlandıran və yaşadan tarixidir. Dastan xalqımızın mədəniyyətini və pedaqoji fikrini əks etdirən ilk ən qədim etnopedaqoji mənbədir.

Dastanlardakı qəhrəmanlar öz qanı və canı bahasına başa gələ biləcək döyüşlərə girməklə elin, obanın qisasını alır, düşmənlərə öz ulusu, atası, anası,

sevgilisi, ailəsi yolunda, ən əsası isə doğma yurd yerləri uğrunda hər an özünün güclü, qorxmaz, qüvvətli olduğunu nümayiş etdirir. Oğuz ellərinin igidləri hər biri ayrılıqda böyük bir el-obanı təhlükədən xilas etməyə qadirdir. Bamsı Beyrək, Buğac, Qanturalı, Yeynək, Səgrək, Dəli Domrul, Basat kimi bahadırlar oğuz elinin yetişdirdiyi, tərbiyə etdiyi igidlərdir. Onlar ağıllı, cəsarətli, çətin və mürəkkəb vəziyyətdən baş çıxaran, öz məmləkətinin, el-obasının namusunu, qeyrətini qorumağı bacaran qəhrəmanlardır. Hünər göstərmək, çeviklik, cəsarətlik, qorxmazlıq nümayiş etdirmək, ad almaq, şan-şöhrətə yetişmək oğuz igidlərinin ağıllı və fiziki imkanları sayəsində mümkün olur. İgidliyin, fədakarlığın bu iki çox mühüm cəhəti Vətənin, elin qorunması, səlamətliyinə xidmət edir ki, bu da çox müasir səslənməklə gəncliyin tərbiyəsi işində mühümlük, əhəmiyyətlik qazanır.

Diqqət etsək görürük ki, epodakı bütün boylar pedaqoji-metodiki baxımdan nəinki böyüklərin, eləcə də uşaqların yaş və bilik səviyyəsinə, maraqlarına tam şəkildə uyğun materiallardır. Bu mətnlər ideya məzmunu, xalqımızın tarixini çox qədim dövrlərindən bu günə qədər qoruyub saxlaya bildiyi, qrammatik-semantik məna və strukturunu mühafizə etdiyi dil xüsusiyyətləri ilə də uşaq ruhuna çox yaxındır. Bəzi arxaizmləri və tarixizmləri nəzərə almasaq, dastanlar heç də bugünkü nəsil üçün anlaşılmaz deyil. Dastanlar bu xüsusiyyətlərinə görə digər xalqların qəhrəmanlıq eposlarından əsaslı surətdə fərqlənir. Qədim tarixlərin dərinliklərindən gələn dastanlar və onların dilini digər xalqların eposlarında olduğu kimi lüğətlə oxunmağa ehtiyac qalmır. Bütün boylar ümumtəhsil məktəbi və ali təhsil müəssisələrində yetişən nəslin şüurlu və yaradıcı oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox gözəl bədii nümunələrdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanları xalqına, el-obasına məhəbbət, onun uğrunda mübarizə aparmaq əzmi, xalq üçün, Vətən üçün ziyankarlıq edənlərə, fəlakət gətirən qüvvələrə nifrət hissi tərbiyə etmək işində yaxşı tarixi təcrübədir. Qədim folklor abidəsi kimi dastanlarda əcdadlarımızın Vətənpərvərlik hissi xüsusi bir möhtəşəmliklə canlanır. Dastanda vətənpərvərlik, igidlik, qəhrəmanlıq yalnız xanlara, bəylərə məxsus keyfiyyət deyil. Bu keyfiyyət Oğuz elinin aşağı təbəqələrinə də aiddir. Və ümumən, qəhrəmanlıq ümumxalq keyfiyyətidir. Oğuz igidləri Vətənin dar günündə birlik nümayiş etdirir, tutduğu mənəbdən, ictimai mənşəyindən asılı olmayaraq hamılıqla doğma yurd yerlərini düşməndən müdafiə etməyə, mübarizələrə qoşulurlar. Aydın ki, belə ali və ülvi keyfiyyətlərin yetişən nəslin tərbiyəsi işində yüksək səmərə verəcəyini sübuta yetirməyə ehtiyac qalmır.

Dastanlarda Qaraca Çoban surəti də uşaq ruhuna, yaş və anlaq səviyyəsinə uyğun gələn sevimli qəhrəmanlardan biridir. Sadə xalqın içərisindən çıxmış bu oğuz igidi doğma yurd yerlərinə, öz əməyi və zəhməti ilə əkdii, biçdiyi torpaqlara bağlı bir insandır. Qaraca Çoban sürülərini bəslədiyi Qazan xana sədaqətli el qəhrəmanıdır, qeyri-bərabər döyüşdə mərdliklə, cəsarətlə vuruşur, əyilməzlik nümunəsi göstərir, düşməne qalib gəlir. O qeyrətli, namuslu bir igid

kimi canı və qanı bahasına olmuş olsa belə Qazan xanı tək qoymur, onunla birgə döyüşə gedir. Bu fakt göstərir ki, Vətən, el-oba, Oğuz ellərinin qəhrəmanlarının hamısı üçün eyni dərəcədə əzizdir, doğmadır. Onlar dar gündə biribirinin dərdinə şərikin olur, xoş günlərində şadyanalıq edib gün keçirirlər. Bu deyilənlər göstərir ki, ümumtəhsil məktəbində dastanlardakı boyları gələcəyimiz olan övladlarımıza öyrətmək vacibdir və öyrədərkən xalqımızın min illərdən bəri gələn saf ruhunu, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərini açıb göstərməyə səy göstərmək, şagirdlərin Vətənpərvərlik və millətsevərlik kimi yüksək, ali hissələrini zənginləşdirməyə çalışmaq hər bir müəllimin, tərbiyəçinin, ailə başçısının və hər bir vətəndaşın mənəvi məsuliyyət hissi və borcudur. Oğuz igidlərinin Vətəni hər şeydən üstün tutması, qövmünü və insanlarını sevməsi, müasir dövrümüz üçün də əsl tərbiyə məktəbi olduğundan bu xalqı mənəbdən, məktəbli uşaqların tərbiyəsi işində həmişə, hər zaman faydalanmaq lazımdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında etnik-milli xüsusiyyətlər zəminində üzə çıxarılması zəruri olan əsas məsələlərdən biri də qadın-anaya münasibət, qız tərbiyəsi probleimidir. Əsərdəki bütün qadın obrazları (Dədə Qorqudun müqəddimədə qadınları xarakterizəsindəki üç mənfi qadın tipindən başqa) bu günümüzdə qədər gəlib çatmış, qorunub saxlanmış, milli etnik xüsusiyyətlərimizi özündə çox gözəl əks etdirən surətlərdir. Dastanlarda təsvir olunan qadınlar namus və şərəfini yüksək ləyaqətlə qorumağı bacaran ideal qadın – ana obrazlarıdır. Cəsur olmaq, igidlik göstərmək, ailə qayğıları çəkmək, sədaqətli və vəfalı olmaq, yeri gələndə ərinin yolunda ölümə getməyə belə hazır olmaq və s. bu kimi keyfiyyətlər onların həyat məqsədləri, həyat tərzinin ölçüsü, əndazəsidir. Eposda Ana haqqı Tanrı haqqıdır, qadının verdiyi söz, bağladığı əhdi-peyman pozulmazdır, qadın evin dirəyidir, qadın hamını – ailə üzvlərini bir yerə yığandır, qadın evin taxtı, başın baxtıdır, qadın ailəni ucaldan, onun şərəfini qoruyan, sədaqət və vəfa rəmzidir. Ona görədir ki, Azərbaycan xalqı bu gözəl mənəvi keyfiyyətləri günümüzdə qədər qoruyub saxlaya bilmiş qadın-anaya həmişə məhəbbət, hörmət və ehtiram göstərmişdir.

Boylarda ailə münasibətləri, bu münasibətlərin yüksək əxlaqi dəyərlər əsasında qurulması, ər-lə-arvadın biri-birinə hər zaman, hər bir şəraitdə dayaq durması xüsusi pədaqoji dəyər səviyyəsinə yüksəlir. Ailənin yüksək əməkdaşlıq prinsipləri ilə yaşaması, ailə üzvləri arasında məhəbbəti, xoş ülfəti qoruyub saxlamaq bacarığı, valideynlərin uşaqları birlikdə böyüdüb düzgün tərbiyə vermək ideali dastanları həqiqətən də ən yaxşı pədaqoji kitab kimi qiymətləndirməyə əsas verir.

“Kitabi-Dəddə Qorqud” dastanları əxlaqın aliliyini qorumaqla yanaşı, şər qüvvələrə, pis niyyətlərə qarşı mübarizə aparmağı da zəruri tərbiyə vəzifəsi hesab edirdi. Hamı oğuz bəyləri namərdlik, xəyanət, yalan kimi mənfi əxlaqi sifətləri lənətləsə də, maraqlıdır ki, insana yaraşmayan belə mənfi hərəkətləri bağışlamağı da bacarırlar. Qazan xan qaçanı qovmaz, aman diləyəni öldürməmiş. Yalancı oğlu Yalancıq Beyrəyə xəyanət etdiyinə, xalqa yalan danışib aldat-

dığına görə Beyrəyin ayağına düşür, qılıncının altından keçir. Beyrək onun günahından keçir. Bəkil oğlu İmran təkbətək döyüşdə kafiri yerə vurub boğazını ələ alanda: – Yigit, aman! Sizin dinə nə derlər? Dininə girdim – deməklə bağışlanır. Oğuz igidlərinin belə bir davranışı tərbiyə effekti kimi mənalı, düşündürücüdür ki, bu da uşaq ruhuna müsbət təsir kimi tərbiyə nümunəsi sayıla bilər.

Dastanlarda səxavət, əliaçıqlıq, kasıba əl tutmaq, təmənnəsizlik və s. bu kimi keyfiyyətlər igidlərin mənəvi zənginliyinin ifadəsidir. Qazan xan ildə bir dəfə evini yağmaladır. Oğuz bəyləri niyyətlərinin, diləklərinin qəbul olunması üçün ac görsə, doydurur, yalınçıq görsə, geyindirir, borclunu bərcdan qurtarır. Oğuzlarda yolçunu, qonağı ağırlamaq, onların qeydinə qalmaq adətdir və s. Belə böyük tərbiyə sərvəti kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları gələcəyimiz olan övladlarımızın xeyirxah, əliaçıq, başqalarının imdadına çatmaq ruhunda tərbiyə olunmalarına kömək edir.

Diqqət etsək, eposun qəhrəmanlarının uşaqılıq illəri, onların bu dövrdə hansı səviyyədə, hansı vasitələrlə və necə tərbiyə olunduqları haqqında məlumatlara demək olar ki, rast gəlmirik. Ən yaxşı halda qəhrəmanların dayələr yanında tərbiyə olunduqları göstərilir. Lakin bununla belə yetkinlik, gənclik yaşına qədəm qoymuş qəhrəmanların xarakter möhkəmliyi, əxlaqi keyfiyyətləri, əqli və fiziki kamilliyi onların uşaqılıq illərindən aldığı tərbiyənin sayəsində mümkün olmuşdur. Buğac, Beyrək, Yeynək, Basat və digər qəhrəmanların ilk gənclik yaşlarından qəhrəmanlıq nümunəsi göstərməsi, xalqın və Vətənin təəs-sübünü çəkməsi, yağılarla döyüslərdən həmişə qələbəylə qayıtmasını olar da birdən-birə yaranmış keyfiyyətlər deyil. Dastan qəhrəmanları bu keyfiyyətləri anadan olduğu ilk günlərdən aldığı tərbiyəvi təsirlərdən, yaşadığı mühit və şəraitdən, xalqın örnək təcrübələrindən, bir sözlə oğuz ellərinin “tərbiyə təsisi” səviyyəsinə yüksəlmiş həyat dərslərindən götürmüşlər.

Beləliklə, qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları bugünkü gəncliyə, ümumən hər bir cəmiyyət üzvünə, hər bir azərbaycanlıya tariximizin müəyyən mərhələsindəki qəhrəmanlıqlarla dolu həyatını göstərməklə qalmır, bəlkə daha çox bu ruhda tərbiyə olunmağı öyrədir, təlqin edir. Bizə vəzifə olaraq qalır ki, bu möhtəşəm abidənin bütün tərbiyə istiqamətini araşdıraraq, onun tərbiyə imkanlarını müəyyənləşdirib yetişən nəslin şəxsiyyət kimi yetişməsi, əsl vətənpərvər və vətəndaş kimi formalaşması işində istifadə edə bilək. Əgər belə olarsa, gənclik düşmən qarşısına daha mətanətli, cəsur, döyüşkən əsgər-qəhrəman kimi çıxar, düşməne qələbə çalmaq əzmi, döyüş ruhu daha da güclənər, qüvvətli olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı / Dədə Qorqud dünyası: Məqalələr. Bakı: Öndər, 2004.

2. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edəni və redaktoru H.Araslı. Bakı: Azərneşr, 1962.
3. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994.
4. İsmayılova Y. Dədə Qorqud kitabı və müasir Azərbaycan düşüncəsi. Bakı: Elm, 2011.

Вахид Рзаев

ДАСТАН «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» И НАШИ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ

«Китаби-Деде Горгуд», наряду с описанием определенного исторического периода азербайджанского народа, является памятником нашего духовного мира. Эпос описывает моральные качества и поведение героев, а также повествует о быте и образе жизни огузских тюрков. В статье анализируется воспитательное значение дастанов и определяется их место в воспитании будущего поколения.

Ключевые слова: дастан «Китаби-Деде Горгуд», «Китаби-Деде Горгуд» как памятник наших педагогических взглядов, особенности проявления поведения героев эпоса, мораль, природа, быт и психология огузских тюрков, воспитательное значение дастанов вопросы воспитания будущего поколения на основе дастанов.

Vahid Rzayev

“KITABI-DADA GORGUD” EPOS AND OUR EDUCATIONAL THOUGHT

“Kitabi Dada Gorgud”, along with the description of a certain historical period of the Azerbaijani people is also a monument of our spiritual world. The epos describes the moral qualities and behavior of the heroes and recounts the mode of life of Oghuz Turkis. The educational importance of eposes is analyzed in the paper and their place in the education of future generations is determined.

Key words: “Kitabi-Dada Gorgud” epos, “Kitabi-Dada Gorgud” as monument of our pe-dagogical thought, specifics of behavior display of epos heroes, morality, nature, life and psychology of the Oghuz Turkis, educational importance of eposes, questions of education of future generations on the basis of eposes.

MUSA QULIYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA DÖYÜŞ SƏNƏTİ VƏ QƏHRƏMANLIQ RUHU

Məqalədə Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixindən xəbər verən qədim “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda oğuz igidlərinin döyüş sənətindən və onların vətənpərvərliyindən söhbət açılır. Məqalədə həmçinin oğuz süvarilərinin döyüş silahları və hərbi geyimləri haqqında da ətraflı məlumat verilir.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, Oğuz döyüşçüləri, Kəngərli, Qanturalı, Selcan xatun, qılinc-qalxan, yay-ox.

VI-XI əsrlərdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr öz təbii əksini şifahi və yazılı ədəbiyyatda tapmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şifahi xalq yaradıcılığının ana dilində qələmə alınmış ilk ən böyük ədəbi abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Bu gün elmə məlum olan “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmalarının Drezden, Vatikan və Berlin kitabxanalarında saxlanılan nüsxələri məlumdur. Həmin əlyazmalarda oğuz bəylərinin bahadırlıq və cəngavərlik rəşadətlərini düzüb qoşan və milli yaddaşa verən Dədə Qorquddur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı XI-XII əsrlərdə və daha əvvəllər Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsleşir. Dastandakı hadisələrin əksəriyyəti Dəmirqapı Dərbənd, Bərdə, Göycə gölü, Gəncə, Dərəşam, Əlincə, Qaradağ, Qaraçuq dağı, Naxçıvan, Şərur və s. yerlərdə cərəyan edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dədə Qorqud bu dastanın yaradıcısı, həm də iştirakçısı kimi təqdim edilir. Bayat elindən çıxmış bu bilicinin oğuz elinin müşkül məsələlərini həll edərək gələcəkdən xəbər verdiyi göstərilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boyları müxtəlif hadisələrdən və ayrı-ayrı oğuz igidlərinin qəhrəmanlığından bəhs etsə də, onlar bir-birinə bağlı olub vahid dastan təsiri bağışlayır. Dastanda oğuz elinin yaşlı (Qazan xan, Dirsə xan, Qazılıq Qoca, Bəkil, Baybecan, Aruz, Qaragünə) və gənc (Beyrək, Uruz, Basat, Yeynək, Qarabudaq, Əmran, Səyrək, Buğac) nəslə mənsub qəhrəmanlarından və onların döyüş hünərlərindən söhbət açılır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan oğuzlarının çox qədim qəhrəmanlıq dastanıdır. Xalqımızın ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rolunu oynayan bu qədim dastanda vətənpərvərlik ideyaları geniş təsvir olunmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” ədəbi əsər-salnamə olmaqla yanaşı, həm də Oğuzların hərbi tarixi haqqında əvəzsiz mənbədir. Bu qəhrəmanlıq dastanı Azərbaycanın əsl tarixidir, düşmən əli dəyməmiş və saxtalaşdırılmamış tarixidir.

Dastanda təsvir olunan hadisələr xanlar xanı Bayandır xanın başçılıq etdiyi Oğuz dövlətində cərəyan edir. Oğuz dövləti iyirmi dörd sancağı birləşdirirdi.

Oğuzların Azərbaycana hücum edən yağılara, xüsusən erməni və gürcü feodal-larına, həmçinin onların arxasında duran Bizans qoşunlarına qarşı igidliklə döyüşmələri dastanda geniş və ətraflı əks olunubdur [3]. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”, “Baybecənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”, “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”, “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy” və digər boylar xalqımızın yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmanlıqlarla dolu salnaməsidir.

“Uşun Qoca oğlu Səyrək boyu”nda (X boy) Dədə Qorqudun “qara donlu kafirlərin” üstünə at sürməsi yadelli düşmənləri məğlub etməsi aydın əks olunub. “İki qardaş qalxıb qucaqlaşmış görüşdülər. Əyrək kiçik qardaşının boynunu öpdü. Səyrək isə böyük qardaşının əlini öpdü.

Qabaq tərəfdən kafirlər baxışmış deyirlər. “Deyəsən, gülüşdilər? Kaş ki bizimki bassın!” Gördülər ki, qucaqlaşmış görüşdülər, Qazılıq atlarını mindilər.

İki qardaş qara donlu kafirlərin üstünə at sürüb qılınc çaldı; onları qıraraq çapdılar, qovub qalaya saldılar. Sonra gəlib həmin qoruğa girdilər. Atları bayıra çıxardılar. Hərrədib-fırladılar atları qabaqlarına qatdılar. Dərəşəm suyunu üzüb keçdilər” [4, s. 291].

Boylarda Azərbaycanın oğuz igidlərinin mənəviyyəti, bacarığı, igidliyi, cəsurluğu onların mahir döyüşçü olduqlarından xəbər verir.

Ədəbiyyatşünas alim Əli Sultanlının dediyi kimi dastanda “...Qəhrəmanlar uşaqlıqdan vuruşun bütün üsullarını öyrənirlər. Onlar ova çıxmaqdan, ov ovla-maqdan başlayaraq ən qorxunc və qüvvətli qəhrəmanlarla vuruşa qədər gəlib çıxırlar. Güləsmək, gürz vurmaq, yay çəkib ox atmaq, çomaq vurmaq, qılınclaş-maq, ümumiyyətlə, qədim Azərbaycan xalqı üçün xas olan bütün vuruş üsulları dastanda tətbiq olunur. Vuruşların əksəriyyəti at üstündə cərəyan edir” [6, s. 79-80].

Dastanı oxuyarkən aydın olur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” zamanlarında həmişə döyüşlərdə Bayandır xanın köməyinə ayrı-ayrı qəbilə və sancaqlardan “çəri” yaxud “çərik” deyilən döyüşçü dəstələri gəlmişlər. Oğuz igidləri həmişə az-ğın yağılara qarşı igidliklə döyüşmüş, düşmənlər tərəfindən yağmalanmış var-dövləti, əsir aparılan insanları geri almışlar.

Qeyd edək ki, oğuz igidləri hələ uşaqlıqdan döyüş fəndlərini öyrənirdilər. Onların fiziki hazırlığına çox ciddi fikir verilirdi. Məqamındaca dastandan belə bir səhnəni xatırlamaq yerinə düşər: “Məgər Sultanım, yenə yazın buğayı saraydan çıxardılar. Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmir zəncir ilə buğayı tutmuşlardı... Dirsə xanın oğlancığı üç dəxi ordu uşağı meydanda aşıq oynaldı. Buğayı qoy verdilər, oğlancılara “qaç” dedilər. Ol üç oğlan qaçdı... Dirsə xanın oğlancığı qaçmadı...

Buğa dəxi oğlanın (üstünə) sürdü, gəldi...oğlan yumruğu ilə buğanın alınına... saldı... Buğa ayaq üstə durmadı... yıxıldı” [4, s. 27].

Dastanda təsvir edilən bu hadisə bir növ döyüş xarakterlidir. Diqqət yetirəndə görünür ki, burada düşməyə sərrast zərbə endirmək taktikası və texnikası vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Qazılıq qoca xanlar xanı Bayandırdan, Əkrək isə Salur Qazandan kafir ellərin üzərinə basqın etmək üçün icazə istəyirlər, yəni “ağın diləyirlər”. Xan ağın istəyənlərə icazə verəndə deyir: “nə yerə dilərsən, var.”

Döyüşə gedən igidlərin sayı dastanda 300-360-dır. Ağına gedən igidlərin sayının bəzən 40 olması haqda da məlumata rast gəlinir.

Dastanda təsadüf edilən döyüş növlərindən ağın (axın), qırımdiləmə çox maraqlıdır. Maraqlı haldır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da döyüş növlərindən olan “qırımdiləmə” adət-ənənəsi bütövlükdə qorunub saxlanmışdır. Belə ki, bir birinə düşmən kəsilməmiş silahlı dəstələr qarşı-qarşıya durub ümumi savaşa başlamazdan əvvəl, hər iki bölük başçısı və ya adı bəlli el qəhrəmanı öz qoşunu önünə çıxaraq qarşı tərəfdən özünə layiq bir rəqib “qırım” tələb edir, yaxud özü onu seçir.

Məsələn “Kitabın” XII boyunda Daş Oğuz bəyi “at ağızlı” Aruz qoca: “əkənim qırımım Qazan olsun”, Bükdüz Əmən: “əkənim qırımım Tərsuzamış olsun” dedikdən sonra rəqibini çağıraraq növbə ilə bütün silahları işə salaraq təkbətək vuruşurlar [4, s. 164-170].

Dastanda oğuz igidlərinin işlətdikləri silahlar haqqında da məlumat verilir. Xalq arasında “toppuz” kimi tanınan “umuza buraxılan”, başqa sözlə çiyində gəzdirilən ağır dəyənək “gürz” (əhud) oğuzların silahlarından biridir. Hətta “Kitabi-Dədə Qorqud”da gürzün altı dilli növündən – “şəşpərdən” söhbət açılır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəmanların ən qədim, işlək silahı qılınc və qalxan olmuşdur. Buradakı sipər-qalxanlar müxtəlif material – qalın dəri, keçə və sicimdən toxunur, yaxud metaldan hazırlanırdısa, qılınc, bir qayda olaraq, qara poladdan qayırılırdı. Bütün boylarda o, yalnız bir adla – “qarapolad üz” adlandırılır. Bu silah biçimcə düz olub, hər iki tərəfi itidir. Onun “nazik aya” bənzər bir qədər əyri forması yalnız XVI yüzillikdən sonra meydana çıxmışdır [1].

Dastanda oğuz igidlərinin işlətdikləri ox və yaydan da söhbət açılır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “ağ yeləkli ötgün ox”, “qarğı dilli qayın ox”, “dəmrənli ox” və digər ox adlarına tez-tez rast gəlirik. Dastanda Daş Oğuz bəyi Bükdüz Əmənin yayının yeddi adam tərəfindən çəkilməsi çox maraqlıdır. Bu yaylar xüsusi üsulla çox möhkəm hazırlanırdı.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuz döyüşçülərinin döyüş geyimlərinə də rast gəlinir. Məsələn, “alın-başında kont (möhkəm) altın işıq”, “başdakı tuğulğa”, “cübbə-cövşən”, “dəmir don”, “göy polad” yaxud “göy dəmir” və s. Metaldan hazırlanan dəbilqə və simdən toxunan dəmir tor, qalın dəri və keçədən hazırlanan döyüş libasları oğuz döyüşçülərinin at üstündə döyüşmələrinə mane olmurdu. Oğuz türkləri döyüş vaxtı atdan düşmürdülər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dastanda adı çəkilən kanqlı tayfası – kəngərlər XX yüzilliyin əvvəlinə kimi oğuz babalarının döyüş taktikalarından və geyimlərindən istifadə edərək şərqiən ən mahir süvari döyüşçüləri kimi tanınmışlar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da müharibəyə hazırlıq, ana vətəni müdafiəyə aid tədbirlər əhatəli təsvir edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuz döyüşçülərinin Azərbaycana hücum edənlərə qarşı mübarizəsi və apardığı döyüşlər də-rindən əks olunmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuz igidlərinin Azərbaycana hücum edən erməni və gürcü feodallarına, onların havadarları olan Bizansa, həmçinin gürcü hakimləri ilə ittifaqa girən qıpçaq türklərinə qarşı mübarizəsi daha geniş və daha qabarıq təsvir edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, XI-XII əsrlərdə xüsusilə fəallaşan gürcü çarlığı IV Davidin zamanında qıpçaqlarla ittifaqa girib Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal etməyə çalışırdı. Bu dövrdə müstəqilləşən Gürcüstan çarlığı Oğuz xərəc verməkdən imtina etmiş və ona meydan oxumağa başlamışdı [5, s. 18].

Bu tarixi fakt dastanın doqquzuncu boyunda (“Bəkil oğlu İmran boyu”) təsvir edilmişdir: “Doqquz tümənlik Gürcüstanın xərəci gəldi: bir at, bir qılnc və bir çomaq gətirdilər.

Bayandır xan bərk dilxor oldu. Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq havası çaldı. “Xanım, niyə qanın qaralıb?” – dedi. Deyir: “Necə qaralmasın, hər il qızıl-gümüş gəlirdi, cavanlara-bəylərə verirdik, xatirləri şad olurdu. İndi bunları kimə verək ki, onunçün xoş olsun?” [4, s. 275].

Dastanın bu boyunda, Oğuzun başbiləni gürcü feodallarının basqınlarının qarşısını almaq üçün sərhədlərin qorunmasını, möhkəmləndirilməsini məsləhət görmüşdü: “Xanım, bunun üçün də bir igidə verək, oğuz elinə qarovul çəksin” [5, s. 26].

Oğuz döyüşçülərinin döyüş sursatı, yaraq-yasaqları “cəbbəxana” adlanan yerdə saxlanırdı və buna “cəbbədar”lar nəzarət edirdilər. Bu haqda dastanın XI boyun-da (“Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”) məlumat vardır: “Qoşun toplanıb gəldi. İgid Uruz qurduğu çadırları açdırdı, silah yüklərini hazırlatdırdı. Qaragünə qoşunun başçısı oldu. Boruları göyə ucaldıb köçdülər. Yola düşdülər.” [4, s. 298].

Dastanda əsas aparıcı xətdən biri oğuzların öz vətənlərini – Azərbaycanı yağılardan qorumaq üçün apardığı qanlı döyüşlərdir. Çünki bu döyüşlər İç və Daş oğuzların birliyinin və qəhrəmanlıqlarının, həmçinin vətənpərvərliklərinin göstəricisidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuzların sülhsevər, mehriban qonşuluq münasibətləri əksər boylarda göstərilmişdir. Bununla yanaşı işğalçı qonşu “kafirilər”ə qarşı müdafiəedici müharibələr aparırlar ki, Azərbaycanın müstəqilliyini qorusunlar.

Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq motivləri ilə olduqca zəngindir. Dastanda qəhrəmanların şücaəti, dözümlü, cəsurluğu, ecazkar güc və qüvvəti, bilavasitə onların fiziki tərbiyəsi ilə sıx bağlıdır.

Kəşməkəşli həyat yolu keçmiş Oğuz igidlərinin qətiyyətlilik, inadkarlıq, təkidlilik və s. kimi əxlaqi-iradi keyfiyyətləri onların fiziki mədəniyyət səviyyəsinin zəminində təşəkkül tapmışdır. Tarix təsdiq etmişdir ki, qəhrəmanlıq yaradan ən vacib amillər böyük qüvvə, mətin iradə, güclü xarakter, habelə bədənin fiziki cəhətdən yetkin və kamil olmasıdır. Qəhrəmanlıq eyni zamanda insan varlığında təbii ehtiraslardan ən güclüsü olub, yüksək amal və məqsəd, böyük qayə və gözəl həyat uğrunda, misilsiz hünər və mübarizənin zərurətindən yaranmış fəvqəlbəşər bir keyfiyyətdir. Təsadüfi deyil ki, dastanın boylarının hər birinin sonunda Dədə Qorqud gəlib qopuz çalır, ya ad qoyur, ya da bir xeyirxah məsləhətçi kimi xeyir-dua verir. Bu alqışların isə hamısı oğuz igidlərini mərdliyə, qəhrəmanlığa səsləyir. Oğuz elində yay çəkməyən, ox atmayan, qılınc çalmayan, gürz vurmayan, at çapmayan, ov etməyən gənc igid sayılır.

Vətənin çətin günlərində Oğuz igidləri ellikcə ayağa qalxırlar. “Altun tunc borular səslənir” və öndə ağ atın üstündə dəmir donlu oğuz igidi-süvarisi dövlət bayrağını döyüşə aparır.

Süvarilər hərbi musiqi ilə döyüşə gedirlər. Dastanda verilmiş döyüş səhnələrindən görürük oğuz elinin gənc döyüşçüləri mükəmməl hazırlıqlıdır.

Dastanda oğuz elinin qızları da oğlanlar kimi at sürüb, qılınc çalırlar, yay dartıb ox atırlar və gülüşürlər. Məsələn, Qanturalının nişanlısı Selcan xatun qəhrəmancasına döyüşür. O, altı yüz düşmən süvarisini nişanlısı Qanturalı ilə birlikdə məhv edir. Sarı donlu Selcan xatun Trabzon Təkürünün qızıdır. Qanturalı isə Oğuz ellərindən olan Qanlı (Kanqlı-Kəngərli) Qocanın oğludur.

O, niqablı gəzən dörd igiddən biri olmaqla bərabər, həm də çox güclü və cəsur igiddir, döyüşçüdür. Qanturalı qırx igid süvarisi ilə qanlı kafir ellərinə gedib, at keçməyən yollardan keçib, qərrib ellərə qəflətən düşən, aslanın belini bükən, qara buğanı xurd-xəşil eyləyən, otuz doqquz igidin qanını alan, camal və kamal yiyəsidir.

Dastanın altıncı boyunda (“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunu bəyan edər, xanım, hey-hey!”) Oğuz elinin igid döyüşçüsünün hünərindən söhbət açılır [4, s. 105-118].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da qadın ərinin dar gündə arxası, dərdlərinə şərik sadıq ömür-gün dostudur. Selcan xatun da sevgilisi uğrunda böyük qəhrəmanlıq göstərir, təkbaşına döyüşə girib Qanturalını ölümdən qurtarır.

“Oraya gəldi; gördü ki, Qanturalının atını oxşamışlar. Gözünün qapağı sıyrılmış, üzünü qan bürümüşdü. Axmaqda olan qanını silir. Kafirlər qılınc siyirib üstünə toplaşır, o isə onları qabağına qatıb qovur.

Selcan xanım bunu belə gördü, içinə od düşdü. Bir bölük qara şahin girən kimi kafirlərin üstünə at saldı. Kafirləri bir ucundan qırıb o biri ucuna çıxdı. Qanturalı baxıb gördü ki, kim isə düşməni qabağına qatıb qovur.

Qanturalı bildi ki, bu düşməni basıb-dağıdan Selcan xanımdır. Bir tərəfdən də özü qoşuna girib qılınc çəkdi. Kafirin başını kəsdi. Düşmən basılıb məğlub oldu” [4, s. 257-258].

“Kitabi-Dədə Qorqud”un qəhrəmanlarından biri Qaracıq (Qaraca) Çobandır. Dastanın ikinci boyunda (“Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”) Qaracıq Çoban böyük bir ağacı yerindən qopara biləcək qədər gücə malikdir. İkinci boyda o belə xarakterizə olunur: “Çobanın üç yaşar dana dərisindən sapanının ayasıydı, üç keçi tüyündən sapanın qollarıydı. Bir keçi tüyündən çatlağuclydı. Hər atanda on iki batman daş atardı. Atdığı daş yerə düşməzdi. Yerə düşsə dəxi, toz kibi savrılırdı, ocaq kibi obrılır idi. Üç yiladağ daşı düşdüyü yerin atı bitməzdi. Semiz qoyun, arıq toqlı bayırda qalsa, qurt gəlib yeməzdi sapanın qorqusundan” [4, s. 47].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da hərbi təlim görmüş 600 əsgərə qarşı Qaracıq Çoban “alaqollu” sapandı ilə qələbə çalır. Məharətlə hazırlanmış sapandı döyüş silahı olan doxsan oxdan üstün təsvir edilir. Möhkəm iradəli igid Qaracıq Çoban düşmənin 300 əsgərini “alaqollu” sapandla sıradan çıxarır. Onları qaçmağa məcbur edir. Qaracıq Çobanın döyüş meydanında göstərdiyi bu igidlik, cəsur-luq, qəhrəmanlıq uzun illərin hərbi xarakterli fiziki təlimi və səmərəli məşqi nəticəsində qazanılmışdır. Çünki məşqsiz, təlimsiz sapandı idarə etmək asan deyildir.

Sapanın (sapandın) istifadə qaydası aşağıdakı kimidir: sapanın bir qolu kürmək edilir və biləyə keçirilir. İkinci qolu isə ovucda möhkəm saxlanır. Sapanın ayasına (oval hissəsinə) daş qoyulur, tarazlanmış qollar cütlənərək bir əldə tutulur və baş üzərində fırladılır, 45 dərəcə istiqamətində hədəfə atılır. Bu vaxt sapanın ovucda olan qolu əldən buraxılır. Sapanın ayasına qoyulmuş daş hədəfə istiqamət alır [2, s. 57].

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qəhrəmanlıq ruhu kişi və qadın obrazlarında və onların davranışlarında aydın görünür. Dastanda təsvir edilən mərd, əyilməz oğuz igidləri yalnız öz şücaətləri ilə ad-san qazanırlar.

Onların arasında məqsəd birliyi, ümumi mənafə uğrunda düşməne qarşı birgə döyüş ruhu hakimdir. Dastanın boylarında eyni zamanda xəyanət, həsəd, qorxaqlıq, fərarilik və digər mənfi sifətlər kəskin tənqid atəşinə tutulur.

Dastanda Oğuz igidlərinin mübarizə apardığı düşmən qəbilələri də təsvir edilir. Dastanın boylarında oğuzların düşməne hücumları yalnız təcavüzkarlıqdan intiqam almaq məqsədi daşıyır. Qazan xan və onun igidləri vuruş meydanında “qaçanı qovmur”, “aman diləyəni öldürmür”.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanlıq ruhu Vətən məhəbbəti ilə birlikdədir. Oğuz elinin döyüşçüləri doğma yurdlarını işğalçı yağılardan qorumaq naminə hər cür fədakarlığa hazır igidlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov El. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Oğuz ordusu. “Xalq” qəz., 1999, 18 avqust.
2. Bağırov İ. “Kitabi-Dədə Qorqud”da fiziki və hərbi vətənpərvərlik məsələləri // Azərbaycan məktəbi, Bakı, 1973, № 7.

3. Hacıyev İ. “Kitabi-Dədə Qorqud” tariximizin aynasıdır. “Şərq qapısı” qəz., 2015, 12 sentyabr.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 367 s.
5. Mahmudov Y. Dədə Qorqud kitabı – xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix / Dədə Qorqud dünyası. Bakı: Öndər nəşriyyat, Bakı, 2004, 240 s.
6. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı: Azərnəşr, 1971.

Муса Гулиев

**БОЕВОЕ ИСКУССТВО И ГЕРОИЧЕСКИЙ ДУХ В ЭПОСЕ
«КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»**

В статье рассказывается о боевом искусстве и патриотизме огузских воинов в эпосе «Китаби Деде Горгуд», который повествует о героизме азербайджанского народа. Также в статье даются всесторонние сведения о боевом оружии и экипировке огузских воинов.

Ключевые слова: *«Китаби-Деде Горгуд», огузские воины, Кенгерли, Гантуралы, Сельджан хатун, щит-меч, стрела-лук.*

Musa Guliyev

**BATTLE ART AND HEROIC SPIRIT IN
“KITABI-DADA GORGUD” EPOS**

In the paper the battle art of oghuz heroes and their patriotism are dealt in ancient “Kitabi-Dada Gorgud” epos that notifies heroism history of the Azerbaijani nation. About the munition and military clothes of oghuz cavalries are also given detailed information in the article.

Key words: *“Kitabi-Dada Gorgud”, Oghuz warriors, Kengerli, Ganturali, Seljan khanum, sword-shield, bow-arrow.*

SARA HACIYEVA
AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
E-mail: hacyevasara@yahoo.com

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA İSLAM

“Kitabi Dədə Qorqud”da islam dini əvvəldən sona kimi dastanın ab-havasını təşkil edir. 12 boydan ibarət olan bu eposda oğuz igidləri, mifik personajlar Dədə Qorqudun dili ilə deyilir.

Açar sözlər: *Kitabi-Dədə Qorqud, dastan, islam, mədəniyyət.*

Dədə Qorqud dastanının ən dərin mənəvi-fəlsəfi qatlara nüfuz edən təsir dairəsi onun məhz ilahi rabitə nümunəsi olaraq paklığı və müqəddəsliyi qoruyub saxlamasındadır. Təsadüfi deyildir ki, dastanın ilk mənzuməsi Tanrı vəsfı və İlahi təqdirin təqdimatı ilə başlayır: Girişdə Dədə Qorqudun dili ilə Allahın adı ilə başlanğıc, Hz. Məhəmməd, Hz. Əbu Bəkir, Hz. Əli və oğulları, Hz. Osmanın, Məkkə kimi müqəddəs yerlərin və digər dəyərlərin öyülməsi verilir: “Bismillahir-rəhman ir-rəhim və bihi nəstəin; Tanrı dostu, din sərvəri Muhəmməd görklü. Muhəmmədin sağ yanında namaz kılan Əbu Bəkir Sıddık görklü. Kılıç çaldı, din açdı, şahı-mərdan Əli görklü. Əlinin oğulları, Peyğəmbər nəvələri, Kərbəla yazısında yəzidilər əlində şəhid oldı, Həsənlə Hüseyin iki kardaş bile, – görklü” [2, s. 32].

Məlum olduğu kimi İslamda müsəlmanlar üçün Allahdan sonra ən müqəddəs varlıq – Məhəmməd Peyğəmbərdir. Dədə-Qorqudun xeyir-dualarının əksəriyyəti Yaradanın və Hz.Məhəmmədin adı ilə bitir: Bir neçə boyda isə “Allah verən ümidin üzülməsin! Yığışdırsın, saxlasın günahlarını, Adı gözəl Məhəmməd Mustafanın Üzü suyuna bağışlasun, xanım, hey!” – deyə söylənilir. Həmçinin, Oğuz igidləri kafirlərlə vuruşda islami ayinlər icra edir və çox vaxt Peyğəmbəri xatırlayır, adına salavat söyləyirlər. Salavat isə Allah peyğəmbəri üçün müraciət olunan dualar sırasındadır. Salavatla yanaşı, boyların sonlarındakı dualarda “amin”də tez-tez təkrar olunur. Dədə Qorqudun Allahın ən uca adına, yəni “İsmi-əzəm” oxuması, kəramət göstərməsi (Dəli Qarcarın əlini havada asılı saxlaması) İslamın abidəyə təsirindən xəbər verir. Oğuzların vuruşları çox vaxt islam dini və bu dinin sərvəri Məhəmməd Peyğəmbər uğrındadır.

Dastanda Qurandan “İxlas” surəsini xatırladan sözlərin işlənməsi, Allaha məxsus sifətlərin öyülməsi, islamda “Ən böyük adlar”adı ilə tanınan və mənası etibarilə həm Allahın bütün simalarının vəsf olunduğu, həm də Tanrıdan arzu edilənlərdən, dualardan ibarət olan “İsmi-əzəm” duasının adının çəkilməsi dastanda islami ünsürləri daha da qabarıq əks etdirir: [3, s. 50]. Dinin əsası olan Kəlmeyi-şəhadətə də dastanda xüsusi yer verilmişdir. “Basat Dəpəgözü öldürdügi boy”da, Basat Təpəgözün tələsindən qurtulmaq üçün: “La ilahə illallah,

Mühəmmədin rəsullallah” – deyir” [3, s. 109]. Dədənin anısı anıtdı. Tanrıya sığındı. İsmi-əzəm oqıdı. Ucalardan ucasan, uca Tanrı! Kimsə bilməz necəsən, gözəl Tanrı! Sən Adəmə tac verdin, Şeytana lənət etdin. Birliyinə sığındım, əziz Allah, mənə kömək et... anadan doğmadın, Sən atadan olmadın, Kimsə rızqın yemədin, Kimsəyə güc etmədin, Qamu yerdə ahədsən, Allahu-Samədsən [3, s. 102].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Məhəmməd Peyğəmbərin adı hətta Allahın adıyla qoşa çəkilir. Hər bir işin onların razılığı ilə yerinə yetəcəyinə inanılır. Misal üçün, Dədə Qorqud elçiliyə gedəndə, bu işi “Tanrının buyruğuyla, Peyğəmbərin qövliylə” etdiklərini söyləyirlər. Allahın izninin kəraməti ilə qız istənilməsi, qurban kəsilməsi islam şərtləri ilə həyata keçirilir: “Baybörənin oğlu Bamsı beyrək boyu”, “Tanrının əmri ilə, Peyğəmbərin rəyi ilə Aydan arı, gündən duru bacın Banıçıçəyi Bamsı Beyrəyə diləməyə gəlmişəm! və yaxud “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boy”da Tanrının əmri ilə, Peyğəmbərin rəyi ilə, Qızın Selcan xanımı almağa gəlmişəm [3, s. 49, 91] söylənilir. Allahın izninin kəraməti ilə qız istənilməsi, qurban kəsilməsi islam şərtləri ilə həyata keçirilir: “Sən mənim əlümi sağladı gör, Tanrının buyruğuyla, Peyğəmbərin qövliylə qız qarındaşımı Beyrəgə verəyin!; A bəg baba, eşidürəm. Ərafatda erkək quzi qurban için”.

Kitabi Dədə Qorqud”da İslam dininin iki müqəddəs şəhərinin adı çəkilir. Bunlar “Tanrı evi Məkkə və Mədinə şəhərləridir”. Abidənin Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyda kafirlər Uruzu dardan asmaq istədikdə o, bu asılacaq ağacı öyür və ona “Məkkə və Mədinənin qapusu ağac”! [3, s. 38] – deyər müraciət edir.

Abidənin “Müqəddimə”sində isə İslam dininin mühüm bir ənənəsindən, Həcc ziyarətindən söz açılır. Həcc ziyarətində müsəlmanların qurban kəsdiyi Ərafat dağı da xatırlanır. Həmçinin, dastanda Allah-Təalanın iki mələyinin – Cəbrayılın və Əzrailin adı da hallanır. Dastanda Cəbrayıl vasitəsilə Allah-təala Qanturalıya qırx ər gücü göndərir. Eyni zamanda Abidənin “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu” Dəli Domrulun ölüm mələyi Əzrayillə vuruşuna həsr olunmuşdur [3, s. 83].

Bildiyimiz kimi Məhəmməd Peyğəmbərin soyundan olanlar “Əhli-beyt” adlanır. “Ali-Əba”, “Ali-Rəsul” deyilən “Beşlik” var ki, buraya yalnız Məhəmməd Peyğəmbərin özü, əbası altına aldığı qızı Həzrəti Fatimə, kürəkəni Həzrəti Əli (ə) və onun oğlanları İmam Həsənə, İmam Hüseyin daxildir. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında Həzrət Əlinin “Şahi Mərdan” adı “Qılınc çaldı, din açdı şahi-mərdan Əli görkli”, “Şahi-mərdan Əlinin Döldülinin əyəri ağac” şəklində iki dəfə xatırlanır. Bundan savayı, abidədə, Həzrət Əlinin (ə) atından (Döldül), atının yəhərindən, eləcə də Haçabaşlı qılıncından “Zülfıqarın qınıyla qəbzəsi ağac”da söz gedir. Dastanda Adəm, Nuh, Xızır, İbrahim peyğəmbərlərin adı çəkilir və bunlarla bağlı rəvayətlərə işarə olunur [1, s. 178].

Tək Tanrıçılıqdan islama keçid dövrünün abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında islamı qəbul etmiş oğuzların Allaha inamı, səmimi bağlılıqları bütün boylarda görünməkdədir. “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu” nda Qanturalı Selcan xatunu yalnız bir şərtlə alıb apara bilər ki, qağan aslana, qara buğa və qara buğraya üstün gələ bilsin. Bu vuruşda ümidini Allaha bağlayan Qanturalı belə deyir: “Yaradan Allaha sığındım. Bu buğradan dönümmü” [3, s. 94]. Oğuz igidlərinin Allaha sığınib ondan kömək diləməsi bütün dastan boyu müşahidə olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”u oxuduqca burada Allahın “Qadir” adının daha tez-tez işləndiyi müşahidə olunur. “Qadir Tanrıdan hacət dilədi”, “Ya qadir Allah, birliyin, varlığın, həqqiçün”, “Qadir qorsa, yapam, çıxam”, “Qadir qorsa, başın kəsəm”, “Qadir Tanrı yol vermiş” və s. Dastanda bir olan Allaha “Üstümüzdə Allah”, “Qəhhar”, “Haqq-Təala”, “Yaradan qadir Tanrı” “Yaradan Allah”, “Ucalardan uca”, “Yoxdan var edən allah”, “Padşahlar padşahı”, “Əziz”, “Cabbar”, “Səttar”, “Əhəd”, “Səməd”, “Ulu”, “Comərdlər comərdi” və başqa adlarla müraciət olunur. Oğuzların bir olan Allahı necə sevmələri abidədə Dəli Dömrülün, Bəkil oğlu Əmranın dilindən söylənilmiş, Qazlıq Qoca oğlu Yeynəyin söyləmələrində belə təsvir olunmuşdur:

Ucalardan ucasan, uca Tanrı!
Kimsə bilməz necəsən, körklü Tanrı!
Sən anadan doğmadın,
Sən atadan olmadın,
Kimsə rızqın yemədin,
Kimsəyə güc etmədin,
Qamu yerdə əhədsən,
Allahu-Səmədsən...
...Ululuğa həddin yox:
Sənin boyun-qəddin yox.
Ya cismilə cəddin yox.
Urduğun ulıtmayan, ulu Tanrı!
Basdığın bəlirtməyən bəlli Tanrı!
Götürdüyün göyə yetirən görklü Tanrı!
Qaqdığın qəhr edən qəhhar Tanrı!..

Böyük Allahın “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı adlarının demək olar ki, əksəriyyəti İslamın müqəddəs kitabı, elə dastanın özündə də “Yazılıb-düzülüb göydən endi Tanrı elmi” adlandırılan, vəhy yolu ilə 23 il ərzində Məhəmməd Peyğəmbərə yetişən “Qurani-Kərim”dən götürülmüşdür [5]. Dastanda İslam dinində imanın vacibliyini nəzərə çatdıran cümlələrə də rast gəlinir: “Ahır sonu aru imandan ayurmasun. Yohsa göksündə yokmıdır iman”.

Dastanda İslam dininin vacib əməllərindən biri hesab edilən namaz qılınması qaydaları belə təsvir olunur: “Oğuz bəyləri təmiz suda yuyunub, ağ alılarını yerə qoydular. İki rükət namaz qıldılar [3, s. 67]. Abidədə ən çox

“hacət” namazından söz gedir. Bu da təbiidir. Çünki Kitabı Dədə Qorqud qəhrəmanlıq eposudur və “hacət” namazı da səfərdə olarkən, yaxud bir istək dilə-nərkən, eləcə də, vuruşdan öncə qılınan qısalılmış iki rikətdən ibarət namazdır [1, s. 178].

Dastanda “yağı”, “düşmən” sözlərinə də rast gəlmək mümkündür. Burada daha çox “asi”, “kafir” deyimləri işlənir. Bu kafirlər də daha çox ya xristian, ya da bütperəstlərdir. Odur ki, müsəlman oğuzlar vuruşduqları kafir oğuzların xristianlığına məxsus kilsələrini uçurub yerində məscid yapırırlar. Yenə də elə bu boyda kafirləri üstələyən Oğuz bəyləri onların kilsələrini dağıdıb yerində məscid tikirlər. 11-ci boyda Salur Qazan deyir: Kəlisanı yıxıb yerinə məscid yaptım. 9-cu boyda kafirlə vuruşan Əmran deyir: “Ya asi məldi! Sən bütlərinə yalvarırsan, mən aləmləri yoxdan var edən Allahıma sıqındım! [1, s. 176]. Kafəri kəlisasını yıxdılar, yerinə məscid yaptılar. Keşişlərdən öldürdülər. Ban banlatdılar Əziz tənri adını qüdbə oqıtdılar [2, s. 97, 122]. Oğuzlar düşmənlərini “kafər” adlandırırlar. Lakin nə dərəcədə “kafər” olsalar belə, düşmən hücum etmədikcə oğuzlar kimsəyə zərər vermirlər. Düşməni məğlub etdikdən sonra onların əraziləri işğal olunmur. Onları islama dəvət etdikləri bəlli olur [4, s. 174].

Kitabi-Dədə Qorqud dastanının əsas qəhrəmanları olan müsəlman oğuzların axirət həyatına inandıqları, etnik əxlaqi davranışlarında, həyata baxışlarında, ətrafa münasibətlərində bu inanca söykəndikləri məlum olur. Dədə-Qorqud oğuz igidləri haqqında boy boyladıqdan sonra deyir:

İmdi qanı dedügim bəy ərənlər?
Dünya mənimdir deyənlər!
Əcəl aldı, yer gizlətdi,
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya?! [3, s. 80].

Bütün bu nümunələr “Kitabi-Dədə Qorqud”da islam düşüncəsinin məhsuludur və deməyə əsas verir ki, islam dini, doğurdan da, əvvəldən sona kimi dastanın ab-havasının əsasını təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Dədə Qorqud” kitabı: Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004, s. 368.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud: Sadələşdirilmiş mətn. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 144 s.
4. Naxçıvan tarixi: 3 cildə. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
5. Mirzəzadə R. İslam – pəklıq, ədalət, namus, bərabərlik, doğruluq dinidir. islam dini dede. musigi-dunya.az/i/islam_dini.html.

Сара Гаджиева

ИСЛАМ В ДАСТАНЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

В статье говорится о непреходящих ценностях Ислама и отмечается, что дастан является синтезом тюркско-исламской культуры. Созданный из двенадцати народных сказаний, этот великолепный по языку и стилю памятник повествует о предках азербайджанского народа – огузских богатырях, мифических персонажах – устами древнетюркского старца Деде Горгуда, певца подвигов огузских богатырей.

Ключевые слова: *«Китаби-Деде Горгуд», дастан, ислам, культура.*

Sara Hajiyeva

ISLAM IN THE EPOS “KITABI-DADA GORGUD”

In the paper it is dealt with the Islamic values, which is studied in the eposes of “Kitabi-Dada Gorgud” and it is noted that the eposes is one of the most grandiose monuments of our nation, which delivers us far back of our nation of the synthesized culture of Turk-Islam. The sphere of influence of this art monument, which penetrates to the spiritual-philosophical deep layers preserves to keep its purity and holiness as an example of the divine communication.

Key words: *“Kitabi-Dada Gorgud”, epos, Islam, culture.*

SEVİNC ABBASOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA QADIN-ANA KULTU: QADINLARIN DÖYÜŞLƏRDƏ İŞTİRAKI

Köhnə ərəb imperiyası ərazisində (İndoneziya və Hind okeanındakı adalar nəzərə alınmazsa) taxta çıxmış bütün qadınlar türk və ya monqol sülaləsindən olmuşlar. Belə halda inamla söyləmək olar ki, türk və monqol xalqlarının ictimai həyatında qadın vacib rol oynamış və böyük ehtirama layiq görülmüşdür. Bəzi hallarda türklər qadını hətta kişidən də üstün tutmuşlar.

Köçəri olan türklərin etik və mənəvi baxışlar sistemini, ənənələrini daha yaxşı bilmək üçün islamı qəbul etmiş oğuz türklərinin tanınmış dastanı olan “Kitabi-dədə Qorqud”a müraciət etmək gərəkdir.

Açar sözlər: imperiya, ənənə, islam, dastan.

Orta əsrlərdən başlayaraq müsəlman aləminə qədəm qoyan türklər yeni dövlətlər yaradaraq və burada yüksək vəzifə tutaraq, türk hüququ, qadına və onun türk cəmiyyətindəki vəziyyətinə türk münasibəti ilə bağlı bir sıra yeni yanaşmaların qəbul olunmasını məcbur etmişdir. Monqol işğalının sonuna yaxın bu təsəvvürlər xəlifətin torpağında yeni yaranmış dövlətlərdə tamamilə özünə yer tapdı. İndoneziya və Hind okeanındakı adalar nəzərə alınmazsa, köhnə ərəb imperiyası ərazisində taxta çıxmış bütün qadınlar türk və ya monqol sülaləsindən olmuşlar. Belə halda inamla söyləmək olar ki, türk və monqol xalqlarının ictimai həyatında qadın vacib rol oynamış və böyük ehtirama layiq görülmüşdür. Bəzi hallarda türklər qadını hətta kişidən də üstün tutmuşlar. Məlumdur ki, ilkin mərhələdə uyğur dövləti tək bir şahzadə qadının əlində olmuşdu.

Köçəri olan türklərin etik və mənəvi baxışlar sistemini, ənənələrini daha yaxşı bilmək üçün islamı qəbul etmiş oğuz türklərinin tanınmış dastanı olan “Kitabi-dədə Qorqud”a müraciət etmək gərəkdir. Bu dastan əsas etnik təbəqəsini türklər təşkil edən Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. Dastan türk qəbilələrinin köçəri və yarımköçəri mühitində qender aspektini daha yaxşı işıqlandırmağa imkan verir. Bartold V.V. görə dastanda təsvir olunan, qəti şəkildə XII əsrdə təşəkkül tapmış və oğuz türkləri ilə bağlı olan hadisələr ərazi cəhətdən Qərbi Qafqazın Mərkəzi hissəsinə, həmçinin Şərqi Anadolunun şimal-şərq hissəsinə və Naxçıvan ərazisinə təsadüf edir. Dastanla bağlı araşdırmalar oğuz cəmiyyətinin qəbilə-tayfa strukturunu aşkar etməyə imkan verir ki, onun elementlərindən biri hərbi demokratiya idi, yəni oğuz qəbilələri ittifaqının başında ən görkəmli döyüşçülərdən ibarət ağsaqqallar şurası dururdu. Bu idarəetmə sisteminin digər bir əlaməti hakimiyyətin bilavasitə irsən verilməməsi idi – buna layiq olmaq gərək idi. Dastanda deyilir: “O zamanlar bir oğlan baş

kəsməsə, qan tökməsəydi, ona ad qoyulmazdı” (11, s. 151). Əgər oğlu döyüş meydanından qaçmışdısa, atanın onu qılıncla parçalamağa haqqı vardı.

Dastanda zəngin etnoqrafik material verilmişdir; dini aspektə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, oğuz türkləri arasında islamın şiə cərəyanına mənsubluq aydın şəkildə izlənilir.

Araşdırdığımız aspekt nöqteyi-nəzərindən isə dastan qadın obrazını türk-oğuz mühitində ana, həyat yoldaşı olaraq işıqlandırır.

Analıq rəmzi dastanda müqəddəs hesab olunur: “*Ana haqqı – tanrı haqqıdır*” (11, s. 145). “*Ağ birçəkli ananın yeri behişt olsun!*” (11 s. 139).

Dastanda matriarxat elementlərinin saxlandığına şahidlik edən epizodlar tapmaq mümkündür və bu, o fəvqəladə vəziyyətlə bağlıdır ki, kişi qadına münasibətdə seçim etməli olsun: əgər seçim ana ilə arvadı arasında etməlidisə, o anasını seçir, çünki ana müqəddəsdir. Bu qadının ulu ana, ilahə qadın olmasının izidir (8, s. 11).

Dastanın ikinci boyunda görürük ki, Salur Qazan alaçığını darmadağın edərək, əzizlərini aparmış, onun varını mənimsəmiş düşməni Şöklüyə müraciət edərək söyləyir: Ay Şöklü Məlik!

Qızıl tağlı uca evlərimi götürüb gəlmisən,
sənə kölgəlik olsun!
Qiymətli xəzinəmi, bol gümüşümü götürmüşən,
sənə xərclik olsun!
Qırx incə belli qızla Burla xatunu gətirmisən,
sənə əsir olsun!
Qırx igitlə oğlum Uruzu gətirib gəlmisən,
sənin qulun olsun!
Tövlə-tövlə şahənə atlarımı gətirib gəlmisən,
sənin miniyin olsun!
Qatar-qatar dəvələrimi gətirib gəlmisən,
sənin yükünü daşısın!
Qoca anamı gətirmisən, ay kafir,
anamı ver mənə!
Savaşmadan-vuruşmadan qayıdım geri,

dönüb gedim! (11, s. 146-147).

Dastanın “*Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy*” adlanan IV boyunda türk qadınını bir qadın, ana kimi səciyyələndirən epizod da maraqlıdır. Oğlunun itməsindən narahat olan xan qızı Burla xatun ərinə müraciət edərək deyir:

“*Qarşı yatan uca dağdan
Bir oğul uçurdunsa, de mənə,
külünglə yıxdırım!
Coşğun axan yüyrək sudan
Bir oğul uçurub-axıtdınsa, de mənə,*

*Mənbəyini-mənsəbini dağıdım!
Azğın dinli kafirlərə
Bir oğul tutdurdunsa, de mənə,
Xan atamın yanına gedim mən,
Böyük qoşun, bol xəzinə alım mən.
Yaralanıb Qazlıq atımdan enməyincə,
Ətəyimlə alca qanımlı silməyincə,
Qol-bud olub yer üzünə düşməyincə,
Bircə oğlumun xəbərini almayınca
Kafir yollarından dönməyim mən!”*

Səciyyəvi haldır ki, Burla xatun oğlunu tapmaq üçün ərindən yaxud xan atasından bunu xahiş etmir, əksinə özü bütün çətinlikləri dəf etmək istəyir ki, bu da onun mənəvi və fiziki gücünə və kişilərsiz də hər maneəyə sinə gərmək bacarığına dəlalət edir. Başlıcası isə o bu ruhda tərbiyə alıb böyüdüyünə görə buna həm ənənəvi, həm də psixoloji cəhətdən hazır idi. Bu epizod köçəri oğuz mühitində ana obrazının təsviri aspektinə yaxınlaşır: o, sakit-səssiz oğlunun başına gələnlərlə razılaşmayacaq; o, oğlu uğrunda mübarizə edəcək, çarpışacaqdır. Həmin boydakı sonrakı epizod deyilən fikri təsdiq edir: “Burla xatun oğlunu andıqca qərarı qalmadı. Qırx incə belli qız-oğlanla Qara aygırını çək-dirib mindi. Böyük qılıncına qurşandı”. “Qırx qız” – köçəri türk qadınlarının ənənəvi qəhrəmanlıq keyfiyyətlərinə bariz nümunədir. Bu belə olmasaydı Burla xatun özü ilə 40 süvari-döyüşçü götürməli idi (11, s. 174).

Bu cür, “Kitabi-dədə Qorqud” dastanı əsasında türk köçəri mühitində ana obrazını səciyyələndirmək olar: ana necə olmalıdır və öz oğlu üçün o nələr edə bilir.

İndi isə həyat yoldaşı obrazı aspektini, onun türk eposunda necə verildiyini araşdıraraq. Bundan ötrü dastanın III boyuna müraciət edək. Bamsı Beyrəyin və Banu Çiçəyin hələ təzə doğulduqları zaman nişanlandıqlarına baxmayaraq, Bamsı Beyrək onunla tanış olmağa cəhd edəndə qız özünü qulluqçu kimi təqdim edərək belə söyləyir: “*O elə qız deyildir ki, sənə görünə! Amma mən Banuçiçəyin dayəsiyəm. Gəl indi sənənlə ova çıxacaq. Əgər sən atın mənim atımı keçsə, onun atını da keçər. Həm də ox atacaq. Məni keçsən, onu da keçərsən; həmçinin sənənlə güləşək. Məni bassan, onu da basmış olursan*”. Bamsı Beyrək birinci iki yarışda asanlıqla qalib gəlir; lakin güləşmə zamanı, dastanda deyildiyi kimi, “*iki pəhləvan kimi bir-birinə sarmaşdılar, gah Beyrək qızı, gah da qız Beyrəyi yerə vurmaq istəyir*”. Yalnız biabır ola biləcəyi fikri və oğuzların ona lağ edə biləcəyi oğlana güc verdi ki, bu mübarizədən qalib çıxsa bilsin. Dastanın bu epizodu köçəri mühitində qadın obrazını işıqlandırmaq üçün səciyyəvidir, çünki köçəri həyat tərzində qadını kişiyə bərabər olmağa məcbur edirdi, yəni o, həm at çapa bilməli, həm də yaxşı döyüşçü olmalı idi. Bu fraqment kişilərin qadınların özünə ər seçdiyi zaman (11, s. 153) onda hansı keyfiyyətləri qiymətləndirdiyini anlamağa yardım edir. Bu mənada “Kitabi-dədə Qor-

qud”dakı başqa bir epizod da maraqlıdır ki, burada kişinin qadın-həyat yoldaşı barədə adekvat təsəvvürləri verilir: *“Ata, mənə bir qız alıb ver ki, mən yerimdən durmadan o durmuş olsun! Mən qaracıq atıma minmədən o minmiş olsun! Mən döyüşə getməmiş o mənə baş gətir-sin!”* (11, s. 183).

Dastanın “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu” adlanan VI boyunda Qanturalının nişanlısı Selcan xatın dəmir dəbilqə geyinərək əlinə nizə alır və adaxlısı ilə birlikdə ata evindən gedir. Nəzərə alın: qadın üçün ənənəvi olan cehizlə yox, atla, dəmir dəbilqə və nizə ilə... (11, s. 188).

Həmin nəğmənin sonrakı epizodunda köçərilərin bəzi psixoloji xüsusiyyətlərini anlamaq üçün maraqlı bir süjet vardır. Selcan xatın Qanturalının qadın döyüşçü tələblərinə uyğun (düşmən yaxınlaşarkən o birinci olaraq hücumu başladı, düşməyə zərbə endirdi, döyüş meydanından ərinə at üstündə çıxardı) gəlsə də, Qanturalı, fikrimizcə, tamamilə çox gözlənilməz bir fikrə gəlir – arvadını öldürsün. Oğuzların bunu onun öyünməsindən, lovğalığından öyrənə biləcəyi fikri Qanturalı üçün ədalətsiz qərar – arvadını öldürməkdən daha dəhşətli idi.

“İgid, bəy öyünərsə, ər öyünsün – aslandır!

Lovğalanmaq arvad üçün nöqsandır.

Öyünməklə arvaddan kişi olmaz”.

Buna cavab olaraq Selcan xatın ərinə onunla yarışmağı təklif edir; əgər o qalib çıxsa, əri onu öldürməyəcək (11, s. 190).

Görünür ki, ağır köçəri həyat tərzini həm kişilərdən, həm də qadınlardan güclü olmaqlarını tələb edirdi: düşmənlə rastlaşanda da, ova gedəndə də, naxırçılıqla məşğul olanda da. Lakin kişidən daha yaxşı at sürən, yaxud döyüşçü olsa belə, qadın bəzi hallarda bunu nümayiş etdirməməli, bu haqda danışmamalı idi; o, kişidən aşağıda olmalı və həmişə də bunu yadda saxlamalı idi.

Mövzunu tamamlayaraq, Dədə Qorqudun oğuz cəmiyyətində necə qadınlara olduğu barədə sözlərini yada salaq: *“Ozan deyir: “Arvadlar dörd cürdür: birisi soy soldurandır; birisi toy doldurandır; birisi evin dayağıdır; birisi necə desən, bayağıdır”.* *“Ozan, evin dayağı odur ki, çöldən-bayırdan evə bir qonaq gəlsə, əri evdə olmasa, o gələn adamı yedirir-içirir, əzizləyib-oxşayır, yola salır. O cür arvad Ayişə, Fatimə (Məhəmməd peyğəmbərin arvadı və qızı) cinsidir”.*

Ailə və ailə münasibətləri oğuz cəmiyyətində çox mühüm və güclü olduğu üçün dastanda uşaqlarla bağlı məsələ də diqqətdən yayınmamışdır. Dastanda uşağın doğulması mühüm hadisə kimi qeyd olunur, amma övladının hansı cinsə mənsub olmasından asılı olaraq bu yaxud digər insana münasibət sistemə riayət olunur. Belə ki, dastanda Bayandır xanın təşkil etdiyi bayramlarda onun oğuzlar üçün üç rəngdə alaçıq qurması təsvir edilir. Ağ alaçıqlar oğlu olan kişilər üçün qurulurdu və onu ağ qoyunun ətinə qonaq edir, alaçıqın üzərində isə ağ bayraq asırdılar. Qırmızı rəngli, qırmızı bayraqlı alaçıqlara övladları qız olanlar dəvət edilərdi. Nəhayət, qara bayraqlı, qara rəngli alaçıqlar övladı olma-

yan kişiler üçün nəzərdə tutulurdu və onlara qara qoyunun ətini yedirdərdilər. Qonaq istəsəydi, bir söz belə demədən məclisi tərk edə bilərdi, istəsəydi, qalardı. Sonsuz kişiler dastana görə Allahın qəzəbinə gəlmiş sayılırdı və bu o demək idi ki, oğuzlar da ona qarğış edə bilərdi.

Bu parçadan görüldüyü kimi, oğuz cəmiyyətində uşaq doğularkən oğlana üstünlük verilirdi, amma qızın dünyaya gəlməsi də ehtiramla qarşılanırdı.

Orta əsr türkdilli köçəri tayfaların adət-ənənələri belə idi və burada qadının cəmiyyətdə, ailədə, məişətdəki yeri aydın görünür və qəndər münasibətləri: sosial mühitdə kişilərin qadına münasibəti (həyat yoldaşına, nişanlısına, anasına) və müvafiq olaraq həmin mühitdə qadınların kişiyə (ərinə, oğluna, nişanlısına) münasibəti – tam dəqiqliyi ilə aşkar olunur.

Dastanlarda qadınlar da kişiler kimi mərd və mübarizdirlər. Arvadın ərə, ananın oğula, bacının qardaşa məhəbbəti, nişanlı qızların sədaqəti dastanın motivlərindəndir. Dastanda anaya, qadına hörmət fikri təbliğ edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqudun tekstoloji tədqiqi: Monoqrafiya. Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
2. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Drezden nüsxəsi / Tərtib, müqəddimə və şərhləri Ə.Şmeydanındır (Berlin Universitetinin professoru).
3. Nəbiyev B., Qarayev Y. Xalq mədəniyyətinin güzgüsü: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqında elmi-kütləvi kitabça / Azərbaycan, türk, rus, ingilis, alman, fransız, fars və ərəb dillərində. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.
4. Əfəndiyev E., İbrahimov N. Kitabi-Dədə Qorqud: Rəngli foto-albom / Müxtəsər mətn – bir neçə dildə.
5. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası: Monoqrafiya. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.
6. Əlibeyzadə E. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qədim türk dastançılıq ənənələri. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.
7. Kamal R. “Kitabi-Dədə Qorqud” – tarixi semantika. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.
8. Əliyev O. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Azərbaycan folkloru. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.
9. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə. I c., Bakı, 1960.
10. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edənlər F.Zeynalov və S.Alizadə. Bakı: Yazıçı, 1988.
12. Kitabi-Dədə Qorqud: Eposun tədqiqinə həsr edilmiş məqalələrdən seçmələr Toplusu / Tərtib edən və redaktor Y.Qarayev. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.
13. Dədə Qorqud almanaxı: 5 cildə.

Севиндж Аббасова

КУЛЬТ ЖЕНЩИНЫ И МАТЕРИ В ЭПОСЕ «КИТАБИ-ДЕДЕГОРГУД», УЧАСТИЕ ЖЕНЩИН В БОЯХ

Начиная со средних веков, тюрки вступили в исламский мир, стали создавать новые государства, разработали тюркское право, выработали совершенно новый, исключительно тюркский подход к женщине и занимаемому ею положению в тюркском обществе. К концу монгольского ига такой подход окончательно укоренился в созданных на землях Халифата новоиспеченных тюркских государствах. Все женщины, взошедшие на трон в государствах, образованных на территориях старой арабской империи, за исключением Индонезии и островов в Индийском Океане, восходили корнями к тюркским и монгольским династиям.

Для более ясного понимания и осознания этнических корней и духовных взглядов древних кочевых тюрков, необходимо обратиться к популярному и признанному среди принявших ислам тюрков-огузов эпосу «Китаби-Деде Горгуд». Указанный эпос широко распространился и в Азербайджане, где в эпоху средневековья основную этническую прослойку населения составляли тюркские племена. Эпос «Китаби-Деде Горгуд» позволяет более детально изучать и освещать гендерные аспекты в кочевой и полукочевой среде тюркских племен. Согласно мнению В.В.Бартольда, описываемые в эпосе события имеют непосредственное отношение к тюркам-огузам и по территории отождествляются с центральной частью Западного Кавказа, а также северо-восточными областями Восточной Анатолии и Нахчываном. Исследования эпоса позволяют установить общинно-племенную структуру общества огузов и утверждать, что военная демократия была одним из основных элементов данного общества, т. е. племенные союзы огузов возглавлялись советами старейшин, состоящих из видных и авторитетных воинов. Другим признаком данной системы управления было то, что власть не передавалась по наследству, ее необходимо было заслужить. В эпосе говорится: «тем, кто не отрезал головы, не пролил крови, не давали имени» [Ш. Глава о Бамсы Бейреке, сыне Байбуры. Китаби Деде-Горгуд / Сост. Ф.Зейналов, С.Ализаде. Баку: Язычы, 1988, с. 151]. Если сын убежал с поля боя, отец имел право разрубить его мечом.

В эпосе Деде Горгуда имеется богатейший этнографический материал, а что касается религии, то с уверенностью можно утверждать о принадлежности тюрков-огузов к шиитскому течению Ислама.

Ключевые слова: империя, традиция, Ислам, дастан.

Sevinj Abbasova

**WOMAN-MOTHER CULT IN “KITABI-DADA GORGUD”,
WOMEN’S PARTICIPATION IN BATTLES**

Starting from the Middle Ages Turks entering the Muslim world by creating new states and holding high positions forced the adoption of a number of new approaches there, regarding the attitude towards Turkish law, Turkish position to women and their state in the Turkish society. Toward the end of the Mongolian invasion these ideas has completely found its place in the newly formed states in the land of the Caliphate. Not taken into account Indonesia and the Indian Ocean islands, all the women who came to the throne in former Arab Empire territory were from Turkish or Mongolian dynasty.

In order to know the ethical and moral vision system and traditions of the nomadic Turks better, we should refer to the well-known epos of Oguz Turks “Kitabi-Dada Gorgud”, who had converted to Islam. This epos is widespread in Azerbaijan where the main ethic layer consists of the Turks. The epos enables better illuminate the gender aspect in nomadic and semi-nomadic environments of Turkish tribes. In Bartold V.V. opinion, the events described in the epic that firmly developed in the twelfth century and were related to the Oguz Turks took place in West Central part of the Caucasus, north-eastern part of the Eastern Anatolia and the territory of Nakhchivan. Investigations relating to the epos allow you to discover the structure of tribal community of Oguz, and the military democracy was one of the elements of such structures. Therefore, the council of elders consisting of the most prominent fighters stood at the head of the Oguz tribes Union. The other sign of this management system was that, there was not a direct inheritance of power. In order to get the power one should worth of it. It is said in the epic: “At that time a fellow could not gain a name unless he beheaded and shed blood” [III. The chapter on Bamsy Beyrek, the son of Baybora. *Kitabi-Dada Gorgud* / Compiled by F.Zeynalov, S.Alizadeh. Baku: Yazychy, 1988, p. 151]. If the son run away from the battlefield, his father would have a right to saber him.

Rich ethnographic material was given in the epic. As for the religious aspect, it should be noted that belonging to the Shia branch of Islam among Oguz Turks is clearly monitored.

Key words: *empire, tradition, Islam, dastan.*

AYGÜN ORUCOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
Filologiya üzrə elmlər doktoru
E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DÜNYASININ MİLLİ VƏ ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏRİ

Azərbaycan xalqının soy-kökündən bəhs edən ana kitabı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Bu dastan türk xalqlarının mənəvi dəyərlərini əks etdirsə də, bu dəyərlər ümumbəşəri mahiyyət daşıyır. Dastanda vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, mübarizlik, sədaqət, birlik, həmrəylik yüksək dəyərlən-dirilir. Döyüşə hazırlıq, ana vətənin müdafiəsi kimi məsələlərə isə boyların hər birində yer ayrılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının mənşəyini, mənliyini, məskənini təsdiq edən, keçmişini və gələcəyini müəyyənləşdirən, əxlaqi baxışlarını, dünya-görüşünü, etik və estetik dəyərlərini göstərən şah əsərdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan xalqı, Dədə Qorqud, keçmiş və gələcək, qəhrəmanlıq.*

Azərbaycan türklərinin qədim əcdadları olan Oğuz türklərinin şanlı qəhrəmanlıq tarixindən bəhs edən, xalqımızın milli dilinin, milli ədəbiyyatının, milli məskəninin, milli adət-ənənələrinin, fəlsəfi, əxlaqi-etik görüşlərinin əks olunduğu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bu gün tarixi, filoloji, sosioloji, etnoqrafik və pedaqoji baxımdan araşdırıla bilən əvəzolunmaz bir mənbədir. Təsədüfi deyil ki, türk alimi Fuad Köprülü dastanın türk xalqlarının ədəbiyyatları içərisində xüsusi yeri və əhəmiyyəti olduğunu vurğulamaq üçün belə demişdir: “Bütün türk ədəbiyyatını tərzinin bir gözünə, “Kitabi-Dədə Qorqud”u o biri gözünə qoysanız, yenə də Dədə Qorqud tərəf ağır gələr” [7]. Azərbaycanın Xalq yazıçısı Anar 1999-cu ildə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşr olunmuş “Dədə Qorqud dünyası” adlı kitabında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını Azərbaycan xalqının mənliyini, mənşəyini və məskənini təsdiq edən, keçmişini və gələcəyini müəyyənləşdirən, etik və estetik dəyərlərini göstərən şah əsəri, təməl kitabı, Ana kitabı adlandırmışdır [1, s. 4]. Dastanın əsas ideyası olan qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, sərhədlərin toxunulmazlığı, mərdlik, mübarizlik, sədaqət və s. bir xalqa məxsus olan dəyərlər həm də bütün dünya xalqlarına aid ola biləcək ümumbəşəri dəyərlərdir. “Qədim ədəbiyyatımızın təlqin və təqdir etdiyi müdrik, mənalı fikirlər, zərif bəşəri duyğular öz başlanğıcını böyük “Kitabi-Dədə Qorqud” nəhrindən götürür” [4, s. 5].

Bu dastan türk xalqlarının ortaq ədəbi abidəsi olsa da, daha çox Azərbaycanla bağlıdır. Boylarda hadisələr qədim Azərbaycan torpaqlarında baş verir. Türk tədqiqatçıları F.Köprülü, A.Dilaçar, M.Ergin dastanın Azərbaycanda yazıya alındığı, Azərbaycan yazılı dilinin abidəsi olduğu qənaətinə gəlmişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının Azərbaycanla bağlı olduğunu vaxtilə müxtəlif məqsədlə Qafqaza gəlmiş səyyahlar, alimlər də qeyd etmişlər. Adam Oleari

1638-ci ildə Dərbənddə olduğu zaman, azərbaycanlılardan Dədə Qorqud hekayələrini eşitdiyini, Qazan xanın və Burla xatunun, eləcə də Dədə Qorqudun özünün burada qəbirləri olduğunu qeyd etmişdir. Həmin əsrin ortalarında Şamaxıya gəlmiş səyyah Övliya Çələbi isə öz səyahətnaməsində Dərbənddə Dədə Qorqud qəbri olduğunu və şirvanlıların bu qəbrə ehtiram bəslədiklərini, etiqad etdiklərini yazır. Azərbaycan xalqı arasında təkcə adamların deyil, hətta bütün əşyaların da adlarının Dədə Qorqud tərəfindən verildiyi barədə rəvayət vardır. Bu rəvayətdə deyilir ki, bütün əşyalara ad qoymuş Dədə Qorqud sonradan dərk etmişdir ki, dörd adı yanlış qoymuşdur.

Azərbaycan xalqının soy-kökündən bəhs edən bu əsər elmə məlum olduğu gündən bütün dünya alimlərinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu, onu göstərir ki, dastan təkcə bir xalqın mənəvi dəyərlərini əks etdirsə də, bu dəyərlər ümumbəşəri mahiyyət daşıyır. Bu cəhətinə görə iki əsrdir ki, dünya şərqşünaslığının bir çox böyük nümayəndələri “Kitabi-Dədə Qorqud”u tədqiq, təhlil və tərcümə etmiş, dastan alman, rus, ingilis, fransız, türk, italyan, ərəb, fars, serb, gürcü, türkmən, qazax, latış və s. dillərdə nəşr edilmişdir. Bütün bu tədqiqatlar, tərcümələr, nəşrlər ötən müddət ərzində dünya şərqşünaslıq elmində, konkret olaraq isə türkologiyada məxsusi və nüfuzlu bir qol – qorqudşünaslıq yaratmışdır. Dünya səviyyəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tanınması və öyrənilməsi Azərbaycanın tanınması, mədəniyyətinin təbliğidir.

1997-ci il 20 aprel tarixli fərmanla “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinin qeyd olunmasının zəruriliyini ortaya qoyan ümummilli liderimiz Heydər Əliyev qorqudşünaslıq elmində yeni bir mərhələnin yaranmasına səbəb olmuşdur. Dastanın yubileyinin prezident fərmanı ilə qeyd olunması ilk dəfə ancaq Azərbaycanda baş vermişdir. Fərmandan sonra YUNESKO Beynəlxalq Mədəniyyət Təşkilatı 1998-ci ili “Dədə Qorqud ili” elan etmişdir. Burada qeyd olunmuşdur ki, “oğuz türklərinin tarixini əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur” [5, s. 3]. Bu tarixi əhəmiyyətli sərəncamdan sonra dastanların yaranması tarixi düz 4 əsr əvvələ aid olundu. Bu fakt dastanın 1962-ci il nəşrində də öz əksini tapmışdır: “Aparılan tədqiqat nəticəsində toplanılmış tarixi məlumatların təhlili onu göstərir ki, bu abidə təxminən X-XI əsrlərdə Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələrlə səsleşməkdədir” [3, s. 5]. Ulu öndərimiz həm də onu xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməsi yubileylə bitməməli, ardıcıl davam etməlidir. Yubiley ilində Naxçıvanda dastanın tədqiqi istiqamətində mühüm addımlar atılmış, beynəlxalq simpozium keçirilmiş, Dədə Qorqud heykəli 1999-cu ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi şərəfinə ucaldılmışdır. Professor Səfərəli Babayev dastanda işlənmiş 50-dən çox Naxçıvan və ona yaxın ərazilərin yer adlarını müəyyənləşdirərək 1999-cu ildə “Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri” monoqrafiyasını nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2007-ci ildə “Dədə Qorqud heykəli və Dədə Qorqud dünyası” tarixi-etnoqrafik kompleksinin yaradılması ilə bağlı müvafiq tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə, 2013-cü ildə bu dastan əsasında çoxseriyalı filmin çəkilməsi ilə bağlı sərəncam imzalamışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, dövlət başçısının “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” 20 fevral 2015-ci il tarixli Sərəncamı və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında” 25 iyul 2015-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, bu gün də Türk dünyasının bu nəhəng abidəsinin tədqiqi davam etdirilir.

Dastanın ilk tədqiqatçılarından olan A.Y.Yakubovski Drezden nüsxəsinin Azərbaycanda yazıya alındığını, K.İnostrantsev, V.Jirmunski, A.Kononov “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan xalqının qədim əcdadları tərəfindən yaradıldığını, Drezden yazmasında açıq olaraq Azəri şivəsi özəlliklərinin gözə çarpdığını qeyd etmişlər [1, s. 22-23]. “Drezden nüsxəsinin Vatikan nüsxəsindən qədimliyini və Azərbaycanda qələmə alındığı tədqiqatçılar (O.Ş.Gökyay, M.Ergin, H.Araslı, M.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Cəmşidov və başqaları) tərəfindən təsdiq edilmişdir. Drezden nüsxəsi həm Azərbaycanda, həm də azərbaycanlı, yaxud Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini yaxşı mənimsəmiş bir şəxs tərəfindən yazıya alınmışdır. Drezden nüsxəsinin dili fonetik və leksik cəhətdən müasir Azərbaycan dilinin Cənub və Şərq dialekt və şivələri ilə səsləşir” [4, s. 16]. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dörd boyunu rus dilinə tərcümə edərək 1894-cü nəşr etdirmiş rus şərqşünası V.V.Bartold onun Qafqaz mühitlə bağlı olduğunu da xüsusi qeyd etmişdir: “Qorqud adı ilə bağlı olan epik silsilənin Qafqaz mühitindən kənarında yarandığını təsəvvür etmək çətindir” [2, s. 428]. Azərbaycanda Cəlilabadın Cənubi Azərbaycan sərhədində “Qazan köşkü” zirvəsi, Yardımlı rayonunda Arus kəndi var. “Kitabi-Dədə Qorqud” özü də təsdiq edir ki, onun boyları Qafqaz – qışda və yazda qarı-buzu əriməyən Qazılıq dağı, Qafqazın cənub ətəkləri və bütövlükdə qədim Azərbaycan ərazisilə bağlıdır. Əhvalatlar Şərur mahalında, Əlincə qala qorularında, Dərəşamda, Dəmir qapı Dərbənd, Qara Dərbənd, Ağcaqalada, Sürməlidə, Ağqayada, Ağ sazda baş verir. Bu adda yerlər isə Naxçıvan ərazisində, Zəngilanda, Göyçə mahalında, Ağcabədidə, Şamaxorda, Şəkiddə, Şirvanda, Dəvəçidə, Abşeron torpağında bu gün də mövcuddur. Oğuzlar Abxaziya elinə, Trabuzona, Rum elinə, Qara dəniz kənarlarına, Harun elinə at oynatmağa, qız almağa, mal alış-verişinə gedirlər. Dastandakı yer adları əsas etibarilə, Azərbaycana, habelə Gürcüstanın, Ermənistanın, Türkiyənin Azərbaycanla həmsərhəd ərazilərinə aiddir. Oğuzla doqquz tümən Gürcüstanın xəracı gəlir, Trabuzan təkuru bəylərbəyi olan xan Qazana şahin göndərir.

Drezden nüsxəsində tam adı “Kitabi-Dədəm Qorqud ala lisani taifei-oğuzan” olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ədəbiyyatşünaslıqda söz sənətimizin

ilk böyük abidəsi hesab olunsada, bu əsər yalnız ədəbi ölçülərə sığmayır. Dastan həm də xalqımızın dil və tarix araşdırmalarında əvəzsiz bir qaynaqdır, geniş bir ədəbi aləmdir, dünyadır. Bu dünya yalnız yazılı mənbələrdə qalmış bir dünya deyil, coğrafi adlarda, hidronimlərdə, köçəri məişətində bu gün də Azərbaycanca yaşayan bir dünyadır. Ayrımlar arasında indi də yaşayan “Kitabi-Dədə Qorqud” motivləri, Təpəgöz, Oğuzla bağlı əfsanələrdə oğuzlar, uğuzlar boy-buxunlu, azman, nəhəng insanlar kimi təsvir edilmişlər. XVII əsrdə Azərbaycana səfər etmiş alman alimi və diplomatı Adam Olearini Dərbənd yaxınlığında gördüyü “Dədə Qorqud qəbri” deyə nişan verilən məzar böyüklüyünə görə heyrətləndirmişdir. Dastanın mətnindəki “oğuz zamanında”, “ol zamanlar” mısraları oğuzların dastanın boylarının yaranmasından çox əvvəl yaşadıklarını və əsər yaranan dövrdə artıq çoxdan əfsanələşdirildiyini göstərir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da ən qədim dini-mifoloji görüşlər, adət-ənənələr oğuzların ibtidai dövrünə aiddir. Oğuzlar yarımköçəri həyat keçirir, əsas təsərrüfatları hərəkətdədir – qoyunçuluq, maldarlıq, atçılıq və dəvə sürülərindən ibarətdir, at südü və ondan hazırlanmış içkilər içirlər, çadırlarda, alaçılarda yaşayırlar. Dəmir ucluqlu ox, polad qılınc ən kəsərli, seçmə silah növü kimi qeyd olunur. Ana haqqı Tanrı haqqı hesab olunur. Ana südü dağ çiçəyi ilə yanaşı kül də məlhəmdir. Təpəgözdən, pərilərdən, sehrli üzük, qılıncdan bəhs olunur. Suyu, ağaca, qurda inam böyükdür. Ağac, aslan və qurd qəhrəmanın soykökü kimi yad edilir, qolundakı şahini öldürmək böyük təhqir hesab edilir. Dədə Qorqudun verdiyi adlar da islam zəhniyyətindən uzaqdır, qədim Oğuz zövq və təsəvvürünün məhsuludur.

Yunan alimi, filosof-tarixçi F.Simokatta VI-VII əsrlər Odlar diyarı türklərinə bəhs edərkən yazmışdır: “Türklər odu hər şeydən uca tutur, hava və suya ehtiram göstərir, torpağa tərif nəğmələri oxuyur, göyləri və torpağı yaradana sitayiş edir və onu Tanrı adlandırırlar. Onlar bu Tanrıya at, buğa və qoyundan qurban kəsirlər və özlərinin kahini o adamı hesab edirlər ki, o, peyğəmbərlik edib gələcəyi qabaqcadan görə bilsin” [2, s. 429]. Atlar burada öz adları ilə tanınan canlı personajlardır, at qəhrəmanın yoldaşı, əsas zərbə qüvvəsidir. “At işləməsə, ər öyünməz” – məsəli dastandan leytmotiv kimi keçir. Qəhrəman yaralananda atın quyruğunu kəsir, öləndə atı öldürürlər, yasaq olunmuş vaxtda atı minmək günahdır. Qəhrəman and içir: “Minərsəm, tabutum olsun!”. İstəməz qədim atlı xalqlar – iskitlər (skiflər), hunlar yada düşür. Azərbaycan və Gürcüstan ərazisində tapılmış at heykəlli qəbir daşları, meyiti kəfən əvəzinə at dərisinə büküb dəfn etmək, qayaüstü rəsmlərdə təsvir olunmuş vəhşi atlar qədim mifoloji görüşləri əks etdirir. Atla bağlı adətlərin, at qurbankəsmə ritualının Qafqazda və Azərbaycanda icra edilməsi barədə tarixin atası Herodot və alban tarixçisi Musa Kalankatuklu da məlumat vermişdir.

Kitabda bəhs edilən hadisələr miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Təpəgöz əhvalatı burda da var, antik dünyanın dahisi Homerin əsərində də. Əslində isə, F.Dits də, C.Lyuis də təsdiq edirlər ki, bu mövzu Qafqaz torpağı ilə

bağlıdır. Bu boyu ilk dəfə alman dilinə tərcümə edərək nəşr edən alman alimi Fridrix fon Dits “öz tədqiqatında bir bədii personaj kimi Təpəgözü Homerin “Odiseya”sındakı məşhur Siklopla müqayisə edərək Təpəgözü daha ilkin bədii mənbənin qəhrəmanı hesab etmişdir. F.Ditsə görə “Odiseya” özündən sonrakı dövrdə Şərq aləminə məlum deyildi, halbuki Şərq əfsanələri, ədəbiyyatı “Odiseya”ya qədərki dövrlərdə artıq qədim yunanlara məlum idi. F.Dits Təpəgözü Siklop surətinin prototipi hesab edirdi, Təpəgöz bədii surət kimi, Siklopun əvvəli, başlanğıcı, başqa dildə, başqa mühitdə onun yeni ifadəsi idi” [6]. Elə bircə bu faktın özü “Kitabi-Dədə Qorqud”un hansı qədimlərdən gəldiyi barədə yaxşı təsəvvür yaradır. XIV əsrdə (1309) Əbubəkr ibn Aybək əd-Dəvadari “Dürərüt-tican” adlı tarix əsərində “Təpəgöz” boyuna aid verdiyi məlumat dastandakı məlum “Təpəgöz” boyundan çox fərqlidir. Belə ki, burada Basatı Təpəgözü öldürməyə vadar edən gözəl nişançı bir qıza olan məhəbbət və ata tənəsidir. Basat oğuzlar içində yetişib nişançılıqda heç kəsin qalib gələ bilmədiyi bir qızı məğlub edərək aldığı atasına müjdə verdikdə atası: “Mən elə bildim ki, Təpəgözü öldürmüşsünüz” – demiş və buna görə də Basat Təpəgözü öldürmüşdür” [3, s. 6]. Dəvadariyə yazılı mənbələrdən məlum olan “Təpəgöz” boyu həm də çox zəngin hadisələrlə dolu imiş. Müəllifin qeydinə görə Basat ilə Təpəgöz arasında ağla sığmayan əhvalatlar baş vermişdir.

Dastan daha çox qəbilə quruluşunun pozulması və feodal münasibətlərinin qüvvətləndiyi əsrlərin məhsuludur. Burada təsvir edilən cəmiyyətin başında xanlar xanı Bayandur xan durur. Əsərin əsas qəhrəmanı Qazan xan və onun ətrafında birləşən bahadırlardır. Eyni zamanda burada xalq qəhrəmanlarından, çobanlardan da bəhs edilir. Qaraca Çoban 600 nəfərlik bir düşmən dəstəsi ilə vuruşur, təpədən-dırnağa qədər silahlanmış düşməne müqavimət göstərir, iki qardaşı öldürülsə də, ruhdan düşmür, qalib gəlincəyə qədər mərdliklə vuruşur. Onun sapandının içi üçyaşar dana dərisindəndir, hər atanda on iki batman daş atır, atdığı daş düşdüyü yerdə üç il ot bitməyir. Qazan oğlu Uruz da atası kimi yenilməz bir igiddir. İki dəfə düşməne əsir düşür, ikisində də mərdliklə hərəkət edir. O, namus uğrunda ətinin qıyma-qıyma doğranmasına razı olur, ancaq anasının tanınub düşmən məclisinə aparılmasına razı olmur. Heç bir adı-sanı, mənəvi olmayan Dəli Domrul isə mövhumi-dini qüvvələrə, Əzrailə qarşı çıxır, nəticədə dastan məhəbbətin ölümə qalib gəlməsi ilə nəticələnir.

Dastanın müqəddiməsindən başlayaraq bütün əsər boyu oğuzlar arasında elin ağsaqqalına, ozanına, böyüyünə, bilicisinə dərin inam və sonsuz hörmət hissənin şahidi oluruq. Müqəddimədə Dədə Qorqud haqqında yazılanlara diqqət edək: “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqut ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi... Qorqut ata Oğuz qövmünün müşkülünü həll edərdi. Hər nə iş olsa, Qorqut ataya tanışınca işləməzlərdi. Hər nə ki, buyursa, qəbul edərlərdi, sözün tutub təmam edərlərdi” [5, s. 31]. Dədə Qorqud qopuzu oğuzlarda müqəddəs sayılır, oxu da Dədə Qorqudun adı ilə bağlayırlar. Banuçiçəyin qardaşı Dəli Qarcardan başqa hamı ona böyük

hörmətlə yanaşır. Dədə öz ağılıyla, tədbiriylə Dəli Qarcarı da yola gətirir. Rəvayətlərdə Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin nəslindən olduğu göstərilən Oğuz xanın yetkin adama ad vermək adəti Qorqud atanın igidlərə ad verməsiylə səsləşir. Kitabda elə ənənəvi və mənəvi əxlaqi keyfiyyətlər var ki, bunlar islam qanunlarına ziddir və ərəb hökmranlığı dövründə bədii əsərdə öz əksini bu şəkildə tapa bilməzdi. İngilis alimi Cofrey Lyuis Dədə Qorqud kitabının ingiliscəyə tərcüməsinin girişində islam aləminə yad olan bu ənənəvi xəlqi keyfiyyətləri xatırladır: 1. Dastanda qadınlar tam azaddır. 2. Oğuz qəhrəmanları ölərkən onlara öz atından ehsan verilir. 3. Doğulan uşaq böyüyüb döyüşdə ad çıxarmayınca ona ad verilmir. 4. Evlənərkən qəhrəman ox atır, oxun düşdüyü yerdə gərdək qurulur. 5. Bəylər məclislərdə şərab içirlər.

Dastanın dini dəyərlərindən danışarkən qeyd etməliyik ki, dastanın müqəddiməsində əcələ, qəzaya, qismətə inamla bağlı atalar sözlərinə, islam diniylə bağlı şəxsiyyət və müqəddəs məkanların adlarına rast gəlsək də, müsəlmanlıq üst, nazik və sonrakı laydır. Doğrudur, burada hamı islamdır, kafirlərlə müharibə edirlər, Kərbəla hadisəsindən xəbərdardırlar, namaz qılırlar, lakin bunların hamısı üzdəndir və katiblər tərəfindən qüvvətləndirilmişdir. İslam dini dərin və əsaslı kök salmamışdır. Burada heç bir molla, islam şeyxi, imam və ya başqa dini mənəbə malik adam yoxdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı oğuzlar islamdan qabaqki adət-ənənələrini, heyvanlarla, quşlarla, təbiətlə bağlı qədim inanclarını unutmayıblar. Onlar Allahdan çox təbiət qüvvələrinə inanıb etiqad edir, öz qılınclarına and içir, suyla xəbərləşir, “qurd üzü mübarəkdir”, – deyirlər. Dirsə xanın xatunu Qazılıq dağının sularını, otlarını, geyiklərini qarğıyır. Dastanda təsvir edilən müharibələr qətiyyəti milli və ya dini vuruşmalar deyil. Əsərdən görünür ki, bu dövrdə xalq içərisində dini təbliğat aparən ərəb və fars ruhaniləri “saqqalı uzun tat əri” adlandırılmışlar. Hətta əzan sözü xalq dilinə belə keçməmişdir. Boylarda qadın, ata, ana, qardaş və at da Allah, Məhəmməd və Quran kimi müqəddəs sayılır. “Dəli Domrul” boyunda allah adı insan kimi təsvir olunur. Burada Əzrail real qəhrəmandan zəif verilir. O, qılıncı çəkib hücum edən Domrulun qorxusundan qapını qoyub bacadan qaçır. Domrulu yalnız hiylə ilə məğlub edə bilir, atını ürkdür, at onu götürüb yerə vuran kimi sinəsinə çöküb canını almaq istəyir. Burada xalqın öz qəhrəmanlarını dini qüvvələrdən üstün tutduğunu görürük. Əsərin bütün qəhrəmanları islam dininin haram buyurduğu şərab içir, “ərin könlündə pas olsa şərab açar” – deyirlər.

Dastanda andlar da maraqlıdır. Heç bir yerdə qəhrəman Allaha, peyğəmbərə deyil, “qılıncıma doğranayım”, “oxuma sancılayım”, “torpaq kimi sovru-layım”, “oğlum doğmasın, doğsa da on yaşına varmasın” deyə real qüvvələrə and içirlər. Dualar isə çox sadə və təbiidir: “Sağ varıb əsən gələsən, uğrun açıq olsun”, “Qara polad üz qılıncın kütəlməsin”, “Çaparkən ağ-boz atın büdrə-məsin” və s.

Böyüyə hörmət, vətənpərvərlik, elin-obanın namusunu, mənafeyini, sərhədlərini qorumağın müqəddəsliyi, vətənin mənafeyinin şəxsi arzu və istək-

lərdən üstün tutulması, ölümsüzlük uğrunda mübarizə, ata-anaya məhəbbət, ailəyə sədaqət, ana haqqının tanrı haqqı kimi qəbul olunması kimi milli və ümumbəşəri dəyərlər oğuz övladlarının qanına ana südü ilə, ata nəfəsi ilə birlikdə daxil olur. Dastanın müqəddiməsindəki boyların məzmunu və ideyası ilə uyğunluq təşkil edən atalar sözlərinə fikir verək: “Ər malına qıymayınca adı çıqmaz”, “Qız anadan görməyincə ögit almaz”, “Oğul atanın yetiridir, iki gözinin biridir”, “Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa”, “Qarı düşmən dost olmaz”, “Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz” və s. Bu müdrik sözlərdə ifadə olunan xeyirxahlıq, səxavətlik, gələcək nəslin düzgün tərbiyə olunmasında valideynlərin mühüm rolunun olması, düşməne qarşı amansızlıq, aqlın, təmizürəkliliyin ən böyük dövlət, xəzinə hesab olunması xalqımızın ən yüksək milli-mənəvi dəyərləri sırasında yer almışdır.

Dastanda qəhrəmanlıq dünyası kişilərə məxsus olsa da, qadınlar da öz ictimai vəziyyətlərinə görə kişilərlə tam bərabərdirlər. Onlar həmişə ərlərinin gözəl məsləhətçiləridirlər. Oğuzlarda qadınlar tam azaddır. Qadın cəmiyyətin bir üzvü kimi yüksək qiymətləndirilir. Övlada məhəbbət, ailəyə sədaqət, ata-anaya hörmət bəsləyirlər. Dirsə xanın qadını oğlunun ovdan qayıtmadığını gördükdə atına minir, qırx incəbelli qız ilə yaralı oğlunu dağlarda tapıb gətirir. Qazanın oğlu Uruz əsir düşdüyü zaman Burla xatun onu qurtarmağa gedən ərinin dalınca düşmənlə vuruşmağa gedir. Qurulu evin dayağı, dirəyi hesab olunan, at minən, ox atan, qəhrəmanlıqda heç də kişilərdən geri qalmayan, ağıllı, vüqarlı, ləyaqətli oğuz qadınına dastanın boylarında hörmət və məhəbbət demək olar ki, ən yüksək səviyyədədir. Dastanda hər bir igidin göz açılan gördüyü, könül verib sevdiyi bir ömür yoldaşı vardır. Təkcə qadınlarda yox, həm də igid, qəhrəman oğuz kişilərində də ailəyə bağlılıq və sədaqət ən ümdə keyfiyyətlərdəndir.

“Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da ataların, yaşlı qəhrəmanların görə bilmədiyi işi gənc qəhrəman, oğul görür. O, hamıdan güclü və tədbirli çıxır. Bu da yeni gəncliyə, gələcəyə olan inamın, nikbinliyin tərənnümüdür. Gənc qəhrəmanlarda qürur, dönməzlik, heç kəsin qarşısında əyilməmək hissləri daha güclüdür. “Qazılıq qoca oğlu Yeynəyin boyu”nda yetişən gənc nəsil – oğullar ataların başladığı, başlayıb yarımçıq qoyduğu işləri başa vurur, son nəticədə düşməne zərbə endirilir, qələbə çalınır. “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda böyük qardaşı Əgrəyi əsirlikdən qurtarmaq üçün gedən Səgrəyi yolundan qaytarmaq mümkün deyil. Ata-anası nə qədər cəhd etsələr də, tələsik toy edib evləndirsələr də, ya qələbə, ya ölüm deyən igid qardaşını xilas etməyə gedir. Səgrək vuruşur, şücaət göstərir, qardaşını düşmən əlindən qoparıb alır, qələbə ilə evə qayıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir olunan cəmiyyət mütərəqqi, müdrik cəmiyyətdir. Burada müasir dövr üçün ibrət götürüləcək cəhətlər çoxdur. Dastanın əsas qayəsi, əsas amalı budur ki, igidlik, mərdlik, qəhrəmanlıq kimi ənənəvi keyfiyyətləri qorumaq, yaşatmaq və gələcək nəsillərə vəsiyyət etmək

lazımdır. Cəmiyyətdə, dünyada inteqrasiya proseslərinin gücləndiyi indiki zamanda milli özünüdərk və milli kökə, qayıdışa daha çox ehtiyac hiss olunur. Bu gün kimliyimizi təsdiq edən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı mənəvi dəyərləri üzə çıxarmaq, nəsilləri bu ruhda tərbiyələndirmək vacibdir. Dastanda yeni nəsli vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, mübarizlik, sərhədlərin toxunulmazlığı, mərdlik, etibar, sədaqət ruhunda tərbiyələndirmək üçün geniş imkanlar vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999, 192 s.
2. Əlibəyzadə E. Az xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı: Gənclik, 1998, 524 s.
3. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edəni H.Arashlı. Bakı: Azərənəşr, 1962, 174 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edəni F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
5. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edəni, ön sözün və lüğətin müəllifi S.Əlizadə. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999, 704 s.
6. <http://anl.azelkitab2015Ar2015-144.pdf>
7. static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/.../48-52.pdf

Айгюн Оруджова

НАЦИОНАЛЬНЫЕ И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ В МИРЕ ДАСТАНА «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

Основной источник сведений об этногенезе азербайджанского народа – это дастан «Китаби-Деде Горгуд». Хотя этот дастан отражает моральные ценности тюркских народов, эти ценности также имеют и общечеловеческую сущность. В дастане высоко ценятся патриотизм, героизм, боевой дух, верность, единство, солидарность. В каждой главе отведено место таким вопросам, как готовность к борьбе, защита родины. Дастан «Китаби-Деде Горгуд» – это шедевр, подтверждающий происхождение, самосознание, местонахождение азербайджанского народа, определяющий его прошлое и будущее, показывающий его нравственные идеалы, мировоззрение, этические и эстетические ценности.

Ключевые слова: азербайджанский народ, Деде Горгуд, прошлое и будущее, героизм.

Aygun Orujova

**NATIONAL AND UNIVERSAL VALUES IN THE WORLD OF THE
EPOS “KITABI-DADA GORGUD”**

The principal book considering the ethnogeny of the Azerbaijani peoples is the epos “Kitabi-Dada Gorgud”. Although this epos reflects the moral values of the Turkic peoples, these values have also universal essence. Patriotism, heroism, morale, loyalty, unity, solidarity are highly rated in the epos. In each part of the epos are featured such problems as fight readiness, defense of the motherland. The epos “Kitabi-Dada Gorgud” is a masterpiece validating the origin, self-respect, residence of the Azerbaijani peoples, determining their past and future, displaying moral ideals, world view, ethic and aesthetic values.

Key words: *Azerbaijani peoples, Dada Gorgud, past and future, heroism.*

TOĞRUL XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: x.toqrul@gmail.com

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA ETİK MÜNASİBƏTLƏR VƏ QADAĞAN SİSTEMİ

Oğuz türklərinin ortaq abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında özünəməxsus yer tutan və geniş şəkildə bəhs edilən məsələlərdən birini qadağanlar sistemi və etik münasibətlər təşkil edir. Dastanda etik münasibətlər və qadağalarla bağlı çoxlu miqdarda məlumatlar var. Onların kompleks şəkildə öyrənilməsi nəticəsində belə bir yekun nəticəyə gəlmək olur ki, milli varlığımızın mötəbər qaynağı olan bu dastanda oğuzların yaratdığı və yaşatdığı zəngin tarix əks olunur. Tarixən oğuzlarda bir çox sahələr kimi etik və hüquqi məsələlərdə də yüksək mədəniyyət, qayda-qanun, vahid bir sistem olubdur. Onlar oğuz cəmiyyətinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdiribdir.

Açar sözlər: *“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, etik münasibətlər, hüquqi məsələlər.*

Oğuz türklərinin ortaq abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında özünəməxsus yer tutan və geniş şəkildə bəhs edilən məsələlərdən birini qadağanlar sistemi və etik münasibətlər təşkil edir. Dastandakı qadağanlar sistemi etik və hüquqi qadağanlar sistemindən ibarət olmaqla iki əsas qrupa bölünür. Onlar oğuz türkləri üçün bir sistem təşkil edir. Dastanla tanış olarkən onun bütün boylarında qeyd olunan məsələ ilə bağlı geniş məlumatlara rast gəlmək olur.

Etik münasibətlərə ataya, anaya, yəni valideynlərə qarşı diqqətli olmaq, onlara hörmət, itaət etmək, yalan söz danışmamaq, tayfadaxili nikah, yəni, oğlanın öz tayfasından olan qızla görüşməməsi, evlənməməsi və s. məsələlər daxildir. Dastanın birinci sətirlərindən, son sətirlərinə qədər böyükklərlə kiçiklər, valideynlərlə uşaqlar, kişilərlə qadınlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin necə gözəl qurulmasının şahidi oluruq. Bunun başlıca səbəblərindən biri oğuzların hər zaman davranış və rəftarlarında əxlaq prinsipinə böyük əhəmiyyət verməsidir. Oğuz türklərinin ailəsində hər zaman valideyn böyük hörmət sahibidir, ailə məsələlərinin həlledicisidir. Qadının ərinə məsləkdaş, məsləhətçi olması dastan boyu özünü göstərir. Ataya, anaya hörmət etməmək, qayğı göstərməmək ən böyük günahlardan biri sayılır. Oğuzlarda ana haqqı – tanrı haqqı kimi qəbul edilir. Ana haqqı ilə bağlı “sənin ağbırçəkli ananın yeri behiştlik olsun, ananın haqqı allahın haqqıdır” deyilir. Dastanda oğuzların anaya böyük ehtiram göstərdiyini sübut edən fakt “Qazan xanın evinin yağmalanması” boyunda öz əksini tapıbdir. Ev-eşiyi əldən getmiş Qazan xan kafir Şöklü Məlikdən halalını, oğlunu, mal-mülkünü deyil, yalnız anasını istəyir [4, s. 188-202]. Onun oğlu Uruz bəy də ana haqqını uca tutur. O, anası Burla xatunu müqəddəs sayır və həyatını

ona qurban etməyə hazır olur. Düşmənlərin onun ana-sını tanımaması üçün o, boğazında ip asılmaqdan, qarmağa çəkilməkdən qorxmadığını sübut edir.

Dastanda qadına, anaya böyük hörmət etməklə yanaşı valideynlərin sözündən çıxmamaq, onların dediklərini şərtsiz qəbul etməklə bağlı qeyd edilir ki, “ol zamanda oğul ata sözünü iki eləməzdi. İki eləsə, ol oğlanı qəbul eləməzlərdir” [1, s. 71]. Qeyd olunan məsələ dastanın dördüncü boyunda (Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boyda) geniş şəkildə öz əksini tapır. Qazan xan düşmənlə üz-üzə gələndə bu etik münasibətlər bir qədər fərqli şəkildə veriləndir. Düşmənlə savaq meydanında olan Qazan xan oğlunun heç bir köməyinə ehtiyac duymur, ona bir kənara çəkilib vuruşa tamaşa etmək, baxıb öyrənmək tapşırığını verir. Boydan oxuyuruq: “Uruz babasının sözün sımadı, qayıdıb gerü döndü” [4, s. 225-241].

“Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”nda bəhs edilən etik münasibətlər içərisində tayfadaxili nikahın qadağan olması ilə bağlı bir çox boylarda, o cümlədən Qanturalın qəhrəmanlığından, onu özünə həyat yoldaşı seçməsindən bəhs edən boyda rast gəlirik. Dastanda tayfadaxili nikahın, oğuz oğlanlarının özünün məxsus olduğu tayfadan olan qızla evlənməyin qadağan olduğuna görə Qanturalın yad bir diyara – Trabzona gəlməsi, burada Selcan xatunu tapması və onunla qovuşması əks olunubdur. Bu məsələ dastanda İç Oğuz və Dış Oğuz tayfa təşkilatlarının qarşılaşmalarında da özünü göstərir. Dastandan görünür ki, Baybura bəylə Beybacan bəy ayrı-ayrı tayfa təşkilatlarının rəhbərləri olduğuna görə onların övladlarının Beyrəklə Banuçiçəyin nikahı məqbul sayılmışdır. Yəni dastanın Qanturalı boyu bu qadağanın bir qədər əvvəlki vəziyyətini [4, s. 248-261], Beyrək boyu isə nisbətən sonrakı vəziyyətini ifadə edir [4, s. 202-225].

Dastanın etik münasibətlər sistemində, böyük-kiçik münasibətlərində əsas yerlərdən birini tutan məsələlərdən biri böyüklərin əlini öpmək məsələsidir. Qeyd olunan məsələyə oğuzlar arasında ciddi yanaşılıb, böyük əhəmiyyət verilibdir. Bu etik normalar gözlənilmədikdə oğuzların ciddi etirazına səbəb olubdur. Böyük durduğu halda onun kiçiklərinin əlini öpmək ən böyük qəbahətlərdən biri sayılıbdır. Dastanın üçüncü boyunda (Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyunda) bu fakt daha bariz şəkildə özünü göstərir. Üçüncü boyda ata dura dura oğulun əlini öpməyin ən böyük günahlardan biri olması ilə bağlı maraqlı epizoda rast gəlmək olur. Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək bəzirganları düşmənlərdən xilas edir. Bəzirganlar Baybörənin evinə təşrif buyuranda onları xilas etmiş oğlanı görcək, böyük dura-dura tez onun əlini öpürlər. “Bunlar bəylə edicək Baybörənin acığı tutdu. Bəzirganlara aydır: “Mərə qavat oğlu qavatlar, ata dururkən oğlu əlini öpürlər?” [3, s. 54].

Bu adətin ən parlaq nümunəsinə biz doqquzuncu boyda (Bəkil oğlu İmran boyunda) rast gəlirik. Ov mərasimində Bəkilin hünər və bacarığına nüfuzlu oğuz bəyləri şübhə ilə yanaşırlar. Bunu təhqir bilən Bəkil Bayandır və Qazan xandan küsür, baş alıb Oğuzdan köçmək niyyətinə düşür. Kafilərin casusu ov zamanı Bəkilin yaralandığı xəbərini eşidib Şöklü Məliyə xəbər verir. Şöklü

Məlik ələ düşən fürsəti bada verməyib, Bəkilin yurdunu talan etməyə hazırlaşır. Yurdun təhlükədə olduğunu görən Bəkil Qazan xana olan umu-küsünü unudub oğluna dayanmadan tez onun yanına köməyə getməsi tapşırığını verir. Təhlükə sovuşandan sonra Bəkil oğlu İmranı götürüb, Bayandır xanın divanına gedir, əl öpür [3, s. 109].

“Dədə Qorqud” dastanında qeyd olunan etik münasibətlərdən birini qonaqlıqla, qonağa münasibətlə bağlı davranış qaydası təşkil edir. Dastandakı boylara diqqət etdikdə görürük ki, qonağa hörmət, ehtiram oğuzların ən müqəddəs adət-ənənələrindən birini təşkil edir. Kimliyindən, necəliyindən asılı olmayaraq, qonaq gəlidiyi evin əzizi sayılır. Hətta dastanın müqəddimə hissəsində “qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg!” deyərək qarğış söylənilibdir. Oğuzlar evə gəlmiş qonağa etinasızlıq göstərməyi, onun qarşısına ədəb-ərkanla çıxmamağı qadınlar üçün böyük günah hesab etmişlər. Dastanın dili ilə desək belə qadınlara bəbəkləri bitməsin, yəni övladları doğulmasın söyləmişlər.

Dastanda qeyd olunan etik münasibətlərdən birini tayfa başçılarının, bəylərin yanında oturmaq məsələsi təşkil edir. Nüfuza görə el və ya tayfa başçısının sağında, yaxud solunda oturmaq ənənəsinə xüsusi diqqət göstərilir. Dastanın dördüncü (Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy) [4, s. 225-241], onuncu (Uşun Qoca oğlu Səyrək boyu) boylarında [4, s. 284-293] qeyd olunan məsələlər haqqında geniş məlumat var. Bayandır xanın divanında, həmçinin oğuz igidlərinin başçısı Salur Qazanın məclisində hər kəsin özünəməxsus yerdə oturduğunu əks edən süjetdə də qeyd olunan məsələ daha açıq şəkildə özünü göstərir. Aydın olur ki, Qazanın məclisində insanlardan hər biri oturduqları yerləri göstərdikləri hünər, igidlik, səxavət və nüfuzları ilə qazanırlar.

“Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanındakı hüquqi qadağalara tayfada tək qərar qəbul etmək, tayfadaxili nifaq salmaq, şəxsi mənafeyi cəmiyyət mənafeyindən üstün tutmaq, tayfa başçısına, mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırmaq, cəmiyyət üzvlərinin öldürülməsi və s. məsələlər təşkil edir.

Şəxsi mənafeyi cəmiyyət mənafeyindən üstün tutmaq qadağası ilə bağlı süjetə “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu”nda rast gəlmək olur. Salur Qazan düşmən əlindən təkə öz ailəsini anasını, oğlunu, arvadını xilas etmir, bütün tayfanın mənafeyi uğrunda mübarizə aparır.]

Tayfadaxili nifaq salma qadağası İç Oğuzla Dış Oğuzun münaqişəsinə həsr edilmiş on ikinci boyda (İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boyda) öz əksini tapmışdır [4, s. 303-310]. Bu münaqişənin ilhamçısı Salur Qazanın dayısı Aruz olur. Sonda Aruz tayfadaxili nifaq salmağa görə öz cəzasını alır, öldürülür.

Tayfadaxili nifaq salma qadağasının tərkib hissəsi olan mərkəzi hakimiyyətə etiraz göstərmək qadağası Bəkil oğlu İmran boyunda ən bariz şəkildə özünü göstərir. Salur Qazanın Bəkilin ov zamanı göstərdiyi hünəri tərifləməməsi Bəkilə xoş gəlmir. Salur Qazan Bəkilin ov səriştəsini keyiklərin qulağından vura bilmək bacarığını onun özünə yox atına şamil edir “yox, at işlə-

məsə ər öyünməz. Hünər atındır” deyir. Bu sözlərdən Bəkil narazı qalır və öz etirazını bildirir. Bu zaman Bəkilin həyat yoldaşı ona təsir edir və onu düz yol tutmağa çağırır. Yigidim bəy, igidim! Padşahlar tanrının kölgəsidir. Padşahına asi olanın işi rast gəlməz...” deyir. Arvadının Bəkilin şüuruna təsir göstərməsi nəticədə Bəkil düzgün iş tutmadığını başa düşərək, bunu etiraf edir [1, s. 73].

Dastanda geniş surətdə bəhs olunan hüquqi qadağalardan bir qrupu hər b, döyüş epizodları ilə bağlı boylarda öz əksini tapıbdir. Dastanın “Dirşəxan oğlu Buğac xan boyu”, Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu” [4, s. 202-225], “Basatın tərəgözü öldürdüyü boy” [4, s. 226-275] və digər boylarda qeyd olunan məsələdən bəhs edilmişdir. Qeyd etdiyimiz boylara və digərlərinə diqqət yetirdikdə görürük ki, oğuzlar ova böyük əhəmiyyət vermiş, ova bir növ igidliyi, bacarığı yoxlamaq üçün məşq hesab etmişlər. Ova ovlamağı və ovçuluğu özlərinin əsas əyləncə, istirahət, məşğuliyyət növü kimi qəbul etmişlər. Oğuzlarda ova mərasiminin ciddi qanun-qaydaları olubdur. Bu qanun-qaydalar dastanın qəhrəmanları tərəfindən hər zaman qorunubdur. Ata artıq yetkinlik yaşına çatmış oğlunun hərbi biliyini yoxlamaq məqsədi ilə onun şərəfinə ilk ova səhnəsi keçirir. Bu münasibətlə keçirilən ovda Oğuz bəylərinin əksəriyyəti iştirak edir. “Həmin ovda ata oğula döyüşün sirlərini heyvanların üzərində öyrədir. O, oğlunun ox və kəmənd atmasına, at çapmasına, pusqu qurmasına, çevikliyinə tamaşa edir, onun bir döyüşçü kimi yetişməsinə qiymətləndirir. Yetkin oğlanın ilk ova şərəfinə ümumtəyfa şənliyi keçirir” [2, s. 181]. Bunun parlaq nümunəsi ilə biz birinci və dördüncü boyda qarşılaşırıq. Birinci boyda Buğacın anası, dördüncü boyda Uruzun anası Burla xatun oğlanlığının ilk ova mərasiminə xüsusi hazırlıq görür. Dastanı oxuduqda aydın görünür ki, oğuzlarda kişilər arasında qəhrəmanlığın erkən yaşlardan üzə çıxması böyük qəbahət sayılır. Böyüyən hər bir oğuz övladı ənənəyə əsaslanaraq at çapmağı, ox atmağı, qılınc oynatmağı hökmən bilir. Onlarda uşaqlıqdan igidliyə keçmə dövrü on beş, on altı yaş həddi götürülür. Bu yaş həddinə çatan oğlan mütləq bir hünər göstərərək igid adını qazanır. Advermə Dədə Qorqud tərəfindən baş kəsib, qan tökməklə hünər göstərən oğlanlara təqdim olunur.

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında etik münasibətlər və qadağalarla bağlı çoxlu miqdarda epizodlar, məlumatlar var. Onların kompleks şəkildə öyrənilməsi nəticəsində belə bir yekun nəticəyə gəlmək olur ki, milli varlığımızın mötəbər qaynağı olan bu dastanda oğuzların yaratdığı və yaşatdığı zəngin tarix əks olunur. Tarixən oğuzlarda bir çox sahələr kimi etik və hüquqi məsələlərdə də yüksək mədəniyyət, qayda qanun, vahid bir sistem olubdur. Onlar oğuz cəmiyyətinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Gizli “Dədə-Qorqud”. Ədəbiyyatşünaslıq. Bakı: Yazıçı, 1991, 152 s.

2. Bayat F. "Oğuz epik ənənəsi" və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı: Yazıcı, 1993, 244 s.
3. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalovun və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıcı, 1988, 265 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud: Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / tərtib edən S.Əlizadə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.

Тогрул Халилов

СИСТЕМА ЗАПРЕТОВ И ЭТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ДАСТАНЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

В дастане «Китаби-Деде Горгуд», являющемся памятником огузских тюрков, занимает особое место и широко трактуется система запретов и этических отношений. В дастане есть множество сведений об этических отношениях и запретах. В результате их комплексного изучения можно прийти к выводу, что в этом дастане, являющемся авторитетным источником нашего национального существования, отражена богатая история, созданная и увековеченная огузами. Исторически во многих сферах, как и в вопросах права, этики и высокой культуры, Огузами была создана стройная и единая система. Она отражала основные характерные особенности общества огузов.

Ключевые слова: *«Китаби-Деде Горгуд», этические отношения, огузы, дастан.*

Togrul Khalilov

ETHICAL RELATIONS AND SYSTEM OF PROHIBITIONS IN "KITABI-DADA GORGUD" EPOS

In the epos "Kitabi-Dada Gorgud", which is a monument of Oghuz Turkis, the system of prohibitions and ethical relations occupies a special place and is widely interpreted. The epos is a set of information about ethical attitudes and prohibitions. As a result of their comprehensive study we can conclude that this epos is the authoritative source of our national existence, it reflects the rich history, created and perpetuated by Oghuz Turkis. Historically, in many areas, as well as in matters of law, ethics and high culture, Oghuzes have created harmonious and uniform system. It reflects the main features of the Oghuzes' society.

Key words: *"Kitabi-Dada Gorgud", ethical relations, Oghuzes, dastan.*

RAMİZ QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının kəsb etdiyi vətənpərvərlik ruhundan bəhs edilir. Bildirilir ki, dastan ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq və ana abidəsi adlandırılmış, həmişə dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Əsaslandırılır ki, dastandakı hadisələr və onların tarixi, təsvir olunan xalqın adət-ənənələri, dili, dövlətçilik quruluşu və ərazilər sıx Azərbaycanla bağlıdır. Vətən, el, oba uğrunda mübarizə dastanının əsas məzmununu təşkil edir. Burada kişilərlə bərabər qadınlar da əsl qəhrəmanlıq göstərirlər. Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Uruz, Şir Şəmsəddin, Dəli Dondaz və başqaları, eləcə də Burla xatun, Banuçiçək əsl qəhrəman kimi davranır, vətənpərvərlik nümunəsi göstərirlər. Oğuz elinin vətən və dövlətçiliyi qorumaq uğrunda göstərdiyi əzmi əks etdirən bu dastan hər bir yeni nəsil üçün qiymətli vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq dərslidir.

Açar sözlər: *Kitabi-Dədə Qorqud, qəhrəmanlıq dastanı, vətənpərvərlik, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq dərslisi.*

Xalqımızın malik olduğu mənəvi dəyərlər və ədəbi abidələr içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının özünəməxsus yeri var. Bu abidə min illərlə mövcud olan Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin ən sanballı, görkəmli və qiymətli nümunəsidir. Demək olar ki, bu abidədə Azərbaycan xalqının tarixi, milli düşüncə və yaşayış tərzini, dövlətçilik tarixi və düşüncəsi mükəmməlliklə əks olunub. Təsadüfi deyil, ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı mövcud olan ədəbi abidələrin ən qocaman nümunəsi, onların “böyüyü və ağsaqqalı” hesab olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un hər boyu el-obaya, ata-anaya, qardaş-bacıya ülvə məhəbbətin canlı salnaməsidir, mərdlik və qəhrəmanlığa, yer üzündə səadət və bəxtiyarlığa qüdrətli himndir” [8, s. 5].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının konkret yaşı yoxdur. Dastanın əhatə etdiyi məlum 12 boydan 2-si – “Dəli Domrul” və “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy” digər boylarla müqayisədə məzmun və süjet xəttinə əsasən çox uzaq dövrlərlə səsləşir. Belə ki, bu boylarda Azərbaycanın ən qədim və yerli sakinləri kimi xalqımızın ilkin düşüncə, yaşayış tərzini, adət-ənənələri, inam və inancları, mifoloji dönəmi və mifik dünyagörüşü əks olunur. “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boyda” mistik qüvvələrin iştirakı və onlarla mübarizə üsulu xalqın ən qədim inamı və düşüncəsini ifadə etdiyi açıq görünür. Maraqlıdır ki, 1815-ci ildə dastanın ilk əlyazmasını Almaniyanın Drezden kitabxanasından tapıb üzə çıxaran və elm aləminə tanıdan məşhur alim Fridrix fon Ditsin nəzərlərini cəlb etmiş, “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”u alman dilinə tərcümə edərək oxuculara təqdim etmişdir. Alim həm də bu boyda baş verən hadisələri, obrazlar sistemi və süjet xəttini əsas alaraq məşhur yunan şairi Homerin “Odisseyə” əsərin-

dəki buna oxşar süjet və hadisələrlə müqayisə etmiş, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının haqlı olaraq ondan daha qədim olduğunu iddia etmişdir. Alim “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Təpəgözün necə yaranması, həyatı və taleyi ilə bağlı tam təfərrüatlı məlumatı, süjet bitkinliyini əldə rəhbər tutaraq Homerin məşhur “Odisseya” əsərindəki süjetin bu dastandan əxz edildiyini təsdiq və şərh etmişdir [1; 5; 9; 15].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın qəhrəmanlıq və bahadırılıq dastanı adlandırılır. Xalqımızın insanda qiymətləndirdiyi ən yüksək keyfiyyət olan vətənpərvərlik bu dastanda əsas yeri tutur və dastanın nüvəsini təşkil edir. Mənəviyyatı və əxlaqı min illərin dəyişilməz ibrət dərəsi olan xalqımızın mənəvi aləmində vətənə məhəbbət, elə bağlılıq, xalq üçün fədakarlıq həmişə birinci və ən yüksək yeri tutub. Zəngin mənəviyyatımızı özündə əks etdirən folklor nümunələrimizin də birinci ana mövzusu vətən, el məhəbbəti təşkil edir.

Əxlaq, mənəviyyat və etika kitabımız, ana abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında vətənpərvərlik, vətən, el məhəbbəti ana mövzudur. Dastan vətənpərvərlik motivləri, vətənə, elə, torpağa bağlılıq ideyası ilə zəngindir. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Qazan xanın, Bamsı Beyrəyin, Dəli Dondazın, gənc Uruzun, Basatın və başqalarının qəhrəmanlıq dolu əməlləri gənc nəsillər üçün bir nümunə təşkil edir. Bu dastan vətənə və elə məhəbbət dastanı olduğu kimi, qəhrəmanlarının da uşaqdan tutmuş böyüyə, qadından tutmuş kişiyyə hər birinin yurdu-muzun yağılardan qorunması, ərazi bütövlüyü və istiqlalı uğrunda mübarizələri hər bir yeni nəsil üçün bir qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik məktəbidir. Təsədüfi deyil ki, öz əməlləri ilə vətənpərvərlik simvoluna çevrilmiş ulu öndərimiz Heydər Əliyev “xalqımızın ana abidəsi” kimi səciyələndirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqında deyirdi: “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır... “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq eposudur, özü də bir cəngavər, bir igid haqqında yox, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə cəmləşdirən bir eposdur. Onun ən böyük ideyası baş sərkərdədən tutmuş böyükdən kiçiyə kimi bütün qəhrəmanlarının doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə daim hazır olduqlarını göstərməkdir. Eposun əsas ideyasını qəhrəmanlıq ideologiyası təşkil edir” [7]. Bu mənada yüz illərin tarixini, düşüncə və həyat tərzini özündə daşıyan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik dastanıdır.

Dastanın nüvəsində oğuz igidlərinin öz elinə, obasına, dövlətinə və dövlətçiliyinə qırılmaz bağlılığı, qətiyyəti və sədaqəti dayanır. Qorqudsünasların gəldiyi birmənalı həqiqət həm də bundan ibarətdir ki, “Dədə Qorqud” eposunda Qafqaz türklərinin vahid dövlət yaratmaq arzuları, onlara məxsus əraziləri düşmən basqınlarından qorumaları, öz içərilərində yetişən xəbis, şər adamların hiyləsinə uymamaları ayrı-ayrı boyların ana xəttində durur və ulu babalarımızın idarəçilik sisteminin strukturları bütün atributları ilə göstərilir” [10, s. 9]. “İlk növbədə Qafqaz türkünün milli xarakteri, psixologiyası, əski

adət-ənənələri, dini, fəlsəfi görüşləri, əxlaqı, dövlət quruculuğu, qəhrəmanlıq salnaməsi, ailə münasibətləri (ər-arvad, ataoğul), Vətənə, torpağa bağlılığı, qonşularla münasibətləri, ritualları, məişəti və yaşayış tərzinin əksər atributları, daxili və xarici düşmənlərlə mübarizəsi, müxtəlif təbəqələrə və yaş dövrlərinə məxsus insanların davranışı, şifahi və yazılı dilinin tarixi özünə yer tapır” [6, s. 3]. Bu epos həm də Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixini, özünəməxsus demokratiyası və idarəçilik ənənələrini, onun zəngin və dəyişməz əxlaqi, mənəvi kodekslərini, inamını və sair əks etdirir. “Ümumiyyətlə, bu dastanlarda xalqın nəcib hissləri və vətənpərvərlik, fədakarlıq, sədaqət, qəhrəmanlıq, mətinlik kimi sifətləri təbliğ edilir. Əsərdə təsvir edilən müharibələrin müəyyən hissəsi “kafirlərə” qarşı aparılır. Lakin “kafir” sözü hər yerdə din ayrı düşmən mənasında işlədilmir. Əsərdəki qəhrəmanlar daxildə öz aralarında müharibələr, döyüşlər apardıqları kimi, xarici basqınlara da qarşı vuruşurlar. Diqqət edilsə, belə vuruşmalardan bəhs edən dastanların əksəriyyətində “kafir” adlanan bu düşmənlər ölkəyə basqın edir, qəhrəmanlar da bunlara qarşı vuruşmaq üçün ayağa qalxırlar (“Qazan xanın evinin yağmalanması”, “Bamsı Beyrək”, “Bəkil oğlu Əmran”, “Uruzun əsir olması” və s.)” [1]. “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu” pafosu, yüksək ədəbi keyfiyyətlərinə görə digər boylardan fərqlənməklə, həm də vətənpərvərlik və mərdlik keyfiyyətlərini daha çox əks etdirir [15]. Dastanın baş qəhrəmanlarından olan Qazan xan təkə rəhbər, sərkərdə deyil, həm də xalqına bağlı, sədaqətli və vətənpərvər övladdır. O, adi bir əsgər kimi döyüşür, elinin irz-namusu, şərəfi və torpaqlarının müdafiəsi üçün əzm göstərir. Bu döyüşlərdə Bamsı Beyrək, Qaragünə, Qarabudaq, Şir Şəmsəddin, Aruz qoca, Uruz və başqa qəhrəmanlarla birgə onların həyat və ömür gün yoldaşları, sədaqətli və vətənpərvər el qızları – Burla xatun, Banu Çiçək, Dirsə xanın həyat yoldaşı və başqaları yaxından kömək edir. Bu eldə övladlar üçün əsas ad qazanma göstəricisi qəhrəmanlıq və hünərdir. Ona görə də atadanqalma hünər və qəhrəmanlıq ənənələrini yaşatmaq bu elin ən dəyişməz qanunlarından, əxlaqi qaydalarındandır. Buna görə də Qazan xanın göstərdiyi hünəri onun gənc oğlu Uruz da göstərməklə atasına, elinə layiqli bir övlad olduğunu sübut edir. Uruz istər “Saluq Qazanın evinin yağmalanması”, istərsə də “Salur Qazanın əsir olub oğlu Uruz tərəfindən xilas edildiyi boy”da təkə ailəsinə qarşı deyil, həm də elinə qarşı düşmənlə mərdanə davranır, elin şərəf və namusunu qəhrəmanlıqla qoruyur.

Dastanda oğuz igidlərinə xas səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də namusluluq və ləyaqətlilikdir. Uruz gənc olmasına, qılınc çalib igidlik göstərməyi təzə öyrənməyinə baxmayaraq atası Salur Qazanın ləyaqəti, anasının isməti naminə özünə qıyılmasını adi qarşılayır. Hətta “Ana haqqı Tanrı haqqı deyilməsə idi, səni öz qılıncımla doğrardım” [11], – deyər anasına qəzəblənən Uruz atasının şərəf və ləyaqətini gənc ömründən və canından əziz bilir. Adıgedən digər boyda isə atası əsir götürülən Uruz böyük igidlik göstərməklə atasını əsirlikdən xilas edir, həm də elinin başsız, ordunun sərkərdəsiz qalmasının qarşısını alır. “Dirsə

xan oğlu Buğacın boyunu bəyan edər” boyunda yetişkən bir övlad olmasına baxmayaraq, ad qazanmamış gənc bayram şənliyində elin üstünə hücum çəkən buğanı yıxıb təhlükəsizləşdirməklə igidlik göstərir və Dədə Qorqud gələrək ona Buğac adını qoyur.

Dastanda rəiyyət və bəylik deyə fərqləndirici bir düşüncə tərzində yoxdur. Qazan xanın sərkərdə kimi nümayiş etdirdiyi hünərdən bir az da artığını Qaraca çoban göstərir. Qaraca çoban hünərlə bərabər el sədaqətini, vətənə, obaya bağlılığını da nümayiş etdirir. Onun qolundakı fəvqəl güc də məhz onun damarlarında axan qanda daşınan xalqın gücü, elin qüvvətidir. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında həmişə sevilən, xüsusi bədii-problematik yükə malik olan Qaraca çoban obrazı sadə xalq nümayəndələrinin ən mükəmməl obrazıdır. Eposda sadə adamın – xalq içərisindən çıxmış insanın – çoban-igidin obrazı olaraq yaradılmış Qaraca çoban xalqın dəyərlərini, xarakterini, gücünü, sədaqətini, əxlaqını, vətənpərvərliyini və s. ifadə edən bir bədii mövqə qazanır. “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu”nun sadə qəhrəmanı olan Qaraca çoban aşağı təbəqənin – xalqın nümayəndəsi olaraq özündə mənsub olduğu xalqın milli ruhunu, cəsarət, qeyrət, zəhmətkeşlik, halallıq, qorxmazlıq kimi xarakter keyfiyyətlərini cəmləşdirir, dastanın yuxarı təbəqəsindən çıxmış qəhrəmanlardan öz nüfuzu, səlahiyyət imkanları və silahına görə fərqlənsə də, öz igidliyi, qəhrəmanlıq və şücaətinə görə onlardan bir az da irəli gedir. Fikrimizcə, Qaraca çobanın göstərdiyi şücaət və qəhrəmanlıq da özü kimi adi, dəbdəbəsiz, tərifsiz, minnətsiz bir şücaətdir, ancaq bəylərin tərifli qəhrəmanlıqlarından qeyri-adi, gücü, qüvvəti daha fəvqəl, yenilməzdir. Çünki bir obraz olaraq Qaraca çoban mənsub olduğu xalqın, təbəqənin bütün ümumi məziyyətlərini özündə daşıyır. “Türkü türk edən – tarixi-sosial, etnik-psixoloji nə varsa” [4] öz təbəqəsinə mənsub hansı keyfiyyətlər varsa, onu aid etməyə, mənşəcə müəyyənləşdirməyə nə varsa Qaraca çoban özündə daşıyır. Bu mənada Qaraca çoban xarakterilə mənsub olduğu xalqın və təbəqənin “psixi simasının aynası kimi çıxış edir, öz davranış və rəftarında bürüzə verir” [4, s. 45]. Gücündə, qüvvəsində xalqın gücünü, qeyrətində xalqın qeyrətini, əxlaqında xalqın əxlaqını daşıyan Qaraca çoban bu üzdən əli-qolu sarınmış ağacı kökündən çıxarır, arxasında daşımaqla öz elinin, obasının namusunu qorumaq məqsədilə Salur Qazana yardım etməyə qoşur.

Bu dastan kəsb etdiyi bütün milli xüsusiyyətləri, ərazi və tarixi hadisələrin eyniliyi baxımından Azərbaycanla sıx bağlı olduğu birmənalı olaraq təsdiqlənmişdir [1; 2; 5; 7]. Bu dastanda xalqımızın ümummilliyet ruhu, azərbaycançılıq ideyası, ana kultu, qadın-kəşi bərabərliyi, etnik birlik, icma birliyi, etnik təhlükəsizlik ideyaları ilə vəhdət təşkil edir [16]. Vətənpərvərliyin maddi əsası olan “vətən” anlayışı ictimai-siyasi və mədəni mühiti, ərazini, insanların tarixi birlik formalarını, dilini də əhatə edir.

Folklor müxtəlif tarixi dövrlərin məhsulu olduğu üçün “vətən”, vətəndaş mərdliyi (vətənpərvərlik) anlayışları da müxtəlif məzmun kəsb etmişdir. “Kıta-

bi-Dədə Qorqud” dastanında oğuzlar nisbətən məhdud ərazini – bir tərəfi Dərbənd, bir tərəfi Bərdə, digər tərəfi Ağrı dağı və Göyçə gölünün də daxil olduğu ərazini özlərinə “vətən tutmuşlar”. Oğuzlar yaşadıkları mühitə – Vətənə kortəbii, şüursuz formalaşan vətənpərvərliklə bağlanmışlar. Göstərilən sərhədlər oğuzların Azərbaycanda yaşamasına dəlalət edir. Dastanda qoyulan müddəalardan biri də budur ki, “varis övlad qabiliyyəti, ədaləti və ağılı ilə vəzifəni tutmağa layiq olsun” [6].

Daşdığı bu əhəmiyyətdən irəli gəlir ki, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev bu əzəmətli abidənin Azərbaycan xalqının ana abidəsi olaraq yaranmasının 1300 illik yubileyinin keçirilməsi istiqamətində sərəncam imzalamış, çoxşaxəli tədbirlərin həyata keçirilməsinə stimül vermişdir. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, xalqımız öz dəyərlərinə sahib çıxır, onları qorumaqla bərabər yaşadır və xüsusi qayğı ilə yanaşır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının alman dilinə ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” imzaladığı sərəncam da məhz xalqın milli-mənəvi sərvətlərinə göstərilən dövlət qayğısı və yüksək ehtiramı nümayiş etdirir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin sərəncamı ilə təsdiqlənmiş Tədbirlər Planı da muxtar respublikamızda bu sahədə müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün istiqamət vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H., Dəmirçizadə Ə., Arif M., Təhmasib M.H. Bəraət məqaləsi. “Kommunist” qəz., 1957, 26 mart.
2. Araslı H.M. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998, 732 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə. I c., Bakı: Elm, 2004, 760 s.
4. Bayramov Ə. “Dədə Qorqud kitabı” dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası // Dədə Qorqud dünyası: Məqalələr. Bakı: Öndər, 2004, 240 s.
5. Cəmsidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqud: Monoqrafiya. Bakı: Elm, 1999.
6. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı / Dədə Qorqud dünyası: Məqalələr. Bakı: Öndər, 2004, 240 s.
7. Zeynalov F., Əlizadə S. Tükənməz xəzinə // Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1998, 265 s.
8. Həbibbəyli İ. Qorqudşünaslıq elminin genişlənən imkanları. “525-ci qəzet”, 2015, mart.
9. Qafarlı R. İç oğuzla dış (daş) oğuzun savaşının səbəbi // Dədə Qorqud araşdırmaları. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2012, 310 s., s. 9.
10. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 144 s.
11. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1998, 265 s.

12. “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyası. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, 622 s.
13. “Kitabi-Dədə Qorqud” dünyası: Məqalələr. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 240 s.
14. Sakaoğlu S. Dede Korkut kitabı (incelemeler, derlemeler, aktarmalar). Konya: 1998, 482 s.
15. Vəliyeva S.M. Azərbaycançılıq milli ideologiya, ədəbi-estetik təlim kimi. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2002, 140 s.

Рамиз Гасымов

ПАТРИОТИЗМ В ДАСТАНЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

В статье говорится о патриотическом духе, представленном в дастане «Китаби-Деде Горгуд». Утверждается, что национальный лидер Гейдар Алиев называл дастан памятником героизму азербайджанского народа, государство всегда проявляло внимание к дастану. Обосновывается, что события в дастане и их история, описанные обычаи и традиции народа, язык, государственное устройство и территории тесно связаны с Азербайджаном. Основным содержанием дастана является борьба за Родину и свою землю. Здесь наряду с мужчинами подлинный героизм проявляют и женщины. Салур Газан, Бамсы Бейрек, Уруз, Шир Шамсаддин, Дели Дондаз и другие, а также Бурла хатун, Банучичек действуют как настоящие герои, являют собой образец патриотизма. Этот дастан, отразивший решимость и волю, проявленные для защиты родины и государственности Огузов, является ценным примером патриотизма и героизма для новых поколений.

Ключевые слова: *«Китаби-Деде Горгуд», героический эпос, патриотизм, пример героизма и патриотизма.*

Ramiz Gasimov

PATRIOTISM IN “KITABI-DADA GORGUD” EPOS

The article deals with patriotism in “Kitabi-Dada Gorgud” epos. It is showed that our national leader Heydar Aliyev named this epos the heroism and mother monument of Azerbaijan people; the epos always was surrounded with the state care. The events and their history, the described traditions of the people, language of the epos, state structure and the territory names in the epos closely connected with Azerbaijan. The fight for country is the main issue of the epos. In the epos the women show heroism together with the men. Salur Gazan, Bamsi Beyrak, Uruz, Shir Shamsaddin, Dali Dondaz and etc. the same time Burla khatun, Banuchichak and others show patriotism example as a hero. The epos which shows the Oghuz country’s fighting for motherland and statehood is the valuable patriotism and heroism textbook for each new generation.

Key words: *“Kitabi-Dada Gorgud”, heroism epos, patriotism, patriotism and heroism text-book.*

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə eposda tərbiyə məsələləri, qədim türklərin tərbiyə metodlarından bəhs edilir. İlk türk qəbilələrində gənc nəslin tərbiyəsi haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *epos, tərbiyə metodları, qədim türk tayfaları, eposda tərbiyə məsələləri.*

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinin etnoqrafiyasının, dil və ədəbiyyat tarixini öyrənmək üçün ən dəyərli bir mənbədir. Kitabi-Dədə Qorqud dünya miqyasında tədqiq edilən ədəbi abidələrdən biridir. Bu tədqiqatın 200 ildən artıq bir tarixi vardır.

Qədim türklərin bizə yadigar qoyub getdikləri dastanlar, folklor nümunələri, xalq pedaqogikası incilərində elə qiymətli tərbiyə məqamları var ki, onlar bu gün də özünün əhəmiyyətini itirməmişdir. İlk türk qəbilələrində gənc nəslin tərbiyəsi, əmək alətləri düzəltmək böyüklərin nümunəsini təqlid etməklə başlamışdır. Sonrakı dövrlərdə tərbiyə daha planlı səciyyə daşımış və tərbiyə işi ilə xüsusi adamlar məşğul olmuşlar. Bu prosesdə şifahi xalq ədəbiyyatının dastan, nağıl, əfsanə kimi nümunələrindən geniş istifadə edilmişdir. Bu ədəbiyyat gənc nəslin qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, humanizm kimi yüksək əxlaqi sifətlərdə tərbiyə etməklə yanaşı, uşaqlara həm də qədim türk adəti, mənşəyi, dövlət üsulidarəsi haqqında da geniş məlumat vermişdir. Belə türk dastanlarından “Oğuz xaqan”, “Manas”, “Alp ər Tunqa” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı gənc nəslin tərbiyəsində olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

“Dədə Qorqud” dastanları köçəri patriarxal qəbilələrin dağıldığı və feodal münasibətlərin yarandığı bir dövrə təsadüf edir. “Dədə Qorqud” dastanlarında bu dünyanın müvəqqəti və o biri əbədi dünyanın olması ideyası vurğulanır. Dastanda deyilir ki, bu dünya karvan kimi bir şeydir, gəldi, getdi. Əcəl öldürdü, yer gizlədi, fani dünya yenə qaldı. Gəlimli, gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya – deyilir. Lakin Dədə Qorqud insanlara bu fani dünyada əl-ayağını uzadıb axirət dünyasını gözləməyi deyil, fəal olan əqli və yüksək əxlaqi sifətlərə malik olan insanların tərbiyə olunmasını gözləyir.

Əbədi dünya haqqında danışan Dədə Qorqud mal-dövləti artırmaq, Vətəni qorumaq, doğma torpağını mühafizə etmək, şərəfli yaşamaq, yaşadığı həyatı namusla başa vurmaq, insanlar üçün xeyirxah işlər qoyub getmək kimi bu dünya üçün lazım olan fəal, çalışqan, əməksevər adamların tərbiyə olunmasını lazım bilirdi. “Dədə Qorqud”da real həyatı təcəssüm etdirən “Çıxan can geri gəlməz”, “Ölən adam dirilməz” kimi kəlamlarla yanaşı, and içmə və dualarda insanları axirət dünyasına tabe edən ifadələr olmayıb, adamları qəhrəmanlığa, torpağı müqəddəsləşdirməyə, zəfərləri uğurlu etməyə vurğulayan ifadələrdir. Məsələn: “qılıncımla doğranıram ki”, “sağ gəlib çıxmayım ki”, “uğurun açıq

olsun”, “qarlı dağlardan aşanda yolun açıq olsun”, “hayqıran sülalələrdən keçəndə sənə yol verilsin”, çaparkən boz atın büdrə-məsin” və s. Dədə Qorqud Allahın yaratmış olduğu ölümə qarşı çıxır. Əsərdə Dömrül Əzrailə üsyan edən, onun hökmünə tabe olmayan bir şəxs kimi təsvir edilir: “Mərə, Əzrail dediyiniz nə kişidir ki, adamın canını alır? Göstərin. Savaşım, çəkişim, dirəşim, yaxşı igidin canını qurtarım. Birdə yaxşı igidlərin canını almasın” [1, s. 85]. Bir tərəfdən Allahın varlığına inanan Dədə Qorqud, digər tərəfdən, bir sensualist kimi hissi idrakla dərk etməyin mümkünlüyünü vurğulayaraq deyirdi:

Ucalardan ucasan,
Kimsə bilməz necəsən.
Körklü tanrı,
Neçə cahillər səni,
Göydə axtardı,
Yerdə istədi.

Bu əsərdə daha çox yerli köçərilərin həyatından, sadə adamların mənəvi aləmindən məlumat verir. Əsərin əsas qəhrəmanı Qazan xandan və dastandakı başqa oğuz bəyləri: Bozətli Beyrək, Dirsə xan oğlu Buğac kimi igidlərdən danışılır.

“Dədə Qorqud” dastanında əxlaq tərbiyəsinin tərkib hissəsi olan vətənpərvərlik əsərin başlıca ideyasıdır. Bu ideya qədim türklərdən süzülüb gəlmişdir.

Bu dastanda qəhrəmanlıq ruhu vətən məhəbbəti ilə vəhdət təşkil edir. “Dədə Qorqud”da olan türk tayfaları gənc nəsilə vətənə məhəbbət və hörmət tərbiyə etmək üçün Vətəndə hər nə yaxşı varsa, onu gənc nəslə göstərməyə, Vətənin dağları, bulaqları, al-əlvan çəmənləri, onun əzəmətli qala və abidələrini sevdirməyə çalışmışlar. Məsələn, Dastanda həyata can verən, təbiəti yaşadan su haqqında belə deyilir:

“Şırıl-şırıl” qayalardan axan su, böyük-böyük ağacları yerindən oyadan su, bağ və bostanın zینəti su. Ağ qoyunlar, dəvələr çöhrəsində yatdığı su”. Və yaxud dağlar haqqında: Ağaclı dağlar, gözəl dağlar, qara dağlar, otlu-yaylaqlı uca dağlar-deyə onu vəsf edərkən mərd, qoçaq, qəhrəman, namus, qeyrət sahibi olan oğulları bu təmiz su və dağlarla müqayisə edərək “Dağın yüksəyi oğul”, “suyun daşqını oğul” demişlər. Dastanda bu dağları qorumaq, onun əzəmətinə sığınmaq, onun gözəlliyini müdafiə etmək üçün deyilir:

Qarşı yatan qarlı dağını aşmağa gəlmişəm,
Ağıntılı, qorxulu suyunu içməyə gəlmişəm
Gen ətəyinə, dar qoltuğuna sığınmağa gəlmişəm.

Türklər vətənə məhəbbət təzahürünü” “Vətəni gedənin, imanı da gedər, inamı da”, “Vətənin qara torpağı da kəfəndir”, “Vətən üçün əziləni vətən əzizlər”, “Vətənsiz ölən kəfənsiz ölər”, “Vətənin bir günü-qəribliyin min günü” kimi ifadə etmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Qədim Azərbaycanın yaşayış yerləri olan Dərbənd, Gəncə, Əlincə qalası, Şərur və s. yerlərin adı çəkilir. Bu yerlər

oğuz qəhrəmanlarının doğma vətəni, yurdu olduğundan onlar bu torpaqlar uğrunda daxili və xarici düşmənlərə qarşı mübarizə aparmışlar. “Dədə Qorqud” dastanlarında türk anaları Vətəni müdafiə edən oğullarını tərbiyə edərək deyirdilər: Oğul dağdan uçması, oğul suda axması. Oğul azğın düşməne əsir düşməsin [1. s. 76]. Ümumiyyətlə bu fikir türk dastanlarının hamısına xasdır. Məsələn, “Bilqamiş” dastanında əsir düşmək ən dəhşətli rüsvayçılıq, ölümə bərabər olan bir hadisə kimi səciyyələnilir.

Ölüyə bənzəmirmi, söylə əsir olanlar,
Ölümün sifətini məgər göstərmir onlar?

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Qaraca çobanın döyüş meydanı belə təsvir olunur: Onun sapandının içi üç yaşar dana dərisindən toxunmuşdur. Hər atanda 12 batman daş atır, atdığı daş yerə düşür, düşəndə toz kimi ovulur, daş düşən yerdə üç il ot bitmir. Qaraca çoban ağasının malını, sürüsünü düşməndən qoruduğunu Qazan xana belə deyir: “İki qardaşım şəhid oldu, 300 kafir öldürdüm, 3 yerdən yaralandım, tək qaldım ancaq sənə bir arıq toğlunu da düşməne vermədim. İndi qonur atı, qalxanını, polad qılıncını ox və yayını mənə ver ki, düşmənin üstünə gedib, onu öldürüm və sənəni uğrunda ölüm” [1, s. 34]. Qədim türk tayfaları uşaqlarını dözümlü, qüvvətli tərbiyə etmək üçün onlara güclü adamların, qorxmaz cəngavər, qəhrəmanların obrazının nümunə göstərməyə və onları təqlid etməyə çalışmışlar. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanlarında Qanlı qoca oğlu Qanturalı evlənmək istərkən üç vəhşi heyvanla vuruşmalı idi. Əgər onlara qalib gəlsə, sevdiyi qızı ona verəcəklər, ölsə şəhiddir. Əsərdə Qantural qalib gəlir.

“Dədə Qorqud” dastanlarında uşaqlarını dərin məhəbbətlə sevən, övladlarını dağların yüksəyi, belinin gücü, qüvvəti, canı hesab edən Oğuz bəyləri döyüş meydanında yoldaşını tənha qoyub qaçan oğullarını öldürməkdən belə imtina etməmişlər. Məsələn, Qazan xan oğlunun döyüş meydanından qaçdığını zənn edib deyir: “Onu altı böyük edib, altı yolun ayrıcına tullayacam ki, bir kimsə döyüşdə yoldaşının qoyub qaçmasını”. Bəli əgər xan öz uşağına belə tələbkarlıqla yanaşırsa, xalq balalarından on qat artıq tələb etməyə haqqı vardır. Oğuz bəyləri öz uşaqlarını Vətənə, vətən yolunda başqalarından seçmədiyi üçün türk yaşayıb, doğma torpaqlarını qoruyub və bu gün də onu saxlaya bilmişdir. “Dədə Qorqud” dastanında qəhrəmanlar dəvə kimi kükrəyən, aslan kimi nərildəyən, nərə çəkib hayqıran, qalxanını qaldırıb ölümün gözünə düz baxan, düşməne qılınc çalan kimi təsvir olunmuşdur: Oğuz bəyləri vətəni qoruyarkən təhlükədən qaçmaq üçün ehtiyatlı, sayıq olmağı məsləhət bilərək deyirdilər: “İgidinə bəla gəlsə, yuxudan gələr”. Oğuz bəylərinin ən məziyyətli cəhətlərindən biri də humanizmdir. “Dədə Qorqud”da “Qazan bəy qaçanı qovmadı, aman deyəni öldürmədi” kimi gözəl məqam vardır.

Türk xalqları özlərinin dövlət başçılarından ancaq ağıllı, tədbirli olması ilə kifayətlənməmiş, həm də onları qüvvətli, cəsarətli ordunun birinci cərgəsində dayanıb düşməne həmlə edəcək qəhrəman kimi təsəvvür etmişlər. “Dədə Qor-

qud” dastanında bu münasibətlə çox maraqlı bir məqam vardır. Qazan xanın oğlu 16 yaşına çatdıqda atası ona deyir: “Oğlan yeməklə böyüməz. O, həm də qılinc oynatmağı, ox atmağı, düşməyə qalib gəlməyi bacarmalıdır. Sən isə heç ox atmağı qan tökməyi, yay çəkməyi bilmirsən? Qorxuram ölüm, taxtı-tacı idarə etməyi sənə verməyələr”. Oğlu cavabında deyir: “Ata! Oğul hünəri atadan öyrənər, yoxsa atalar oğuldan?” Qazan xan bu cavabdan razı qalib oğlunu düşmənlə vuruş meydanına aparır. Düşmən Qazan xana hücum çəkərkən oğlu deyir: “Ata qorxma, ətrafda erkək quzu qurban üçün, baba oğul qazanar ad üçün, oğul da qılinc vurur baba qeyrəti üçün” [1, s. 72-73].

“Dədə Qorqud” dastanında qadınlar da kişilər qədər mübarizdirlər. Dastanda Beyrəyin evlənmək vaxtı çatdıqda deyir ki, “Ata, mənə elə qız al ki, mən yerimdən durmamış o dursun, mən atıma minməmiş o minmiş olsun. Mən düşmənin üstünə gedənə qədər, o mənə baş gətirsin”. Dastan qadınlar əxlaqlı, namuslu, ismətini qoruyan, cəsur, qorxmaz, kişilər qədər hünərli, at minib silah işlədən şəxslər kimi təsvir olunmuşdur.

Qazan xanın arvadı oğlunun ovdan geri dönmədiyini gördükdə atını minir, qırx qızla axtarışa çıxır, yaralanmış oğlunu tapır. Və yaxud Qazanın oğlu Uruz əsir düşdükdə Burla xatun silahlanır, oğlunu qurtarmaq üçün döyüşə yollanır. Selcan xatun əri ilə birlikdə vuruşarkən, “yağının bir ucu sənin, bir ucu mənim” [1, s. 103] deyib yaralanmış ərini ölümdən xilas edir. Banuçiçək gələcək nişanlısı Beyrəyin sürətini sınamaq üçün özünü başqa adla təqdim edərək “Gəl səninlə ova çıxaq, əgər sənin atın mənim atımı keçsə, ox atsaq, məndən yaxşı atsan, səninlə güləşək, məni yıxsan onda Banuçiçəyi sənə alaram”. Dədə Qorqud dastanında qızlar ancaq qəhrəman kimi deyil, həm də evin dirəyi, nəsli artıran, incə məlahətli, nəvazişli, yüksək mənəviyyatlı adamlar kimi təsvir edilmişdir. Orada deyilir;

Evdən çıxıb yüyürəndə sərv boylum.
Topuğuna sallanan qara saçlım!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlım.
Qoşa badam sığmayan dar ağızlım!
Payız almasına bənzər ay yanaqlım!
Qadını, dirəyi, soyum.

Dastanlarda qadın tərbiyəsini səciyyələndirən dörd qadın obrazı verilir.

Birincisi solduran soydur.

Birisi doyduran toydur.

Birisi evin dayağıdır.

Birisi, necə söylərsən bayağıdır.

Bunlardan birincisi solduran, yəni nəsli zay edən, ikincisi evində oturma bilməyən, qapıları gəzib qeybət edən, üçüncüsü evin dayağı, ailənin qayğısı ilə yaşayan, qonaqpərvər, evdar, Aişə və Fatimə kökündən yaranmış, dördüncüsü isə ərinə məhəl qoymayan qonaq yanında onu rüsvay edən həyasız kimi təsvir edilir.

Bu çox ibrətamiz türk ailə tərbiyəsinin nümunəsidir. Qızları ailəyə bağlı, əda-lətli, zəhmətkeş, söz-söhbətdən və qapı-qapı gəzib, qeybətdən uzaq adamlar kimi, türk mentalitetinə müvafiq tərbiyə etmək “Dədə Qorqud” dastanının əsas ideyasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk xalqlarının bütün dastanlarında qadın tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Onlara kişilərlə birlikdə üzüaçıq işləyib çalışmalarına, birgə fəaliyyət göstərmələrinə icazə verilmələrinə baxmayaraq, türk qadınları heç vaxt əxlaqi pozğunluğa yol verməmişlər. Türk xalqlarının Tomris, Nigar, Telli, Ruqiyyə, Məhbubə, Həcər kimi bu gün təqlid edilə biləcək, ağıllı, tədbirli, yüksək mənəviyyatlı qadın obrazları olmuşdur.

Dədə Qorqud üzünü ana qədri bilməyən, anasına ehtiramsız yanaşan övladlara tutub deyirdi: “Ana rəhmi ilə doğulana qədər, doğulmasa yaxşıdır”. Yəni hələ siz həyata gəlməmişdən əvvəl, ananızın sizə rəhmi gəldi ki, bu həyatın gözəlliyini duyasız, ancaq siz bu hörmət və ehtirama layiq deyilsiz.

Dədə Qorqud tələbi yalnız övladlar qarşısında deyil, həm də qadınlara analıq borcunu yerinə yetirərkən də riayət etməyi lazım bilərək deyirdi: “Ac südünü doya əmizdirsə, ana körklü”. Yəni südünü doyunca əmədiyin qadın yalnız doğma ana ola bilər.

Dastanda “mərd” sözü kişi, adam, insan, igid, qəhrəman mənasında işlənir. Bu mənalar içərisində bu gün də tərbiyə işimiz və elmimiz üçün çox vacib olan səxavətli olmaq, dostluğu bacarmaq, əqidəsindən dönməmək, gözütöx, süfrəsi açıq, könlü geniş, ürəyi təmiz olmaq kimi tərbiyəli məsələlər var. Bu barədə “Dədə Qorqud” dastanlarında deyilir:

Ölümən qorxmasan, mərdlik yaxşıdır,
Bərk yüyürən ata namərd minə bilməz.
Çalıb-kəsən iti qılınca müxənnətə qalınca
Qalmasa yaxşıdır [1, s. 12]

“Dədə Qorqud” dastanında mərdliyi səciyyələndirən sifətlərdən biri də əqidəsinə sadıq olmaqdır. Bu dastanda təsvir olunan adamların əsas xüsusiyyəti öz andlarına, verdiyi sözə, məhəbbətlərinə və sevgilərinə sadıq qalmaları, əzab-əziyyətə düşər olarkən, dara düşərkən əqidələrindən dönməməlidir.

Məsələn: Düşmən Qaraca çobana öldürməyəcəyini və ya ona bəylik verəcəyini vəd edib tabe olmasını təklif edərkən Qaraca çoban deyir:

Boş-boş danışma, mənim itim kafir!
İtimlə bir yalaqda yuyunan, yal içən kafir!
Mindiyin at alaşa atını nə öyərsən?

Bu böyük hissdır və bugünkü gənclərimizə bu hissi aşılmalıyıq. Görün, Dədə Qorquddə səxavəti göstərən nə gözəl məqam var. “Qazan xanın adəti idi, üç ildə bir evini talan (yağma) etdirərdi. Təkcə arvadının (halalının) əlindən tutub evdən çıxar, nəyi varsa, malını, xəzinəsini talan edib aparardılar.

“Dədə Qorqud” dastanında övlad ailənin möhkəmliyinin rəhmi kimi qiymətləndirilir. Ümumiyyətlə, türk xalqlarında uşaqsızlıq, övladı olmamaq ən

böyük bəla, dərd hesab edilirdi. Türklərdə nə qədər çox uşaq olsa, onu bir o qədər xoşbəxtlik hesab etmişlər. Türklər özlərini başqalarında yaşatmağı, özündən sonra övlad qoyub getməyi şərəf, şan, şöhrət bilməmişlər. Ona görə də türk bu gündə yaşayıb artır. Mərdlik türk xalqlarının əxlaq tərbiyəsinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Türk qəhrəmanlarının hansı birinin mübarizə yoluna diqqət yetirsək, onların tarixdə kişilik, mərdlik ənənəsi qoyub getdiyinin şahidi oluruq. Onlar döyüşü üzbəüz, mərdi-mərdanə, hiyləsiz döyüş kimi təsəvvür etmişlər. Türklər tələ qurmağı hiylə yolu ilə qələbə qazanmağı namərdlik, kişiliyə sığmayan bir iş hesab etdiklərindən, Türk sərkərdəsi və başçısı Alp və Tunqanın xəyanətlə ölümünü ağır qəbul edərək ağlayıb onun haqqında ağılar hesab söyləmişlər. Məsələn:

Uçmağa varınca ol ulu Xaqan
Yıxıldı göylərdən üstünə zindan.
Xalqı adət üzrə dəfn etdi onu,
Göz yaşını selinin yox idi sonu.

Mərdlik nişanəsi “Bilqamış” dastanında əsas məğzidir. Dədə Qorqudda övladı olmayan, “qara qayğılar” içərisində qəhərlənən Baybura deyirdi: “Qorxuram bir gün olar, düşəm ölüm, yerimdə yurdumda kimsə qalmaya. Və yaxud Dirsə xanın arvadı ərinə belə deyir: “ac görsən doydur, çılpaq görsən geyindir, bəclunu bəclundan qurtar. Təpə kimi ət yağdır, göl kimi qımız sağdır, bəlkə ağzı dualımın alqışı ilə allah bizə bir övlad verə” [2, s. 75].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da ailə tərbiyəsinə böyük yer verilir. Türk dastanlarında ailə üzvlərin hər birinin öz mövqeyi və həmin mövqe ilə uzlaşan nüfuzu, hörməti vardır. Bayburanın oturduğu mərəkdə tacirlərdən biri atanın yanında oğlunun əlindən öpdüyünü gördükdə ata deyir: “əbləh oğlu, məgər ata durarkən, oğul əlini öpərlərmimi?”

Qədim türklərin ailə əxlaqı, gözəllik, ədəb, böyüklərə hörmət, sözünü yerinə yetirmək, sədaqət, igidlik, mərdlik kimi sifətlər olmuşdur. Türk ataları uşaqlarını tərbiyə edərəkən, sizə ancaq atanızın malı deyil, həm də onun şərəf və ləyaqəti qalır” demişlər. Türklərdə ata uşaqları üçün namus, qeyrət, cürət və gözəllik nümunəsi olmuşlar. Ona görə də, onların uşaqları atalarına layiq olmağa, onların adını əbədləşdirməyə çalışmışlar. Dədə Qorqud”da deyilir: “Ata qazanar ad üçün, oğul da çalışar-vuruşar ata qeyrəti üçün”.

Qədim türk ailələrində ata nüfuzu nə qədər böyük olsa da heç vaxt ana haqqı tapdalanmamışdır. Ailə ənənəsini nəsildən-nəslə tərbiyə edib saxlamağa çalışmışlar. Bu münasibətlə “Dədə Qorqud”da deyilir: “Qız anadan görməyincə öyüd almaz, oğul atadan görməyincə süfrə salmaz” [1, s. 80].

Və yaxud analar uşaqlarını əzizləyərkən, layla çalarkən, müraciət edərəkən, mərdlik, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq kimi ən yüksək əxlaqi sifətləri aşılamağa çalışmışlar. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Burla xatun da oğluna deyirdi:

Oğul, ortağım oğul,
Başımda tacım oğul,

Qarşı yatan dağın,
Gül yaraşığım oğul!
Nuru işığı oğul.

Türk anaları uşaqlarını tərbiyə edərkən lovğa olmamağı, zəfərdə, döyüşdə qazandıqları adla, xeyirxah əməlləri ilə yüksəlməyi lazım bilirdilər. “Dədə Qorqud”da Selcan xatun deyirdi: “Öyünərsə ər (qəhrəman) öyünsün, aslandır. Öyünməlik övrətlərə böhtabdır. Öyünməklə övrət ər olmaz” [1, s. 84].

Türk ailələri tərbiyə prosesində uşaqlara ad verib, vətəndaşlıq hüququnu almağa hazırlamışlar. Bu vətəndaşlıq hüququnu almaq üçün gənclər bir qəhrəmanlıq nümunəsi göstərməli və bu hüququ onlara ağsaqqallar verməli idi. “Dədə Qorqud”da belə bir məqam var. Bir gün Dirsə xanın oğlu uşaqlarla meydanda oynayır. Birdən zəncirli, acıxmış bir buğanı dəvə ilə vuruşmaq üçün meydana buraxırlar. Uşaqlar qaçır, amma Dirsə xanın oğlu qaçmır. Buğa oğlanın üstünə cumduqda oğlan yumruğu ilə buğanın alnına zərbə endirib geri oturur. Bu hadisə bir neçə dəfə təkrar olunur. Və nəhayət, Dirsə xanın oğlu buğaya elə zərbə endirir ki, buğa yıxılır. Uşaq bıçağını çıxarıb buğanın boğazını kəsir. Bu işdən fərəhlənən oğuz bəyləri oğlanın yanına gəlib onu mədh edirlər. Onlar Dədə Qorqudu oğlana ad vermək üçün çağırırlar. O, belə tərif söyləyir: “Dirsə xanın oğluna bəylik, hünərli olduğu üçün taxt, boynu uzun cins at verirəm, minsin, çünki hünərlidir”.

Dədə Qorqud dastanlarında türk qəbilələrində olan kimi, ailələrdə uşaqlara yüksək insani hiss, şəfa, qeyrət, ailə namusunu qorumaq, doğrucul olmaq kimi əxlaqi keyfiyyətlər aşılanırdı. Bu prosesdə anaya məhəbbət tərbiyəsi ən müqəddəs iş hesab edilirdi. Çox qəribədir, tərbiyə kitablarında yazılır ki, İsveçrə pedaqoqu Pestolotsinin pedaqoji müddəalarının əsasını uşağın anaya məhəbbəti təşkil edir. Halbuki bu fikir Pestalotsiden 10 əsr öncə “Dədə Qorqud”da daha dolğun şəkildə ifadə olunmuşdur. Lap kiçik yaşlarında anaya məhəbbət ruhunda tərbiyə olunan Qazan xan düşmənə deyir: “Tövlə dolusu atları gətirmisən, sənin olsun, qatar-qatar dəvələri gətirmisən, sənin olsun, anadan dünyada əziz nə var ki? Anamı qaytar!” Dastanda ananın oğula, oğulun anaya məhəbbəti ilə əlaqədar olduqca çoxlu maraqlı məqamlar var. Məsələn: Qazan xanın oğlu Uruz və qırx qızla anası düşmən əsirliyinə düşərkən düşmən ələ keçirdiyi qırx qızdan hansının Qazan xanın arvadı olduğunu soruşur.

Qızların hamısı “Mənəm” deyir. Düzgün cavab almayacağını yəqin edən düşmən Qazan xanın oğlunu ondan kabab çəkdirib qızlara yedirtməyi qərara alır. Belə düşünür ki, ana yeməyəcək. Hadisədən xəbərdar olan ana ağlayır və ölümə məhkum olması üçün Qazan xanın arvadı olduğunu etiraf edəcəyini oğluna dedikdə oğlu hirslənib: “Sən belə namussuz sözü danışma!.. Qadın anam! Mən ölərsəm düşmən yanında mənim üstümə gəlmə, mənim üçün ağlama. Qoy mənə kabab etsinlər. Sizə mənərim verəndə qızlar bir yeyəndə sən iki ye ki, düşmən yatağına düşməyəsən. Atam Qazanın namusunu itirməyəsən. Qadın anam! Ağlama, ürəyini dağlama, keçmişimi yada salma”, “Ay ana,

məgər ərəb atları olan yerdə bir qulunun (dayça) ölümü nədir ki? Qızıl dəvələr olan yerdə, bir dəvə balasının nə qiyməti ola bilər? Təki sən sağ ol. Mənim qadın anam, atam sağ olan yerdə mənim kimi bir oğulun ölümü nədir ki?" Belə yüksək insani sifətə, mənəvi yüksəkliyə, namus və fədakarlığa ancaq və ancaq türk tərbiyə sistemində rast gəlmək olar.

“Dədə Qorqud” dastanlarında tərbiyə məsələləri üçün çox vacib əhəmiyyət kəsb edən bir məsələyə də toxunmaq istədik. Bu, dostluqdur.

Dastanda uşaqların bir-biri ilə dost olmalarına, qonşularla dostluq münasibəti yarada bilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Dastanda uşaqların dostluğunun hörmətə, ideya birliyinə, mənafə ümumiliyinə, qarşılıqlı yardıma əsaslanması tərbiyə edilir. Dədə Qorqud dostluğu yalnız güc göstərməklə deyil, yüksək insanlıqda, mənəvi paklıqda, sədaqətdə, qədir bilməkdə görürdü.

Dastanda deyilir:

Mən Qazanın nemətini çox yemişəm.

Bilməzsəm, gözünə dursun.

Onun atını minmişəm,

Bilməzsəm, mənə ölüm olsun [1, s. 101].

Və yaxud düşmən Bamsı Beyrəyi ölümlə hədələdikdə o deyir:

Dönmərəm Qazandan, bunu bəlli bil!

Çörəyi tapdamaq kişilik deyil [1, s. 103-104].

Dədə Qorqud bu nəcib keyfiyyətləri sədaqət və xoşbəxtliyin açarı, insan üçün böyük var-dövlət hesab edirdi. Dastanda deyilir:

Doğrucul adamlar yüz yaşasa yaxşıdır,

Yalan söz bu dünyada olunca olmasa yaxşıdır.

“Dədə Qorqud” dastanlarında insanı yüksəldən, onu nəcibləşdirən sadəlik və təvazökarlıq kimi keyfiyyətlər də mədh edilir. Dastanda özünü aparmaq, çox bilmək, mənəvi zənginlik yüksək qiymətləndirdiyi halda, mənəmlilik iddiası, axmaqlıq, ikiüzlülük, xəbərçilik, lovğalıq mənəvi şikəstlik kimi qələmə verilir. Bu münasibətlə “Dədə Qorqud”da oxuyuruq:

Təkəbbürlük eləyəni tanrı sevməz,

Özünü uca tutan lovğa adamda ağıl olmaz.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk xalqları uşaqlarının əqli tərbiyəsində qılıncla alına bilməyəcək şeylərin çoxunu tədbirlə, birliklə idarə etmək, başqalarının səhvindən özü üçün düzgün nəticə çıxarmaq, çətin işlərini düşüncə ilə tapmağa xüsusi diqqət yetirmişlər. Hələ vaxtı ilə türk alimlərinin görkəmli nümayəndəsi Yusif xas Hacib “Kudatku Bilik” əsərində yazırdı.

Harda idrak olsa, orda ululuq olar,

Kimdə bilik olsa, o, böyük olar.

Türklər “Dədə Qorqud” dastanında bir az da irəli gedərək deyirdilər:

Ağıllı oğul olsa, ocağın gözüdür,

Ağılsız oğul olsa ocağın külüdür,

Ağılsız adamında şərindən Allah saxlasın! [1, s. 12]

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “ağıl” dövlət mənasında işlədilmişdir. Məsələn: “Baba malından nə fayda, başda dövlət olmasa”.

“Dədə Qorqud”da göstərilir ki, çətin dəqiqələrdə ağıla müraciət etmək lazımdır. Çünki doğru tədbiri ancaq ağıl yarada bilər. Dastanda Qaraca çoban düşmən müharibəsində qalarkən, oradan neçə çıxmaq, düşməyə qalib gəlmək üçün deyir: “Ağılın qapısını möhkəmlətmək lazımdır”.

Yəni düşünmək lazımdır. “Dədə Qorqud” dastanlarında hər işi ağılla görmək, qüvvətli şeyləri ağılla sındırmaq, paltarları zینətləndirməkdənsə, ağılı zینətləndirmək fikri qırmızı xətlə keçir.

“Dədə Qorqud” dastanlarında əmək tərbiyəsinə də xüsusi diqqət yetirilir. Burada əqli tərbiyə ilə əmək tərbiyəsi paralel gedir. Əmək “Dədə Qorqud” personajlarının həyatının, məişətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir.

Əsərdə Salur Qazan səhərdən-axşama kimi yeyib-içən, kef məclisi quran bəylərə zəhmət çəkməyi lazım bilərək deyir:

“Yata-yata yanımız ağrıdı, dura-dura belimiz qurudu. Gedək ov ovlayaq, ceyran vuraq qayıdaq”. Dastanda göstərilir ki, əmək insanı yüksəldir, nəcibləşdirir, zəhmət adamlarına hörmət və məhəbbət tərbiyə edir. Zəhmətin qədrini zəhmət çəkənlər bilir. Məsələn:

Ağır yüklər zəhmin qatır bilir.

İnsanın hansı yeri sızlayırsa, onu çəkən bilir.

Dastanda deyilir: “Zəhmət çəkməyənin yaşayışı yoxdur”. “Bir xeyirli iş görməsən, zaman keçər ölüb gedərsən”. Yəni mənasız həyat sürərsən. “Dədə Qorqud” dastanlarında görürük ki, türk xalqları Zəhmət əməlləri hesabına bağçılıq, üzümçülük, əkinçilik, şərəbçiliklə məşğul olmuşlar. Dastanda deyilir:

Ol dağlarımızda bağlarımız olur,

Ol bağların qara salxımları, üzümü olur.

Ol üzümü sıxarlar, al şərəbı olur.

Türk xalqları iqtisadi çətinliyə düşüb başqasına əl açmamaq üçün mal, qoyun, dəvə, at saxlamış, onların əsas yeməkləri qovurma, kabab, süd, qatıq olmuşdur. Onlar yaxşı maldar olmaqla fəxr etmişlər. “Dədə Qorqud”da belə deyilir:

Qaranlıq axşam olanda qayğılı çoban!

Qar, yağış yağanda, çaxmaqlı çoban!

Südü, pendiri bol, qaymaqlı çoban!

Əmək, ümumiyyətlə, türkün əsas keyfiyyəti olduğu üçün o, bütün dünya xalqları içərisində zəhmətkeş xalq kimi səciyyələnir. Əcnəbilər türklər haqqında deyirlər ki, türkün hər biri özlüyündə birləşərkən eyni türk həm döyüşçü, həm mehtər, həm dəmirçi, həm nalbənd, həm çoban, həm əkinçi, həm də maldardır. Əməyin yüksək qiymətləndirən Dədə Qorqud nəsihətlərində deyilir: “Ata malından nə fayda, başda ağıl olmasa”.

“Dədə Qorqud” dastanında estetik tərbiyə ilə əlaqədar çoxlu məqamlar var. Bu dastanda “sərv boylu”, “al yanaqlı”, “badam dodaqlı”, “çatma qaşlı”

kimi ifadələr qadın gözəlliyi, Vətənin əsrarəngiz guşələri, onun göz yaşı kimi duru çeşmələri, güllü-çiçəkli ormanları, möhtəşəm qayaları, yaşıl meşələri, turac və kəklikləri vəsf olunur və gənc nəsli bu gözəlliyin nümunəsində tərbiyə etməyin zəruriliyi vurğulanır.

“Dədə Qorqud”da bu gün də çox zəruri olan ekoloji tərbiyə məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilir. Dastanda Vətənin Torpağını, suyunu, dağlarını, onun füsunkar gözəlliyini qorumaq belə ifadə olunur:

Yerli qara dağlarımız yıxılmasın,
Kölgəlicə ağaclarınız kəsilməsin,
Axıntılı coşqun sularınız, qurumasın [1, s. 102].

Çox təəssüf ki, türk xalqlarının məhəbbətlə sevdiyi və onun qoruyub bizi nəsillərə çatdırdığı bu təbiəti biz qoruyub saxlaya bilmədiyimizdən iqtisadi qıtlıq, vaxtsız ölüm, müalicəsiz xəstəliklər əmələ gəlir.

Türk xalqlarının möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da görürük ki, oğuz elinin ən yaxşı ağsaqqalı olan Dədə Qorqud türk xalqları içərisində ozan başbilən, yol göstərən, keçmişdən və gələcəkdən xəbər verən elə müdrik adam olmuşdur ki, onun kəlamları xalqın tərbiyə məktəbi, məsləhət yeri kimi səciyyələnmişdir. Dastanlarda aydın olur ki, hər nə iş olsa, Dədə Qorquda danışmayınca işləməzlər. Hər nə ki, buyursa, qəbul edilərdi, sözünü tutub tamam edərdilər.

Fikrimizi tamamlayarkən, qeyd etməliyik ki, bu gün soy-kökümüzdə qayıtmaq, milli, mənəvi, mədəni və bəşəri dəyərlərə dərindən yiyələnmək və türk xalqlarının tarixində vətənpərvərlik, insanpərvərlik, ədalətli olmaq, mərdlik, doğruluq, təvazökarlıq, əməksevərlik kimi xüsusiyyətləri mənimsəməkdə türk dastanlarının, xüsusən də, “Dədə Qorqud” dastanının rolu böyükdür.

Mən elə hesab edirəm ki, bu gün müstəqillik əldə etdiyimiz bir zamanda biz, tərbiyə nəzəriyyəimizi türk xalqlarının yaratmış olduğu “Dədə Qorqud” və digər kimi dastanlarımız üzərində kökləməliyik. Türk dastanlarının hər birində tərbiyənin prinsiplərini, üsullarını, onun mahiyyət, məqsəd və məzmunu zənginləşdirmək mümkündür. Bu dastanlardakı mütərəqqi pədaqoji ideyalar Qərbin alimləri tərəfindən götürülüb və qərbin məhsulu kimi də qələmə verilib. Bu pədaqoji zinatimizi qaytarmaq bizim müqəddəs borcumuz olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları. Bakı, 1980.
2. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları. Bakı, 1980.
3. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, 1991.
4. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1877.

Рухангиз Алиева

**ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ В ЭПОХУ ДАСТАНА “КИТАБИ-ДЕДЕ
ГОРГУД”**

В статье рассматривается проблема воспитания древних тюрков, дается широкая информация о воспитании молодого поколения в древних племенах тюрков.

Ключевые слова: *эпос, воспитание, методы воспитания, тюркские племена.*

Ruhangiz Aliyeva

EDUCATION ISSUES IN THE EPOS “KITABI-DADA GORGUD”

The paper deals with the issues of education, methods education of Turkis. Also detailed information about the education of young generation in the first Turkic tribes is given.

Key words: *epos, education, educational methods, Turkic tribes.*

QADİR ƏKBƏROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: qadir1976@inbox.ru

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA VƏ MÜASİR
MƏİŞƏTİMİZDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRƏ MÜNASİBƏT
(MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLLƏR)**

Məqalədə eposdakı milli-mənəvi dəyərlərimizin tarixi köklərinin əsaslarının olduğu tam şəkildə ifadə edilir. Dədə Qorqudun dilindən söylənmiş fikirlərə diqqət çəkilir. Araşdırmaya eyni zamanda ailə-məişət məsələləri də cəlb edilmişdir. Bu baxımdan oğuz igidlərinin anaya, ataya hə-yat yoldaşına münasibətləri əks olunan boylar və bu boylardakı qəhrəmanların xarakterləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *adət-ənənə, igid, qayğı, ailə.*

Özündə yüzilliklərin tarixi ilə bağlı görüşləri, zaman-zaman yaranan adət və ənənələri qoruyan, əslində bu günün dünəni olan tarixi həqiqətlərin heç də hamısı nələinsə üzərinə yazılaraq tarixləşmir. Bəzi məişət məsələləri var ki, insanların həyat fəaliyyəti gedişində yaranır və bir növ möhürlənmiş və heç bir zaman dəyişikliyə məruz qalmadan xalqın yaddaş adlanan köklü arxivində mühafizə olunan qaydalar məcmusuna dönür. Tarixiləşdikcə müasirləşən bu qaydalar xalqımız tərəfindən yaradılmış olan və yaşadılaraq gələcək nəsillərə ötürülən milli-mənəvi dəyərlərimiz, ailə məişət məsələlərimizdir. Xalqımızın minilliklər boyu yaratdığı zəngin mədəni irsin milli dəyərlərə çevrilməsi haqqında fikirlərini ifadə edən AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor H.F.Səfərli milli dəyərlərə xalqımızın tarix boyu əldə etdiyi mədəni nailiyyətləri, Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyasını, maddi-mədəniyyət abidələrini, sənətkarlıq məhsullarını, dili, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrini, bayramları, adət-ənənələri, milli mentaliteti, milli mətbəxi, vətənpərvərliyi, qonaqpərvərliyi, xalq oyunlarını, musiqini və başqa sənət nümunələrini aid etmişdir [9, s. 124].

Çox qədim zamanlardan dünya tarixində öz hünərləri ilə ad çıxarmış oğuz türkləri milli-mənəvi dəyərləri, zəngin mədəniyyətləri ilə bəşər tarixində özünə-məxsus iz qoymuşlar. Türk ulusunun bir qolu olan Azərbaycan türkləri də bu möhtəşəm mədəniyyətin yaradıcılarından olmuş, türkçülüyə əvəzəlməz nümunələr bəxş etmişlər. Qeyd edildiyi kimi özlərinin yaratdıqları zəngin mədəniyyəti ilə başqalarından fərqlənən oğuz elləri həyatlarında və məişətlərində baş verən hadisələri, eləcə də yaratdıqları mənəvi aləmi əbədiləşdirmiş və özlərindən sonrakı nəsillərə miras qoymuşlar. Xalqımızın yaratdığı bu mənəviyyət harmoniyası zamanla ayaqlaşaraq yüzilləri keçmiş və müasir dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Tarixdən süzülüb gələn mənəviyyət dünyası müstəqil dövlətimizin müstəqil şəxsiyyətlərinin, körpələrinin, məktəbli uşaqlarının tərbiyəsində, milli

əxlaqi dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin mənimsəyib dərk etməsində müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan xalqımızın yaratdığı, özündə milliliyini, zəngin mənəviyyat məsələlərini mükəmməl şəkildə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə diqqət mərkəzində saxlanılır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu 1300 il bundan əvvəlki dövrü əhatə edən, lakin bu günlə səsleşən bir xalq yaradıcılığı nümunəsidir. Azərbaycan ədəbi estetik düşüncəsinin qaynağı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu bir qəhrəmanlıq dastanı olsa da, xalqımızın bütün etnik-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləşdirib, onu mühafizə edərək özündən sonrakı nəsillərə çatdıran eposdur. Dastanda bəhs edilən bir sıra məişət məsələləri, adət-ənənələr vardır ki, onlar müasir türk dünyasında və eləcə də, ölkəmizdə yaşadılaraq bir növ yazılmayan qanunlara çevrilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları haqqında öz fikirlərini Ümummilli lider Heydər Əliyev bu cür ifadə edirdi: “Kitabi-Dədə Qorqud” həm də bizim etika kitabımızdır. Böyüyə hörmət, ata-anaya məhəbbət, iman və etiqad, namus və qeyrət, ailəyə, torpağa, vətənə sədaqət – bu insani keyfiyyətlər Qorqud övladlarının qanına ana südü ilə, ata nəfəsi ilə birlikdə daxil olur və son mənzilə qədər də onlarla birlikdə gedir” [2, s. 8].

Fenomen şəxsiyyət öz fikirlərində eposdakı milli-mənəvi dəyərlərimizin tarixi köklərinin əsaslarının olduğunu tam şəkildə ifadə etmişdir. O, eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanların, Oğuz elinin qadınlarının yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmasını və bu günün müasir məişəti, mədəniyyəti, mənəvi aləmi ilə yaxınlıq təşkil etməsini də diqqətə çatdıraraq dastana bu cür qiymət vermişdir: “Dədə Qorqud dünyasındakı milli dəyərlər, stereotiplər, rituallar sistemi əslində hər bir azərbaycanlının varlığının ayrılmaz hissəsidir. Müasir dövrdə azərbaycanlıların mentalitetində milli və ümumbəşəri dəyərlərin yerinin müəyyənləşdirilməsi də Dədə Qorqudun etik prinsiplərindən çıxış etməklə gerçəkləşir” [2, s. 8].

Azərbaycan tarixinin əsas qaynaqlarından olan, türk dastançılığında yeganə “Dədə Qorqud kitabı”dır ki, oğuzların, birinci növbədə, Azərbaycan türklərinin yazılı yaddaşdır [5, s. 4].

Oğuz türklərinin tərcümeyi-halı olan “Dədə Qorqud” dastanlarında əsas diqqət yetirilən məsələlərdən biri dilimizdir. Azərbaycan dilinin zənginliyi onun müdrikiyində və dəyişikliyə bir o qədər məruz qalmadan bugünkü vəziyyətdə olmasındadır. Dastanlarda Dədə Qorqudun dilindən səslənən təriflər, alqışlar müdrik kəlamlar öz dövrünün gözəlliyini, obrazlılığını necə olmuşdursa eləcə də qoruyub saxlamışdır. Dastanın “Baybura bəy oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda dilimizin gözəlliyi, şairanəliyi özünü bir daha göstərmişdir. Xan Beyrəyin atası, oğlunun nişanlısı Baniçəyın Beyrəyin qayıtması ilə bağlı gətirdiyi muştuluq xəbərinin qarşılığında aşağıdakı sözləri deyir:

Dilin üçün öləyim gəlinciyim!
Yoluna qurban olayım gəlinciyim!

Yalansa bu sözlərin gerçək ola gəlinciyim! [4, s. 69]

Bu misralarda, fikirlərini ustalıqla düzüb qoşan ozanın məharəti ortaya çıxırsa da, ozan buna görə xalq dilimizin istedadına, o vaxtkı kamilliyinə borclu olmalı idi. Filoloq alim S.Əliyeva eposdakı mənəvi kamilliyi dəyərləndirərək yazır: "...xalq öz bədii təfəkküründə tam mənimsəmiş, özününküləşdirmiş olduğu abidədə səsləndirilən fikirləri özünün əxlaqi-mənəvi dəyərlər kodeksinə çevirərək ildən-ilə, qərindən-qərinəyə yaşatmış, nəsil-dən-nəslə ötürərək milli indetifikasiyasının vacib təməl şərtlərindən birinə çevirmişdir" [3, s. 185].

Araşdırmamızda diqqət yetirilən məsələlərdən biri də ailə başçısı, onun ailədə mövqeyi və ailə daxilində ata, yaxud ailənin ən əzizi anaya münasibətdir. Məlum olduğu kimi müsəlman aləmində və eləcə də türk dünyasında evin rəisi kişi, birinci dərəcəli mövqedə dayanır. Çünki kişi ailənin başçısı, evin bütün məsrəflərinin qarşılıyıcısı kimi bilinməkdədir. Bu məsələ ilə bağlı AMEA-nın müxbir üzvü t.e.d., türkoloq-alim Hacı Qadir Qədirzadənin araşdırmaları əsasında nəzər salınan məsələdə müasir dövrün reallıqlarını təkcə Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə apardığı tədqiqatın nəticələrindəki lazımi məlumatlardan əldə edirik. Qədirzadənin muxtariyyət dövründə Naxçıvanda kənd ailələrində kişilərin ailənin əsas siması olduğu ilə bağlı təhlilləri onu göstərir ki, hər bir azərbaycanlı ailəsində evin kişisi o evin hər bir məsələsində həlledici rolunu oynayan bir şəxsdir. Alimin tədqiqatında ailə başçısı və ailənin mənsub olduğu tayfanın başçısının da rolunu araşdırılmış və ailə daxilindəki məişət məsələlərində atanın əsas sima olması ilə yanaşı, bəzi məsələlərdə, məsələn oğul evləndirib, qız ərə vermək, qonşularla münasibət, ailələrarası məsələlərdə tayfa başçısının rolunun olması diqqətə çatdırılmışdır [6, s. 80-86].

Yuxarıda qeyd edilən məsələnin tarixi köklərini "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında araşdırdıqda görürük ki, məsələ daha qədimə gedir və müasir ailələrin strukturu demək olar ki, ciddi dəyişikliyə məruz qalmadan yüzilliklərlə dəyişilməmiş qalmış və ailə daxili məsələlərdə atanın əsas şəxs olması öz təsdiqini tapmışdır.

Dastanda diqqət çəkən məqamlardan biri də anaya münasibətdir. Bu məsələ dastanın bir çox boylarında, o cümlədən "Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu"nda, "Salur qazanın evinin yağmalandığı boyu"nda və "Uşun qoca oğlu Səyrək boyu"nda öz əksini tapır. Qazan xanın evinin yağmalandığı boyda Qazan xanın evini tarimar edib apararı Şöklü Məliklə savaşı qabağı danışıqında Qazan xanın evindən, xəzinəsindən, qırx incə bellı qızdan, qırx igidlə birlikdə oğlu Uruzdan, at ilxılarından, qatar-qatar dəvələrindən imtina edib yalnız qoca anasını istəməsi və bu şərtə razı olacağı təqdirdə döyüşməyəcəyini söz verməsi oğuz igidlərinin ana haqqını nə qədər uca tutmasını sübut edən faktdır. "Uşun qoca oğlu Səyrək boyu"nda Səyrək əsrlikdə olan qardaşı Əyrəyin arxasınca getmək istədikdə anası ilə apardığı söhbət zamanı anasına xitabən etdiyi ifadələrdə ana haqqının tanrı haqqına bərabər olduğunu, hüquqi baxımdan toxunulmazlığını bəyan edir:

Ana haqqı tanrı haqqı olmasaydı,
Qara polad üz qılıncım tutaydım,
Qafillicə görklü başın kəsəydim,
Alca qanın yer üzünə tökəydim,
Ana, zalım ana! – dedi [5, s. 286].

Bəhs olunan boylardan göründüyü kimi ailə daxilində ananın mövqeyi yüksək olmuşdur. Bu gün hər bir azərbaycanlı ailəsində ananın əsas sima olması istər elmi araşdırmalar əsasında, istərsə də gündəlik məişətimizdə müşahidə edilməkdədir.

Dastanla bağlı müraciət edilən məsələlərdən biri də evin xanımının həyat yoldaşına olan sədaqəti və ailənin namusu məsələsidir. Bununla bağlı müraciət olunan boylardan “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nu, “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu”nu, “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nu, və bu boylardakı qadınların öz ərlərinə olan sədaqətini görürük. Belə ki, V boyda Dəli Domrulun həyat yoldaşının öz canını ərinin yolunda qurban verməsi öz əksini bu cür tapmışdır:

Yer tanıq olsun, göy tanıq olsun!
Qadir tanrı tanıq olsun!

Mənim canım sənə canına qurban olsun! – dedi [5, s. 247].

“Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu”nda Qazan xanın arvadı dustaq olduğu zaman ərinin namusunun tapdalanmamasına görə, qırx qıza onun tanınmaması üçün verdiyi tapşırıqda, qızlarsa onu ələ verməməsində görürük. Bu əsnada hətta oğlunun tikə-tikə doğradılıb ətindən qara qovurma bişirilməsi və yeməkdən digər qırx incəbel qızlarla birlikdə yeməsinin tövsiyə olunması da evin kişisinin namusunun uca tutulmasının təsdiqidir. Dastanda bəyan edilmiş bu hadisələrlə bağlı sınımalar bugünkü həyatımızda da öz təsdiqini tapır. Bugünkü Azərbaycan ailəsində kişinin ən yaxın sirdaşının, ən yaxın adamının məhz həyat yoldaşı, ömür-gün yoldaşı olduğu isbatlanmışdır.

Dastanda oğuz igidlərinin ailəsinə qarşı davranışları da lazımı səviyyədə qeyd olunur. Dəli Domrulla bağlı boyda onun yüksək insani keyfiyyətlərə malik olduğunu görürük. Dəli Domrulun Əzrailə görüşdə sərt rəftarının olduğunu gördüyümüz təqdirdə ailəsinə qarşı xoş nəvazişini də müşahidə edirik [8, s. 20]. Orada qəhrəmanın öz xanımına evini, yaylaqlarını, atlarını, dəvələrini, qoyun sürülərini hədiyyə etməsi, eyni zamanda ölümündən sonra kimə istəsə ərə getməsinə və iki oğlunun başsız qalmaması tövsiyə olunur. Burada Dəli Domrulun həm həyat yoldaşına qayğısı, həm də uşaqlarına olan diqqəti özünü göstərir.

Dastanın demək olar ki bütün boylarında ailə daxili münasibətlərdə yüksək əxlaqi dəyərlər ön plana çəkilir. Bütün ailələrdə ata və ananın davranışı, hərəkəti, övlada qayğısı, uşaqlara məhəbbəti ön planda göstərilir [10, s. 4]. Bu günün özündə ailə məişət məsələləri, ata-ana, valideynlərin övlad tərbiyəsi, ailələrin qarşısında dayanan önəmli münasibətlərdəndir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mənəviyyat bazasını əhatə edən mühüm dəyərlərdən biri də dinə münasibətdir. Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində, xüsusilə müasir respublikamız ərazisində İslamaqədərki dövr ərzində müxtəlif yerli dinlərə, eyni zamanda xristianlıq dininə sitayiş olunmuşdur. Amma dastanın demək olar ki, bütün boylarında İslam dini ilə bağlı məsələlər tez-tez diqqəti cəlb edir. Məsələ burasındadır ki, müqəddimənin başlanması məhz bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə cümləsi ilə başlanır. Eyni zamanda İslam peyğəmbəri Məhəmməd (s.ə.s) peyğəmbərin, ilk xəlifələrin, peyğəmbərin nəvələri İmam Həsən və İmam Hüseyin adları yad edilir. Müqəddimədə müqəddəs kitab “Qurani-Kərim” və onun düzgün oxunmasının vacibliyi də öz əksini tapmışdır:

Axır sipara başıdır “əmmə” görklü.

Hecasinlayın düz oqunsa, yasin görklü.

...Yazılıb-düzülüb gögdən endi

Tanrı elmi Quran görklü [4, s. 16].

Bəhs olunan müqəddəs kitab Qurani-Kərimin düzgün oxunması və tələffüzü Dədə Qorqudun dilindən bəyan edildiyi kimi Quranın özündə “Qiyamə” surəsində də öz əksini tapmışdır [7, s. 593].

Qədim mifoloji dünyagörüşünə görə insan təbiətin stixiyasını – baş verən bəlanı nizamsızlığı, nizama salmaq üçün magik fəaliyyət göstərən, stixiyanı yaradan qüvvələrə qurban verməli, onların rəhmətini qazanmalı idilər. Qurbanlar isə o hey-vanlardan verilirdi ki, onlar kult xarakteri daşıyırdı. Məhz türk xalqlarında dəvənin, qoçun, atın kult mahiyyəti daşması və onların qurban kəsilməsi ənənəvi hal idi [1, s. 18]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında sonrakı nəsillər tərəfindən davam etdirilən qurban kəsmə ayini ilə də bağlı məsələlər də öz əksini tapmışdır. Bu mənada “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda Dirsə xanın arvadı xandan övladlarının olması üçün atdan, qoyundan, dəvədən qurban kəsməsini istəyir [4, s. 21]. Bu günün özündə qurban kəsmə ayini geniş yayılmışdır. Qurbanlar müxtəlif məqsədlərə görə – Qurban bayramı münasibəti ilə, ziyarətgahlarda edilən duaların qəbulu ilə əlaqədar, bir də nəzir edilib istəyin yerinə yetirilməsinə görə kəsilir.

Nəzər salınan və sadalanmayan bir çox milli adət-ənənələrə malik olan oğuz türkləri özlərinin toy, yas, bayram və bu kimi mərasimləri ilə ictimai fikir tarixinin bütün mərhələlərində öz sözünü demiş, yalnız türklərə məxsus olan, bir növ türk möhürü vurulan mənəviyyat dünyası yaratmışlar. Bu mənəvi aləmin demək olar ki, arxivi hesab olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları hər bir azərbaycanlı, özünü türk dünyasının bir parçası hesab edən vətən övladı tərəfindən öyrənməli və öyrədilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlilov C. “Kitabi Dədə Qorqud”da ayin və mərasimlər // Elm və həyat, 1986, № 10.
2. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı / Dədə Qorqud dünyası: Məqalələr. Bakı: Öndər, 2004, 240 s.
3. Əliyeva S.N. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tədqiqi / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2013, 584 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Elm, 1977, 178 s.
5. Kitabi-Dədə Qorqud: Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
6. Qədirzadə H.Q. Muxtariyyət dövründə Naxçıvanda kənd ailəsi. I kitab: 1924-1984-cü illər, Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 240 s.
7. Quran-i Kərim / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.Y.Məmmədəliyev. V nəşr, Bakı: Çıraq, 2005, 636 s.
8. Paşayev S. “Dəli Domrul boyu” və xalq əfsanələri // Elm və həyat, 1986, № 5.
9. Səfərli H.F. Heydər Əliyev irsi – əbədiyaşar təlim. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 200 s.
10. Səmədov A. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları zəngin təbii xəzinəsidir // Elm və həyat, 1999, № 3-4.

Гадир Акбаров

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ЭПОСЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» И В НАШЕМ СОВРЕМЕННОМ БЫТУ

В статье в полной мере показаны основы исторических корней национально-духовных ценностей. Автор уделяет особое внимание тем идеям, которые высказываются устами Деда Горгуда. В статье так же исследуются семейно-бытовые вопросы. В этой связи было определено отношение огузских джигитов к матери, отцу, а также спутницам жизни.

Ключевые слова: *традиция, джигит, забота, семья.*

Gadir Akbarov

**COMPARATIVE ANALYSIS OF NATIONAL-MORAL VALUES IN
“KITABI-DADA GORGUD” EPOS AND IN OUR
MODERN EVERY DAY LIFE**

In the paper it is expressed the base being of the historical roots of our national-moral values at the epos wholly. It is given attention is pulled to thoughts, which had been told from the Dada Gorqud’s tongue. Problems of family and life have at the same time been involved for to investigate. From this view point it had been determined the part, in which it had been given the attitudes of Oghuz brave to mother, father, wife and the characters of the heroes.

Key words: *tradition, a brave man, care, family.*

İLHAMƏ ƏSGƏROVA

PROFESSOR ƏLİ SULTANLI VƏ “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNUN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Professor Əli Sultanlı (1906-1960) Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq tarixində önəmli yer tutur. Məqalə ədəbiyyatşünas Əli Sultanlının fəaliyyətinə həsr olunub. Məqalədə professor Əli Sultanlının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə əlaqəli zəngin tədqiqatları araşdırılır və onun elmi xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, “Kitabi-Dədə Qorqud”, Əli Sultanlı.

Ustad ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor Əli Sultanlının (1906-1960) çoxşaxəli elmi fəaliyyətində dünya ədəbiyyatının və Azərbaycan dramaturgiyasının tədqiqi məsələləri əsas yeri tutsa da alimin digər sahələrlə bağlı dəyərli əsərləri də vardır. Bu baxımdan onun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqında əhatəli araşdırmaları özünün konseptuallığı, dərin problematikasi, yüksək elmi səviyyəsi və orijinal səciyyəsi ilə diqqəti çəkir.

Görkəmli alimin hələ 1946-cı ildə ayrıca kitab halında nəşr etdirdiyi “Dədə Qorqud” və yunan eposları” adlı dəyərli araşdırması [9] bu baxımdan xüsusi önəm daşıyır. Professor bu yöndəki tədqiqatlarını davam etdirmiş, onun 1959-cu ildə çap etdirdiyi “Dədə Qorqud” dastanı haqqında qeydlər” adlı silsilə elmi məqalələri [8] də böyük rezonans doğurmuşdur. Alimin dastanla bağlı araşdırmaları onun vəfatından sonra, 1971-ci ildə çapdan çıxmış “Məqalələr” adlı kitabında da bu başlıq altında yer almışdır [10, s. 11-100]. Ustad alim Yaşar Qarayev Əli Sultanlının həmin kitabına yazdığı “Ön söz”də vurğulayırdı: “Əli Sultanlının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqında yazdığı silsilə məqalələr Azərbaycanda müasir folklorşünaslığın nailiyyəti sayıla biləcək əsərlərdəndir” [10, s. 10].

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun ilkin təşəkkülü, sonrakı püxtələşməsi barədə Ə.Sultanlı diqqətəlayiq təhlillər aparmış, mühüm elmi qənaətlər irəli sürmüşdür. Araşdırma sonunda alim bu nəticəyə gəlmişdir ki, dastanın mövcudluğu, yaranması, cilalanması ilk növbədə üç şəxsiyyətlə bağlıdır. Bunlardan birincisi, heç şübhəsiz ki, Dədə Qorqudun özüdür. Ə.Sultanlı bu fikri yəqinləşdirmişdir ki, “Dədə Qorqud dastanın ilk yaradıcısıdır. Onun ilk nüvəsini, nəğmələrin rüşeymini o, qoşub söyləmişdir” [10, s. 18]. Alimin haqlı qənaətinə görə, dastanın müəyyənləşməsində ikinci amil sonralar yaşamış ozanlardır ki, zaman-zaman onlar da bu eposa müəyyən əlavələr, dəyişikliklər etmişlər. Qəbilələr arasında dastanı nəql edən, yayan ozanlar onu həm də süsləmiş, daha da dolğunlaşdırmışlar.

Dastanın mövcudluğunda üçüncü amil kimi, Ə.Sultanlı katibləri qeyd etmişdir. Görkəmli alim haqlı olaraq bu fikirdə idi ki, dastanı yazıya alan katib, yaxud katiblər onun mətninə bir sıra əlavələr, dəyişikliklər etmişlər. Onların da

bir qismi dilə və ifadəyə, digərləri isə məzmunu və ideyaya aiddir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı *mərham, niqab, izzət, şəmatət, təhsin* və s. sözlərə diqqəti yönəldən alim vurğulayırdı ki, dastanın dilində işlənmiş sözlərdən yüzə qədəri ərəb, yaxud fars dillərinə aiddir və çox güman ki, bunlar əsərə islami don geyindirmək niyyəti güdən sonrakı katiblərin əlavələridir. Çünki dastanın əsas leksik qatı dilimizin islamiyyətdən öncəki qədim dövrünün parlaq təzahürüdür, alınmalar burada yamaq kimi görünür. Ə.Sultanlı dastana məzmun və ideya baxımından edilmiş əlavələrə də nəzər salmış, islami əqidələrin əsərə sonradan daxil edildiyini nəzərə çatdırmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası”nda da vurğulandığı kimi, professorun fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Qəhrəmanların islam dini uğrunda vuruşa gedib, kafirləri müsəlman etdikləri, kilsələri yıxıb məscid tikdikləri, Qurana and içmələri katibin əlavələridir” [7, s. 276]. Ə.Sultanlı katibin (katiblərin) əlavələrini qeyd etməklə bərabər, dastanın yazıya alınaraq qorunub saxlanılmasında onların xidmətlərini də dəyərləndirmişdir. Tədqiqatçı bu möhtəşəm eposun yaranması və mövcudiyyətində başda Dədə Qorqud olmaqla sadaladığımız üç qrupun xidmətlərini vurğulamaqla yanaşı, bildirmişdir ki, dastanın bədii varlığı, ümumiyyətlə, xalq yaradıcılığının üzvi tərkib hissəsidir və bu mənada əsər kollektiv bədii təfəkkürün də məhsulu sayıla bilər.

Dədə Qorqud obrazının mənşəyi, tarixi kökləri barədə söz açan Ə.Sultanlı hazırkı mərhələdə Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olması barədə fikir yürütmək üçün diqqət yetirilə bilən qaynaqları iki qrupda birləşdirmişdir: “Qorqud Dədənin... şəxsiyyəti haqqında müəyyən təsəvvür almaq üçün indi ancaq iki mənbəyə müraciət etmək olar: 1. Salnamələr, səyahətnamələr, ümumiyyətlə, yazılı mənbələr; 2. Xalq məsəlləri, xalq nağılları və xalq əfsanələri, ümumiyyətlə, folklor mənbələri” [10, s. 13].

Bu mənbələrin hər birinin elmi xarakteristikasını verən alim diqqəti ona yönəldirdi ki, bəzi yazılı mənbələrdə Dədə Qorquddan tarixi şəxsiyyət kimi söz açılır, onun xan yanında vəzir, qəbilənin məsləhətçisi, müdrik və mütəfəkkir bir adam olması bildirilir. Dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun Məhəmməd Peyğəmbər zamanına yaxın ömür sürməsi barədəki qeydə də Ə.Sultanlı diqqət yetirmişdir. Tədqiqatçı onu da vurğulamışdır ki, Dədə Qorqud haqqında çoxsaylı əfsanə və rəvayətlər yaradılmış, onun bütün varlığı, fəaliyyəti belə bir əfsanəvi örtüyə bürünmüşdür. Qorqud Dədə haqqındakı bəzi əfsanələrə nəzər salan, onların müfəssəl şərhini verən alimin gəldiyi nəticə belədir ki: “Dədə Qorqudun şəxsiyyəti əsatirlər pərdəsi altında şübhələşmişdir. Hər halda, bu dumanlı pərdə arxasında qədim Azərbaycan qəbilələrinin qüvvətli bir ozanı yaşamaqdadır” [10, s. 17].

Professor Ə.Sultanlı dastanın quruluşuna nəzər yetirmiş, vurğulamışdır ki, əsərdəki “boylarda ideyaca bir vəhdət vardır” [10, s. 12], yəni bəzi boyları birləşdirən süjet əlaqələri ilə yanaşı, alim haqlı olaraq ideyaca bağlılığa xüsusi fikir vermişdir. Xanlar xanı Bayandır xan obrazını da bu kontekstdə dəyərlən-

dirən professor yazırdı: “Doğrudur, Bayandır xanın özü heç bir qəhrəmanlıq göstərmir, əhvalatların cərəyanına istiqamət vermir, işlərə fəal müdaxilə etmir, lakin bütün boylar-da onun mənəvi hökmranlığı ...duyulmaqdadır” [10, s. 12].

Görkəmli alim “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı on iki boyun hər birinin məzmununa nəzər salmış, onlarda ifadə olunan əsas mətləbləri ümumiləşdirmişdir. Alimin haqlı qənaətinə görə, “Dastanın yalnız beşinci boyu fəlsəfi və ailəvidir. Qalan boylarda ailə-məişət səhnələri olsa da, başlıca motiv qəhrəmanlıqdır” [10, s. 12]. Alim o məqamı bir daha diqqət mərkəzinə çəkmişdir ki, dastanın əsas ladı çox qədim tarixə malik olub islamiyyətdən əvvələ aiddir: “Dastanda ifadə edilən dünyagörüşləri, insan duyğuları, milli ənənələr, surətlərin mənəviyyatı, büt-pərəstliyin üstünlük qazanan ünsürləri əsəri ərəb istilasından qabaqkı tarixlə möhkəm bağlayırsa, ağ sapla tikilmiş bəzi yamaqları əsəri keçid dövrünə gətirib çıxarır” [10, s. 33]. Burada “keçid dövrü” dedikdə islama keçid mərhələsi nəzərdə tutulmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranmasını qəbilə quruluşunun çiçəkləndiyi dövrə aid edən tədqiqatçı əsərdəki qəbilə birləşmələrinin mövqeyi, fəaliyyəti barədə də söz açmışdır. Qəbilələrin həyat tərzini, məişəti, məşğuliyyəti, adət-ənənələri, idarəçilik sistemi və s. haqqında Ə.Sultanlının təhlilləri dürüst və dolğundur. Xüsusən əsərdə patriarxal qatın üstünlüyü, matriarxal elementlərin də təzahürü barədə deyilənlər maraqlı doğurur. Boyların əksəriyyətində boy verən qəhrəmanlıq leytmotivinin sosial-mənəvi mündəricəsini də alim yetərinə açıqlamışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un bədii məziyyətləri barədə də Əli Sultanlı geniş araşdırma aparmışdır. O, dastanın dilində, eləcə də obrazların təqdimində işlənməmiş bədii təsvir və ifadə vasitələrindən söz açmış, onlarda xalq duyumu və deyim tərzinin xüsusi bir sistem təşkil etdiyini nəzərə çatdırmışdır. Məsələn, Qazan, Qaraca Çoban, Qaragünə, Aruz Qoca, Əmən kimi obrazların əhatəli təhlili zamanı Ə.Sultanlı onların əsas xarakterini incələməklə yanaşı, bədii təqdimdəki mübaliğəni folklorun qədim ənənələri ilə əlaqəli şəkildə izah etmişdir. Bütün bunlar əsərin obrazlar aləminin yetərinə təhlilini şərtləndirmişdir. O da təqdirəlayiqdir ki, alim əsərin obrazlarını həm bədii təqdim üsulları, həm də sosial mühit kontekstindəki davranışları, dünyagörüşləri baxımından diqqət mərkəzinə çəkmişdir.

Dastanda hadisələrin baş verdiyi zaman və məkanın xarakterindəki müəyyən şərtlilik, eləcə də ziddiyyətli məqamlar və bunların səbəbləri barədə də alimin tədqiqatında əsaslı fikirlər vardır. Görkəmli tədqiqatçı bunun ümumən qədim dastanlar üçün xarakterik bir əlamət olduğunu bildirmişdir. Dastandakı sehir, yuxu, möcüzə, tilsim kimi komponentlər də Ə.Sultanlının elmi qiymətləndirməsində müvafiq izahını tapmışdır. Dastanın bədii sistemində təkrarların geniş yer tutmasından danışan Ə.Sultanlı yazırdı ki, əksər boylarda analoji məqamlarda sabitləşmiş ifadələr işlənmişdir. Məsələn, müxtəlif boylarda qəhrəmanların əksəriyyəti Tanrıya xitab edərkən “Ucalardan ucasan! Kimsə bilməz

necəsən” ifadəsini işlədir. Və yaxud qadınların öz ərlərinə, ərlərin qadınlarına müraciətlərinin əvvəlində işlənən sabitləşmiş qəlib ifadələr də bu qəbildəndir. Ə.Sultanlının fikrincə, bunlar xalq yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan üslub əlamətidir. Bunlarla yanaşı, müxtəlif obrazların hər biri üçün xarakterik olan təyinedici ifadələr də vardır ki, alim bunları dastan qəhrəmanlarını fərqləndirən məziyyət kimi nəzərdən keçirmişdir. Məsələn, Qazan xan haqqında dəfələrlə işlədilən “tulu quşun yavrusu, birə miskin ümidi, ümmət soyunun aslanı, qonur atın yiyəsi” kimi ifadələr buna misal çəkilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un nəsr, yaxud nəzmlə yaradılması kimi aktual bir elmi problemə də Ə.Sultanlının orijinal elmi yanaşmasının şahidi oluruq. Görkəmli alim yazırdı: “Dastan əsas etibarilə nəsrdir, lakin burada çoxlu şeir var. Dastanın nəsrli şeirə yaxın, şeiri isə nəsrə yaxındır. Təhkiyənin bu şəkildə verilməsi daha çox xalq ədəbiyyatına xas bir cəhətdir. Bu üsul əsərin qədimliyini göstərdiyi kimi, onun xalq yaradıcılığından nəşət etdiyinə də yaxşı bir dəlildir” [10, s. 46].

Ustad alimin tədqiqatında ən ümdə cəhətlərdən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını dünya eposu ilə müqayisə kontekstində təhlilə cəlb edərək dolğun elmi nəticələrə gəlməsidir ki, bu məqam Ə.Sultanlıdan söz açan ədəbiyyatşünaslar tərəfindən çox qısa şəkildə də olsa, vurğulanmışdır. Məsələn, professor Yavuz Axundlu görkəmli alimə həsr etdiyi məqalədə yazır: “Dədə Qorqud” dastanı haqqında qeydlər” adlı böyük məqalədə Ə.Sultanlı dastanının yaranması, yazıya köçürülməsi, üzə çıxarılması barədə geniş bəhs edir, ayrı-ayrı boylarının təhlilini verir, xüsusən xalqımızın bu qədim abidəsinin dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisəsi yolu ilə onun daha da qədimliyinə inam yaradır” [3, s. 115]. Folklorşünas alim Vaqif Vəliyev isə ali məktəblər üçün yazdığı dərslikdə Ə.Sultanlının qorqudşünaslıqdakı xidmətlərini belə xatırlatmışdır: “Müəllif antik yunan ədəbiyyatı, xüsusilə Homerin “Odisseyə” eposu ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının süjeti və obrazlar aləmindən ətraflı bəhs edir” [11, s. 302]. Ədəbiyyatşünas Paşa Əfəndiyevin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” dərsliyində də analoji yığcam qiymətlə rastlaşırıq: “Ə.Sultanlı dastanda olan bir sıra əhvalat və qolların qədim yunan folkloru ilə səsləşən cəhətlərini aşkara çıxarmışdır” [4, s. 314].

Belə müqayisələr isə dastanın müxtəlif rakurslardan incələnməsi prosesində geniş şəkildə özünü göstərir. Məsələn, professor Ə.Sultanlı dastanın bəzi epizodlarında “epik təmkinliklə verilən keyfiyyətlərə komik ünsürün daxil edilməsi” məsələsindən danışarkən 5-ci boyda Dəli Domrulun Əzrayilla qarşılaşdığı məqamı, 11-ci boyda dustaq düşmüş Qazanın düşmənlərin başına açdığı oyunları və s. nümunə göstərməklə bərabər, qədim yunan eposları ilə də müvafiq müqayisələr aparmışdır. Homerin “İliada” əsərindəki Terzit surətini, “Odisseyə”də Odisseyin Polifemi məsxərəyə qoymasını, dilənçi paltarında öz sarayına gəlməsini və s. xatırladan alim epik ciddiliyin komikliklə əvəz olunduğu belə

epizodları dünya xalqları eposunda qeydə alınan səciyyəvi əlamət kimi dəyərləndirmişdir.

Alimin aşağıdakı qənaəti də “Kitabi-Dədə Qorqud”un dünya eposları ilə səsleşən məziyyətlərinə işıq salır: “Dastanda bütün dünya dastanları üçün səciyyəvi olan ümumi, səyyar mövzular var. Hələlik aşağıdakı ümumi mövzuları təsbit etmək olar: 1. Ata ilə oğulun vuruşu (I, XI); 2. Qardaş ilə qardaşın üz-üzə gəlməsi (X); 3. Ər öz nişanlısının toyunda (III); 4. Qəhrəmanın Təpəgözlə vuruşu (VIII); 5. Oğula ana haqqında şər atmaq (I); 6. Ölməli olan ərin atasına müraciəti, rədd cavabı alması, arvadı ər üçün ölümə gedir (V); 7. Qəhrəmana fəvqəladə qüvvət aşılamaq (IX) və s.” [10, s. 53]. Bəndlərdən sonra mötərizədə göstərilən rəqəmlər dastanın müvafiq boyunun sırasını bildirir.

Bu səyyar süjetlərin ilkin vətəni kimi bəziləri Şərqi, bəziləri Qərbi əsas götürür. Bir qisim alim ilkin süjet nüvəsini Misirlə, digərləri Hindistanla, başqaları Çinlə, bəziləri Ərəbistanla əlaqələndirirlər. Ə.Sultanlı vurğulayırdı ki, səyyar süjetlər arasında “ədəbi təsiri doğrulda biləcək dünya hadisələri var”, amma bir sıra oxşarlıqları təsir faktı yox, sosial ortamın, yaşam tərzinin xarakterindəki yaxınlıqdan irəli gələn, bir-birindən asılı olmayan təzahürlər kimi qiymətləndirmək daha düzgündür.

Tədqiqatın sonrakı bölümlərində Ə.Sultanlı “Kitabi-Dədə Qorqud” süjetinin yuxarıda xatırladığımız özül nüvələri barədə müqayisəli araşdırmalar aparmışdır. Ata ilə oğulun vuruşu səhnəsini dünya ədəbiyyatında çox geniş yayılmış süjet fraqmentlərindən sayan alimin təhlilləri onun möhtəşəm elmi erudisiyasından soraq verir. Yunan əsətirində Odisseyin öz oğlu Teleqon ilə tanımadan döyüşməsi, “Herakliada”da Heraklin öz atası Zevslə vuruşu, “Fivaida”da Edipin bilmədən atası Layı öldürməsi barədə söz açan alim İran şairi Firdovsinin “Şahnamə”sində Rüstəmlə Söhrabın döyüş meydanında qarşılaşması epizoduna da diqqət yönəlmişdir. Dədə Qorqud” dastanında gördüyümüz ata ilə oğulun tanımadan döyüşməsi səhnəsinə bənzər məqamların Qafqaz xalqlarının qədim nağıllarında, Kelt əfsanələrində və dastanlarında müşahidə edilməsi (Kuxulinin oğlu Koplaoxla qarşılaşması və s.) barədə də Ə.Sultanlının dəyərli fikirləri vardır. Alman dastanlarında Hilderbrandın oğlu Hadubrandla döyüşərək onu öldürməsi, fransız dastanlarında Millenin, rus dastanında İlyanın öz oğlu ilə qarşı-qarşıya gəlməsi barədəki süjetlərə də Ə.Sultanlı bu aspektdə nəzər salmışdır. Araşdırma sonunda Ə.Sultanlı belə nəticəyə gəlmişdir ki, analoji süjetlərin çoxunda ata tanımadan öz oğlunu, yaxud da oğul atasını öldürür, birinci variant daha geniş yayılmışdır. Bəzi folklor nümunələrində isə sonluq tanınma sayəsində ölümsüz başa çatır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un ilk boyunda Dirsə xanla oğlu Buğac arasındakı konflikti, atanın oğul haqqında deyilən yalanlara uyub onu öldürmək istəməsi, onların döyüş meydanında bir-birini tanımadan qarşılaşması, axırda hər şeyin aşkarlanması, on birinci boyda əsirlikdə olan Qazan xanla oğlu Uruzun cəng edəsi olması, lakin tanınma ilə hər şeyin yoluna düşməsi barədə danışan alim

bütün bu oxşar süjetləri də dünya ədəbiyyatı kontekstində əhatəli şəkildə aydınlaşdırmışdır.

Bəllidir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Bamsı Beyrək illər sonra doğma yurda dönür, bu, elə bir vaxta təsadüf edir ki, onun nişanlısı Banu Çiçəyin toyudur, qızı başqasına verirlər. Banu Çiçək əvvəl Beyrəyi tanımır, lakin Beyrək tanınma əlamətini bildirdikdən sonra məsələ aydınlaşır. Ə.Sultanlı rus ədəbiyyatından analogi obraz kimi Dobrinyanı yada salmış, ən səciyyəvi örnək olaraq “Odiseya”-nı xatırlatmışdır. Odisey də doğma yurda o vaxt gəlib çıxır ki, arvadı başqasına ərə gedir. Hər iki mətni müqayisə edən alim bizim dastanla yunan eposu arasındakı ortaq məqamları aşkarlamış, bunu səyyar süjet ənənəsi ilə əlaqəli izah etmişdir.

Ə.Sultanlının vurğuladığı kimi, dünya folklorunda, o cümlədən əsatir və dastanlarda geniş yer tutan süjetlərdən biri insanın təbiətin qorxunc, qeyri-adi qüvvələrinə qarşı mübarizəsi ilə əlaqədardır. Bu cəhətdən professorun “Dədə Qorqud”dakı Təpəgözlə “Odiseya”dakı siklopları, xüsusən Polifemi müqayisə edərək bir çox mətləblərə aydınlıq gətirməsi xüsusi maraq doğurur. Yunan əsatir və eposunda təsvir olunan siklopları mahiyyətcə dörd qrupda birləşdirən alim “Dədə Qorqud”dakı Təpəgözlə yunan Polifemini geniş müqayisə etmiş, oxşar və fərqli cəhətləri aşkarlamışdır. Müasir qorqudsünaslıqda da vurğuladığı kimi, Ə.Sultanlı Təpəgöz obrazının mənşəyinə xüsusi diqqət yetirmişdir [5, s. 37]. Müqayisəli təhlillər yolu ilə alim belə nəticəyə gəlmişdir ki, Təpəgöz Polifemdən asılı, onun təsiri ilə yaranmış surət deyil. Təpəgöz təkdir, yunan epos və əsatirlərində isə Polifem bir çox təpəgözlərin içərisində yaşayır. Hətta onların ayrıca yaşadığı ada var. Təpəgöz zəhmətlə məşğul olmur, insanlara əzab və ziyan verməklə məşğuldur. Polifem isə çobandır. O, insan cəmiyyəti tanımır, Təpəgöz isə bilavasitə cəmiyyətdə yaşayır. Təpəgöz müxtəlif silahlardan istifadə edərək vuruşa bilir, Polifemdə isə bu keyfiyyətlər yoxdur. Basat və Odisey obrazlarının müqayisəsi də maraq doğurur. Ə.Sultanlı yazırdı ki, Odisey daha çox şəxsi tamah naminə Polifemlə üz-üzə gəlir. Basat isə el-obanı xilas etmək üçün həyatını təhlükəyə ataraq Təpəgözlə döyüşə girir və çətinliklə də olsa, qələbə qazanır. Ə.Sultanlının fikrincə, Odiseylə müqayisədə Basat daha xəlqi surətdir, ictimai mənafe üçün vuruşur. Alimin Təpəgözü nağıllarımızdakı Kəlləgöz obrazı ilə əlaqələndirməsi də diqqəti çəkir. Prof. Ə.Sultanlının Təpəgöz obrazı ilə bağlı qənaətlərini, xüsusən onun Polifemin təsiri ilə yaranmadığı barədəki fikirlərini akademik İsa Həbibbəyli də xüsusi vurğulamışdır [6, s. 790].

Ə.Sultanlı “Dədə Qorqud”dakı Dəli Domrulla bağlı süjeti də dünya ədəbiyyatı fonunda araşdırmışdır. Əzrayıl Dəli Domrulun canını almaq istəyir, son nəticədə ona can əvəzinə can verib qurtula biləcəyi deyilir. Qoca atası və anası Domruldən can əsirgəyirlər, həyat yoldaşı isə canını ona verməyə hazır olduğunu bildirir. Belə hərəkət Tanrıya xoş gəlir və o, Domrulu bağışlayır. Bu süjeti yunanların “Arqonavtika” dastanı ilə tutuşdurən alim yazırdı ki, Yazonun

silahdaşlarından olan Admet allah Brimaya qurban verməyi yadından çıxardığı üçün ölümə məhkum edilmişdir. Apollon onun ölümünü əvəz etdirməyə nail olur. Lakin Admetin qoca atası və anası onun yolunda canlarından keçmək istəmirlər, arvadı Alkestra isə buna razı olur. Ölüm allahı onun canını alır. Hadisədən xəbərdar olan Herakl Tanat ilə mübarizə apararaq dostunun qadını qurtarır. Ə.Sultanlı Admet və Domrul obraz-larını müqayisəli təhlil etmiş, bu zəmində yunan dramaturqu Evripidin “Alkestra” faciəsinə də nəzər salmışdır. Alim həmin süjetlə bağlı belə nəticəyə gəlmişdi: “Haqqında danışdığımız mövzu Azərbaycan dastanında daha qüvvətli, qəhrəmanlıq ruhuna daha uyğun şəkildə verilmişdir” [10, s. 77].

Böyük mütəfəkkir Aristotelin yunan ədəbiyyatındakı “İliada”-nı patetik, “Odiseya”-nı isə etik əsər saymasını xatırladan Ə.Sultanlı “Dədə Qorqud”-u bu cəhətdən qiymətləndirərək onun həm patetik, həm də etik mahiyyət daşımaları qənaətinə gəlmişdir. “Dədə Qorqud”-dakı müsbət qəhrəmanların mərdanə xarakteri, əqidə bütövlüyü, düşməne qarşı rəhmədilliyi və s. barədə də Ə.Sultanlının tutarlı fikirləri vardır. O, həm də bu fikirdə idi ki, bizim dastanda düşməni qütbü təmsil edənlər müsbət obrazlarla müqayisədə fiziki baxımdan o qədər də qüvvətli deyil. Bu cəhətdən eposumuz “İliada”-dan fərqlənir. Alim ona da diqqət yetirmişdi ki, “İliada”-da qəhrəmanlara kömək edən ilahi qüvvələr adi iştirakçılar kimi verilib, tez-tez hadisələrə müdaxilə edirlər, bizim dastanda isə belə qüvvələr arxiv nəzərə çarparaq obrazlara yalnız bir neçə dəfə yardım göstərirlər. Tədqiqatçı onu da vurğulayırdı ki, “İliada”-da rəiyyət, demək olar ki, kölgədə qalıb. “Dədə Qorqud”-da isə Qaraca Çoban kimi möhtəşəm obraz var. O da maraqlı doğurur ki, yunan eposunda kişilər çoxarvadlıdır. Bizim dastanda isə ümumən təkəravadlılıq xarakterikdir. “Dədə Qorqud”-dakı qadın surətlərinin yüksək mənəviyyəti, onlardan bəzilərinin hətta fiziki qüdrəti, döyüş məharəti barədə də alim müvafiq dəyərləndirmələr aparmışdır. Ailə şərəfi, qadın namusu dastanımızda çox yüksək tutulur. Bütün bunların sosial-mənəvi mündəricəsini Ə.Sultanlı əhatəli təhlillər yolu ilə açıqlamışdır. “Dədə Qorqud”-dakı qəhrəmanların döyüş adətləri, hərbi məharəti, istifadə etdiyi silahlar və s. barədə də alimin maraqlı elmi fikirləri vardır.

Bütövlükdə professor Əli Sultanlının bu araşdırması mahiyyət etibarını ilə dastanın bütün detalları ilə təhlilə cəlb olunması sahəsində ilk uğurlu addımlar sırasında. Heç təsadüfi deyil ki, sonralar bu istiqamət inkişaf etdirilmiş, bir sıra dəyərli tədqiqatlar ortaya çıxmışdır [1; 2; 5 və s.].

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K.M. Gizli Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1991, 152 s.
2. Abdulla K.M. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud-2. Bakı: Elm, 1999, 288 s.
3. Axundlu Y.İ. Naxçıvan – yurdum mənim. Bakı: Sabah, 1997, 208 s.

4. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
5. Əliyev K.İ. Epos poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 164 s.
6. Həbibbəyli İ.Ə. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 846 s.
7. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası: 2 cildə. II c., Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, 568 s.
8. Sultanlı Ə.A. ”Dədə Qorqud” dastanı haqqında qeydlər // ADU-nun Elmi əsərləri, 1959, № 1, s. 3-19; № 3, s. 3-15; № 4, s. 3-12; № 5. s. 3-14.
9. Sultanlı Ə.A. “Dədə Qorqud” və yunan eposları. Bakı: ADU-nun nəşri, 1946, 156 s.
10. Sultanlı Ə.A. Məqalələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971, 328 s.
11. Vəliyev V.Ə. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

Ильхама Аскерова

ПРОФЕССОР АЛИ СУЛТАНЛЫ И ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭПОСА «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

Профессор Али Султанлы (1906-1960) занимает значительное место в истории азербайджанского литературоведения. Статья посвящена творчестве литературоведа Али Султанлы. В статье анализируются ценные исследования профессора Али Султанлы о «Китаби-Деде Горгуд», выявляются их характерные научные особенности.

Ключевые слова: *азербайджанская литература, «Китаби-Деде Горгуд», Али Султанлы.*

Ihama Asgarova

PROFESSOR ALI SULTANLY AND RESEARCH PROBLEMS OF “KITABI-DADA GORGUD” EPOS

Ali Sultanli (1906-1960) takes an important place in the history of Azerbaijan literary criticism. The article has been dedicated to Ali Sultanli's works. There have been analysed Ali Sultanli's characteristic literary-critical works about “Kitabi-Dada Gorgud”, their scientifically features have been clarified.

Key words: *Azerbaijan literature, “Kitabi-Dada Gorgud”, Ali Sultanly.*

MÜNDƏRİCAT

“Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.....	3
“Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilməsi ilə bağlı “Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamı.....	4
“Kitabi-Dədə Qorqud”un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeyd edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı.....	5
İsa Həbibbəyli. Dünya dastan yaradıcılığında nadir hadisə.....	6
İsmayıl Hacıyev. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və onun Naxçıvanla bağlılığı....	10
Muxtar Kazımoğlu (İmanov). “Dədə Qorqud” və Naxçıvan folkloru.....	20
Turgut Öcal. “Dede Korkut” kitabındakı islâmi unsurlar.....	27
İbad Məmişadə Ağdaşlı. İranda qorqudsünaslıq.....	43
Məhərrəm Qasımlı. Ata Qorquddan Dədə Qorquda doğru.....	51
İman Cəfərov. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu və dünya ədəbiyyatı.....	57
Sədaqət Həsənova. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın söz haqqı, söz yaddaşdır.....	62
Elxan Məmmədov. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında şeir parçaları: qafiyəli nəsr, yoxsa poetik nəzm?.....	68
Nəzakət İsmayılova. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəbilə, tayfa struktur elementləri.....	76
Əkrəm Hüseynzadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Oğuznamələr”.....	82
Kamran Əliyev. “Dədə Qorqud” eposunda rəqəmlərin simvolikası.....	91
Əfzələddin Əsgər. “Oğuznamə”də oğuz tarixinin inanc baxımından dövrləşdirilməsi.....	96
Əzizxan Tanrıverdi. Sadaqda oxum kişinin dələləri.....	102
Vahid Adil Zahidoğlu. “Altuntaxt”, yoxsa “Altun taxt”?.....	107
Əbülfəz Quliyev. Ulu öndər Heydər Əliyev və Dədə Qorqud dünyası.....	115
Adil Bağırov. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Naxçıvan toponimləri.....	124
Əli Allahverdiyev. “Kitabi-Dədə Qorqud” Avropa dillərində.....	136
Mehriban Sultan. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında obrazlar sistemi.....	141
Zülfüyyə İsmayıl. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində ismi birləşmələrin inkişaf səviyyəsi.....	152
Nuray Əliyeva. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının leksikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasının dialekt və şivələrində izləri.....	160

Rəşad Zülfüqarov. Culfa şivələrində işlənən bir sıra arxaik leksik vahidlərin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında əksi.....	167
Fəxrəddin Səfərli. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına dövlət qayğısı.....	173
Qadir Qədirzadə. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında toy-düyün, bəylik məsələsi, bir statusdan digərinə keçid və Naxçıvanda bunun izləri.....	181
Vəli Baxşəliyev. “Kitabi-Dədə Qorqud”da xatırlanan tarixi yerlər və abidələr....	190
Zəhmət Şahverdiyev. Naxçıvan və “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimiyasında etnogenoloji bağlar sistemi.....	197
Firudin Rzayev. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının tarixinə yeni baxış.....	201
Emin Şixəliyev. Türk tarixinə işiq tutan yazılı yaddaşımız.....	211
Asəf Orucov. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yeməklər və içkilər.....	216
Asif Şirəliyev. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda iqtisadi məsələlər.....	221
Yusif Hüseynov. Müdrikliyin Dədə Qorqud ifadəsi.....	225
Abbas Seyidov. Bayburt şəhərində (Türkiyə) “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qəhrəmanlarının izləri.....	230
Vahid Rzayev. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və pedaqoji düşüncəmiz...238	
Musa Quliyev. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında döyüş sənəti və qəhrəmanlıq ruhu.....	245
Sara Hacıyeva. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında İslam.....	252
Sevinc Abbasova. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qadın-ana kultu: qadınlaraın döyüşlərdə iştirakı.....	257
Aygün Orucova. “Kitabi-Dədə Qorqud” dünyasının milli və ümumbəşəri dəyərləri.....	264
Toğrul Xəlilov. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında etik münasibətlər və qadağan sistemi.....	273
Ramiz Qasımov. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında vətənpərvərlik.....	278
Ruhəngiz Əliyeva. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda tərbiyə məsələləri.....	284
Qadir Əkbərov. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında və müasir məişətimizdə milli-mənəvi dəyərlərə münasibət (müqayisəli təhlillər).....	295
İlhamə Əsgərova. Professor Əli Sultanlı və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun tədqiqi məsələləri.....	302

СОДЕРЖАНИЕ

Указ Президента Азербайджанской Республики о мероприятиях по поводу 200-летия первого перевода и издания на немецком языке дастана «Китаби-Деде Горгуд».....	3
Распоряжение Председателя Али Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики об утверждении «Плана мероприятий» по проведению в Нахчыванской Автономной Республике 200-летия первого перевода и издания на немецком языке дастана «Китаби-Деде Горгуд».....	4
В связи с проведением в Нахчыванской Автономной Республике 200-летия первого перевода и издания на немецком языке дастана «Китаби-Деде Горгуд» План Мероприятий.....	5
Иса Габиббейли. Редкое явление в мировом эпическом творчестве.....	6
Исмаил Гаджиев. Эпос «Китаби-Деде Горгуд» и его связь с Нахчываном..	10
Мухтар Казымоглу (Иманов). «Деде Горгуд» и Нахчыванский фольклор....	20
Тургут Оджал. Элементы Ислама в книге Деде Горгуда.....	27
Ибад Мамизаде Агдашлы. Горгудоведение в Иране.....	43
Магеррам Гасымлы. От Ата Горгуда к Деде Горгуду.....	51
Иман Джафаров. Эпос «Китаби-Деде Горгуд» и мировая литература....	57
Седагет Гасанова. Дастан «Китаби-Деде Горгуд» – это словесная память и правда нашего народа.....	62
Эльхан Мамедов. Стихотворные отрывки в дастане «Китаби-Деде Горгуд»: рифмованная проза или поэзия?.....	68
Назакет Исмаилова. Структурные элементы рода, племени в дастане «Китаби-Деде Горгуд».....	76
Акрам Гусейнзаде. «Китаби-Деде Горгуд» и «Огузнамэ».....	82
Камран Алиев. Символика цифр в эпосе «Деде Горгуд».....	91
Афзаладдин Аскер. Периодизация огузской истории в «Огузнамэ» в аспекте верований.....	96
Азизхан Танрыверди. Моя стрела в колчане пронзит тебя.....	102
Вахид Адиль Захидоглу. «Алтунтахт» или «Алтун тахт»?.....	107
Абульфаз Гулиев. Мир Деде Горгуда и великий лидер Гейдар Алиев...115	115
Адиль Багиров. Нахчыванские топонимы в дастане “Китаби-Деде Горгуд” ..124	124
Али Аллахвердиев. «Китаби-Деде Горгуд» на европейских языках.....	156
Мехрибан Султан. Система образов в эпосе «Китаби-Деде Горгуд»....	141
Зуфия Исмаил. Уровень развития субстантивных словосочетаний в дастане «Китаби-Деде Горгуд».....	152
Нурай Алиева. Следы лексики эпоса «Китаби-Деде Горгуд» в диалектах и говорах Нахчыванской Автономной Республики.....	160

Решад Зулфугаров. Отражение некоторых архаичных лексических единиц джультинского диалекта в эпосе «Китаби-Деде Горгуд».....	167
Фахреддин Сафарли. Государственное внимание к дастану «Китаби-Деде Горгуд».....	173
Гадир Гадирзаде. Вопросы свадебных торжеств, положения новобрачного и перехода из одного статуса в другой в эпосе «Китаби-Деде Горгуд» и их проявления в Нахчыване.....	181
Вели Бахшалиев. Исторические места и памятники, упомянутые в дастане «Китаби-Деде Горгуд».....	190
Захмат Шахвердиев. Система этногенеалогических связей в топонимии дастана «Китаби-Деде Горгуд» и Нахчывана.....	197
Фирудин Рзаев. Новый взгляд на историю племен в дастане «Китаби-Деде Горгуд».....	201
Эмин Шихалиев. Памятник письменности, освещающий историю тюрков.....	211
Асаф Оруджов. Еда и напитки в эпосе «Китаби-Деде Горгуд».....	216
Асиф Ширалиев. Экономические вопросы в эпосе «Китаби-Деде Горгуд».....	221
Юсиф Гусейнов. Выражение мудрости Деде Горгуда.....	225
Аббас Сеидов. Следы героев эпоса «Китаби-Деде Горгуд» в городе Байбурт (Турция).....	230
Вахид Рзаев. Дастан «Китаби-Деде Горгуд» и наши педагогические взгляды.....	238
Муса Гулиев. Боевое искусство и героический дух в эпосе «Китаби-Деде Горгуд».....	245
Сара Гаджиева. Ислам в дастане «Китаби-Деде Горгуд».....	252
Севиндж Аббасова. Культ женщины и матери в эпосе «Китаби-Деде Горгуд», участие женщин в боях.....	257
Айгюн Оруджова. Национальные и общечеловеческие ценности в мире дастана «Китаби-Деде Горгуд».....	264
Тогрул Халилов. Система запретов и этических отношений в дастане «Китаби-Деде Горгуд».....	273
Рамиз Гасымов. Патриотизм в дастане «Китаби-Деде Горгуд».....	278
Рухангиз Алиева. Вопросы воспитания в эпоху дастана «Китаби-Деде Горгуд».....	284
Гадир Акбаров. Сравнительный анализ национально-духовных ценностей в эпосе «Китаби-Деде Горгуд» и в нашем современном быту.....	295
Ильхама Аскерова. Профессор Али Султанлы и вопросы исследования эпоса «Китаби-Деде Горгуд».....	302

CONTENT

Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the arrangements in commemoration of 200th anniversary of the first translation and publication in the German of the epos “Kitabi-Dada Gorgud”	3
Decree of the Chairman of the Supreme Majlis of Nakhchivan Autonomous Republic on approval of the “Plan of Events” for the 200th anniversary of the first translation and publication in German of the epos “Kitabi-Dada Gorgud” in Nakhchivan Autonomous Republic.....	4
Plan of Events connected with commemoration of the 200th anniversary of the first translation and publication in German of the epos “Kitabi-Dada Gorgud” in Nakhchivan Autonomous Republic.....	5
Isa Habibbayli. A rare event in the epic creativity of the world.....	6
Isamyil Hajiyeu. “Kitabi-Dada Gorgud” epos and its connection with Nakhchivan.....	10
Muxtar Kazymoglu (Imanov). Dada Gorgud and Nakhchivan folklore.....	20
Turgut Ojal. Elements of Islam in the book of Dada Gorgud.....	27
Ibad Mamizadeh Agdashly. Gorgud study in Iran.....	43
Maharram Gasymly. From Ata Gorgud to Dada Gorgud.....	51
Iman Jafarov. Epos “Kitabi-Dada Gorgud” and world literature.....	57
Sadagat Hasanova. “Kitabi-Dada Gorgud” epos is the word right, word memory of our people.....	62
Elkhan Memmedov. Poem parts in “Kitabi-Dada Gorgud” epos: prose with rhyming or lyric poem?.....	68
İsmailova Nazaket. Tribe and stock structural elements in “Kitabi-Dada Gorgud” epos.....	76
Akram Husseinzadeh. “Kitabi-Dada Gorgud” and “Oghuznamas”.....	82
Kamran Aliev. Symbolization of numerals in “Dada Gorgud” epos.....	91
Afzaladdin Askar. The periodization of oghuz history in “oghuzname” in the aspect of belief.....	96
Azizhan Tanryverdi. My arrow in the quiver will pierced you.....	102
Vahid Adil Zahidoglu. “Altuntakht” or “Altun takht”?.....	107
Abulfaz Guliyev. Heydar Aliyev national leader and Dada Gorgud world... 	115
Adil Bagirov. Nakhchivan toponyms in “Kitabi-Dada Gorgud” epos.....	124
Ali Allahverdiyev. “Kitabi Dede Gorgud” in European languages.....	136
Mehriban Sultan. The system of characters in the epos of “Kitabi-Dada Gorgud”.....	141
Zulfiya İsmayil. Level of substantive word-combinations in the epos “Kitabi-Dada Gorgud”.....	152
Nuray Aliyeva. Traces of lexis of “Kitabi-Dada Gorgud” epos in dialects of Nakhchivan Autonomous Republic.....	160

Rashad Zulfugarov. Reflection of some archaic lexical units in “Kitabi-Dada Gorgud” epos used in Julfa accents.....	167
Fakhraddin Safarli. State care for “Kitabi-Dada Gorgud” epos.....	173
Kadir Kadirzade. Problems of wedding celebrations, bridegroom status and transition from one state to another in “Kitabi-Dada Gorgud” epos and their traces in Nakhchivan.....	181
Veli Bakhshaliyev. The historical places and monuments mentioned in “Kitabi-Dada Gorgud”.....	190
Zahmat Shahverdiyev. System of ethnogenealogical ties in the toponymy of Nakhchivan and “Kitabi-Dada Gorgud”.....	197
Firudin Rzayev. A new opinion on tribal history in “Kitabi-Dada Gorgud”...	201
Emin Shikhaliyev. Our written memory throwing light on Turkish history.....	211
Asaf Orujov. Meals and drinks in the epos of “Kitabi-Dada Gorgud”.....	216
Asif Shiraliyev. Economic assumptions in “Kitabi-Dada Gorgud” epos.....	221
Yusif Husseinov. The wisdom of Dada Korkut.....	225
Abbas Seyidov. Traces of the heroes of the epos "Kitabi-Dede Gorgud" in the city of Bayburt (Turkey).....	230
Vahid Rzayev. “Kitabi-Dada Gorgud” epos and our educational thought.....	238
Musa Guliyev. Battle art and heroic spirit in “Kitabi-Dada Gorgud” epos.....	245
Sara Hajiyeva. Islam in the epos of “Kitabi-Dada Gorgud”.....	252
Sevinj Abbasova. Woman-mother cult in “Kitabi-Dada Gorgud”, women’s participation in battles.....	257
Aygun Orujova. National and universal values in the world of the epos “Kitabi-Dada Gorgud”.....	264
Togrul Khalilov. Ethical relations and system of prohibitions in “Kitabi-Dada Gorgud” epos.....	273
Ramiz Gasymov. Patriotism in “Kitabi-Dada Gorgud” epos.....	278
Ruhangiz Aliyeva. Education issues in “Kitabi-Dada Gorgud” epos.....	284
Gadir Akbarov. Comparative analysis of national-moral values in “Kitabi-Dada Gorgud” epos and in our modern everyday life.....	195
Ilhama Asgarova. Professor Ali Sultanly and research problems of “Kitabi-Dada Gorgud” epos.....	302

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
 2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
 3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
 4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhhiyyəsinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
 5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
 6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
 7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
 8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
 9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
 10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərilməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır.
Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs.:
- Kitablar:**
Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.
- Kitab məqalələri:**
Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91.
- Jurnal məqalələri:**
Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79
11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə

lərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.

12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs.: (4, s. 15)
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 1 (43)

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Redaktor: *Zülviyyə Məmmədli*
Korrektor: *Yelena Muxtarova*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva,*
Taleh Maxsudov

Yığılmağa verilmişdir: 01.02.2016
Çapa imzalanmışdır: 04.03.2016
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
19,8 çap vərəqi. 318 səhifə
Sifariş № 95. Tiraj: 300

AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Tusi" nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*
E-mail: tusinesr@rambler.ru